

Д Е

РОЗСТРІЛЯНЕ

ВІДРОДЖЕННЯ

Аркадій ЛЮБЧЕНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ

«СМОЛОСКИП»

серія «Розстріляне Відродження»

Аркадій ЛЮБЧЕНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ

серія «Розстріляне Відродження»

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Аркадій ЛЮБЧЕНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ

Київ

«СМОЛОСКІП»

1999

ББК 84.4УКР6

Л93

Збірка вибраних творів Аркадія Любченка (1899-1945) відкриває нову серію видавництва «Смолоскип» «Розстріляне Відродження». Твори Аркадія Любченка друкуються в Україні вперше після прижиттєвих видань автора. У своїх оповіданнях Аркадій Любченко майстерно розкриває психологію людини.

Головний редактор серії *Р. Харчук*

Відповідальний за випуск *О. Зінкевич*

Рецензенти: академік НАН України *М. Жулинський*,

член-кореспондент НАН України *В. Дончик*

Л $\frac{4702640201-010}{99}$ Без оголошення

ISBN 966-7332-28-4

© «Смолоскип», 1999

© Леся Пізнюк. Вступна стаття,
упорядкування, примітки,
рекомендована література, 1999

Виданням «Вибраних творів» Аркадія Любченка видавництво «Смолоскип» спільно з Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України розпочинають нову серію під назвою «Розстріляне Відродження». Відомо, що під такою назвою видав антологію української літератури 20-х — 30-х років Юрій Лавріненко, який ввів до літературознавства сам термін «Розстріляне Відродження». Наша серія щодо обраних авторів буде багато в чому суголосною вищеназваній антології. У майбутньому ми сподіваємося видати твори українських письменників 20-х— 30-х років, яких не тільки було репресовано в 30-х роках, а й тих, чії твори замовчувалися чи зазнавали втручання з боку цензури. Нас цікавитиме передусім проза.

Видання серії в основному розраховані на студентів та викладачів філологічних факультетів університетів. Саме тому кожний том має наступну структуру: оригінальні твори автора, критичні матеріали про нього, листи (якщо такі є), фотодокументи, примітки.

Специфіка даної серії полягає в тому, що упорядниками й авторами вступних статей до окремих видань виступають молоді науковці, які застосовують нові, можливо, й дискусійні методи дослідження твору. Однак вони читають й інтерпретують твір цікаво, збуджуючи інтерес не тільки до самого твору, а й до постаті його автора.

Роксана Харчук

ТОЙ САМИЙ ЛЮБЧЕНКО

Передмова до передмови

Ще за життя Аркадія Любченка називали «найзагадковішою», «найтаємничішою» людиною, зараз він набув статусу «найзабутішого» члена ВАПЛІТЕ і поступово обростає легендами.

Аркадій Любченко у післявоєнний період згадується у працях літературних критиків Заходу переважно як людина, котра збирила та зберегла цінні документи літературного життя 20-х — 30-х рр., зокрема літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ, Пролітфронт*. Не можна обійти увагою і те, що «Енциклопедії українознавства», які видавались діаспорними українцями у різні роки, містять статті про Аркадія Любченка, згадується він і у спогадах знайомих, друзів, які емігрували з України. У 1951 р. торонтські «Нові дні» друкують частинами його щоденник. Але, разом з тим, в антології «Розстріляне Відродження», укладеній Ю. Лавріненком та виданій поза радянськими теренами, для Любченка «не знайшлося місця», хоча упорядник включає до неї П. Тичину, В. Сосюру, Ю. Яновського та інших і використовує деякі документи зі згаданого архіву.

Про радянське літературознавство взагалі нема мови, оскільки згадка про Аркадія Любченка загрожувала щонайменше викликом у відповідні органи. Та якщо його ім'я і з'являлося (наприклад, коли Юрій Луцький опублікував документи з архіву А. Любченка), то громадськість в Україні поспіша-

* Архів, який, окрім документів, охоплює офіційне й особисте листування, фотокартки, разом з А. Любченком промандрував половиною Європи, аж поки не опинився на іншому континенті. Папери, зібрані письменником, відтворюють цілу епоху українського літературно-мистецького життя й можуть бути цікавими не лише для літературознавців, а й для істориків, культурологів, політологів та ін.

ли запевнити в брехливості й небезпечності цих документів**, адже радянська влада ніколи й нікому не прощала «зраду Батьківщини».

Вада нашої літератури радянського періоду полягала у тому, що вона не могла відмежуватися від політики існуючої влади, а остання намагалася цілком заволодіти першою. Всі ті, хто пробував зробити «крок убік», були тотально знищені: в житті, в історії, в пам'яті. Те саме сталося з А. Любченком та його творами. Після 30-х років його імені не знайдеш у жодному українському літературознавчому довіднику чи енциклопедії, а твори перебувають «під замком» упродовж радянських часів.

Ситуація змінилась на краще лише після 1992 року: в «Українській літературній енциклопедії» з'явилося гасло про нього, в «Історії української літератури ХХ століття» — стаття, а до бібліотеки ім. В. І. Вернадського повернули його твори з позначкою «реабілітована література».

Аркадій Любченко не був репресований фізично, але морально — так. Можна сказати, що в 30-ті роки він став представником «задушеного» чи «пресованого» «відродження» (серед кіл якого опинилися П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, І. Сенченко та багато інших), яке змусили замовчати або перелаштуватися на «фарбовані дудки». Мімікрував по троху й Любченко: існував, працював, значився в різних редакціях, відсиджував засідання у Спілці письменників, але майже не друкувався. Хтось із сучасників А. Любченка навіть схарактеризував його як людину, яка перебуває «між мертвими і живими»².

Це видання робить спробу повернути Аркадія Любченка до «живих»: представити українському читачеві його твори, критично осмислити їх, а також подати незаувальовану біографію (хоча не завжди задокументовані або навмисно змінені,

** Див.: Білецький О. Завдання і перспективи розвитку українського літературознавства // Зібрання праць в 5-ти томах. — К.: Наукова думка, 1965. — Т. 3.; Новиченко Л. На позовах з істиною (Про деякі зарубіжні огляди історії української радянської літератури) // Вітчизна. — 1959. — № 12.

¹ Див.: Ваплітянський збірник / За редакцією Ю. Луцького. — Торонто: Мозаїка, 1977. — С. 29.

«причесані» для зручності, факти — наслідок того, що матеріали для з'ясування заплутаних або невірогідних аспектів життя письменника часом скупі, суперечливі, а то й відсутні).

20-ті: характер доби

У другій половині 20-х рр. ХХ ст. літературне життя України поживається, ускладнюється процесами мистецькими й ідеологічними. З'являються нові видання й літературно-художня періодика, редагована тим чи іншим літературним об'єднанням. Ці часописи, альманахи виконують освітньо-виховну роль і разом з тим роль апологета і рупора ідей, думок, поглядів тієї чи тієї групи. Зростає конкуренція між групами власне митців і масового пролеткульту, вимірюються сили партійності і відданості революції, збільшується число adeptів радянщини. На цей же час припадає реорганізація багатьох літературних груп.

Найбільш численними літературними осередками до 1925 року були «Плуг», у колі якого зосередилася обдарована (і не дуже) переважно сільська молодь, що орієнтувалася на сільську тематику і творила у традиційних формах, та «Гарт», який об'єднав не лише літераторів, а й художників, музикантів, акторів тощо. «Гарт» мав у собі великий творчий потенціал, але й він, як і «Плуг», розширювався за рахунок аматорів. У листопаді 1925 р. більшість членів «літературного «Гарту» виходять із організації, аби створити свою, в якій би творилася професійна література, а не примітивна сірість. Цей вихід був зумовлений ще й літературною дискусією, що розгорілася весною 1925 р. на ґрунті опублікованої М. Хвильовим статті «Про «сатану в бочці» або про графоманів, спекулянтів й інших просвітян». Згодом дискусія переходить з літературної площини в політичну і припиняється, але ще до її завершення погляди багатьох були чітко сформовані й висловлені. Так виникає умовна маркація, поділ, який зумовив у літературному житті країни створення та існування двох головних таборів: по один бік, офіційно схвалені й підтримувані, — ВУСПП, «Молодняк», по другий — ВАПЛІТЕ, «Марс» та так звані «неокласики».

Приблизно така ж опозиційність спостерігається і в інших ділянках мистецького життя, яке, потерпаючи від міжгрупових пристрастей, збуджуваних партією, було насичене динамікою творення.

Помітне піднесення відбувається у театральному житті: поряд із старими традиційними театрами з'являються модерні з орієнтацією не лише на твори української літератури, а й на світову класику. Еволюціонує й шириться стильово українське малярство цих років. Не залишається осторонь й українське музичне мистецтво. У ці роки розгортають свою діяльність перші центри українського кіно в Одесі, Харкові.

Розмах мистецької діяльності зумовлювало духовне та інтелектуальне піднесення суспільства. Це був час ствердження, становлення, старту для багатьох митців та науковців, які, попри всі негаразди і кризи, творили нову добу України; час, над яким витав дух шукань і творчості, неканонізованої естетики і гедонізму.

Аркадій Любченко був одним із тих, хто не залишився осторонь епохального творення і духовного піднесення буремних 20-х.

Аркадій Любченко: кроки його життя

Народився А. Любченко 20 березня 1899 року у селі Староживотів Уманської округи (тепер с. Новоживотів Вінницької обл.) в селянській родині. Принагідно зазначу, що у Староживотові сім'я Любченків довго не жила, бо всі спогади письменника про дитинство та юність звернені до Тетієва, а Староживотів фігурує у згадках про канікули та різдвяні свята у бабусі.

Батько, як згадує у щоденнику А. Любченко, «характером був крутий..., але безперечно — людина не буденна. І його здібність фахова (кращого ж лимаря не було у всій окрузі), і його пристрасність в коханні, і його вічні поривання кудись уперед, що спонукали до невдалої подорожі аж до Америки, і його талановита гра на гітару, спів і навіть ... писання віршів ..., драматизм його життя уже в нашій родині і багато інших моментів яскраво свідчать, що стояв він уже далеко поза межами

ординарного передреволюційного селяка»². Батька А. Любченко, втратив рано, мати виховувала двох синів сама.

Початкову освіту А. Любченко здобув у церковно-парафіяльній школі, після якої навчався у двокласній «на Слободі» (цілком імовірно, що Слобода — назва одного з районів Тетієва). Після закінчення школи, з 1912 р. по 1918 р., Аркадій навчається у Сквирській гімназії. У Сквирі він починає підробляти репетитором. Тут же робить перші творчі спроби, які публікує у газеті «Сквирський вісник».

У 1918 р. А. Любченко вступає на медичний факультет Імператорського університету святого Володимира (тепер Національний університет ім. Т. Г. Шевченка), де вчиться з великими перервами. Загалом, для цього періоду з 1918 р. по 1921 р. характерна велика розбіжність між спогадами, задокументованими фактами та щоденниковими записами А. Любченка. Так, у біо-бібліографічному довіднику «Десять років української літератури» записано, що А. Любченко навчається у Києві «з перервами років 1918 — 1920. Року 1921 — 1922 служив у Червоній армії й у театрі. [...] Під час революції (1919) був членом районного виконавчого комітету»³. Ю. Гаморак у вступній статті до збірки «Вертеп» 1943 р. зазначає, що Аркадій Любченко «в рр. 1918 — 1920 брав участь у визвольній боротьбі»⁴, але не уточнює: де і на чиєму боці. У «Дарі Евдотеї» Д. Гуменна переповідає зі слів А. Любченка, що він під час визвольних змагань був в одному із партизанських загонів⁵. А у військовому квитку Любченка є запис, який свідчить, що з квітня по липень 1920 р. він перебуває у полоні війська С. Петлюри***. Отож, як бачимо, деякі свідчення невиразні або суперечливі. Якщо брати до уваги екзаменаційну книжку Аркадія Любченка, то навчався він в університеті

² Щоденник Аркадія Любченка / Упоряд. Ю. Луцький. — Львів-Нью-Йорк, 1999. — С. 207—208.

³ *Лейтес А., Яшек М.* Десять років української літератури (1917—1927). — Х.: ДВУ, 1928. — Т. 1. — С. 297.

⁴ *Гаморак Ю.* Аркадій Любченко. — У кн.: *Любченко А.* Вертеп. — Львів, 1943. — С. 3.

⁵ *Гуменна Д.* Дар Евдотеї. — Балтимор-Торонто: Смолоскип, 1990. — Т. 1. — С. 193; Т. 2. — С. 346.

*** Archives of A. Liubchenko. — Toronto, Thomas Fisher Rare Book Library. — Box 1. — Folder 31.

лише осінь 1918 року****. Про 1919 р. він досить часто згадує у щоденнику. Ці згадки в основному стосуються Тетієва, де він працює у відділі народного здоров'я, повстання, яке було там, та погромів євреїв (події в Тетієві, як відомо з архівних документів, мали стати основою роману «Бакаєнь» або «1919», над яким працював письменник, але праці не закінчив). Цілком ймовірно, що з цього року Любченко перебуває у війську Української Народної Республіки до осені 1920 р., поки не потрапляє в полон до червоноармійців, в «особий отдел» 14-тої армії або «Вінницьке чистилище». Згадка у щоденнику про порятунок його студентом-енкаведистом звідти і, очевидно, відповідний запис про «полон у Петлюри» у військовому квитку та закиди дружини щодо причетності до війська УНР — красномовні свідчення про перебування А. Любченка під синьо-жовтими прапорами у 1919 — 1920 рр., яке не минуло безслідно. У 20-ті роки Аркадію Любченку найбільше йшлося про Україну, ідея відродження України стала визначальною для нього, а пізніше зблизила його з Миколою Хвильовим.

З 1921 р. А. Любченко служить «медбратом» та грає у пересувній театральній групі при червоноармійській частині. По закінченні громадянської війни А. Любченко стає актором Державного театру ім. І. Франка, багато гастролює з трупкою по Україні. Він грав у виставах «Чорна Пантера і Білий Ведмідь», «Лісова пісня», «Суєта», «Лихі пастухи», «Фуенте Овехуна», «Еуген Нещасний» та ін. У цьому театрі він знайомиться з Ольгою Горською, з якою згодом одружується.

У 1923 році, прибувши до Харкова з театральною групою, А. Любченко із Юрієм Смоличем (вони разом плекали мрію про літературну працю і були першими слухачами та критиками перших спроб один одного) розшукують «Гарт», маючи бажання вступити до нової організації, яка запрошувала об'єднатися митців різного профілю. Вони обоє стають членами театрального «Гарту», а згодом і літературного. З 1924 р. А. Любченко займає посаду секретаря центрального бюро театрального «Гарту», працює у секторі художньої літе-

**** Archives of A. Liubchenko. — Toronto. Thomas Fisher Rare Book Library. — Box 1. — Folder 30.

ратури при Державному видавництві України. Цього року А. Любченко знайомить українських читачів зі своїми першими оповіданнями: «Гордійко» та «Зяма», останнє принесло успіх і славу письменнику — майже відразу його було перекладено єврейською, російською, а згодом і французькою мовами та кілька разів перевидано.

У 1925 р. життя А. Любченка поживавлюється: він стає членом, а також незмінним секретарем ВАПЛІТЕ; зближується з М. Хвильовим, І. Дніпровським, Ю. Яновським, М. Кулішем, П. Тичиною; друкує низку прозових творів, з яких у 1926 році формує першу збірку «Буремна путь». На цей рік припадає друге зацікавлення А. Любченком з боку НКВД, його викликають з приводу «неправильно» укладеної хрестоматії, але це ще не дуже темні «хмари» над його головою.

Ваплітянська доба була насиченим періодом ідей і творчості. У цю пору з'являються чи не найкращі твори А. Любченка: «Два листи», «Via dolorosa», «Образа», «Вертеп» (у 1929 році ці твори стали основою збірки «Вона»), але цей час плідний не лише для нього. У колі ваплітянців витає дух експериментаторства, прикладом якого може бути «азіатський ренесанс» або «активний романтизм». Кожен по-своєму сприймає це, але всі у пошуку чогось нового. Кожен пише, творить, друкується. Все перебуває у шаленому темпі, ніби це останній день, останній рік, остання можливість. У ваплітянську пору майже всі члени організації побували за кордоном. А. Любченко разом із В. Підмогильним відвідали Берлін. Після цієї поїздки А. Любченко зацікавлюється німецькою мовою, пробує перекладати (до цього були переклади з французької творів Ф. Моріака та А. Доде).

1928 року, коли посилюються утиски та цькування, ВАПЛІТЕ саморозпускається, але її члени згуртовуються біля новоствореного журналу «Літературний ярмарок».

«Літературний ярмарок», ілюстрований Анатолем Петрицьким, складався з різних мистецьких статей, художніх творів та особливих частин — прологу, інтермедій, епілога, які писалися тим, хто редагував це число журналу, — і був одним з оригінальних видань періодики кінця 20-х років.

«Ярмаркували» ваплітянці недовго, цей час можна назва-

ти перехідним етапом від майже забороненої ВАПЛІТЕ до новоствореного осередку Пролітфронт з однойменним журналом. Доля Пролітфронту була короткою і сумною: за кілька місяців група припиняє своє існування. Починається тенденція уніфікованості літератури, офіційне право на «життя» і розвиток має лише ВУСПП, а пізніше Спілка радянських письменників.

1932 р. виходить збірка «Вітрила тривоги», укладена з вибраних творів минулих років, що формували збірки «Буремна путь», «Вона», та двотомні «Твори».

З того часу у Любченка відзначається помітний спад творчої енергії. Він працює у міському комітеті письменників, керує різними робітничими літературними гуртками, більше починає співпрацювати з редакціями газет, багато їздить по країні та пише на замовлення, перекладає. У ці роки він одружується вдруге.

Навесні 1933 А. Любченко їде у відрядження по селах разом з М. Хвильовим, історія цієї поїздки згодом відтвориться у нарисі «Його таємниця». Враження від цієї подорожі дали також поштовх до створення драматичної, глибоко психологічної новели про голод «Кострига». Після цього письменник більше не звертається до гострих, болючих тем. Час вільної творчості минув.

У ці роки А. Любченко, як і багато інших письменників, «кається», виступає із самокритикою. Як правило, найкращі твори потрапляли у немилість. Так, восени 1934 р. А. Любченко змушений критикувати себе за націоналістичні ухили, за участь у ВАПЛІТЕ, за «Вертеп», «Образу», «Два листи» та ін.

У 1934 р. хвороба, набута після черевного тифу 1933 р., загострюється, А. Любченко лежить у хірургічному відділенні лікарні. Ця хвороба буде повертатися до нього час від часу протягом війни.

У цей же час письменник починає цікавитися шахтарським життям. Він пише ряд оповідань, починає працю над романом «Горлівка», але не закінчує його. Взагалі на цей роман, коли А. Любченко тільки починав роботу над ним, посипались заявки-замовлення від різних редакцій, видав-

ництв та перекладачів. Цей роман став би продукцією, якої вимагав «час».

У коло зацікавлень письменника потрапляє і драматургія. Так з'являються п'єси «Земля горить», «Тарасів син» (для дітей), комедія «Мое-твое» та кіносценарій «Катря», яких глядач так і не побачив.

У 1936 р. виходить збірка вибраних новел, куди автор додає кілька нових творів, написаних у 30-ті рр. Найповніше і останнє на це десятиліття видання «Вибраних творів» виходить друком 1937 року.

Після 1937 р. до творчості А. Любченка, як і власне до нього самого, проявляється інтерес з боку НКВД. У 1938 р. його знову заарештовують. (Досі лишається загадкою: яким чином А. Любченку вдалося вціліти). Після арешту він важко входить в русло життя, змагається з реаліями «обережного» ставлення до його «заплямованої» постаті. Починається довга тяганина із «збутом» творів. Наприклад, кіносценарій «Катря» так і не зміг пробити собі дорогу до знімального майданчика, попри зацікавленість Одеської кіностудії у його реалізації.

У передвоєнні роки А. Любченко працює у Спілці письменників на посаді культпрацівника: багато їздить з делегаціями по країні, допомагає в організації літературних вечорів. У 1941 р. А. Любченко пропонує Одеській кіностудії перероблений у кінокомедію варіант комедії «Мое-твое», але, очевидно, справа з ним, як і з кіносценарієм «Катря» у 1938 році, затяглася.

Майже про все життя А. Любченка під час війни можемо довідатись завдяки його щоденнику. Саме завдяки цим записам можна дізнатися про думки, погляди, судження, коло знайомств, місцеперебування А. Любченка у воєнний період та багато інших біографічних подробиць.

З початком війни всіх письменників евакуюють із Києва до Харкова, а потім до Уфи. А. Любченко робить усе можливе, щоб залишитись в Україні. Спочатку він разом із А. Голловком, Л. Смілянським та О. Кундзічем намагається повернутися до Києва, але їх затримують і повертають до Харкова. З тих пір увага до цих людей не слабне, ними опікуються

по-особливому, як згадує Любченко у щоденнику. Але все ж йому вдається лишитися у Харкові із сім'єю.

Вже з перших днів німецької влади в місті А. Любченко починає працювати у редакції газети «Нова Україна» і за перший тиждень друкує три передові статті. Але надалі його активність спадає. В очікуванні розуміння, прихильності і свободи для України від німецької влади Любченка, як і багатьох інших, спіткало розчарування. Ця влада, як і більшовицька, загрожувала знищенням, голодом, безробіттям. Так само нікого з чужинців не цікавив український народ як нація, так само ніхто не планував допомагати культурному, економічному розвитку України, тим паче, не бачив її суверенною.

Зима в окупованому Харкові для Любченка і його сім'ї була тяжкою: не вистачало палива, не було харчів, у письменника загострилася шлункова хвороба. Крім того, у родині почалися негаразди, і подружжя розпалося.

У цю зиму 1942 р. Любченко снить Києвом, куди він вирушає навесні. Київ ніби відроджує Любченка: він почувається краще, починає навіть щось писати, працює над текстом до документального фільму про Київ та над субтитрами до фільму «Справа Стикса», продовжує почату ще у 1940 р. роботу над повістю «Сила». Тут, у Києві, він зустрічається з І. Кавалерідзе, Г. Костюком, Д. Гуменною, знайомиться з У. Самчуком.

З настанням осені та чергового голоду у Любченка погіршується стан здоров'я. Він намагається швидше оформити потрібні документи для виїзду та лікування у Галичині, але це затягується. Любченко потрапляє до хірургічної клініки із давньою виразкою шлунку у тяжкому стані. Його готують до операції, яку відкладають, бо через кілька тижнів лікарняного режиму з необхідним харчуванням він почувається значно краще. Лікарі рекомендують виїзд до Галичини, де б письменник зміг підлікуватись.

З великими труднощами він у березні їде до Львова, де згуртувалась на той час більшість української інтелігенції.

Весну-літо 1943-го А. Любченко проводить у Моршині, де взагалі забуває про свою хворобу, віддаючись насолодам

життя та творчості. Тут він пише давно запланований нарис про М. Хвильового, оповідання «Остання ніч» та планує переробити комедію «Мое-твое», пише лібретто до «Енеїди» для Львівської опери. Цього ж року у Львові виходить друком збірка «Вертеп».

18 листопада 1943 р. письменника арештовує гестапо. А. Любченко перебуває у львівській в'язниці на вул. Лонцького два з половиною місяці. За тих, кого не встигла знищити чи зламати радянська влада, взяли гестапівці.

Після ув'язнення та допитів А. Любченко знову має ускладнення з виразкою і їде на лікування до Криниці.

З наближенням фронту зростає занепокоєння серед українців, які лишились на окупованій території: нікому не хочеться потрапити до рук більшовиків, більшість, у тому числі й А. Любченко, схильється до думки про еміграцію до Західної Європи.

Це була затяжна мандрівка: півроку на колесах, півроку табірною, кочового життя, аж поки зупинились у Німеччині. Аркадій Любченко із сином влаштувався на зиму у Потсдамі. Незважаючи на різні негаразди, у нього зріє план створення українського журналу, який би презентував читачеві найкращі твори українських митців, знайомив би із зразками художньої класики, філософською думкою. Він збирає матеріали для журналу, домагається дозволу на його друкування, але...

Ця четверта зима війни, четверта зима погіршення стану здоров'я стала останньою для А. Любченка. Поліпшення, яке настало після санаторійного лікування, зчезло після вимучливої подорожі. Операція, яку відклали з року на рік, стає конче необхідною, становище — загрозливим. З 14 лютого 1945 р. у Бад-Кіссінгені А. Любченка готують до операції. 25 лютого на третій день після операції він помер.

У дати завжди важко вкласти життя, яке переповнене, насичене болем і силою, страхом і сміливістю, ненавистю й любов'ю, але лише через їхнє посередництво та дослідження творчості можна наблизитись до розуміння, пізнання людини.

Аркадій Любченко: творчий поступ

Творчість А. Любченка, як і будь-якого іншого письменника, просякнута впливом часу, оточення, моди та власних амбіцій. Віддаючи перевагу малій формі, новелам та оповіданням, письменник писав і оригінальні новаторські повісті. Його романи так і залишилися у чернеткових нотатках. Звертався А. Любченко і до драматургії, але вона не була такою плідною, як проза 20-х.

У цілому, творчість А. Любченка варто розділити на чотири періоди не лише за хронологічним принципом, а й за тематикою та стильовою манерою:

- а) найбільш плідний з 1924 по 1930 рр.;
- б) «перехідний» 1930 — 1933 рр.;
- в) намагання «вписатися» у канон соцреалізму 1934 — 1941 рр.;
- г) 1941 — 1945 рр.

Перший період хронологічно об'єднує найбільшу кількість творів А. Любченка, які не є однотипними, але вони найвиразніше засвідчують творчі пошуки та шляхи становлення письменника. Варто згадати, що в ранніх творах А. Любченка відчутна спорідненість з манерою М. Коцюбинського, подекуди — В. Винниченка на жанровому, сюжетному, інколи тематичному рівнях, та автор все-таки шукає власного голосу у співзвуччі якихось спільних моментів, його твори органічно вживлюються у літературну продукцію 20-х років.

У цьому періоді найактивніше випромінюється вітаїстичний світогляд молодого А. Любченка. Він з натхненням і завзятістю молодої людини виражає романтичне захоплення стихією революції, тотальними перемінами навколо, перебудовуванням життя всіх і усього, лірично насичує свої твори вітальною силою.

У розмаїтті панівних стильових тенденцій активний романтизм займав не останнє місце. В основному, він розвивався і культивувався серед односторонніх М. Хвильового, зокрема серед ваплітян. Поняття «активний романтизм» або «романтика вітаїзму» виникли дещо стихійно, у свій час вони не

були науково визначені та осмислені. Власне, Микола Хвильовий вбачав у «активному романтизмі» новий літературний жанр, в якому «...глибина думки поєднана з витонченим словом, каламбур з оригінальністю, сльозина з теплою пародією на саму себе і велика та глибока радість із тією журбою, що так прикрашає чоло мислителя»⁶.

На думку Г. Костюка, «активний романтизм не зв'язує митця жодною мертвою догмою — ні щодо форми, ні щодо теми, ні щодо жанру. [...] Активний романтизм мав бути... спадкоємцем всіх стильових надбань минулого в філософському синтезі і новій якості»⁷.

Але для М. Хвильового та ваплітянців це був не лише літературний стиль, це було їхнє мистецьке світосприймання.

Власне, треба зазначити, що активний романтизм не можна ототожнювати з романтичним стилем. Романтика вітаїзму, проголошена М. Хвильовим як «мистецька школа»⁸, пропагувала «космічний оптимізм» на протигагу космічному песимізму романтизму, світову радість, а не світову тугу. Романтика вітаїзму покликана створювати ідеал сильної людини, здатної змінювати світ навколо себе, виражати оптимістичне світосприйняття, активно й критично реагувати на все. Отож, активний романтизм цієї школи бачився без драматичного нагнітання, він кликав дивитися на світ з радісною посмішкою.

М. Наєнко у своїй роботі «Романтичний епос. Лірико-романтична стильова течія в українській прозі» наголосив, що романтику вітаїзму варто називати «третьою романтикою» або романтичним інтонуванням⁹, за якими розуміється потужний ліричний струмінь, імпресіоністичність, орнаментальність стилістики, патетика та наголошення, виділення за допомогою романтичних засобів якогось епізоду, думки, події тощо.

⁶ Хвильовий М. Пролог до книги сто тридцять дев'ятої // Літературний ярмарок. — 1929. — № 9. — С. 2.

⁷ Костюк Г. Поет юності і сили. — У кн.: Костюк Г. У світі ідей і образів. Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми 1930 — 1980. — Мюнхен: Сучасність, 1983. — С. 214.

⁸ Хвильовий М. Лист до редакції // Культура і побут. — 1926. — № 6.

⁹ Див.: Наєнко М. Романтичний епос. Лірико-романтична стильова течія в українській прозі. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 119 — 122.

Проза А. Любченка цього періоду збагачена саме цією «третьою романтикою» і постійно намагається вирватися з реалістичного пласту. Реалістична зображальність творів поглиблена психологізмом (подекуди описовим) та освіжена вітальними мотивами, розбурхана ліризмом, імпресіоністичністю та емоційністю, насичена деклараційністю. У творах спостерігається переплетення жорстокого й сентиментально-го, побутовості й ліризму, пульсуючої сили та пасивності.

Почавши з ліропсихологічних оповідань «Чужі», «Гордійко», «Тихий хутір», «Із темного передпокою», «Дні юності», письменник подає читачеві ще одне бачення «буремних» років, розробляючи проблемні теми полярності, конфліктності двох світів, старого й нового. Романтично відтворює визвольну боротьбу, створюючи ліричні образки юної героїки в таких творах, як «Зяма», «Гайдар», «Китайська новела», «Оповідання про втечу»; активно реагує гумористичними новелками на пристосуванців до нового ладу («Кукіль», «№ 2002»).

Головним мотивом цього періоду є молодість. Це стрижнева, сильна, об'ємна тема, що своєю яскравістю затьмарює інші. Це постійний виклик, експресіоністична заявка на невпинний рух, постійно оновлювану молодість світу, невтомне заперечення старого, заскорузлого, усталеного погляду на життя, світ. Ця незмінна межа поділяє, як правило, рідних, близьких людей. Вічний конфлікт батьків і дітей кладеться на інший, соціальний ґрунт. Так, ніколи не знайдуть спільної мови батько і син («Чужі»), мати й Тетянка («Дні юності»), Ян і Зося («Із темного передпокою») тощо. Світогляд, інше сприймання життя, його рухів, назавжди розрізнить Зіну й Корнієнка («Тихий хутір»), двох старих друзів («Два листи»). У всіх цих оповіданнях домінує лірично-піднесений життєствердний голос активної людини.

Романтика інтонування присутня також і в іншій тематичній групі творів цих років. Орнаментальність, уривчастість фраз, вишукана ритмомелодійна стилістика роблять манеру автора динамічною; стихія боїв, боротьби напружують, ускладнюють «емоційні поля» персонажів «Зями», «Гайдара», «Китайської новели».

Одним із класичних зразків творів цього періоду є новела «Via dolorosa», в якій автор використовує обрамлення для охоплення та зіставлення у лаконічній формі двох відрізків життя різних років (маємо фактично дві майстерно скомпоновані настроєві новели). Якщо у першому, обрамлюючому колі ми зустрічаємося із персонажем, в характері якого, без сумніву, домінує настанова романтики вітаїзму, то в обрамленій новелі настрої активності (купальські пісні, ігрища) є контрастним сусідом елегійній «Осінній пісні» Петра Чайковського, яку грає Сюзен. Ці два настрої ніби визначають, характеризують стиль життя двох персонажів, а також є своєрідним тлом пейзажів новели. Взагалі, слід відзначити «музикальність» творів А. Любченка. Більшість з них пронизана певними настроями, які автор підсилює музичним інтертекстом. Так, у «Тихому хуторі» звучить серенада Брага, в «Оповіданні про втечу» лунає музика Гріга, в «Образі» — модні серед певного прошарку пісеньки, а у «Вертепі» мало не кожна новела має широкий мистецький, культурний контекст, включаючи й музичний.

Активно романтичний підхід ваплітян до творчості зумовив виникнення такого особливого гатунку сатири як романтична. Ваплітянська сатирична проза тих років мала гострий характер викриття лицемірної обивательщини та пристосуванців, напівінтелігентного пласту суспільства, сформованого уже в ті часи бюрократизму. Серед промовистих прикладів «Чухраїнці» О. Вишні, «Із записок холуя» І. Сенченка, «Образа» А. Любченка, «Іван Іванович», «Свиня» М. Хвильового.

А. Любченко йшов до «Образи» через низку напівкомічних, сатиричних новелок «Кукіль», «№ 2002», «Вероніка Піро». Та якщо у цих ранніх зразках письменник послуговується анекдотичним, комічним сюжетом з іронічним забарвленням подій, то в «Образі» спостерігаємо іронію вбивчу, яка ховається за вдавано серйозною, подекуди ліричною, нарацією, коментарями та витворює, таким чином, подвійне зображення подій, портретних деталей чи характеристик персонажів: «Є люди, що люблять самі собі утворювати ілюзію страждання чи майже страждання. До них почасти належав

Кость. Є також люди, що не люблять в інших ті нахили й методи, які їм самим властиві. Відмінність чужої методи їх не зацікавить, бо вони завжди упевнені в особистій перевазі. І до таких людей почасти належав Кость» — у цій подвійності автор ніби пропонує читачеві гру розгадувань омани й правди. Також оригінальні загравання з читачем (оголення прийому) у кожному вступі-коментарі до глав, наприклад: «Поведінка наших героїв, може, трохи й відмінна, може, місцями занадто відверта, але треба пам'ятати, що: 1) вони в більшій чи меншій мірі дозволили були собі виткнутися з буденних футлярів, 2) вони — люди, себто найскладніша, наймногогранніша, найдивовижніша органічна суть, 3) вони — громадяни, що мають право так зватися не лише за республіканським переписом, але й через те, що відіграють у житті республіки не останню роль (звичайно, в міру своїх сил та здібностей)».

Попри згадану «грайливість», іронічність повісті, в ній наявні серйозні теми тих років. Частина того середовища службовців, на якому зосередилася увага Любченка, здебільшого «загублені», розчавлені чи вибиті із звичного життя революцією чи подіями пореволюційними люди, які, намагаючись пристосуватись, відчувають внутрішній, духовний дискомфорт, не можуть самоідентифікуватись, нарешті відчувають дегуманізацію, бездушність нового суспільства: «Людини нема — є автомат. Все обернути в машину! Геть душу! Уперто культивується огрубілість, насаджується спрощена психіка, викохуються дикунські смаки». Та ці терзання поодинокі й нечасті, за ними швидше чуєш автора, аніж Костя. Крім цих, дрібніших, мотивів, всю «Образу» пронизує лейтмотивний пошук справжніх людей. Колишня повія, котра здається собі маленькою, незначною людиною, потрапляє, як їй бачиться спочатку, у вищий, інтелігентний світ. Постійне прагнення вирватись з минулого, вивищитись духовно змушує Ніну стати наївним спостерігачем, котрий має запам'ятати, вивчити правила гри, які дозволять йому бути теж гравцем та дорівнятися авторитетам. Але дорівнюватися, власне, нема кому. Світ, який в «Образі» представлений Костем та його колегами, золотосяйною посмішкою Степана Марко-

вича, складається, насправді, не зі справжніх людей, а з гнучких, які, створивши ефірну атмосферу «інтелігентності», з'являються в потрібний час в потрібному місці та підбирають потрібний тон розмови. Їм більше важить з'явитись на якусь розхвалену російську імпрезу й похизуватись новими черевиками в антракті, аніж розібратись у тому, що вони так жваво обговорюють та поцінують, жонглюючи сталими кліше про мистецтво, про Європу (не зайвим буде нагадати, що «Образ» писана під час розпалу літературної дискусії, в якій це найперші проблеми). Ніна починає розуміти омани цього світу, коли справді виростає, коли розуміє неузгодження Костевого діла й слова, коли незакінчені, несформовані і неояснені фрази про «обивательщину» та «культурність», штовхання Ніни до розплати за Костеві гріхи досягають апогею конфліктності. Казочка про справжніх людей для Ніни на цьому скінчилася. Принаймні, вона знає, що справжність полягає не в дорогому одязі, не в красивоокруглих недокінчених реченнях, а в тому, що собою являє людина, яка має власні думки, яка відповідальна за свої вчинки. Вона вперше у своєму житті усвідомлює право вибору: бути «річчю» або стати людиною; вперше у житті робить той вибір. Можна твердити, що Ніна — одна з тих справжніх, кого вона хотіла зустріти. Крім неї, натяком на справжню людину може бути «привидний» образ комуніста Данилюка, котрий оминає масові святкові заходи та культпоходи на російські прем'єри: «Ніколи й не цікаво!» — заявляє він. Його думки поспішають дізнатися всі, його вчинки й безапеляційність у судженнях завжди привертають увагу. Данилюк репрезентує тип непідкупного комуніста, який не прощає гріхів. Саме його і таких як він бояться Кость та Степан Маркович, саме Данилюк говорить Костеві про те, що його погляди «провідник обивательства».

А. Любченко подібно до тих вивернутих «листочків мімози» представив читачеві в «Образі» зворотний бік життя і поглядів радянського апарату 20-х рр. Ця повість відразу викликала негативну реакцію прокомуністичного «Молодняка». Критик-«молодняківець» був не таким далеким від істини, сказавши, що «слова опозиціонера Хвильового найшли конкретний відбиток, художньо оформилися в живих постатях («Об-

рази». — Л.П.) письменника Любченка»¹⁰. Пізніше, у 30-х, автор «Образи» не раз мусив вислуховувати зауваження про недооцінку ним «української пролетарської культури і політики партії в національно-культурному будівництві України»¹¹ та докори за створення ним типу інтелігента, який викликає жаль, а не ненависть.

Найзвучнішим акордом ваплітянської прози та й всієї творчості Аркадія Любченка стала лірична повість у новелах «Вертеп». Це твір, в якому письменник спробував філософськи осмислити роки становлення країни після буремних визвольних змагань, синтезувати естетику романтики вітаїзму зі світоглядом нової людини. У невеликому за обсягом творі письменник зміг передати дух епохи в єдиному і множинному, ідею часу й простору, об'єднану моментом і вічністю, рухом постійного й динамічного, енергійного й пасивного. «Вертеп» написаний прозою відтінків, тонких мазків, в яких яскравість ліричного образу зливається з музичальністю його словесного, звукового й синтаксичного вираження. Поліфонічне звучання мотивів, продовження чи орнаментальне повторення їх у кожній новелі іншим персонажем, справляють, в загальному, враження вміло оркестрованої фуґи.

Структурно «Вертеп» складається з десяти новелок, які, на перший погляд, тематично не пов'язані; ці новелки рухливі як кінокадри, завдяки яким можливі охоплення широкого полотна, концентрація й об'єднання різних думок, стислість дії й багатоголоса лаконічність мови персонажів. Навіть за умови, якби ці сценки з життя не були тематично пов'язані чи вмотивовані, то й тоді їхнє зіставлення, поєднання творили б нову якість. Завдяки цим «кінокадрикам», «ляльковим дійствам» перед очима відтворюється панорама життя цілої доби нових років України.

Власне, дійство «Вертепу» Любченко будує у своєрідному обрамленні, де утворюється перша зовнішня замкненість, починаючи із «Слова перед завісою», в якому запрошується чи-

¹⁰ Божко С. Тези опозиції в художній літературі (За журналом «Валліте» № 4) // Молодняк. — 1927. — № 12. — С. 111.

¹¹ Див.: Любченко А. А. // Літературная енциклопедия. — М.: Советская энциклопедия, 1932. — Т. 6. — С. 657 — 658.

тача-глядача до гри, правила якої сповіщаються; друге коло розпочинається у «Соло неприкаяної лірики», — це є ще одним початком, засновком, де читач-глядач втягується у роль провідника, через якого струмує голос, згадки старого наратора, якому необхідний слухач і навіть виконавець його волі: «Уявіть собі: просто був такий день, коли ви лишились на самоті[...] почали чомусь упорядковувати свого стола[...] ви одну п'одній починаєте витягати й розкопувати важкі шухляди. І... натрапляєте ви на кілька блокнотів». З цього часу ви є спостерігачем, учасником подій, саме ви мандруєте з новели в новелу, ви об'єднуєте їх, «ви комбінуєте з них, скільки можливо, різні ситуації, — одне слово, несподівано й захопливо творите якийсь многобарвний твір». Цікаво, що перший і другий початки обрамлення заکیلцьовуються разом в останній новелі «Наказ», в якій, разом з тим, згущуються, концентруються своєрідні висновки з кожної новели.

Обрамлені новели теж мають внутрішній об'єднуючий їх стрижень: циклічні структуральні та тематичні мотиви — Жінка; молодість, звідки йде рух, впевненість, сила, бажання оновленості й неповторності; закони природи (сталий колообіг пір року), які у «Вертеп» поширюються і на людське життя (асоціативність із життям і смертю та іншими біологічними чинниками). Наприклад, мотив Жінки — її з'ява, дії, декларативне життєве кредо, асоціативність з природою як жіночим началом або символом (Жінка як Україна*****) — обігрується у «Слові перед завісою», «Мелодрамі», «Сеансі індійського гастролера», «Mystère profane», «Ляльковому дійстві або повстанні крові» та «Найменням — Жінка» тощо. Автор намагається універсалізувати ці мотиви, філософськи поглиблюючи їх, додаючи певного відтінку міфологізму створенням символічних образів. Він у своєму синкретичному задумі втілює не лише власні творчі амбіції, а й відтворив загальний настрій та ідеї, передусім ВАПЛІТЕ, щодо нового періоду історії, щодо відбудови, відродження України після війни, передав захоплення побудовою нового ладу в Україні.

**** Деякі критики, зокрема Ю. Гаморак, наголошують саме на такому трактуванні Жінки у цьому творі. Див.: Гаморак Ю. Аркадій Любченко. — У кн.: Любченко А. Вертеп. — Краків — Львів, 1943.

Та не всі твори цих років були вітаїстично проакцентовані письменником, — наприклад, «Гордійко», «В берегах» не націлені на стильове новаторство. Ці зразки радше продовжують українську класичну традицію новелістики.

Після так званого ваплітянського періоду творча енергійність А. Любченка помітно гасне, він у пошуках іншої стильової й тематичної домінанти. На початку 30-х з'являються чи не перші (хронологічно) відверті твори про гвалтівну колективізацію та голод («Ворог», «Кострига») та «пробні» твори про шахтарське життя, в яких письменник робить спробу догодити існуючому ладу. У «Літературній енциклопедії» за 1932 р. зазначено, що останні твори А. Любченка із сучасною тематикою «даються з поверховим трактуванням, з відтінком гуманізму («Проста історія», «Ворог» та інш.). Письменник відтворює статистику дійсності, не схоплюючи її ведучої класової суті. Зараз А. Любченко перебудовується, намагається звільнитися від своїх помилок, що відбилось поки що у переході на нову тематику»¹². Зрештою, у цей перехідний для письменника період витворюється низка якісно нових, відмінних від попередньої манери А. Любченка, новел.

Цікавим твором початку 30-х є психологічна новела «Кров», в якій автор подає епізод з життя вовчої зграї. У цьому творі А. Любченко описує не лише зовнішній бік життя вовків, а й подає їхню психологію: він ніби проникає, вживлюється у образ вовка, що допомагає проектувати дії, вчинки, виходячи із внутрішнього світу, часто змінювати точки зору передачі відчуття й мислення. Але «Кров» можна прочитувати і як алегоричний текст, на це наштовхує промовиста алюзійність оповідання, з розрахунком на ерудицію читача, покликаною розгадати закодований зміст. Очевидно, маються на увазі проблеми людини й маси, вожака й інших, які йдуть за ним; конфліктне зіткнення точок зору одинака і юрби. Простежуються тут і філософські проблеми свободи, залежності, відповідальності.

Дещо по-іншому представлена новела «Ворог», хоч і вона, за словами Г. Майфета, «реставрує тему біологічного психо-

¹² Любченко А. А. // Літературная энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия, 1932. — Т. 6. — С. 658.

логізму»¹³. Цей твір, зітканий з раптовостей і закономірностей, вражає своєю реальністю, непередбачувана поведінка господаря коня тримає в постійній напрузі. Психологічна конкретність образу селянина в цьому творі, як і в «Костризі», досягнута автором завдяки спостережливості та знанням психології селян, їхніх настроїв у роки колективізації та під час грабунку під назвою «продрозкладка». Любченко у цих новелах вдало використовує класичну бінарність конфлікту: аналізу піддаються протиріччя свідомості людини, в якій з'єдналися риси затятого і клопітливого господаря (не віддавати те, що належить тобі, що ти виростив) та вимоги батьківських зобов'язань щодо дітей («Кострига»).

1932 року у «Червоному шляху» друкується п'єса А. Любченка «Земля горить», що була нагороджена другою премією на Всеукраїнському конкурсі НКО (1931). У цій п'єсі, попри всі ідеологічні приписи, досить чітко сформульована й висловлена думка: «...Не кожний українець — комуніст, і не кожний поляк — фашист», що може слугувати доказом замаскованого протесту проти комуністичного свавілля, яким сповнювалося тодішнє життя. Зараз лишається дивуватись, яким чином ці слова уникнули гострого ока цензора.

Після 1933 року твори А. Любченка, які з'являються друком, звучать «по-новому». Письменник намагається дотримуватися припису прославлення, а насправді — фальшивості, нав'язуваного соцреалізму, за яким мусить «оспівувати» непереможність Червоної армії («Грізні бійці наступають», «Танк»), свідомість молодого покоління, що вишукує ворогів («Смілива розвідка»). Відчуваючи неспроможність відтворити плакатних героїв, автор робить спроби триматися якось посередині: хай героїчні будні, хай робітничі змагання (хто більше, краще, швидше), але обов'язково з людиною, з етичними чи естетичними, психологічними проблемами у центрі («Проста історія», «Сорочка», кіноповість «Тайна», «Фікус», кіносценарій «Катря» та інші), хоча балансування автора на цій межі не додає творам художньої вартості.

Окремої уваги заслуговують твори періоду війни: «Остан-

¹³ *Майфет Г.* Аркадій Любченко. — В кн.: *Любченко А.* Сердца и вещи. — М.—Л.: Гослитиздат, 1931. — С. 5.

ня ніч» та «Його таємниця».

«Остання ніч» продовжує авторське зацікавлення шахтарським життям, але вже дещо з іншого боку. Цей твір виступає антитезою до попередніх творів А. Любченка з шахтарською тематикою. Тут немає ура-патріотичного звеличення шахтарських буднів, нема оспівування праці, навпаки, початок новели натуралістично подає «закорінений бруд і сморід», що «незмінно панували у всьому Донбасі», сморід шахтарських бараків. Попри це, новела несе змістове навантаження вітання нового життя, ілюструє антирадянські погляди автора. Промовисте називання щурів «товаришочками» притягує незмінну аналогію з товаришами-комуністами та свідчить про своєрідну сатиру на них. А «Нова Колонія» асоціюється з новим життям, без «товаришочків».

Нарис про М. Хвильового «Його таємниця» — уривок великої роботи, яку планував зробити А. Любченко. Чи був би це літературний портрет, монографія або спогади про його близького друга М. Хвильового — невідомо, але А. Любченко мав намір написати щось більше, аніж нарис. Він збирав різні газетні статті, робив нотатки, записував цікаві історії та факти про М. Хвильового. Частина цих матеріалів, але далеко не повна, є в архіві письменника.

«Його таємниця» написана 1943 року, але події, які стали основою цього твору, повертають нас у 1933 рік, у голодну дійсність України. У нарисі відтворено страшну правду голодомору; показано розпач від неможливості щось вдіяти, коли ти безсилий гвинтик великої системи. Такими бачаться письменники — Микола Хвильовий та Аркадій Любченко — у ті роки: їм болить те, що відбувається навкруги, але вони безсилі. Вони протестують, але протестують лише у душі (правда, Хвильовий збирається ще раз «гайнути проти течії»), тому що безкарність слова у романтичному революційному минулому, зараз же — страшна комуністична дійсність, яка знищує не лише за слова — за думки.

За цими творами вже знати голос людини, яка вирвалася зі «світлого» радянського життя, вона вже має сміливість відверто писати про своє бачення дійсності, але це було останнє, що написав А. Любченко.

Окрему увагу слід приділити щоденниковим записам, в яких Любченко пізнається як людина з оголеною душею, неприховуваними думками та контрверсійними судженнями. Це відлуння внутрішнього переживання, яке породжує суперечливі думки, аж до неприйняття та осуду. Щоденник А. Любченка примітний тим, що його можна читати і як художній твір, і як історію одного життя, як суб'єктивний документ доби; це ніби великий універсальний текст, який охоплює всі сфери життя. Щоденник — це яскравий штрих до портрета Аркадія Любченка, до його біографії та творчої манери.

Окреслюючи творчу спадщину А. Любченка, не можна промовчати про нерівнозначну художню вартість його твору у різні періоди: твори вапліянського часу, безперечно, іншого ґатунку й настрою, аніж твори початку 30-х років та соцреалізму, але й без цих останніх думка про художнє слово письменника буде неповною й однобокою, тим паче, що у різні роки він пробував свої сили у різних жанрах, змінюючи теми та стильові домінанти.

Ця передмова не мала на меті шукати «нішу» для Аркадія Любченка, над якою можна було б повісити табличку «А. Любченко — письменник», вона — своєрідний поштовх до подальшого зацікавлення цією людиною, її світоглядом, дослідження, аналізу його творчого набутку, це репліка, яка вимагає відповіді.

Стипендія 1998 — 1999 рр. на опрацювання архіву Аркадія Любченка уможливила моє наукове дослідження, яке частково використане у цій передмові. Стипендію було надано завдяки підтримці Архівного вічного фонду ім. Стефанії Букачевської-Пастушенко та Вічного фонду ім. Олега Зуєвського. Висловлюю щире подяку цим фондам, а також проф. Ю. Луцькому, проф. С. Павличко, проф. В. Моренцю за сприяння моїй праці. Окрему подяку складаю видавництву «Смолоскип», зокрема його директорів О. Зінкевичу та головному редактору Р. Харчук за можливість долучитися до видання творів А. Любченка.

ВИБРАНІ ТВОРИ

ГОРДІЙКО

Пам'ятаю — били довго.

— Скажеш?

— Дядечку, ей-бо, не знаю.

— Смали, Трохиме!

Пужално тріснуло, і Трохим саданув кулаком прямо в ніс.

— У-ех!..

Стало солоно в роті, і, коли я закрився рукою, тепле й липке заслизило між пальцями.

«Хай приб'ють — не скажу», — було моє тверде рішення.

Я перестав верещати, ослаб. Не своїми, чужими губами хапав повітря. Хапаючи, ойкав...

Потім — нічого не пам'ятаю.

... Прокинувся я на оборі. Пахло гноєм і прілою соломою. Місяць сміявся вгорі. Було холодно — провесна. Вперше я помітив, що місяць уміє сміятися. Він завжди був лагідним, трохи веселкуватим, але таким лагідним. Сьогодні ж місяць перекривив рота, ошкірився й регоче точнісінько, як той Яшка Щур, що його дражнять «заячою мордою».

І раптом болючими цвяшками встрельнуло по всьому тілі — не шкодуючи, бив Трохим.

А колись ще було?..

Ага, теж навесні... Я порізав готову підошву, і батько бив ремінцем... Батько бив, а тепер чужі!..

Солома тепла — зогрілася підо мною. Хочу згорнутися — знову гарячі цвяшки. Довго дивлюся на місяць і, шморгаючи носом, починаю чомусь цілувати свої руки.

А місяць — так настирливо, чужинно...

--- Ти що тут?

--- Дядечку...

Серце з переляку зупинилося.

— Ну-ну, нічого, йди... там мати шукає...— це чередник Хведь, про якого казали, що він буде моїм батьком.

— Ну, чого ж ти? Вставай!

Бородате обличчя схилилося наді мною й дихнуло свіжим хлібом.

— Били?

— Би... — я не міг скінчити. Я хотів сказати, що він дуже хороший, цей бородатий Хведь, і що від нього хороше пахне хлібом. Але не сказав.

Хведь взяв мене на руки й поніс через сад. Пересиливши біль, я спитав:

— А де мама?

Хведь не чує. Хведь взагалі скупий на слова. Краще мовчати... Ось зараз мати кинеться до мене:

— Гордійку!

Більше нічого, тільки таке просте й глибоке:

— Гордійку.

Мабуть, сказати більш нічого... Плакати буде. Це трапляється часто, це не вперше. Тоді жалість лоскоче, вилизує моє горло, видушує сльози.

— Гордійку, — це все, і в цьому все.

Але я не заплачу, ні. Колись, пам'ятаю, конюх Степан бив свою матір, і вся челядь повилазила з вікон і дверей дивитися. Пам'ятаю, моя матір шарпнула мене за плече й кинула до сіней:

— Отакі ви всі, бузувіри! — сказала.

Обличчя в неї було суворе й зовсім чуже, навіть вороже. Зрозуміти тоді було трудно, але я відчув. Я не заплачу, ні!

Хведь обережно поклав мене на лавку й зараз же зник.

— Гордійку...

Залоскотало в горлі. Поспішаючи, щоб не заплакати, я зараз же все розповів. Били за те, що хтось у панських покоях розтрощив велику скляну ляльку, а шматочок скла тріснув по лобі «паничика» й розсік йому брову. Це зробив я, але ніхто не знає. Думали тільки, що я. Я ж ходив гратися до старших панських дітей, я все знаю, що робиться в покоях. Я давно це задумав. Вислідкував, коли няньки не було в кімнаті...

але ж я не хотів «паничика» покалічити. Я втік через контору. Ніхто не бачив і не знає. Це було ще вдень, а піймали надвечір і били. Хотіли, щоб виказав — нікого не виказав. От і все.

— Нащо ж ти, сину?

— А нащо пан тобі морду?..

— Гордійко! — сякала носа в спідницю, значить — плаче.

Ганчірки були холодні. Мокрими ганчірками мене обкладала.

— А знаєш, сину, Діянку теж били. Думають, вона... лапами сперлася...

Пригадую — справді в кімнаті крутилася Діянка. Бідна патлата Діянка!

Ненавиджу місяць.

Мати вранці хотіла бігти на село до стражників скаржитися на Трохима й Левка. Порадили не робити: ще гірше буде. А коли довідався Трохим, застукав її після обіду в сінях. Запамотались, забубоніли. Тремтять двері.

— Цсс! Не кавкни мені!

Мати присягається. А я лежу на печі, все чую.

Тремтять двері — щось тріснуло.

— Та не рви ж... Однісінька хустка.

— Спробуй тільки... Заспіваєш тоді... Помні!

Хочу зірватися, пошматувати, загризти на смерть кирпатого. Не можу. Злість і безсилля обценьками беруть голову. Виступає піт.

— Ма-а-мо! — кидаю зойком у двері.

А далі — туман...

Ідуть дні над економією, проповзають через закурену батрацьку кухню й поспішно тікають. В кухні сум. Душно на печі. Піч гаряча — цілий день вогонь. І вогненным жаром обсипає регіт, коли позбираються обідати.

До мене забігає сільський фершал, дає пити щось терпке й намащує синяки. Іноді покаже бороду Хведь.

— Ну що? — гляне ласкаво й дихне хлібом.

— Нічого.

Подивиться і злізе.

Мати вдень рідко наглядає. У неї багато роботи. Мати вночі сидить наді мною. Я часто бачу в ногах її темну скам'янілу постать.

Коли челядь розходиться і в кухні стає тихо, я замотуюся з головою в рядно й вигадую собі.

Я — герой!

Смердить у кухні горшками, поміями, розпареною кожушиною, але в цьому куточку на печі я руйную велетенські палаци, літаю на коні через таємні ліси, б'юся з цілою сотнею Трохимів.

Я — герой!

Я обережно підкрадаюся до Трохима. Він спить. Ніч. Тиша. Ніхто нічого не знає, не бачить... Я беру ножа і — раз по горлі!

Рядно тремтить... Я так захоплююся, що насправжки шарпаю рядно, наче в руці ніж.

Трохима зарізано. Хай тепер шукають. Будуть бити — нічого не виб'ють.

Ось я тікаю: кінь піді мною краший від панського жеребця, а за мною погоня, а за мною горить економія!..

І далі клубочком, перекотиполем буйні уяви-думки, гарячі, як піч...

Там, де плющем розчісаний мур, я стою. В руках рушниця. Прямо на ганок виходить пан. Бах — і нема. Вереску, гомону скільки! Трохим перелякано упав навколішки, труситься переді мною.

Ех, на коней, до лісу!

... А в покоях лежить «паничик» із побитою головою... Ця думка всі інші одштовхує, і ніяк не можна від неї втекти.

Ну і добре — хай лежить.

— Гордійку! — з-під печі мати гукає.

Скидаю рядно. Мати пошепки:

— Захворіло панича, бояться, щоб не вмер... Лікар шодня із городу їздить...

— Ну?

— А Діянку окоман шукає, застрелити хоче, а Діянка десь забігла, чує...

Зойкнула клямка на дверях — Трохим.

— Т-ааак... — і сплюнув.

Мати швидше до печі.

— Та-а-к... Чого ж це ти зашамоталася? Думаєш, підслухав? Думаєш, що й так не знаю? Ах-ха-ха!..

Я під рядном. Чую, як стукає в голову серце.

— Мотре, йди сюди.

В сніях говорили щось довго й тихо. Я не розчув, але мати нічого не сказала.

Я знаю, мені мати обіцяла купити до сповіді кашкета, а я попрошу ще ножика-дзиганика — дудочки з очерету різати. Я вигострю ножика. Яшка Щур уміє добре гострити. А тоді...

Плямкали, ковзались по хаті Трохимові погрози, човгали під моє рядно, а я гострив ножика-дзиганика й солодко мріяв: заріжу, заріжу Трохима.

— А чому ти, Гордійку, богу не молишся? Ніколи ж не бачу, — мати сидить наді мною і шкрябає в голові.

Мовчу. Хочу відповісти й не можу. Не знаю, як відповісти. У мене настирлива думка: чого ще чіпляється Трохим? Чого мати мені нічого не каже? Боїться мого завзяття?..

Я про це думаю вже кілька день і не можу збагнути.

— Не молишся богу, от за це нас бог і карає, сердиться бог, — тихенько розтягує мати над моїм вухом і тихенько цілує.

Я зриваюсь, одштовхую її руки і — в куток під рядно.

— Тю... божевільний!..

Мати довго сидить наді мною, дорікає. Каже, що колись -- таки на каторгу піду.

Чого не вірить? Чого не каже?

Але я вже не хочу про це думати: весна-бо прийшла запашна, весела, і треба ножика купити.

— Мамо, купіть мені ножика, такого, як у Яшки.

— Добре... А ти мені вставай швидше та до сповіді йди... Вербна кінчається.

Я сповіді боюся. Торік ледве промимрив щось під темним, важким покривалом, а на причасті вдавився. Тому й відтягую, не хочу вставати.

А на дворі весна щодня припадає до шибок, дзвенить, сміється...

Головне — треба попові правду казати. Це найперше. Але тоді, принаймні, не буде, може, так ізгадуватися «паничик», гріха не буде. Потім — піп же не викаже, потім — я ж не хотів «паничика» покалічити...

Так і скажу.

Тих днів весняних, що наспівали півні, що настругав дзигаником розхристаний Яшка Щур, вже не буде. Хочеться вхопити рукою шматочок неба або тертися щокою об теплий замшілий паркан.

Я сп'янів — мене лиже Діянка. Вона перша зустріла мене надворі, бо я пішов куточками, поза будинки (боявся до людей). Патлата, моя неповинна спільниця, тепер найближча, найдорожча — двигуном ходять ребра, і рожевий шмат із горла, мов на пружині.

З цього дня ми з нею не розлучалися. Я крав на кухні все, що міг, таскав моїй безжурій коханці, а потім ми гасали з нею по берегах, обоє вільні, обоє — сміх дзвінкий.

Вона й до церкви мене проводила. Але звідти сторож пугнув дрючком.

В церкві (пам'ятаю, як зараз) мене не було. Хтось чужий, маленький стояв, боязко озираючись, а на нього з усіх боків суворо дивилися святі.

Дорослі дядьки чемно й тихенько підходили по черзі, і я між ними такий непомітний і безсилий, а в руці муляє мокрий від поту мідячок.

Хтось легенько підштовхнув іззаду, і мене закутали чорним.

Я сказав усе, як думав. А коли вернувся додому і згадав, боязко стало.

— Чий же ти такий? — питав мене піп.

— Мотрин, — сказав я, бо так всі мене звали.

Непокій вщух другого ж дня, коли причащався. Навіть приємно було: піп видався мені на цей раз добрим та ласкавим.

На перший день свят несподівано з'явився батько. Годі якраз челядь розговлялася, і безтурботний шум бився об стіни, об вікна, а я пильно стежив за Трохимом (ворог — треба сте-

жити). Я вже знав, що не буде того, про що мріялося на печі, і вигадував новий спритніший злочин.

І раптом — на порозі батько.

Шум шугнув під стіл, заचाївся... Мати зблідла.

Мій батько вже два роки блукав десь далеко. На людях чутка була, що від гіркої згорів. Про нього вже стали забувати, і тому його несподіваний появ приголомшив усіх.

— Христос... — моргнув батько металевими очима й почав незручно слинити мої щоки. П'яний. А потім сів тихенько в куточку й плакав, поки всі не розійшлися. Не хотів мене пускати. Горнув до себе, стискував і, цілуючи, невиразно шепотів:

— Синочку мій, бачиш... я твій батько, я — сукин син...

Щось силкувався сказати важливе, але тільки головою мотав.

— Натє вам крашанку, тату, — підстрибнув я до нього непевним цвіркуном.

Він підвівся, беззвучно зібрав зморшки обличчя до сміху — і впав. Покликали людей. Батько спочатку одбивався, кричав на всіх, а потім раптово затих. Облили водою, кинули під шопу.

Але над вечір — вереск на всю економію. Глянули — батько на шопі, скуйовджений, руками розмахує...

— Злізай по драбині. Ось драбина! — загули внизу, метушаться.

— Мотре! — з шопи зарізаний голос, — Мотре, я зараз літати буду!

Мати руки заломила, благає злізти, а довкола регіт.

— Мотре! — посковзнувся й оберемком на землю.

Я пам'ятаю кров з-під його вуха й перекручену набік голову. Це було, як сон... А потім прибіг пан, за ним гості. Серед гостей піп.

Коли одвозили батька до фершала, піп торкнув мене за плече й лагідно спитав:

— Це ти Мотрин?

Я йому нічого не відповів, бо в цей момент Діянка нюхала кров і махала язиком по землі.

Через кілька хвилин нас обох, мене і матір, покликали до

пана, просто до скляного балкону, де сиділи всі гості. Пан поволі підійшов, поволі вийняв три карбованці і сказав:

— Щастя ваше, що панич поправляється. Я знаю все. Зараз же манатки на плечі, і щоб через п'ять хвилин духу вашого тут не було! Марш-ш!

Я все зрозумів. Глянув на попа, але він щось пив із великої чарки й лагідно мружився до сусіди.

— Гордійку... — і заголосила.

З накипом терпкої злости покидав я разом із своєю патлатою коханкою страшний двір, а ворог Трохим, зібравши хлопців, з реготом бив у порожнє відро, грав прощального марша. Навіть Яшка Щур захльобувався від сміху.

За брамою Діянка зупинилася. Стоїть, хвостом мете.

— Діянко, на-ту!

Одвернулась — зрадила.

А над селом великодні дзвони — вздовж, і впоперек, і в розлогу весняну далечінь...

Харків, 1924, січень

ЗЯМА

Я давно розгубив їх — завзятих, відважних, молодих...

Пішли у ніч, а чи дійшли до ранку — не знаю.

Тепер я часто згадую їх, згадую глухе повітове місто, і передо мною, як живий, виростає Зяма.

І коли на дворі осіння моква, а над будинками промерзло тріпочуться прапори, я чомусь так ясно бачу це далеке місто, бачу, як по смітниках бродить з патичком у руках стара Рухеле й тоненьким голоском одноманітно виспіває:

— Ти же, моя Зя-а-мочка ... Ти же, моя лю-у-бочка ...

Так вона заспівала другого дня після арешту Зями, і з того часу ніхто від неї нічого іншого не чув.

Зяму я знав з дитинства. Тоді ще, пригадую, його на вулиці дражнили «цицькуном», і нам, урвихвостам, чимало перепало від його матері. Був я з ним дуже близько, бо ми разом училися на бляхарів, і, пам'ятаю, хоч п'яний майстер часто гладив його очкуром, але Зяма ніколи не протестував і не плакав, — лише низенько-низенько схиляв свою голову в паршах. Незабаром він покинув майстра, покрутився ще з півроку попихачем у місцевій голярні і кінець-кінцем став учнем поважного повітового музики Герша Крома.

Знав я його й пізніше, за часів дійшлості, коли Зяма в місцевому оркестрі вів уже першу скрипку й коли стара Рухеле всім сусідам вуха протрубила своїм талановитим сином.

У нас в гуртку його любили, як гарного товариша, поважали, як найкращого серед нас знавця теорій революційних і тільки одного не могли йому вибачити — його лякливості. У всіх чомусь склалася думка, що він боягуз.

Про це відверто не говорилося, але серйозних справ

йому не доручали.

І раптом на одному засіданні Зяма запротестував. Він уперто домагався, щоб справу з літературою було доручено тільки йому.

Тоді хтось із товаришів пожартував:

— Зямка, голубе, як же ти підеш? Ти ж собак боїшся...

Пам'ятаю, Зяма зразу зчервонів, рвонувся, наче до бійки, а потім, незручно втягнувши шию й пустивши очі долі, тихо сказав:

— Нічого... Нічого...

Це зробило вплив: він завжди був витримано-спокійний, і ніхто від нього такої витівки не чекав. Пробували підійти з іншого боку, але Зяма був непохитний. Він дав нам такі ґрунтовні, переконуючі докази, так розсудливо довів необхідність його участі, що врешті більшість погодилася з ним.

Зяма щасливо посміхнувся:

— Нічого... Нічого ...

А через кілька днів ми, як ті горобці з-під стріхи, пурхнули на всі боки.

Ми тоді були ще надто молоді, і надто несподівано все це сталося. Бо ж кому на думку спало б, що Зяма, тихенький, худорлявий музикант, Зяма-боягуз, попавши з агітками до рук городовика, міг вихопити в цього городовика нагана й стріляти в нього?

Зяму заарештували.

Згодом, пізньої осені, я потай переходив через повітове місто. Був сірий день — повітове місто, розкисаючи на дощі, зовсім принишкло, наїжилосся, наче ждало в тривозі, що ось-ось по головних вулицях лавою потече тванюка.

І тоді на задвір'ях я бачив Зямину матір. Вона бабралась патичком у калюжі й тихенько виспівувала:

— Ти ж, моя Зя-а-мочка... Ти ж, моя лю-у-бочка...

Я підійшов, спитав, але на мій голос вона й головою не хитнула.

Так назавжди й лишилося: сірий день, дощова пилюга за вітром і стара Рухеле над калюжею з патичком у руках...

Промайнули літа...

На півночі вщухало, а на Україні якраз розгоралося. Буремно йшов запізнений Жовтень, смолоскипом розмахував, розкидав заграви.

Курявою дні...

І тоді якраз випадково зустрілися ми з Зямою.

Я не пізнав. Розхристана, сутула постать, обличчя густо заросло, а в очах замість колишньої спокійної зосередкованості — неспокійні вогники завзяття.

— Ну, що? — знічевив я від радості.

Він заморгав очима й так само, як колись, тихо відповів:

— Нічого...

Кілька хвилин ми стояли, мов укопані.

Наче ні тюрми, ні заслання не було, наче це було в далекому повітовому місті кілька років тому, і лише хтось із товаришів пожартував з худорлявого боягуза-музики.

— Зямка! — не втерпів я, широко розмахнувши руками.

— Ти... жулик... — ніжно-схвильовано потягнувся він до мене — все, що міг він тоді сказати.

Згадали колишнє. Про матір він ще нічого не знав. Я не хотів його вражати й завдав йому трохи брехні:

— Бачив яюсь... Живе помаленьку... Все сподівається...

У Зяма ледве помітно затремтіла спідня губа, і, незграбно обмацуючи гудзики на своїй шинелі, він перевів погляд у даль. Потім раптово здригнувся, повернувся до мене й рішуче сказав:

— Слухай! Будьмо завжди вкупі.

Я стиснув йому руку.

Курявою знялися дні... Чи дні, чи ночі — все шкереберть, не розбереш.

Нас, п'яних від радості, від повстанського чаду, закрутило в червоному вирі, потаскало бистрою повіддю. Ген тріщали корчі в берегах, розмивало, розкидало береги, трощило перепони, греблі, гребельки — з дороги, під ноги!..

— Симфонію, ух, яку симфонію писать! — усміхався захоплено Зяма.

І одного разу кинуло нас цепом уздовж залізниці.

Йшов бій.

Зяма був віддаля й не бачив, що я, легко ранений в ногу, пошкандибав з товаришем до найближчої будки.

Мені ледве встигли промити рану, як густо зацокотіло над дахом, і в розбите віконце було видно, що наші відходять.

— Швидше! — хапаючи до рук рушницю, гаркнув я на товариша й стару сторожиху, що якимся дрантям обмотували мені ногу.

І в цей час раптом шаснули двері, а на порозі виріс блідий Зяма.

— Ти? — крикнув він несамовито і, націляючись просто на мене, скомандував:

— Кинь зброю!

Я розгубився... Бахнув постріл. Посипалась штукатурка, і я мимохіть підніс руки д'горі.

— Ти! — визвірився він, переступаючи через зомлілу сторожиху, але, глянувши на мою ногу, винувато заморгав очима.

— Зямка, ти що?..

— Вибач... Я думав... що ти сховався, — і болісно провів рукою по мокрому від поту обличчі.

— Як же ти міг? Ти ж мене знаєш?

— А чорт його знає... — ніяково сказав, ховаючи очі, і півголосом додав: — Тепер і батькові не повіриш...

Летіли вогненною завірюхою дні і ночі, дні і ночі — спотикалися, перекидалися, падали й знову летіли ...

Стогоном земля...

Була ніч, якої не забути...

Земля гула, хиталася під ногами, а над нашими головами та над містом невпинно й розлютовано ухало.

Ворог тоді не жартом завзявся. В наших руках ще лишалося передмістя, а йому — чи попіл, чи руїни, на день чи на годину — йому було все одно, аби здобути. І численно насувалися нові й нові контр-загони, обходили з боків, стискали смертельним колом.

Ми лежали в рові, поруч із Зямою, механічно припадаючи до прикладів розпечених рушниць, і тоді він попросив мене:

— Коли б щось... то матері не кажи... Хай сподівається...

Зяма наче знав, бо як тільки ми знялися до відступу, гвинтівка випорснула з його рук, і він поліз окарач.

— Зямка, що тобі?

— Груді... — простогнав Зяма.

Я підскочив, силоміць кинув його на першу стрічну тачанку, але на звороті коні враз брязнули копитами, і тачанка перекинулася.

Ми стикнулися з лівим крилом ворога. Рота, відстрілюючись, одходила далі. Треба було поспішати, щоб уникнути пастки.

І в цей час Зяма несамовито окрикнув мене.

Я на хвилинку зупинився, нагнувся. Переді мною затряслось скалічене жахом обличчя, а з уст белькотіло хрипіння:

— Убий мене!.. Щоб не мучився...

Я відхитнувся.

— Убий мене... Живим не хочу... Я — жид... Вони жидів живими не беруть...

І коли я одбіг кілька кроків, знову заверещало ззаду. Оглянувся — за мною слідком, як пес, окарач плазував Зяма й стогнав:

— Убий мене... Убий мене...

Наш цеп був далеко. Численний ворог завзято насідав з правого флангу, і купці повстанців, що незмінно змагалися другу добу, вже було не до ранених.

Ми вдвох лишалися у перехресному вогні.

Думки стрибнули, розсипались — не збереш.

Що робити?

А він обхопив мої коліна, і в серце гостро впинався уже несвідомий, дикий хрип агонії:

— Убий мене... Убий мене...

Тоді я рішуче стиснув курок.

— Так!

І вогненна нитка пришила його до землі.

Харків, 1924 р.

КУКІЛЬ

Його звали Пал Палич. Своє ім'я він вважав за надто шляхетне і нікому ніяких змін не дозволяв. Коли ж до нього (звичайно, помилково) зверталися: «товаришу», він потай за-тискував зубами обурення, і зразу ж на його обличчя сповзала чемна, фальшива маска.

Сьогодні йому не щастило. Він стурбовано сидів на бульварчиківі і, колупаючи в гнилому зубі, обмірковував серйозну справу: де б та як роздобути грошей. Увесь день пробігав, а трьох червінців, що до зарізу були потрібні, нема.

Перебирав згадкою всіх знайомих і зітхав розчаровано. До того ж від часу до часу в пам'яті набігала постать інженера Галкіна, з яким сьогодні випадково зустрівся, і тоді ще густіше вкривалося брижами чоло, уста кривилися в усмішку презирства, очі займалися вогниками нетерпимості й досади.

Бо й справді, інженер — старий знайомий. З інженером колись у «реалці» на одній парті вкупі сиділи. І тому, зустрівши його сьогодні й дуже зрадивши, Пал Палич мимоволі звернувся до нього з таким приблизно проханням:

— Ти, Мишуню, наче з неба упав мені. Визволяй, браток. Хоч я й пристойно, як бачиш, зодягнений, та, розумієш, моментик підкотився — чорт його знає... В кишені, розумієш, ні коп'я... Єй-бо... Чи не можна б? У понеділок віддам.

Але інженер в грошах відмовив, запросив лише до себе пообідати.

«Куркуль Мишка, паразит Мишка!» — розчаровано думав Пал Палич, сидячи тепер на бульварчиківі й обсмоктуючи сірничка.

Перед ним в уяві пропливала старанно прибрана, чистенька інженерова квартира, яскраво виростала постать серйоз-

ного, заклопотаного Миші, і він чомусь хотів бути певним, що життя Мишчине не обходиться без потайних прибутків.

І він ще раз проклинав свою долю-лиходійку, яка не то що обминула його службовим щастячком, але й обмежила правом на членство у профспілці, — дозволила тільки нелегальну адвокатуру та різні заплутані темні справи, що й назви їм годі приборати.

Він згадав гарненьку, шебетливу інженерову дружину — і сніпнувся. Погляд упав на кірху, що стояла за бульварчиком, з кірхи стрибнув на башту, а на башті на годинникові було вже 6. Ще година — і до нього, до Пала Палича, на квартиру прийде вірмен-старовизник.

Прийде вірмен! — боляче стиснулося серце.

Прийде вірмен! — розпукою пролунало в свідомості.

Авжеж, прийде. І тоді Софочка, його квартирна господиня, чого доброго, справді здійснить свою хвилюючу обіцянку. Чого доброго, справді Софочка вийме його нові штани, черевики, пальто, всю кращу маєтність — і продасть.

«Вона така, вона може...» — подумав Пал Палич, нервово здригнувся і з-під лоба тяжким поглядом, що взагалі був йому не властивий, обвів кілька жіночих постатей.

— Женщини, — зітхнув він і замислився.

«Женщини, матері, сестри, — знову думав він, — як це благородно мусить звучати і як це зрештою дешево, брутально».

А все ж таки трьох червінців нема.

А все ж таки о сьомій прийде вірмен, і Софочка...

Ну як це сталося, що вона не вбереглася? Ну навіщо доводити справу до лікаря?

— Поль, більше вже чекати не можна. Зараз мені давай тридцять карбованців. Чуєш? Бо буде скандал. Я не ручуся! — так сказала вона йому сьогодні вранці, і з виразу обличчя, з інтонацій, з рухів її Пал Палич переконався, що це попередження рішуче, остаточне.

Він знав, що Софочка останніми днями перепробувала кільканадцять способів, які охоче радили їй сусідки, що тепер Софочку сповняв одчай, що в особі вірмена-старовизника вона вбачала певне наближення до свого порятунку і що,

призначаючи вірменові побачення о сьомій годині, вона хотіла в той чи інший спосіб розв'язати болючого вузла: або примусити нарешті Пала Палича роздобути грошей, або, в крайньому разі, обернути на гроші його ж крашу маєтність.

— Ось іду... Бачиш, що йду? — відповів уранці Пал Палич і додав підкреслено:

— А продавати не смій.

Вона вибігла на поріг і крикнула йому навздогін:

— До сьомої години. Чуєш? До сьомої!

«Лякай, лякай, голубонько», — подумав тоді Пал Палич, але тепер, коли цілоденна біганина не дала жодних наслідків, коли невблаганна стрілка на башті стала схилятися за шосту, — він мимоволі відчув непокій. І цей непокій дедалі зростає, а думка думку побивала:

«Та невже вона... вірменові?..».

«Ні. Буде чекати, побоїться».

«Так, але чекати можна півгодини, годину... А потім?».

«Ні. Не може бути, не може бути...».

«Хоча... вона зараз в стані такого відчаю, такого афекту...».

«Ну да, але все ж таки до ранку з нею нічого не трапиться. До ранку ж вона може зачекати».

«Ах, господи, господи! Де ж дістати грошей?».

Знову перебирав згадкою знайомих, знову впливали у пам'яті вірмен, Миша, Софочка, настирливо заслоняли одне одного, перекидалися в уяві, дратували. Знову Пал Палич непокоївся і поглядом зненависті обдаровував кожну жіночу постать.

Непевність шкребла під серцем. Нетерпіння діймало.

І раптом у навалі різноманітних припущень, комбінацій, домислів спало на думку: Рябенський!

Так, за мостом, на передмісті, на Пролетарській вулиці живе знайомий крамар Рябенський. Давно у нього не був, а крамар — людина грошовита.

— Єсть! Боже поможи!

Пал Палич враз юнаком знявся на ноги, обсмикнув піджака й, помахуючи кийком, швидко подався до мосту.

Дорогою обмислював план наступу. Знав, що Рябенський

скупердяга, трудно буде вблагати. До того ще й забув, як його наймення та по батькові. Незручно ж у такій важливій справі звертатися по-простому:

— Товаришу Рябенський!

Але вирішив вжити найспритніших і найзручніших заходів і гроші конче добути.

* * *

Пала Палича привітали гарно. Він чемно поцілував руку господині, сказав кілька компліментів і вибачився, що так довго не заходив.

— Все діла, знаєте, діла, прокляті діла...

— А ви тепер десь служите? — спитав Рябенський, підсовуючи гостеві крісло й застьобуючи комірця на товстій шії.

— Да-а... і давненько... в Держплані. Хіба не знаєте?

— Ні.

— Звичайно, звичайно. Ми ж так давно не бачились з вами. А це якось зустрів вашого колишнього компаньйона, того... як його... Шварцмана, здається. Пам'ятаєте?

— Еге ж, Шварцмана.

— Ну, й за вас згадали. Шварцман і каже: Рябенський, каже, Антон Іванович, немовби помирать збирається.

— Який Рябенський? — здивовано перебив хазяїн, — мене ж не Антон Іванович, а Тихон Антонович.

— Ах, та ви краще слухайте. Я то добре знаю, що вас Тихон Антонович. Але це той... Шварцман каже. Помирать збирається, каже, Антон Іванович Рябенський. Я теж запитую: який це Рябенський? А він таки про вас розказує. І дивно мені, що наймення ваше плутає, та ще й таку чутку пускає. Мабуть, ще й досі проти вас він настроєний.

— Хе! Ще б пак, — ущипливо посміхнувся хазяїн, — усі вони такі. Поки спільник — добрий, а як розійшлися... Тільки чого це він тут знов опинився? Він же був виїхав.

— Хіба виїздив? Не знаю, не знаю. Оце днів два-три... Еге ж, у середу зустрічав його.

Тихон Антонович примружив ліве око, розгадливо хитнув головою. Потім, ніби сам до себе, півголосом мовив:

— Чи не думає знов якусь конкуренцію?..

— Плюньте, Тихоне Антоновичу! — упевнено вигукнув Пал Палич. — Охота вам увагу звертати. По-моєму, у вас, слава богу, все гаразд. «Помирать збирається». Ха-ха-ха! Ото, значить, вам жити та й жити! А коли б там щось із конкуренціями, то, будь-ласка, я завжди до ваших послуг. Тільки скажете — і враз барикадочку.

— Барикадочку? — весело перепитав Рябенький.

— Атож! Барикадочку йому! Хе-хе-хе! Та ще й з колючим дротиком! З бомбочками, з усякими аерохемами! На! На!

— Ох-ха-ха! Ну ви вже, Пале Паличу, як придумаєте, як і скажете...

— А що ж справді церемонитись? — здвигнув плечима Пал Палич, і весь його вираз відразу пройнявся величезним презирством до Шварцмана й викликом.

Хазяїнові, видно, подобалось таке гарне ставлення, така відданість. Хазяїн поволеньки вийняв із шафи карафку, вийняв дві шкляночки й попросив дружину потурбуватися про дещо з льоху.

— Так ви, Пале Паличу, у Держплані тепер?

— Да-да. В Держплані.

— І багато вам платять?

— Бачте... Щоб сказати багато — ні, а жити можна. Неакуратно тільки. Затримують, знаєте, платню. Іноді, знаєте, місяцями...

— Затримують? Хе! Та куди ж вони гроші дівають? Ви візьміть одні лише наші податки, крамарські — скільки вже викачали, скільки качають. А скільки ще викачають! Ох, грудно стало жити, Пал Палич! Страх трудно!

Почалися довгі нарікання, лайки, навіть погрози. Пал Палич уважно слухав, потакав, заохочував, і різні грошові та податкові справи затяглися до ночі.

Вже вдруге підогріли самовара. Господиня вдруге смачно позіхнула, а Рябенький скинув піджака, розстебнув волохаті груди й, витираючи піт рушником, патетично зітхав:

— Одно слово — паршива життя стала чесному чоловікові.

— Да, — незмінно співчував Пал Палич.

Згодом, таємниче глянувши довкола, Пал Палич прошепотів:

— Щось буде... Побачите, щось буде. Ви там на базарі, як за мільйон верстов. А я ж тепер у Держплані, так би мовити, в курсі цих справ.... І справи, доложу вам, по-о-о-гані.

— Погані?

— Ого! Ще й які погані! А найголовніше — це те, що міжнародне становище зовсім швах.

Рябенський витріщив опуклі очі.

Довгий, чудної форми годинник на стіні свиснув і почав кашляти. Прокашляв 12.

Пал Палич тим часом проковтнув шклянку чаю, запалив і продовжував із якимсь захопленням. Він уже сам починав, либонь, вірити тому, що вигадував, починав талановито входити в роль.

— А війна? Ви думаєте, то правда, що в газетах пишуть? Ха-ха! А ви знаєте, що в наших північних і південних водах з'явилася тьма-тьмуща всяких крейсерів, миноносців, броненосців, одним словом, — вимпелів? Ми напередодні жорстокої блокади! А сьогодні казав мені один чоловічок (тут Пал Палич зовсім знизив голос), певний, серйозний чоловічок, що ніби в Архангельську були вже сутички з англійцями. Перші сутички! Звичайно, про це поки що мовчать. Бояться, звичайно, паніки.

Господиня, що хотіла була позіхнути, так і лишилась з відкритим ротом. Рябенський стурбовано знітився:

— Невже війна буде?

— Я так думаю, що буде. Рано чи пізно, а буде.

— Господи! Не встигли ще після того нещастя поправитись — і на тобі знову!

Пал Палич співчутливо кивнув головою і по якимсь часі раптово спитав:

— У вас є біблія? Дайте, будь ласка, біблію, я вам покажу таку...

Біблії, на жаль, не знайшлося. Пал Палич пообіцяв, що коли прийде вдруге, то конче принесе біблію і покаже там знаменне місце. Там просто сказано, що такого-то року за «панування Змія» буде хлад, глад, морова пошесть, жахливе братовбивство, і такого-то року згине «Змій». Треба тільки вміти вирахувати цей день.

Засвистіло й прокашляло годину. Пал Палич невтомно говорив. Але в Рябенького, що звик рано вставати, незважаючи на цікаву розмову, почали злипатися очі.

Прокашляло дві — господиня тихенько підвелася і, закриваючи рота хусточкою, намірилась непомітно вислизнути до другої кімнати. Та Пал Палич, як вихована людина, ввічливим голосом зупинив її:

— Мадам, ви вже, мабуть, в обійми Зефіра? А я ж вам і не подякував...

Шаркнув ногою, поцілував ручку й знову звернувся до хазяїна:

— Ви мені вибачте, я зараз теж іду. От тільки хочу наочно, науково довести вам одну дуже цікаву історію. Дуже цікаву історію! Це книжечки вашого сінка? Нічого, нічого, не турбуйтеся... ми йому потім назад на полицку покладемо. Нам треба тільки дві книжечки й трохи чистого паперу. От так. Дивіться.

Він порізав папір на частки й почав креслити якісь геометричні фігури, позначаючи їх цифрами та припрошаючи співбесідника уважно стежити за підрахунками.

-- Ось дивіться. Оце — земна куля.

На стіні прокашляло три — Пал Палич завзято доводив неминучість всесвітньої катастрофи, неминучу загибель всієї Європи на зразок японського землетрусу.

Прокашляло пів на четверту — Рябенький тонко свиснув носом і солодко стулив очі.

Тоді Пал Палич самозадоволено посміхнувся.

«Нарешті, голубчику», — подумав він і, заждавши кілька хвилин, дзенькнув ложечкою по шклянці.

-- Га? — Рябенький здригнувся, непритомно глянув на гостя.

— Вибачте, Тихоне Антоновичу, я вас стомив? Ви вже й спатки захотіли... Хе-хе-хе... Ну, я йду. Тільки у мене до вас маленьке прохання: позичте три червінці. До зарізу потрібні.

Рябенький прочувався, хотів був щось сказати, однак Пал Палич рішуче й твердо перебив:

У понеділок віддаю. Будьте певні. Ви ж мене знаєте?

— Та в мене ключів нема... Десь у жінки ключі...

— А ви, друже, пошукайте, пошукайте... Я зачекаю.

Це було сказано просто, але так напосідливо, що можливість будь-яких одмовок враз утратила свою силу. Ясно було, що Пал Палич уперто чекатиме тут хоч цілу добу.

Рябенький, сонний, з млявою думкою на обличчі, мляво кліпнув очима й безвладно, як автомат, вийшов до другої кімнати. Там довго стояв над дружиною, вагався — будити чи ні. Нарешті торкнув за плече.

— Грошей просить позичити...

Дружина здивовано протерла очі:

— А він ще сидить? Силонько небесная! Вже ж день на дворі!

— Сидить і грошей просить позичити. Три червінці...

— Що? Не давай! Нема!

— Та незручно якось, мамочко. Все ж таки в Держплані... Знаєш... Бувалий, вчений.

— Нема. І одчепись ти од мене, ради бога.

— Якось, мамочко, незручно. Він же віддасть. У понеділок віддасть. А потім, хтозна, в Держплані... Може, коли пригодиться...

Рябенький дуже шкодував, що відразу не одмовився. Тоді вийшло б зручніше, вийшло б справді так, що грошей нема, а тепер виходило так, ніби гроші є, але він чомусь не хоче позичити.

— Слухай, — підвелась на постелі господиня, і в сонних очах її затремтів раптовий здогад, — а ти знаєш що? Дай йому ті, що в коробочці з-під монпасьє. Розумієш? Він їх пустить, йому нічого.

Рябенький одхитнувся і враз, немов згадавши щось приємне, поволеньки потер руки:

— А й справді!

Коли він виніс гроші і поклав їх на столі перед гостем, гість ще продовжував заклопотано креслити свої фігури й підсумовувати цифри з розкиданих папірців.

«Невже він знову почне доказувати? — жажнувся хазяїн. — Ні, я собі сяду і буду дрімати. Так краще».

І вже ніби крізь сон пам'ятав Рябенький, як гість вибачався за довге гостювання, як передавав комусь уклони і одпли-

вав примарою у ранішню сутінь сіней.

* * *

Одійшовши кілька кварталів, Пал Палич раптом зупинився, погладив на долоні гроші і замислився. Трошки чудно стало йому серед цієї світанкової сутіні, на цих порожніх, глухих вулицях, що впивалися міцним сном. Він згадав, що й Софочка зараз снить, і Миша Галкін снить, і ненавидний вірмен снить, і на подружжя Рябеньких сон також поклав свої м'які лапки. Один тільки він, Пал Палич, ніби мусить за всіх не снити. Один тільки він, намордувавшись за цілу добу, ніби з якоїсь покути мусить тепер крокувати аж на другий кінець міста. Та ще й невідомо, чим скінчиться його путь — може, Софочка справді наважилась продати...

Пала Палича поймав жаль до себе, і ту ж мить поїняла злість на людей.

«Спите? Відпочиваєте? А я — блукати? А я мучитись? А мені покута? І щоб це все даром? Ні!» — подумав він і, заховавши гроші у спідню кишеню камізельки, без довгих вагань повернув назад.

Він поспішав. Його підсилювала, підганяла зловтішна думка. І згодом, наблизившись до вікон крамаревої квартири, він заторохтів по шибках з перебільшеним завзяттям. Біла постать, з'явившись по той бік вікна, вражено махнула руками, але Пал Палич не погодився вести розмову жестами. Він гукнув:

— Одчиніть!

— Що сталося? Що таке?—занепокоївся Рябенький, знову пускаючи гостя до хати.

— Вибачте, друже, — уклонився Пал Палич, — але в мене... Чорт його знає... Не помітив, розумієте...

— Що?—знову тривожно перепитав Рябенький, і в свідомості його швидко пролетіла думка: невже фальшивку розпізнав?

— Не помітив, розумієте, грошей... Забалакалися ми з вами, я, знаєте, думав, що сховав їх. Виходжу, хочу до другої кишені перекласти. Лап — а грошей нема. Мабуть, десь тут серед книжок та папірців... Затерлися десь...

Почали шукати. На столі, під столом, по кутках. Обшарили скрізь — грошей не було.

Пал Палич, щоб не збуджувати зайвих підозрінь, демонстративно повертав усі свої кишені — грошей не було.

— А може, ви їх ненароком десь посіяли? — обережно спитав Рябенський.

— Та що ви, справді? Невже ви мене за хлопчика маєте? — здивувався Пал Палич і в свою чергу обережно спитав: — А може, ви їх потім сховали та забули? Людина, знаєте, коли вона сонна...

— Е, це вже ви, будь ласка... Я теж не хлопчик.

— Ну і я ж, здається, ніколи нікого не обдурював. Не забувайте, товаришу Рябенський, що Пал Палич — чесний громадянин.

Тоді Рябенський загорнув поли пальта, що бовталось поверх сорочки, ніби йому нараз стало холодно, і серйозно промовив:

— А гроші я вам все ж таки дав.

— А грошей у мене все ж таки нема.

— А що ж тепер буде?

— І ви питаєте? Ви ще питаєте? І це ви, Тихоне Антоновичу, польстилися...

Пал Палич зміряв хазяїна докірливим, убивчим поглядом і сумно похитав головою:

— Ех, товаришу, не сподівався я од вас.

В його голосі відчувся глибокий біль і глибоке обурення. Він розчаровано посміхнувся і несподівано пішов геть, лишивши хазяїна серед хати в чудній, розгубленій позі.

Він уже більше не зупинявся, не оглядався, крокував бадьоро, швидко, помахуючи за звичкою своїм легеньким кийком.

Добувшись додому, Пал Палич перш за все кинувся до свого гардеробу. Речі були на місці. Софочка теж була на місці — спала. Він ліг поруч, тицьнув їй гроші й тихо, але многозначно попередив:

— Чекай-чекай, хай-но я висплюся, я тобі покажу, як одержу продавати.

Харків, 1924

ЧУЖІ

I

Кошлатий будяк... Жовтий, пересохлий, стебло вже перегнулося, і заплуталось на ньому кілька останніх скручених листочків.

Глянеш — жалко... Але як доторкнешся — вколе, добре вколе.

Отакий Кіндрат, батько.

У нього — син Михась, робітник із заводу, юний виклик на герць.

...За містом, на Крутій вулиці є дім із підвалом. У підвалі куточок — там жив Кіндрат і жив даром, підмітав двір, дрова носив, та й куточок нікому не потрібний.

Колись, як ще крутився біля церковних будинків і попівської кухні, жилося краще: і кімната була, і жінка. Довго там прожив (він, мов той реп'ях — одірвати трудно), а потім, як прогнали, довго шкодував. Кожну службу вистоював на церковних східцях і ловив губами попівську руку.

Надвечір Кіндрат обмотував ліву ногу ганчірками, чіпляв костура — і в дірку, через паркан. Крадькома...

Але всі про це знали.

На розі шумної вулиці скорчиться й ловить повітря рукою. І на бульварчик заходив: там багато народу товчеться.

Був випадок:

— Молодой человек, згляньтеся, дайте на пропитаніє...

«Молодой человек», стрункий, в насунутій на очі кепці, здригнувся на його голос і глянув через плече. Потім хапко пошарив у кишені і, ткнувши копійку, прошепотів:

— У бляшанку, в сундучок...

«Ах, ти ж...» — майнуло старому в голові, і сині губи роз'їхалися від несподіванки — Михась... Ач, хлюст який! Рідно-

му батькові подав... В бляшанку, в сундучок... Погань...

Але поза думками, поза лайкою, в саме ніжне вп'явся гострий біль і тоненько-тоненько заквилив.

Згинці пошкандибав додому. Там довго розглядав мідячка, підкидаючи його на долоні, потім витягнув бляшанку й вагаючись кинув...

— Погань, — сказав хтось на вухо, а тоненький біль тоненькими ниточками обмотував груди. І цілу ніч снився Михась.

Це було так: Михась покинув батька незабаром після того, як померла Кіндратова жінка. Тоді Михась, ще хлопчиком, ходив коло попівської худоби. Раз отець Симеон дав йому в зуби, плюнувши матюком. І в той же момент, схаменувшись, перехрестився:

— Через тебе паскудо, гріха ще наберуся.

Довідався батько й теж побив.

Михась зненавидів обох. Особливо рясу. Відношення змінилися.

— Даром хліба не дадуть. Треба працювати.

І запрягли, працював.

Кожна провина, свідомо чи ні, кінчалася тим, що не давали їсти.

— Я тебе, дурня, виведу в люди, потім дякувати будеш, — казав і погладжував бороду.

Хотілося — ех! — хотілося розмахнутись...

Боязко було: куди ж потім?

Хотілося вилізти на дзвіницю й заверещати до тих, що йшли в браму:

— Гей, ви, дурні! Куди? Та чи знаєте ви?.. — все, все ви кричать.

Так росла в ньому буремна злоба, ненависть і протест.

Юнаки із сусіднього заводу, з якими водився, казали:

— Чудак... Покинь.

А Михась вагався... не знав...

Через деякий час повторилося старе. Але, як тільки веснущата рука підвелася вдруге, Михась рішуче блиснув очима по рудій бороді й відпалив так заскалено-міцно, як чував на вулиці.

Того ж дня його прогнали. Батькові на очі не показувався, бо знав, що битиме. Тинявся кілька днів по місті й нарешті попав на завод. Там і зостався.

Батько запив (давно мав нахил). А потім — рік, ще рік, багато-багато різних зжитих днів, непотрібних, як трухле осінні листя. Крута вулиця. Підвал. Сундучок. Бляшанка. В бляшанці гроші — «капітал», який лишила після себе мати й половину якого завіщала Михасеві. Другу — старшому синові, але того потаскали в Сибір, і пропав він безвісти. Кіндрат помаленьку доповнював бляшанку, трусився над нею, ховав...

Нащо?

Може, і сам не знав.

Зустрічалися рідко. Одного разу Михась прийшов блідий, аж зелений. Хворий. Просив позичити грошей, але батько відмовив. З того часу все порвалося.

І знову потяглися дні...

В одному кінці дні й ночі над вогнем, в диму гартувалися чорні, похмурі люди. І Михась із ними. Гартувалися, коптіли, а в суботу бігли до лазні одмитися від чадного бруду.

В другому мали досхочу сонця й повітря — і все ж загнивалися, а в суботу бігли до церкви зчищати гній.

І Кіндрат...

Після церкви йшов до попа, випивав на кухні склянку чаю й захоплено ловив «божественні слова», що їх одсапував отець Симеон після смачної вечері.

II

Коли бахнуло могутнім розмахом, коли розбіглися на схід густі ешелони, — з'явився й Михась.

У гущавині переплутаних днів закрутилося життя.

Бадьоро вигукували, палали дні. І полохливо тремтіли, згасали дні...

Плюнуло на мозолі рук, ухнуло й розсипалося сміхом мільйонів сердець...

Попи й монахи казали, що то антихрист, а люди в сірих кепках і сірих свитках дровичи його червоними хустками й викликали на герць.

... Михась тоді одержав наказа заарештувати весь причт Успенської церкви й зробити трус.

Попа дома не застали — сховався. Догадалися. Поїхали на Круту, в підвал, але й там не було. Тільки в кутку на тапчані притайно тулився Кіндрат. Він злякався нагана й христом-богом присягався, що не знає, а коли по всьому будинку розповзлися з трусом, Михась знову заскочив у підвал і схопив батька за руки:

— Скажіть правду, сховали? Ну, прошу вас, правду скажіть! Вам нічого не буде! Ручаюсь!

Кіндрат хитнув головою.

— Та ви ж знаєте. Я певен, що знаєте. Невже й тепер іще будете за ними? Га? Скажіть! Ви ж наш! Ви повинні бути з нами! Ну?

Пустив руки.

— Ну?

Кіндрат заморгав очима і, ковтаючи сльози:

— А ти, значить, з цими?

— Ніколи зараз вам усе пояснити... Я потім... ви зрозумієте...

— А ти, значить, з цими? Ти руку підняв? На бога? На мене? Погань! Будь ти проклятий. Не син ти мені! Чуєш?

Михась рвонувся, хотів відповісти...

Перед ним скорчилося щось маленьке, сухе — його батько. Плакало червоними в зморшках очима — його батько. Тремтячи, проклинали за бога, за царя, за кощунство, проклинали й відрікалося — його батько.

І в цей момент він почув величезну безодню між ними, і такими далекими, чужими стали вони. Більш ніж чужими. Один — сильний, молодий, що розмахнувся викликом над перетертими шляхами, другий — старий, непотрібний будяк при шляху.

Михась одвернувся.

Попа так і не знайшли.

— Взять старого! — І тихенько: — може, скаже... а як ні — випустить.

Повели через місто, штовхнули в якусь порожню кімнату. Зразу був туман, холодний, пронизливий — все тіло трясло-

ся. Потім випнулися голі стіни із старими обірваними шпалерами. Стіни тіпнулися, попливли й потаскали за собою розірване шмаття думок.

Що це? Антихрист? Де це?..

Щось сильно розгойднулося, тріснуло й розсипалось — це зрозумів.

Темно й страшно.

Здавалося — хтось вискочив на всесвіт, свиснув так, що вуха залякли, і дзвонить. В повітрі висить величезний дзвін, а він божевільно гойдає його і дзвонить.

Бум! Бам!

Від кожного удару стискується серце й потріскує череп.

Бум! Бам!

Невже край?

Майнула думка: признатись — виказати... Схопився за неї радісно, але вона тут же зломилася, мов та соломинка.

Признатись?

Ні.

Закутав руками голову, тихенько сів долі й раптом почав швидко хреститися.

— Господи Сусе... Помилуй, помилуй,— облизував сльози й стукався чолом у підлогу.

III

Палали бурхливі дні — і задиміли...

Тоді сторожко насупились димарі.

А внизу — метушня... Бігали люди, і, взявшись у боки, реготали над ними гармати.

Відблиски вогневих заграва запалили очі Михасеві. В них, у цих очах, було все: пожежа, кулемети, червоне, страшно, смерть — тільки не каюття.

Там десь високо, за чорними пасмами, в душнім чаду било на сполох, а під ворітьми повзав Михась і сипав, і сипав обойми.

...Всіх було восьмеро в цьому дворі, але до вечора лишилося тільки троє. Заховалися в другому кварталі на горищі в бакалейщика Йося. Гулко й нерівно стукало три серця, три пари очей фосфорично поблискували, і кожний звук хапав

за горло і придушував так міцно, що стискалися курки й котилася по горлі слина.

Шарудів напружений шепіт...

Що з тими? Де штаб? Як урятувати документи, що тут, при них?

— Товариші, може, мене той... уб'ють, так ви...

— Тсс... Ти й думати не смій...

Перетрусили сотні різних комбінацій, складних, смішних та ефемерних, як казка, але трудно було зупинитися на чомусь певному.

Нудьга й нервування... День. Два.

Йось, що крадькома носив їжу, повідомляв, що влада в місті зміцнюється й що «наші» далеко втекли. А Михась сердився:

— Дурниці мелеш!..

Йось стурбовано хитав головою: добрі-бо йому дурниці, коли вранці трясли його за бороду, ставили до стіни, допитували, чи не знає де комуністів.

Михась у темряві піймав Йосьчиного рукава й притягнув близько до себе:

— Гляди, Йось! Чуєш? Зроби все, ти можеш! А як ні — гляди!

Другого дня Йось пошепки доложив:

— Треба грошей. Все можна, тільки грошей треба... Я дам, що маю, але цього мало... Скажіть, може, піти куди?

Дали адресу, дістали трохи — вечором будуть посвідчення.

— Ще треба... небагато. То ж задаток...

Стало сумно.

Місто... тисячі паразитів із набитими кишнями, а тут лише кілька золотих... кілька золотих...

— У-у! Попадись!..

Михась раптом хлопнув рукою по підлозі:

— Товариші, годі! Завтра будемо вільні. Ручаюся!

А над вечір передягнувся й пішов.

Ворожі люди сновигали по вулицях. Будинки, небо теж ворожі. Можливо й так: раз — і край!

— Аа... Наплювать!

Ішов твердо, рішуче, посвистував, наче свій. Коли ж добувся до знайомого будинку на Крутій вулиці, Кіндрат, що на той час стояв біля воріт, пізнавши його, тороплено здригнувся:

— Чи ти не здурів?

Зайшли до підвалу.

— Тату, я тікаю... Дайте грошей.

— Ага... Тепер «тату». А як таскав через ціле місто під ружжями, тоді не був тато? Нема.

— Дайте.

— Я тобі кажу, нема. Біжи до батюшки, він уже повернув. Він уже дома... Може, він дасть...

— Слухайте, я прошу. Швидше! Я ж маю право.

— Я тебе й знать не знаю. Іди собі, чоловіче, звідкіля прийшов.

— Дайте, бо сам візьму!

Очі в Кіндрата звузилися, заховалися в щілини, сам він присів хижаком.

— Ну?

— Вон!

Михась шарпнув тапчаном і обхопив руками сундучка.

— У-а-а-а!.. — безтямний вереск розіп'явся над ним.

Скочив — у Кіндрата в руках сокира.

— Покиньте!

— Вон!

— Покинь!

Свиснуло над вухом і сіло на плече щось важке, болюче...

Тоді Михась кинувся, затулив рота батькові й почав трясти.

— Мовчи! Мовчи! Все одно візьму. Мовчи...

Стогнали, сопіли, качалися по підлозі.

Втомилися...

Кіндрат поволеньки ізсунувся на підлогу й усміхнувся кров'ю...

Харків, 1923

ТИХИЙ ХУТІР

— Павле! Тобі ось листа з містечка передали...
Відповіді нема.

В кімнаті темно.

— Павле! Чи спиш? — гукнула дужче.

Із кутка полохливо зірвався сухий кашель, облетів усю кімнату й здивовано прохрипів:

— Що таке?

— На, читай.

Антоніна кинула листа і, сердито човгаючи чобітьми, вийшла.

Щось бубоніла під ніс, але Корнієнко не розчув.

Засвітив лампу.

На стільцях біля грубки знову розвішано пелюшки.

Глянув — і роздратовано бахнув стільцем.

Сказати Антоніні — знову сварка, сльози...

«А ну його к чорту», — заскреготав зубами й, обережно піднявши мокрі ганчірочки, обережно повісив їх на те саме місце.

Лист був зім'ятий, без штемпеля — по руках ішов — і тільки на конверті хтось розігнався олівцем:

Тихий хутір. Тов. Корнієнко

А в листі теж олівцем:

«Тов. Павле! Вгадай, хто це тобі пише. Тільки не дивися зразу на підпис. Я зараз випадково в Лукашівці. Сказали мені, що ти тут. На шостому році знову приведе доля побачитися. Приїзди сьогодні. Чекаю.

Згадай Жовтень, розбитий трамвай і Зіну.

Р. С. Якщо приїхати не зможеш, то в неділю над вечір я сама буду в тебе».

Корнієнко підвів голову і зупинився поглядом на лампі — вогонь приковував.

А думки плинули в різні боки. Закрутилися. Піднялися завірюхою.

Хотів знову перечитати, але літери розсипалися перед столеними очима, і він тільки пошепки повторив:

— Згадай Жовтень, розбитий трамвай... Зіну...

Ах, так! це ж вони удвох тоді лишилися! На бруку валялися мертві й ранені, кулі зойкали зрадливо, а Зіна, розпатлана, червона стискувала гвинтівку й напружено клацала затвором.

Коли ворожа лава облягла площу й треба було тікати, це ж вона, Зіна, міцно стиснула його руку, швидко поцілувала в щоку і, відштовхнувши від себе, кинула навздогін:

— Не здавайся!

З того часу він нічого не чув про неї й був певен, що її, запальну, тоді ж убито.

Згадалася невеличка постать у рудому кошуці, грубі риси обличчя, жучки-очі, такі швидкі й розумні...

— Ви, товаришу Павле, інтелігент, і ви не можете мене зрозуміти, — невгавуча, завзята Зіна.

... Крик, нервові різкі рухи, сиві пасма диму, суперечки, товариські «мордобой»—це Зіна.

... Рух — Зіна.

... І бурхливе почуття, перший могутній спів душі — теж Зіна.

Корнієнко скочив, бадьоро заходив по кімнаті.

«Пате-журнал» — згадав він і засміявся. Так її прозвали товариші: вона завжди перша приносила всі новини, вона все знала.

Двері рипнули...

— Вечеряти будеш?

Корнієнко дивився розгублено, не відповідав.

— Вечеряти будеш, питаю?

Кивнув головою і, підійшовши ближче, взяв Антоніну за руки.

— Та покинь, не до грання... Он дитина плаче.

— Антоніночко, не те, почекай... Це я листа одержав...

Знаєш, до мене завтра гості приїдуть... Хороші гості.

Він весело ляпнув долонями й потер руки.

- Ну?

— Так от, Антоніночко, приготуй все як слід... Розумієш?

Антоніна мовчки слухала.

— Не надовго приїдуть. Може, переночують.

— Хто ж то? Родичі, чи як?

— Не родичі, а добрі знайомі.

— Та хто?

— Одна... панночка ...

Антоніна одвісила спідню губу й скося глянула на Корнієнка.

Він помітив. Чекаючи запитань, скрутив цигарку й довго повтузився над лампою — прикурював.

- Біжи хліви на ніч позачиняй, — кинула нарешті й зачовгала по кімнаті.

Другого дня, коли встав Корнієнко, в хаті було вже прибрано, і Антоніна поралася на кухні.

Важко грюкали двері — Антоніна сердита. Вона нічого більше не розпитувала, мовчки ходила й лише з-під лоба кидала підозрілі погляди на чоловіка.

А Корнієнко старанно гострив бритву й висвистував улюблену серенаду Брага.

— Та не свисти! За чортами скучив?

— Молчаніє, Антоніночко, молчаніє, — притиснув палець до уст і роблено-фальшиво розсміявся.

Коли ж двері закрилися, досадно покрутив головою й плюнув.

Веселий настрій, що родився вранці, поволі вмирав.

Що ближче підходив час приїзду Зіни, то сильніше нервувався Корнієнко.

Особливо нервувала Антоніна. Сьогодні вона здавалася йому надто гидкою, і росла до неї злість. Старався опанувати себе. Знав, що коли терпець увірветься і він зачепить Антоніну, буде сварка.

А тоді пропаде весь день, пропаде й зустріч гостя. І скінчиться тим, що вона його вилає. Він же затихне й ско-

риться, як це було вже не раз.

...А спомини чіплялися один за другий. Спомини кружляли метеликами і, осідаючи глибоко в душі, повзли й повзли, як та липка черва.

Сьогодні Корнієнко роздвоївся: за дверима десь там, надворі, був Корнієнко-юнак, що любив бурхливе життя й переможно крутив його за чуба, а тут у низенькій кімнаті, між грамофоном і пелюшками — Корнієнко-обиватель, покірний і плаксивий, якого скрутило життя руками Антоніни.

Може, все, що було, — тільки «юний задор», поза, все брехня?

І почуття до Зіни, перший могутній спів душі — теж брехня?

Корнієнко не знав. Переплуталися думки, посипалися спогади... Одно тільки ясно — не вистачило мужності, не зумів бути дужим.

Так, це ясно: коли бурею замело батьківське майно, коли вбили брата, ворога радісно-червоних днів — це він раптом зупинився в шаленому льоті, подумав і, опустивши крила, пошкандибав назад.

А потім — пуста в душі, блукання, безпритульність, тиф...

Роздувало вітром сміття по степах, і зачепився Корнієнко в Тихому хуторі. Він не думав тут залишатися надовго, тільки хотів відпочити.

Хазяйка добра, хата чепуренька. В хаті віконця підсліпуваті, з надтріснутими й ловко підліпленими шибками. Штовхнеш — і підгнилі рямці роз'їхалися, а в обличчя струмком пестливий запах саду...

В Тихому хуторі життя спокійне.

Жовтень грізно проходив десь там, великими шляхами. Корнієнко чув його, чув — і не вірив...

Коли ж з'ясувалося, що всі шляхи зітруться, і буде Жовтень скрізь, в кожній щілині — закралася тривога. І тоді Корнієнко зрозумів, що він справді зайвий, що він проспав і що останній етап його відступу — Антоніна.

Але як це все розповісти Зіні? Чи зрозуміє вона його? Чи захоче слухати?

Корнієнко нервово потирав руки, палив цигарку за ци-

гаркою й великими кроками міряв кімнату.

— Будемо чекати з обідом, чи як?

Антоніна покривала стола чистою скатеркою, звиклим рухом підбирала посуд, і мисочки жалібно дзенькали під її руками.

Цей дзенькіт теж драгував.

Корнієнко рішуче повернувся до неї, хотів щось сказати. Перед очима — міцна, кругленька постать, з-під червоної косинки товсті щоки, подушка тремтячих грудей...

Нове, інше, зовсім не те, що було, наче хто підмінив, наче вперше побачив.

— Так будемо, питаю? Вже пора.

Корнієнко стиснув щелепи.

— По-че-каємо, — поволі й тихо випустив крізь зуби.

Заверещало в колісці. Антоніна штовхнула його й клубочком покотилася до ліжка.

— Люю... люю... люю... Мовчи, бо батько битиме...

Розстебнула пазуху і, годуючи дитину, попливла з нею по кімнаті.

Корнієнко трепехнувся, мов батоном полоснули по спині. Потім схопив клаптик паперу, швидко почав писати.

— Антоніночко, я й забув, мені до Карпа треба забігти... Я швидко... Як приїдуть, ти вибачися й цю записку дай... Я швидко...

Схопив шапку й вибіг.

Біля Карпового перелазу він розгадливо потоптався й пішов межею в степ.

Зіна й цього разу не зрадила свою пунктуальність. Щойно примерк підповз до вікон, вона шумно розчинила двері в похмурій хаті.

Назустріч першим вплив із сутінок накритий стіл і ошкірився в гостинній посмішці рядком мисочок.

Ого! Що це у вас, христини чи родини? — розсипала цю шоники сміху й привіталася.

Пизенька кімната насупилася: цей рухливий гість потрипожив спокій і розбудив дитину.

Ага, це ваш синок?

— Мій і Павлів, — серйозно відповіла Антоніна.

— Так, так, знаю. Мені вже все розповіли... — і, вхопивши за носа дитину, знову розсміялася, пильно пронизуючи поглядом маленьке обличчя.

— А де ж товариш Павло?

— Вибіг тут до сусіди... Зараз прийде. Тут вам записку лишив.

Зіна розгорнула:

«Вибач мені, але не чекай, не прийду... Не можу, зрозумій. Знаєш, Зіно, коли загасити вогонь і не придушити гноту, свічка сильно начадить. От такий же гніт у мене в душі чадить... Не можу.

Зрозумій...».

Зіна ще раз перечитала, потім схопила олівця і вгорі черкнула резолюцію:

«*Інтелігент. Ганчірка*».

— Ну, прощайте ... Бажаю всього найкращого.

Антоніна заходилася:

— Та куди ж ви? Почекайте. Ночувати ж будете...

— Ні. Нема часу, — і, попрошавшись, швидко вийшла.

Антоніна повела плечима й здивовано застигла серед хати.

Було вже зовсім темно, коли постукав Корнієнко.

Антоніна жбурнула в нього лайкою й розходилася на всю хату. А Корнієнко, мов побитий пес, тихенько сів біля столу і, не одриваючись од лампи, довго дивився на вогонь. Чекав, поки вгамується жінка.

— Посміховище з мене робити? Потаскух у гості кличеш, а потім сам тікаєш? — І за йшла слізьми.

Він раптом підвівся й трахнув кулаком по столі так, що мисочки полохливо затремтіли і з плачем покотилися долі.

Антоніна враз замовкла.

Але сварня затяглася до півночі, і Корнієнко вже не міг заснути...

...Вдосвіта заверещали півні — і поповзла ніч у байрак.

Тоді Корнієнко схопився, розгорнув записку, перечитав іще раз.

Боляче стало. Засвербіло в горлі до сліз. Швидко почав одягатися.

— Ти куди?

— Не твоє діло.

— Куди? — скочила з ліжка і вчепилася, мов звірятко. Очі були полум'ям одчаю, пекучого благання...

Ще хвилинка — і Корнієнко повинен скоритися.

Зрозумів.

Раптом схопив її в обійми і... вагаючись... через хвилину посили відкинув на постіль.

Бігла за ним через весь двір, але він не оглянувся...

До містечка було десять з «гаком».

Корнієнко прийшов стомленим і лише тут, в канцелярії виконкому, де йому сказали чекати Зіну, він згадав, що зовсім невідготовлений до зустрічі: всю дорогу думав про Антоніну, про те, що може статися за його відсутність.

Стурбовано покрутив головою: «От зараз вона може ввійти»...

І Зіна ввійшла — струнка, рішуча, з портфелем під пахвою.

— А-а-а?.. Здоровенькі були.

— Товаришко Зіно, вибачте і зрозумійте ж...

— Вибачаю й розумію. Це колись я не могла зрозуміти, чому ви з нами, а тепер... тепер я вас цілком розумію.

Корнієнко тільки відкрив рота, щоб сказати — Зіна перебила:

— Ну, мені ніколи — по району їду. Прощайте...

Скочила на воза й привітно усміхнулася.

Він довго дивився вслід...

Потім схилив голову й помаленьку пішов назад — стежкою на Тихий хутір.

Харків, 1923

ІЗ ТЕМНОГО ПЕРЕДПОКОЮ

Уранці Ян спустив ноги з тапчана і, ліниво позіхаючи, обвів очима напівтемний передпокій заводської контори — хтось, здається, стукав знадвору?

Увійшла його жінка Клімця. Принесла з посьолка їжу та мішка.

Тільки зараз Ян згадав, що сьогодні субота й що він уже два тижні, як не був у посьолку. Клімця прийшла з мішком — отже, сьогодні треба нести додому вугілля.

Ян скривився, пошкрябав щоку й буркнув:

— Сідай.

Кожного разу, коли треба було йому крадькома переносити додому вугілля, Ян почував себе трохи ніяково. Іноді пробував відмовлятися (можуть, мовляв, піймати), але Клімця завжди упевнено говорила:

— Та що ти, старий?.. Наче тобі вперше?.. Пронесеш якось... Чи, може, жалко, завод збідніє? — і похнюпившись тихо додавала:

— Треба ж...

Ян знав, що треба, бо вугіллям не страшно розводити апарата — диму нема, — та й питво виходить чистіше й без «душка». І хоч він вагався, але врешті всі його вагання перемагала одна думка: тепер, коли завод вважається за народне добро, справді не слід себе обмежувати можливостями. Не гріх-бо тепер для таких хазяїв, як більшовики, і весь завод димом пустити, не то що грудку вугілля взяти...

Ян зібгав мішка й поклав його в куток під сходи.

— Ну, що там дома? — спитав похмуро.

— Та що дома?.. Те саме. Білизни я тобі не принесла, прийдеш сьогодні, то перемініш, — заклопотано сказала Клімця,

зв'язуючи вузлика.

— А Зоська як? Чи дивишся за нею?

— Зоська? Хіба її тут не було?

— Ні. А хіба й вона з тобою?

— Еге ж... Мабуть, забігла кудись. То ж іще золотко... Таке дівчисько, як добрий москаль, а все вітер у голові...

— А хіба що? — насторожився Ян.

— Розбалував ти її, он що... Як же, одиначка! — дразливо хитнула Клімця головою й повернула до дверей.

Ян хотів її зупинити, хотів ще спитати про дочку, але тільки м'яко-докірливо сказав:

— І чого ви так рано розходилися?

— Рано? Може, роботи мало? Четверо рук, і то не вправляємось, — гукнула вже з порогу.

Ян подивився їй услід, провів долонею по обличчю і, підтягнувши очура, почовгав у контору. Був він ще досить кремезний, хоча добрих піввіку стояло за ним. Тільки спина трохи вгнулася — горб.

У конторі, як завжди, почав обходити всі столи й витирати порох. На одному столі здмухне щось, звіє, на другому байдуже помахне раз-другий, неначе мух зганяє.

Так щодня, поки нікого не було, товкся він із ганчіркою в руках, пересовував стільці, столи, мурмотав щось під ніс, прикидав звиклим оком, чи все гаразд.

Від ганчірки знялася курява, і з вікна навкосо через усю кімнату пав золотий стовп. Ян чомусь на хвилину зупинився перед ним, задивився, як танцювали тисячі чудних порошинок, і йому почало згадуватися щось далеке, зажурне. Здавалося, що колись так уже було, чи снилося... Якраз отак стояв у золотому стовпі, так само вранці, тільки ще щось було, дуже гарне — трудно згадати...

А надворі дзвеніла весна. Був той час, коли в заводському палісаднику цвів ясмин, солодкою тугою переповнюючи груди, а ночами над заводом і посьолком лунав невгавучий соловйовий захлин.

Ян розчинив вікно. Дихнуло бадьорим, ранковим холодком, і тьмяно запахли квіти.

За палісадником, далеко в дворі, стояла купка людей. Се-

ред них у шкіряній куртці й такому ж кашкеті голова завкому — Савка Безулий.

Обличчя Янові враз змінилося — пізнав Савку.

— Ач, шкіряний чорт, — сердито пробубонів він, — ще з досвітку на ногах... мов справжній хазяїн...

Він тільки одвернувся, щоб швидше прибрати в завкомовій кімнаті, як раптом затріщали кущі. Кинувся до вікна — в палісаднику двоє хлопців хапливо обципували ясинові віти.

— А то куди? я тобі! — гукнув Ян, замахуючись ганчіркою.

Хлопці враз майнули через паркан, і один з них, висолопивши язика й скорчивши «пику», обурено прохрипів:

— У-у... Бар-р-бос!

Потім, одбігши трохи, обидва зайшлися реготом.

Ян у відповідь трахнув вікном. Іншим разом він провчив би їх, знали б, шибеники, як зневажати старших, а тепер...

— Зачепись-но тільки, тепер же «слабода»... — сварливо-іронічно покрутив головою й пішов до Савчиної кімнати.

Суворо відстовбурчивши вуса, він махнув кілька разів ганчіркою по шафі, потім зупинився поглядом на легенькій посмішці Ілліча, що схилився над столом, пожував якусь невиразну думку й раптом поспішно взявся до роботи.

Не любив Ян цієї кімнати. Навіть більше — ненавидів її. Він бачити не міг і голову завкому, того самого, що колись бігав пастушком та на людях світив голою... Колись Савка звертався до Яна (а Ян був тоді поважний панський кучер) не інакше, як «дядю». А тепер Савка засідає в цьому кабінеті на місці колишнього хазяїна й каже Янові:

— Товаришу...

«Який я тобі, бісового батька, товариш? Може, разом на вигоні пасли? А може, з пам'яті випало, як я тебе пояском частував за яблука з директорського саду?» — часто думав Ян.

Він не міг забути, як Савка, коли знялася революція, погрожував йому паганом, вимагаючи одімкнути директорську стайню, як потім привселюдно махнув його по шапці, ще й погрозив:

«Чекай-но, паніє-Яніє, з тобою окремо побалакаємо».

І побалакав — другого ж дня скинули Яна з кучера. Натерпівся він лиха, поки впросився сторожем до контори.

Правда, все це було кілька років тому, затерлося, попливло з бистрими днями, але образа важким намулом осіла в Яновому серці. Він був надто гордий: раніш його всі поважали, збити шапку з себе він навіть економові не дозволив би, не то що якомусь «молокососові» Савці.

А тепер, придивляючись до всього, що творилося довкола, він тільки плечима знизував і ніяк не міг збагнути й звикнути.

Скінчивши прибирання, Ян повернув до передпокою. Витяг із кутка відро, умився, потім залізним гребінцем старанно розчесав рудувато-сиве липке волосся на голові й бучні з бакенами вуса.

Це давня Янова звичка. Ще з тих часів, коли був льокайчуком, а пізніше кучером. Звичка, за яку його й досі подражнювали «пан-Яном». Та як би там не говорили, як би скося не дивилися, він тільки одно знав: чистому шляхтичеві завжди більше поваги, а замураній «шантрапі» завжди заздро на чистого. Тому й у свята конче чіпляв гумового комірця й сумлінно натирав ваксою чоботи.

Перехрестившись на куток із павутинням і прошепотівши коротку молитву, він нарешті вийняв з торби сніданок і повагом, не кваплячись, сів у широке старовинне крісло з продраним дном.

Це крісло він сам роздобув собі. Приволік його до передпокою із заводської возовні, де воно валялося серед мотлоху, і хоч із крісла випиналися разом із тирсою голі пружини, але він, наче яку цінність, ревниво оберігав його й нікому не дозволяв на нього сідати. Хіба що його «стара», пані Клімця, знайде з посьолка або дзигною вскочить донька, весела Зося — їм можна.

Згадав Зося... Зося!.. Щось він став за нею помічати... Ну, та хто його зна... може, так здалося?..

З темним передпокоєм і з кріслом Ян давно освоївся й навіть звик до них. Тут-бо він жив, лише від часу до часу навідуючись до посьолка, а до того ще й попахувало від них знайомими старими часами.

За дверима, за вікнами котилися бистрі, радісні дні. Там співало переможно життя, там пропливали шумні, завітчані маніфестації й гриміли гімни, а він, мов той павук у куточку, сидів у темному передпокої, прислухався до всього й лише досадно хитав головою:

— От кумедянти, — говорив він, — і коли воно це все скінчиться?..

Після сніданку Ян механічно труснув капшучком і скрутив товсту цигарку з конторського паперу. Під зруділими аж червонястими від диму вусами зашкварчало. Сіренькі очі забігли в щілини, і все обличчя поринуло в синьому солодкому димі.

Починався робочий день. Частіше починали рипіти двері — обридло вже. Так учора, так позавчора — увесь час отак...

Ще здалеку Ян пізнавав кожного по ході. Декого він навмисне не помічав, а декому привітливо казав «добридень» і відчиняв двері. Він добре знав, кому й скільки треба взичити уваги.

Ось учулися Савчині кроки, і він враз повернувся спиною та вдав із себе заклопотаного: хай, мовляв, начальство знає, що служба на місці, але з таким начальством краще не бачитись.

До контори тепер приходили веселіші, ніж завжди, якіс свіжіші. Більшість у білому. Дівчата з квітами на грудях і в зачісках, верткі та бадьорі. Навіть бухгалтер, чорствий похмурий дідок, проходячи сьогодні через сінці, мугикав під ніс невиразну пісеньку.

Весна впливала й на Яна. Він мимоволі переймався теплим настроєм. Якесь лагідне заспокоєння сповняло його, розбавляючи застарілу ворожість, і робило його добрим.

За дверима в конторі вицокували вже рахівниці, горошком розсипалися машинки, і над усім стояло придушене гудіння робочого дня.

А через напівтемний передпокій усе проходили й проходили заклопотані люди. Вони сливе не помічали Яна в глибокому кріслі. Вони байдуже шаркали повз нього.

Ян теж з-під навислих брів мляво дивився на них, радий, що його не турбують. І не хотілося йому думати ні про що.

Хіба про минуле... Він спочивав душею тоді, коли думки були в далекому-давньому. Тоді радісно й тепло німіло в його грудях.

Було ж у Яна давне — чи вернеться... Чи вернуться до нього спокійні, ситі дні, коли не треба буде труситися над кожним грошем, і Клімця знову пектиме смачні млинці, поставитиме до обіду шкалика, коли його всі будуть поважати й ніхто не посміє йому сказати «барбос»? А Ян зодягне розцяцькованого жупана і, вийшовши на плац перед стайнею, де хлопці маніжать баских коней, крутне вуса й гаркне на весь двір:

— Смали з батюги, бо не дам кандьору!..

Або вилетить четвернею в степ, на смерть лякаючи подорожніх, а паничі тільки регочуть ззаду та ляпають по спині: «Ех і Янек!..».

— Товаришу, — висунулась із контори голова «входящого», — завком кличе.

І дорогі спогади враз урвалися...

Ян закліпав очима, зововтузився, пішов.

— Здрастуйте, товаришу Яне, — просто й чемно, за своєю звичкою, привітався Савка.

— Драс... — мугикнув Ян понуро. Йому стало незручно.

— Віднесіть, товаришу, цього листа до клубу й зараз же повертайте з відповіддю.

Ян механічно зачовгав до дверей.

...В клубі, що стояв на другому кінці заводу, незважаючи на робочий час, було шумно. Гупали молотками в стіни — щось прибивали. Молодь рухливо сновигала з прапорами, з ялиновими вітами.

— Що це у вас таке? — іронічно, примруживши очі, спитав Ян у першого ж хлопця.

— Сьогодні будуть червоні хрестини.

— Хрестити, значить, будете? — посміхнувся Ян. — Значить, на попів перевелися?.. Ну, і діла...

На виході зацікавлено глянув у розчинену залю, де шуміла молодь, і вражено одхитнувся: серед дівчат, що плели гірлянду, сиділа на підлозі його Зося. Придивився уважніше — так, це вона, його золотокоса Зося в рябенькій блузочці.

— Зосяю! — гукнув Ян.

Гупали молотки, стояв веселий галас, і вона, мабуть, не розчула.

— Зоська! Клята дитино! — гукнув дужче, але її зовсім заслонили.

Ян згадав, що Савка чекає, і махнув рукою. Вирішив потім побалакати.

Всю дорогу до контори думав про дочку й ніяк не міг утямки взяти, чому вона досі крутиться на заводі, та ще й у клубі, та ще й у суботу, коли й дома роботи багато. І чому не зайшла до нього? Мабуть, побоялася... Збрехати не хотіла, а добре пам'ятає, що він їй боронить по клубах ходити.

Це Яна занепокоїло. Зося, найбільшу свою цінність, він любив над усе. Він її вважав за свою непорушну власність, на яку вже ніхто, крім нього, не має права, і ревниво пильнував її.

Передавши Савці відповідь, повернув до передпокою, але сидіти вже не міг. Тремтіли руки, як крутив цигарку. Похапливо скурив, кинув у куток і тут же згадав, що в кутку лежить мішок на вугілля, який може затлітися. Кинувся до мішка, притоптав чоботом. Потім обережно розгорнув, придивляючись, чи й справді не пропало, і роздратовано шпурнув під сходи.

Вугілля, Зося, Савка — все змішалось, закрутилося, попливло...

Ніяк не міг зрозуміти Зося. Помічав уже з деякого часу, що Зося відбивається від рук, але заспокоював себе тим, що Зося молода — хочеться ж їй погуляти! Та все ж таки невже вона не розуміє, не відчуває? Невже вона?..

Темне підозріння гадючкою звивалося під серцем і всмоктувалося глибше й глибше...

І знову Ян у кріслі. Розгубився. Замислився.

Гукали на нього — він незрозуміло підводився, наче зі сну, а потім, повернувши, знову сідав і думав.

Вже одлунав гудок перерви. День пішов на схил, і в темний передпокій закрився обережний промінь.

Скрутити б ще цигарку та затягнуться так, щоб аж... аж раптом із контори з папірцем в руках вискочила Зося.

Він здивовано розкрив рота.

— Коли ж це ти пройшла, що я й не помітив?

— А ви, мабуть, дрімали собі... Я з людьми — ви й не помітили...

І Зося, сунувши папірця за пазуху, завовтузилася пальцями в пучечку квітів, приколотих до блузки.

Була вона ставна, рухлива, краща, як здавалося Янові, за всіх. Ніжно глянув на неї, і від бистрих очей, від золотого прядива з-під косинки, від соковитого розрізу темних губ запахло йому сьогоднішнім бадьорим ранком. Гордо й щасливо усміхнувся і, кивнувши головою в бік контори, спитав:

— Чого ходила?

— Михайлов захворів... Просив, коли буду на заводі, щоб нагадати про нього.

— Коли буду на заводі... А навіщо тобі той завод здався?

Груди їй схвильовано підіймалися, пальці тремтіли на квітах.

Голову схилила низько й почала тихенько щось наспівувати.

Ян покрутив головою.

— А що то в тебе за бумажка?

— Де?

— В пазусі.

— А... то теж Михайлову просили з контори передать.

— Покажи.

— Ото... Все одно не прочитаєте ... Нащо вам? — і притиснула руку до грудей.

— Та покажи.

— Та не цікаво, їй-бо, не цікаво... — зніяковіла й заморгала очима.

— Ой, краще б ти з Михайловими діла не мала...

З-під навислих брів пильніше глянув на зашарілі Зосині щоки й пройшовся рукою по вусах. Далекий взагалі від гадки, що Зося може від нього з чимся уперто таїтися, він і зараз хотів повірити їй, але настирлива гадючка сильніше й сильніше всмоктувалася в серце.

— А що ж там дома?

— Та... нічого...

— Що мати робить?..

В цей час вихраста голова хлопця, що вранці ламав ясин, просунулася через двері і, пізнавши у напівтьмі дівчину, крикнула:

— Зоська! А йди! Там тебе кличуть...

Зося стрибнула до дверей. І враз, наче ззаду піддало пружинами, виплигнув Ян із крісла.

— Стривай!

Зося зупинилася за порогом.

— Іди сюди!

— Та мені ніколи. Там чекають...

— Іди, кажу! — підняв по-батьківськи голос, але Зося стояла непорушно.

Тоді сердито зашипів через настобурчені вуса:

— А це що таке? Це що за шваль з тобою запанібрата? Га? Щоб тобі на моїх очах отакі шмаркачі гукали «Зоська», як все одно якій лярві?

— Та що ви, тату?.. Це ж другі покликали...

— Мовчи! Хто другі?

Вихрастий хлопчак, що стояв поблизу, раптом пирснув зо сміху і, крутнувшись на одній нозі, галасливо побіг до брами.

Ян скипів.

— Хто другі, питаю? Чого по клубах шляєшся? — і схопив дівчину за рукава.

— Тату, чи ви при пам'яті? Покиньте, бо втечу...

— Втечеш? Ховаєшся? Я т тобі покажу!

Обурення й ревнива підозрілість до краю охопили Яна. Він довше не міг себе стримувати.

— Покажи бумажку!

Дівчина злякано глянула на батька. В очах спалахнув огник одчаю. Хрестом скинула руки на грудях і твердо сказала:

— Не дам.

Ян несамовито труснув нею раз, ще раз і силоміць пустив її за пазуху волохату руку. Зося ойкнула, але більше не захищалася.

Через хвилину Ян уже розгладжував у себе на колінах нім'ятого папірця й нетерпляче вдивлявся у великі заголовні

літери. Скупчивши всю увагу, всі свої знання, він після довгого напруження прочитав: «Анкета».

А далі було писано так дрібно, що й очей не вбереш. Дати комусь прочитати він не насмілювався. Довго й уперто дивився в стелю, примруживши очі, наче хотів щось пригадати, і врешті безпорадно розвів руками.

Зім'ятий папірець лоскотно затремтів у руці... Рвонув папірця, кинув долі. І зразу стало жаль дівчину, а до себе самого піднялася гнітюча огида. Збентежено зітхнув, похнюпився. І вже до самого кінця роботи, поки всі не розійшлися, ходив, мов у воду пушений.

Коли в конторі стало порожньо, він почув себе краще. Він нарешті лишився сам із своїми болями та думками й завзято приступив до роботи.

Роботи було не дуже багато — повимітати, повитирати, щоб у понеділок на готове прийти, однак він човпав по всіх куточках, обдивлявся кожну дрібничку, всім столам нарівно вичив уваги і всі чорнильниці пообмивав. Хотів у роботі розбавити неприємну гущу сьгоднішнього дня і в той же час затягти цю роботу до сутінок.

Як тільки стемніло, Ян позамикав двері, ключі передав до завгоспа і, заспокоєний втомою, з легким почуттям задоволення самим собою вийшов на вулицю.

Мішок сунув під пахву.

Над заводом, як завжди, горіли вогні, і прокопчений мурований велетень, як завжди вночі, здавався іншим, трохи чудним, строгішим, ніж удень. У повітрі гойдався насичений весняним запахом молодий гомін. Із тьмяних закутків котився безтурботний сміх, такий бадьорий та снажно-різкий, і пропадав десь у гушавині заводських садиб — здається, там, де ледве чутно бринькала мандоліна...

Ян постояв, оглянувся довкола й пішов уздовж заводської стіни, вниз, до самого ставка.

Завод він знав як свої п'ять пальців. Кожну щілину, кожну ямку міг навпомацки знайти. Біля ставка обійшов гниле багнище з іржавою заводською покиддю. Шугнув у рівчак. Підповз до рогу, де починався дощатий паркан...

Здау на болоті кумкали жаби, спереду було зовсім тихо.

І лише завод оддаля дивився похмуро й строго.

Янові це було вже не вперше. Хоч і сидів цілими днями в темному передпокої й ніби нічого не бачив і не знав, але в нього все було розраховано до дрібнички.

Він лише злегка крєкнув, на хвилинку зник у паркані, немов паркан проковтнув його, а через хвилину згинці тим же рівчаком ніс у мішку вугілля.

Звідси до посьолка було далі, зате безпечніше. Сьогодні він рішив трохи дати гаку, піти новим шляхом, понад берегом, ліщиною, потім межею просто до себе в подвір'я. Вибравшись із рівчака, обережно послухав, оглянувся — ніде нікого, тільки здалеку глухо буркотів і похмуро з докором дивився темний велетень та під самим вухом кумкали жаби...

За ліщиною над пагорком підіймалося сяйво — сходив місяць. З комишів куделею повзли тумани, облапували берєг, крадькома пропливали в степ. Холодок підбадьорював, підганяв.

Здавалося, що ззаду за ним хтось стежить непомітний, і він поспішив дійти до ліщини, поки місяць не сягнув півнеба. Тут у темряві сів під кушем, щасливий, що проминув найнебезпечніші місця. Так приємно було розправити натруджені м'язи — потягнувся... Закрив очі...

В пам'яті виросла Зося. З нею Ян уже приготувався поговорити довго й ніжно, а з першої ж получки купити їй у кооперативі квітчасту хусточку, щоб не ходила, як ті коммолки, в червоній набридлій косинці. Коли б гроші, він би їй багато всякої всячини накупив і до роботи б не силував, щоб росла собі спокійно та радісно на заздрість сусідам. І тоді б ніхто не посмів на неї гукати «Зоська», а чємно говорили б «панно Зося», і тоді б він їй конче висватав панича.

— Їх! їх!.. тьох-тьох-тьох! — десь із гушавини гримнув соловей.

Місяць підплив вище, і жолобиною поміж корчуватих хащів поповзли вогкі тіні.

Ян підвівся, пішов далі.

Щоб не виринути зразу на освітлену галяву, він трохи збочив, пройшов чагарником до самого його краю й лише тут сміливо ступив на межу. Навкоси через галяву колись про-

клали стежку. Нею тепер рідко хто ходив, але Ян все ж таки рішив бути обережним і йшов трохи осторонь, навспотички.

До посьолку було вже недалеко — хвилин десять ходи.

Раптом на стежці — дві темні постаті, наче із землі... Мовчки, повагом, тісно одна до одної посувалися вони назустріч. Ще не помітили Яна, але були так близько, що вчувалося шарудіння кроків.

Ян знітився, присів.

І в цей же час лунко вдарило на всю галяву:

— Стій! Хто там?

Він кинувся лежмом, нерухомо прикипів до землі.

— Хто там? — знову зірвалося зі стежки й котилося вже просто на нього.

Серце Янове на хвилинку зупинилося, потім застукало часто-часто — і Ян полетів у безодню.

— Хто це? Вставай! Ну-бо, вставай! — сердито промовило над самою головою наче знайомим голосом.

Ян підвів голову. Перед ним по коліна у межових бур'янах стояв Савка.

— Це ви, Яне? Ви що тут?

Ян мовчав.

— А це що за мішок? Ага, вугілля...

— Ой, товаришу Савко, не губіть, — перелякано заговтузився Ян, — не губіть, голубчику!.. У мене ж діти, жінка... нестатки, самі знаєте... не губіть!..

Савка підвів руку, застиг... Потім рішуче нагнувся до нього й прошепотів крізь зуби:

— Мовчи, погань... Пам'ятай, щоб це в останній раз! Катись! — і ткнув чоботом у мішок.

Ян покірно й швидко встав. До самого дому він уже не оглядався. Ішов підтюпцем, а ноги йому здавалися чужою, чудною машиною. Все довкола було наче в густому тумані. Голова спорожняла й болісно гула.

І коли Клімця на його голос відчиняла двері, власний голос видався йому теж чудним, чужим.

— Чого це ти так довго? — спитала Клімця,

Яна враз наче гачком рвонуло всередині. Оскаженіло-суворо глянув на неї і так гупнув серед кухні мішком, що з підло-

ги знялася хмара і полохливо затремтів мисник.

— Та чого ти, Яне? — тихо й тривожно підняла опухлі очі.

Все, що накопало в ньому за цілий день, тепер готове було вибухнути немилосердим гнівом. Але він згадав про Зося. Стримався.

Од печі йшло духмяне тепло. Припічок був чистий, старанно підмащений рожевою глиною. На всю хату стояв запах свіжого, ще гарячого хліба. Янове роздратування помаленьку вгамувалося, і він почав мовчки крутити цигарку.

— Умивайся, Яне, — обережно підійшла Клімця.

Тоді він несподівано для себе самого з якимсь невиразним тремтінням взяв її за лікоть і, оглядаючись на другу кімнату, щоб не почула Зося, тихенько розповів про все, що з ним сталося. Скінчивши, тихо спитав:

— Зося спить?

Клімця заморгала очима й піднесла до носа кінець фартушка.

— Що таке? Зося спить, питаю?

— Нема Зосі.

— А де?

— Нема Зосі... пішла... з Савкою пішла...

Мов громом ударило Яна — все довкола тіпнулось, заганцювало перед очима.

— Як пішла?

— Вчора посварилася зі мною, а сьогодні на заводі десь зникла... ото я тобі казала... потім вдень прибігла й плакала... А оце недавно постукав Савка. Ніколи не ходила, а теперечки пішла...

— Та що таке? Не розумію...

Клімця знесилено похилилася на одвірок і безнадійно гірко захлипала в жменю:

Мабуть, і в комсомол піде... Збирається... І Савка нависом вчащає... Я тільки боялася тобі говорити, думала — передуріє дівка та й опам'ятається... І богу перестала давно молитися.

— Так це вона?.. Ага, тепер усе розумію, — глибоко зітхнув Ян, — тепер усе...

Розгублено сів на мішок з вугіллям, низько схилив голову.

— Що ти? — обізвалася Клімця.

Він їй не відповів.

Замовкли. Мовчали довго. В хаті стало тихо, як на кладовищі.

І тільки десь у нічній далечині велично й снажно гриміли солов'ї.

Харків, 1924

ГАЙДАР

(СТЕПОВА ЛЕГЕНДА)

I

Сонцевієм роздувало молоді груди, наливало жили п'яною смолою, — ой, пливли в блакить зелені простори без кінця, без краю...

Соковиті дні проходили запашно, падали у безвість ночі, і росна паморозь в степу від сутінок аж до світанку, — ой, пливли в блакить зелені простори без кінця, без краю...

Перебігли росами дикогриві коні, а за ними стоголосі табуни людей. Запалали вогнища. Курява над степом.

Угорі ж багаття на все небо. Він до багаття шкірив зуби і розминав, щасливий, на руці м'ясисте лопушиння. Зелено-соком м'язи натирав і нюхав м'язи, — о, він добре знав, як пахне сонце!

Так мав себе в просторах смаглявий Вар.

Зашелестить тирса — вже хижакom присів, розпізнає: заєць? лис?

Плиг на коня — і навздогін.

Вітер юнакові просто в груди: стій!

— Стій! — і розмахнеться по вітрових космах.

— О-і-й! — з далеких байраків — і-й, — а юнак тільки сміється.

Гнівний Громодар по хмарах тут кресне і небо блискавкою поре, поре. Гайдарі сполохано на землю ниць. А він шалено мчить у далечінь, мчить і випинає проти вітру розхристані груди — на!

II

Море зеленасте. Отари, табуни. За ними: гей та гей!

Невільники то гайдарі.

Вони б погейкувать не раді, але — намети. Там басамани,

нагаї. Там князь проклятий між жінок сидить і п'є вино, і п'є вино, а збройне товариство до ніг його облесно сипле регіт.

І думав Вар:

— Невже ж то без князів не можна?

— О-і-й! — з далеких байраків.

Море зеленасте підхопило й понесло:

— О-і-й!..

Невже ж не можна без князів?

Зацвітала земля потом, і падала у безвість ніч. І знову цілу ніч із княжих наметів гуль-галас тривожний, аж луна тирсу хилила, аж гасали з переляку коні.

Невже ж не можна?

III

Сповнило жили п'яною смолою, зайнялась вогнем сімнадцята весна.

Обнявши землю руками, ждав гайдар синьооку гайдарку.

Вона вже йшла, всміхалася привітно і оглядалась на намети.

— Лоан, о, йди ж! Лоан!

Всміхалася привітно, сторожко оглядалась.

— О, йди ж!

Кумис майнув по жилах.

Схопив її на руки Вар і мчав, як вітер, аж поки впали у знеможі.

— Вар... Вар...

А ще медвяні на зубах, ще й густо пахли коси...

IV

Ген половіла жовтокося голомша*, ген узбережжям біле городище.

Продавали Вара чужинцям за перстень золотий.

Так недоторкливий гривун поводить баским оком — тремтить, мовчить, вичікує.

А там десь п'яно пахло лопушиння, медвяно пахли коси...

Що?

* Пшениця у скитів.

Ні!

Раз-раз! — рвонув, розбив, когось в живіт, комусь піском засипав очі.

— О-і-й! — схвильовано голомша, — о-і-й! — стрілою в степ.

Вже як покинули шпилі приморські, як повертали кочовиськом, піймався Вар.

— Так ти тікаєш?

Ятрились довго рани. Зализував, землею присипав і шкіри до багаття зуби.

А видужав — немов не той юнак. Немов на нього пала падь. Таємно, осторонь, очима в землю.

І тільки як гомоніли про занедбану гайдарську долю, як з бородатих сипалась полуда, а з молодих гроза, — буяв грозою Вар.

— Нащо нам князь і збройне товариство? Нащо?

Тоді брови, мов крила шуліки.

— Нащо?

V

Не хмара вставала низько над степом, не дикий табун розметався копитно, то в тьмі в нічній хижакі підкрадались сармати.

Вдосвіта — тонко — продзвеніла стріла.

Знявся у таборі турботний гул, та було йому пізно. Вже ворог зробив своє діло, вже зникав у тумані.

Чого ж бо гайдарі кріпко засинали, чого добра княжого не доглядали, ворога-хижака до табору підпускали?

— Нагаїв!

І розкотилося тирсою полохливо, розсипалось гадючим свистом.

Де спіткнувся, де упав, — там уже клоччя криваве, не тіло. Де спіткнувся, де упав...

Аж до вечора зойком гойдало блакить, до пізньої ночі Вар сколошкано шурхав по травах. Довго, душманно стогнала ніч.

Упав об'юшений під кам'яним капищем.

— Ти бачиш? Ти чуєш?

І плюнув богів у мертві очі.

— Ти!
Іржала ніч.

VI

Князь наказав готуватися в похід.
Лютим роєм завихрило, дзеньком, скреготом заквилило.
Сокири, списи на сонці тільки блись, блись!

А вино — рікою. І в захлині горлало збройне товариство,
нахваляючись воювати сарматів.

Та як ступила ніч, вже Вар по гайдарях:

— Тікаймо! Нащо нам похід? Тікаймо!

— Куди?

— Чи ж мало нам місця? Будемо жити самі, без князів.

Відповіли мовчки, поглядом до наметів.

— Так ходімо на них! Вони п'яні, нас же більше! Ходімо й поб'ємо!

Шумовинням шугнув шалений заклик — іскрами з уст в уста.

— Я з тобою! — підбігла Лоан, а в руці різак.

Спалахнули гайдарські серця, але думки поділились:

— Не пора! Почекаємо трохи.

— Ні, ходім! Вже доволі чекали!

Поділилась, забаламутила густа комашня — вітригою рвучкою гул нестримний, довгий гул...

— У-лю-лю! — раптом ударило на сполох з наметів,
труснуло комашнею, — і плазом потекла в тирсу.

— Гей, куди, страхопуди?

Потекла залякана в тирсу.

А вже дзвеніло, гупотіло з наметів.

— Ну, пам'ятайте ж!

Підхопив на коня синьооку — о-і-й! — сліпма в далечінь.

Навздогін тільки вереск, хижий посвист арканів.

VII

— Ось ви які... — прижмурих князь очі, як привели до нього втікачів.

Довго стояло мовчання, і гостро всмоктувались княжі очі в Лоан.

— Гарна... — сказав нарешті, — вперше бачу таку гарну.
А щоб не тікала, киньте до мого намету.

Підтятою стеблинкою впала, до чобіт припала:

— Все, що хочеш, все, що скажеш, тільки його не вбивай.
Я винна!

— Годі! — ткнув її в груди і до Вара: — А ти завтра підеш у похід. І якщо ти справді такий відважний, і якщо хочеш жити, принеси мені з бою сто сарматських голів.

VIII

Толочила тирсу густая навала. Степ мовчав.

Падали ночі, ставали дні, а степ мовчав, прекрасний і зрадливий.

Над Варом же крилата думка: зазнаєш, князю, моєї відваги!

Падали ночі.

Та ось забовваніла далечінь чорним рястом.

Ой, тривожно стогнав сарматський бубон, а на світанку вже у нестямі прокинувся степ!

Не Громодар креснув кресалом, розсипаючи лютий гуркіт, не вітер-хуртеча погнав оберемками хмари, заслоняючи сонце, здіймаючи зойки в повітрі, — смертним побоєм стикнулися в степу два невблаганні звірі.

Ринув табун на табун. Кров'ю задиміли трави.

— Зазнаєш, князю, моєї відваги! — і буруном врізався в саму гущу.

От уже з-під самісіньких княжих рук трощить ворожі голови. От — розмахнеться, промахнеться в запалі необачний юнак і вгрузне сокирою в княжі рамена.

Та тільки спритно одбивають його руку вірні збройники — ніяк не влучить.

Стяглися сармати, двинули тісним натовпом, і почало княже вояцтво йти врозтіч.

Тут махнув князь берлом. Враз ув'язали до стрімкого коня нову княжу коханку, Лоан синьооку, вразили списом коня й пустили його на сарматів.

Хмарою посунув до вершника ворог, і, мов те гайвороння, сипнуло вояцтво вперед із новим завзяттям.

Стрімголов кинувся й Вар — тільки свист застряг у вусі, тільки хрюскали кістки під ударами.

ІХ

Спадала сутінь. Аж тоді побігли сармати, вкриваючи долину трупом.

Ще довго зітхала долина, досхочу впивалася паморочна помста.

— А де той юнак, що в бою загатив мені дорогу падлом?
— гукнув князь.

Привели Вара.

— На, вояче, випий з мого рогу. Тобі справді не бракує відваги.

— Так, володарю, але бракує сприту. Я ще не заслужив із твого рогу пити. Як заслужу, тоді дозволю.

— О, як бачу, ти слуга горливий. Що ж, коли так, то з цього дня ти мій найближчий джура.

І кинув йому перстень із своєї руки.

Х

Соковиті дні проходили запашно, падали у безвість ночі, і росна паморозь в степу від сутінок аж до світанку.

А там десь: гей та гей... Там басмани, нагаї.

— Нічого, ждїть, та тільки не прогавте, — з наметів прокрадався княжий джура, — тепер я з вами д'останку. Та тільки ж не прогавте.

У відповідь була зневага. Вже знали, як у наметах вихваляють джуру, яку йому складають шану.

— Базікай, джуро!.. Коли чужинцям продавали, то ти тікав, ховався, тепер за персня сам продався.

Розгнівано спалахкував юнак, але слова зів'ялим листям падали на вітер.

І йшов понуро.

На вовчих шкурах пестив князь синьооку гайдарку, а він низенько схиляв голову. Він тишком-нишком у траву й несамовито ножем збивав на піну землю.

— Пождїть! — тужливо серце морем зеленастим. — Я ж не тікатиму, я ж д'останку...

ХІ

Була ніч. Не пахли медом трави. Пахли намети кумисом, вином і потом.

Над чадним вогнищем запійний гул. Обіймали юнака в розгулі, слинили цілунками:

— У нашого князя джура, як пес.

І непритомно в корчах падали, засинали.

— Ой, джуро, не дрімай... — гарячий шепіт пурхнув понад вухом.

Аж то повзла розпатлана Лоан.

— Він сьогодні і мене прогнав з намету. Сьогодні він нарешті сам. Іди!

Схопивсь юнак, пішов.

(...десь тільки йокнула сокира і в черепі
застрягла вічним сном...)

А вийшов — заточився, наче п'яний.

(...десь там гасали одурілі коні — іржала ніч...)

Ще довго кумисом кропили чадне вогнище, сміявся юнак довго і щасливо.

ХІІ

Вранці бризнуло сонце вереском:

— Князя убито!

Дзенькнуло, блиснуло в таборі острахом, але хто знав?

— Князя убито! — стугоніло, котилося в простори.

А вже найлюбіших князеві джуру й коханку схопили, зв'язали, вже поспішно весь табір докупи зганяли, в жалібний похід виряджали.

І попливла тьмяная туга...

Падали в тугу ночі, згорали в сонцевії дні.

А світанками карбував дідуга свою палицю. Три десятки рубчиків накарбував — тоді лише втихло рипіння возів, стомлено пав на могилу жіночий лемент.

Глибоку могилу копали в степу, щоб ніхто не порушив спокою ані грізного князя, ані його найближчих — синьою Лоан і завязаного Вара.

Тільки гайдарі, засипаючи тую могилу, добре знали, кого

ховають, і мовчазно складали велику клятьбу.

Табунами розбіглися дні, розбрелися в задумі віки довго-гриві, а в степах, переможно оспіваних грудками, ще й досі стоїть могила.

Пролетить бистрокрилий над нею, торкне лопушиння. Лопушиння не встигне вклонитися, а він уже ген-ген розчісує жита.

Харків, 1925

В БЕРЕГАХ

(ФРАГМЕНТ)

На столі парував самовар.

Певза поволеньки розгладжував смоляні вуса та хашувату бороду, що на тлі мідяного обличчя здавалися немовби штучно наліпленими, і поволеньки, урочисто наливав у мисочку пахучого питва. З мисочки здіймалася пара, обдавала йому все обличчя. Обличчя, як губка, стискалося, борода й вуса наїжено стовбурчилися, а очі, й без того маленькі, оберталися в ледве помітні цяточки.

Певза легенько клав на зуби цукор, намагаючись якнайдовше смоктати його, і з якоюсь особливою обережністю підносив мисочку до уст.

Задоволено подмухував, смаковито підсьорбував.

Лише од часу до часу, коли цяточки натрапляли на поstattь Надії, вираз його обличчя мінявся, немов холоднуватий вітерець пробігав між кушиками брів та бороди — він ставав на хвилину строгіший.

Надія здавалась надто покірною. Мовчала. Але Певза добре знав, що така покора й мовчазність — найкращі докази її незадоволення: роботи й так багато, а він на буднях завдав їй несподіваної вовтузні із самоваром. Щоправда, загадуючи самовара, він послався був на ломоту в кістках, — треба, мовляв, розпарити, — та хіба ж Надія повірила?

«Ну й не вір, — думав Певза, переводячи погляд осторонь, — значить, я так хочу. А раз я хочу...».

Це була застаріла неприязнь до жінки — з того часу, як вона, подарувавши йому доньку, довго хворіла й стала безплідною. А він так хотів сина! Так хотів мати доброго, хазйновитого заступника. Сподівання, що їх нашіптували шептухи, з кожним днем втрачали для нього свою силу, непри-

язнь до жінки з кожним днем зростала. Дедалі він частіше й уважніше почав задивлятися на інших, а присутність змарнілої та покірно-мовчазної Надії дратувала його, викликала навіть часами грізний гнів.

— Ану, налий ще, — обтираючись рушником, поважно сказав і одвернувся.

Очі впрост натрапили на вікно з блискучими од сонця шибками, і він мимоволі примружився. Одхилившись трохи у затінок, він кинув погляд у подвір'я, перебіг по гноярних калюжках до дверей хлівця, і уява відразу намалювала йому двох расистих кабанів, що обважніло рохкають там за стінами; потім перескочив оком на клуню і з приємністю згадав, що незабаром перешиє дах новими сніпками і що кулів йому, либонь, вистачить ще й на шіпку; врешті зупинився на розі обори, де жовтомасна телиця обнюхувала загородь і ліньки похитувалась...

«Славна ряба»... — гордовито подумав Певза.

Сонце, чудесне весняне сонце сповняло подвір'я — день здавався особливо радісним, ніби празниковим. Сонце пробивалось крізь віконні шкельця, і Певза чув, як воно легесенько починає йому лоскотати звислу зі столу руку. Певза поволі переймався лагіднішим настроєм. Все, що наvertsалося йому на очі, переконувало, що він ділова, хазяйновита, гідна уваги й пошани людина, і в ньому ще сильніше зростала упевненість та любов до себе.

— Пий, бо прохолоне, — застережливо кинула Надія.

Він сіпнувся і нараз похмурнів, — Надія знову нагадала про істотну, про болючу турботу. Але він пересилив себе, заспокоївся на думці, що справу цю конче в той чи інший спосіб налагодить: кому-бо врешті не охота пристати на його добро?

І смаковито сьорбаючи з мисочки, смаковито обсмоктуючи вуса, він перехопився думкою ген-ген, далеко... Перед ним уже стелилися, розбігалися весняні гони, ще обарвлені по межах та ярках сизим снігом, на яких він походжав учора, обмірковуючи, коли саме буде пора виїздити з плугом. Тут же обіч вивертом тяглося розколесене уздоріжжя — його він торік обминув, але цього року той шмат, що вихоплюється

на спаді, конче треба заорати. Все ж якась мірка перепаде чи то на обмолот, чи на помольне. От іще з млином треба справу довершити. Дарма, що куркулем величають (Певза по-сміхнувся) — уже більшість колективу за нього... треба схилити ще кількох найупертіших... а коли... буде млинок.

— Ану, налий-но ще.

Думки бігли вільно, сміливо. Прості, життьові, упевнені думки...

Нараз до хати увійшов Олекса, наймит. Приніс із собою мішаний запах хлівів та бадьорого весняного ранку.

Зграйна низочка думок обірвалась

— Під вівцями вичистив? — не повертаючись до нього, спитав Певза.

— Та вже ж... — дзенькнув ключами Олекса і, потоптавшись біля порогу, беручись за клямку, ніби сам до себе кинув:

— А в Петровому березі, кажуть, уночі лозу різало.

— Як? — одсахнувся Певза, — ага, в Петровому? Різало, кажеш?

— Різало.

— А в нашому?

— А в нашому не знаю, не ходив. Та наш, мабуть, іще під водою, далеко...

— Що? — зірвався з місця хазяїн, — не ходив? не знаєш? Та як же ж ти... Та я тобі... Під водою! Далеко! Ще й поняття розводить. Та я ж тобі раз сказав: наглядай. А ти... Ти що?..

Певзова лагідність раптом зникла. Із суворим, зчервонілим до краю обличчям він ступив на середину хати:

— Що ж ти? Га? — і похитавши докірливо головою, тихо, проте многозначно процідив: — Ось я зараз сам піду, подивлюся. І коли тільки щось, то не проси собі в господа-бога милості.

Чай пропав. Певза навіть не хотів допити мисочки. Так і кинув.

— От ироди! От довірся їм! Га?.. А ти чого приматкобожилась? Давай кожущка!

Збирався поспіхом, нервово, мов на пожежу. Боявся навіть подумати, що й у нього щось чуже хазяйнувало. Правда, хоч

берег його був нижчий, логовинний, багатий більше на отаву, але позаторік Певза наново обкопав його, проклав фоси аж на мочари й ліву сторону не густо обсадив верболозом, — права вже здавна кущилась. Ще тоді він не міг заспокоїтись, що в сусідів у берегах чимало верболозу і сусідам перепадає зайва копійка чи то за кошики, що вони їх плетуть, чи просто за хмиз на тини. Чого ж йому гав ловити? Чого б і йому не виплести кілька кошиків та не продати у містечко?

Певза грюкнув дверима. Поспішаючи, поковзнувся на другому ж кроці — ще не протряхло навіть під призьбою. І тут же подумав: «Не може бути... У мене цього ще не може бути...».

Широко ступаючи, він обминав калюжки й потроху збавляв завзяття. Коли ж наблизився до обори й глянув у береги, затоплені водою, раптово відчув, що надаремне здіймав бучу, відчув незрозуміле полегшення. Так, немов би хто шепнув йому, що нічого лихого не трапилось.

«А все ж таки треба поглянути».

Вийшов у город і, спускаючись із пригорка, заслонявся од сонця долонею (він взагалі слабував на зрок), вдивлявся у широчезну водяну рівнину, що різнофарбно, легітно вигравала на сонці. Річка обернулася в плесо. Річка цього року розлилася, як розливалася ще за дідівської пам'яті. З минулого тижня вона почала шалено бушувати — ночами село захлиналися в її шумі, — а перед двома днями прорвала греблю і мчала, як люта звірюка. Учора вода вже стала спадати.

Певза кинув оком праворуч, на сусідські береги, що лежали вище. Там вода ніби одійшла аж до загаток (трудно розгледіти). В усякому разі, найближчу узбережну смугу звільнено: інакше-бо Петрової левади не змогли б чіпнути. Так було й торік, так само викрадали. Тільки тоді Певза менше непокоївся, покладався на те, що негусті порослі в його володіннях не можуть ще привабити до себе чиєсь пожадливе око. І справді не чіпнули. Але оця сьогоднішня крадіжка. Вже почалося... А втім — хтозна.

Певза губився, не знав, чи можна вірити. Хоч і одлинула вода, та хто ж би встиг так швидко? Хоч і зняв тривогу Петро, так то ж Петро! Він же за гнилого патичка готовий голову провалити.

«А як же... прибуднюється. Обікрали, мовляв... Нещасний... незможний... А цей незможний закачає сьогодні штани, візьме вості та й піде по чужих заводях рибу бити... Та й наловить, як торік, і коропів, і в'юнів, що й варитиме, і солитиме, і на базар носитиме».

Певза на хвилинку зупинився.

«А чому б і мені... з востями?».

Але в ту ж мить наспіла відповідь:

«Ні, з того лову та ще яка простуда. Хай дурніші».

Перед ним ближче й ближче розгорталась лука, міцнішав солонавий запах намулу. Саме узбережжя, де вже одлинула повінь, жовтіло по купинах щетинкою торішньої осоки й жабуриння, а далі особливо лівий край був пойнятий блискучою гладінню, і затоплені кущі по фосах безпорадно виринали верхів'ями, наче зводили д'горі свої рученята. І тільки там, за дальнім укісним візерунком чубків, гладінь немов починала ворухитися, а там, де узьмін — немов сіра, аж синя завороть.

Певза зітхнув полегшено: сюди справді ще трудно дістатися. Переступив на береговий обніжок і пройшов ним до пагорка, де краще можна було розгледіти правий край. Цей край був сухіший, звідси буйніше бралася поросль. За копанкою вже починалися й густі сусідські верболози. Сизі, жовті й подекуди сливе гарячі, вони тяглися ген-ген попід городи й кучмились, мов кольорове прядиво. Цього прядива було так багато, що Певза мимоволі зітхнув.

«Нічого... дасть бог... дасть бог».

Він спустився нижче, до самої левади. Ковзаючись, хитаючись, пішов обсадженим гребнем рову, що одмежовував його сіножать од чужої й кінцем своїм занурювався в річку. Гребінь за кожним кроком ставав пухкіший, вода виступала й жвяхтіла під ногами. Далеко не пройти — він це знав. Не квапився. Хотів лише обережненько просунутись, доки можна, і краще переконатися.

Присів. І тоді крізь сітку галузок побачив: на розі поперечно-го рівчака, що ним була одділена гниловодь, там, де ріг цєї шпильком виступав із води, де здіймалось кілька молодих стовбурів, там, ховаючись за прикорні, ворухитися червона пляма.

Певзі захопило віддих. Рій червоних і зелених комашок чудним сліпучим павутиннячком поплив перед ним. Певза протер очі, глянув пильніше. І відразу зрозумів: це жінчина, котрась із сусідок (чи взагалі з кутка) причаїлась і складає нарізану лозу у снопа, щоб потім зручніше винести. Це якась одчайдушна, бо перехопитися на той шпильочок, що, мабуть, ще вчора був під водою, нелегко. Та й весняна драгва небезпечна. Але саме цим вона й хоче одвести підозріння. Кому ж, мовляв, на думку може спасти ...

Певза скипів. Хотів був крикнути, та стримався, розміркувавши, що криком менше зробиш — втече й навіть не знатимеш, хто ж то. Знову глянув, але вітрець колихав сітку галуззя, просіваючи невиразну ряботінь. Проте він помітив, як червона пляма злегка ворухнулася. Тоді розгадливо повів довкола очима і згинці, поспіхом перебрався на сусідський рів.

У нього вже наспіло рішення, не дуже складне, але певне: обійти півколом, де твердіший ґрунт, переступити знову на свій рів, конче дістатися на ту ковбинку, де торік посадив він осоко́ря (там немов острів), — і тоді... тоді він впізнає. Тоді й впіймати можна. Бо втікачеві іншої дороги нема, як тільки просто на нього ж або (бродом!) просто на його городи... І він впіймає, конче впіймає! В пам'яті чомусь майнув образ похилої, виснаженої Надії. О, він впіймає ... Не вирветься!

І підсилений якимсь новим, незрозумілим, сласним поривом, він цупко хапався за кущі, присідав, угинався, розмахував руками, щоб додержати рівноваги, всіх зусиль прикладав, щоб не збільшувати шуму, щоб запопасти ворога несподівано. Кілька разів ноги сповзали, і він провалювався у багву. На крутому видолкові, де треба було перестрибнути, боляче вдарився коліном, набрав у чобіт крижаної гноївки.

Але ніщо не могло зупинити. Злість, завзяття, якась глуха звіряча сласність штовхали його.

Коли знову добувся свого рову, сусідські береги, дедалі звужившись, уже клинком лягли праворуч, а перед ним зовсім близенько вихопилась річна закруть — перше коліно стрижня, що брався од греблі. Неподалець, сажнів за п'ятнадцять, кучугуром здіймалась і сама прорвана гребля. З її таранкува-

тої пащечки зацінено й шумно мчала каламуть.

Певзі стало трошки торопко. Він поспішив одвести очі в другий бік. Але шпильочка, де таїлася здобич, не міг розгледіти — його заслоняв рядок густої парості.

Серце Певзове зачастило...

Тепер лише перехопитися на ковбинку. Ось вона. І сокорик на ній, стрункий та упевнений, мов той парубчак. Кілька кроків. Всього кілька кроків — вони найтрудніші. Щоправда, тут не дуже глибоко, а все ж, а все ж таки...

Досадно хитнув головою. Перестрибнути? Ні, для нього це неможливо. Перебрести? О ні, це теж небезпечно. Одначе зупинитися, коли стільки вже переборено, коли здобич немов за дверима, коли лишається всього чотири-п'ять кроків, — зупинятися теж неможливо. І він пригадав, що, закрадаючись сюди, бачив попід гребнями ровів чимало всякої валяви, прибитої потоком. Її ще не встигли прибрати сусідські руки, та його хазяйське око вже зачепилося на кількох бубнявих брусках і великій ощепині.

Він довго не зважував. Він повернув назад і рішуче завдав на плечі слизького, заболоченого стовпчака. Так було незручно. Довелося тут же скинути. Обхопив один кінець рукою і, ковзаючись, спотикаючись, поволік його, занепокоєний, що цим шумом передчасно викриє свою присутність.

Але все немовби йшло на добре. Наблизившись до місця, де вже можна було перекинути кладку, він обережно поклав у ногах ощепину, на момент застиг, послухав...

Здалося — нічого. Тільки з правого боку шумувала на греблі каламуть і, мабуть, цим шумовинням глушила і Певзову, і чужу вовтузю.

Він оберв рукавом спітніле чоло. Бистрим поглядом зміряв галявку. Підвів і пустив стовпчака. Дерево, трошки не доставши кінцем до другого бережка, хляснуло по воді, немов хто ударив у долоні

Присів тривожно. Знову послухав. Знову здалося—нічого. Поволеньки пересунув кінець кладки на зручніше місце, достав-таки другим кінцем ґрунту і, згинаючись, спираючись на підняту тут же гіллячку, перебрався мостовинням до жаданої мети.

І тоді він побачив: на ріжку в червонястих шматинах, із заголеними жовтаво-зеленими ногами, неприродно перегнувши стан і кинувши руку у воду, — лежала утоплена.

Певза зблід, перехрестився.

Відразу стало йому темно-порожньо, немов каменем пішов у глуху безодню. А потім, вертаючи до дійсності, чомусь пригадав увесь сьогоднішній ранок — ранок промчав у свідомості швидко-швидко, уривочками...

Він безпорадно, розгублено знітився.

І тоді вперше за все своє життя відчув короткий, але якийсь особливий, незнаний досі біль і вперше зрозумів, що бувають моменти, коли можна самого ж себе зневажати — навіть ненавидіти.

Харків, 1925 р.

№ 2002

Газета була у великих жирних плямах, пахла гасом, і Борис Петрович, беручи її до рук, гидливо поморщився.

— Ну хіба ж так можна? Га? Дивіться, — помахав він газетою перед самим носом Марти і, перебігши оком по огрядній підтиканий постаті із заковченими рукавами, знову поморщився і почав картати:

— Та й на себе подивіться, хіба так можна? Все ж таки ви куховарка, а ходите як той із мазницею. Хто-будь із публіки ненароком гляне в кухню — і втече... Від одного вигляду втече... Та моя небіжка вас і дня не тримала б. Скільки вже говорилося, і все як на вітер... Ще й губи дуєте... А я маю право сказати — я хазяїн, столовка моя, ви в столовці служите... Значить...

— Ото вже завели, — перебила, нарешті, Марта, — раз ви хазяїн, то підсипте грошей. Тоді й буду чистішою ходити. А що я вам газету спортила, так хіба ж я винна! Несеш із базару все жужмом — ну десь і хлюпнуло... Навмисне спортила, чи що?

І, крутнувши спідницею, вийшла.

Борис Петрович закусив вуса, подивився їй вслід, похитав головою.

— Народ... ненажери... — процідив він півголосом, і на обличчі відбилась потайно-ущиплива думка.

Найчастіше такі нотації перепадали дітям, причому Борис Петрович і перед ними любив посилатися на свою дружину, як на бездоганний приклад, і вичитував голосно, підкреслено, смакуючи кожне слово, щоб і сторонні чули. Любив Борис Петрович побундючитись, заграти, як актор.

Сьогодні ж, хоч не було нікого із сторонніх і хоч сам він

мав на собі заходжене вбрання, але його просто нервували матеріальні невдачі, що посипалися останніми днями, і він був готовий до всього причепитися.

Та й Марта, на його думку, являла собою найкращий об'єкт для розрядки. Марту він вважав за створіння нижчої раси і, як колишній власник п'ятиповерхового будинку, ставився до неї з певним упередженням та своєрідною погордою.

Борис Петрович розгорнув газету. З того часу, як зміцнилася революція, він перестав читати перші сторінки й завжди починав з оголошень, промислової хроніки та ринкових кон'юктур. Цікавився також рубрикою «Пригоди й злочини». А коли й зазирає далі, то хіба що з'являлася виключна новина, про яку гомоніли в столовці.

Над самими «Пригодами» у великій сіро-синій плямі купчилися стовпчики чисел. Думаючи, що то якісь нові біржові підсумки, Борис Петрович враз утопив туди очі.

Над числами стояло:

Виграшна лотерея

Коли прочитав, руки в нього затремтіли. Швидко поправив окуляри й знову підніс газету до самого носа.

Числа, числа, числа...

Лапнув за бокову кишеню, вийняв записну книжку й почав звіряти.

У нього крім своїх номерів були старанно занотовані й декого із сусідів та знайомих, що лотерею вважали за справу сумнівну. Поділяючи на словах їхню думку, він все ж таки занотував. Певно, мав на меті якісь цікаві міркування, і тому так тремтіла газета в його руках і так зворушено розбігалися очі.

Числа, числа, числа...

І все не те, і все не те.

Під самим носом пахло нафтою, але він готовий був цілувати цю сіро-синю пляму, аби...

— що таке?

№ 2002.

Тут і там.

Невже?

Протер очі, ще раз глянув.

Так, і тут і там — № 2002.

А в записній книжці проти номера стояло: Марта.

Хвилинку він сидів нерухомо, наче приріс до стільця.

Потім з-під лоба оглянувся і, тихенько склавши газету, тихенько сунув її разом із книжкою до кишені.

Цього він ніяк не сподівався. Записав він сливе випадково, бо якось лише на момент показано йому квитка. Видко було, що Марта квитка береже й до лотереї ставиться з довір'ям, але, як завжди, ховається від усіх, мов той слимак у хлипавку.

Він довго не міг освоїтися з думкою, що Марта виграла. Кілька разів забігав до кухні, обережно кидав на неї пильні погляди й щоразу, сам дивуючись, помічав у ній щось нового, на що раніше й не звертав уваги. Щоразу Марта набирала в його очах якихсь чудних рисок — перетворювалася, здавалася іншою.

Йому було приємно, що він поки що господар такої цікавої таємниці, але в той же час заздрість дряпала під серцем.

Марта помітила його гострий позір. Цей позір видався їй трохи дивним, та зрозуміла вона по-своєму. Спочатку пов'язала голову чистою хустинкою, спустила нижче спідницю. А потім надокучило, що хазяїн настирливо крутиться в кухні, і вона пробуркотіла:

— Чого б ото я товклася між горшками?.. Ідіть собі звідси, ей-право...

* * *

Борис Петрович ледве дочекався четвертої години (так — у газеті) і побіг у місто, до будинку, де відбувалася лотерея. Розпитавши, що і як, він живосилом протиснувся наперед. На щастя, нагодився знайомий, що часто бував у столовці, і через нього Борис Петрович почав ретельні розвідки,

— Який, ви кажете, номер? 2002? — здивовано і непокоїно запитав той у Бориса Петровича, повертаючи по якимсь часі з-за перегородки.

— Так. 2002.

— Так знаєте що? Зливок чистого золота в два фунти.

Отой, про якого писалося в газетах.

Борис Петрович почув, як гаряча хвиля вдарила йому в голову, виступаючи потом на обличчі, як зацімпили ноги, але стримав себе й криво посміхнувся;

— Та не жартуйте... Кажіть правду.

— Та їй-бо... Ну, які жарти?.. Можете самі піти й переконатися. От так повезло!.. Віншую!

Борис Петрович запобігливо труснув головою:

— Ні, ні, ні!.. Це ж не я! Це приятель у мене. Занедужав, розумієте... Лежить, бідолаха. А скажіть, голубчику, коли ж видаватимуть?

— Через два тижні. Приходьте — і могорич!

Мов божевільний, вибіг він на вулицю. Завзято штовхався на пішоходах. Спотикався. Мало не потрапив під трамвай. Нічого не розумів. Нічого не бачив — тільки палали розтопленим золотом величезні цифри: 2002.

Коли ж узявся за клямку своїх дверей і згадав за Марту, піднесення прохоллоло, вщухло.

Постояв трішки й пішов провулком повз свій двір.

Його найбільше непокоїло, що Марта завчасно може довідатися. Сьогодні вона ще нічого не знає — це ясно. Але завтра чи то на базарі, чи деінде напевно ж почує і почне докопуватись. Тоді буде пізно. Тоді вже ніякими силами не видурити в неї квитка, і пропаде — страшно подумати! — пропаде з-під самісіньких рук така сума. Скільки ж можна зробити! Зразу всі свої невдачі полагодити: столовку к чорту, замість неї ресторан, кабаре, прибутки... Страшно подумати!..

Але як добути отого квитка? Марта не така вже й макуха — легко не видуриш...

Довго ходив Борис Петрович, і десятки найрізноманітніших планів юрмилися, перекидалися в його голові.

Голова вже починала крутитися, в роті сохло, наче з огневиці, в очах туман, і в тумані величезні гарячі цифри...

Стемніло вже, коли пішов додому.

Перемагаючи своє хвилювання, роблено спокійно приступив до щоденної поранки.

Але щойно на повернулася на очі Марта, серце йому враз стиснулося — вона й не вона. Не Марта, а якась загадкова,

чудна істота. Навіть не те — якесь кабалістичне чортовиння, живий, рухомий № 2002.

— Марто, — піймав він її в проході за руку, — у мене до вас є дуже-дуже важне діло. Коли впораєтесь, зайдіть до мене.

Вона здивовано глянула на нього й тихо покірно відповіла:

— Добре.

* * *

Коли зачинили столовку, діти вже спали. Борис Петрович старанно затушкував двері до їхньої кімнати й нетерпляче навшпиньках крутився з кутка в куток, поки не ввійшла Марта.

Ввічливо запропонував сісти. Для бадьорості скрутив цигарку, одкашлявся й почав:

— Те, що я вам зараз скажу, вас дуже здивує. Може, й вразить, але що робити... Тепер такі часи, такі часи, що кожної хвилини до всього треба бути готовим... Ви, Марто, у мене служите вже два роки й дитину при собі держите. Здається, нічим я вас не кривдив, гроші платив акуратно, тільки за нехлюйство вимовляв, як от навіть сьогодні, але ви ж самі знаєте, що...

— Борис Петровичу, — раптом заморгала Марта, — я вже знаю, до чого це ви... Борисе Петровичу, я ж, голубе, не вина, бо робота моя така. Знаю я, що ви з благородних і чистоту любите, але якщо хочете мене за це штрафувати чи службу відмовити, то...

— Та почекайте, не те, — перебив Борис Петрович, — ви краще слухайте. Ви думаете, мені справді так важно, що хтось там із публіки побачить вас брудною? Думаете, важно? Наплювати!.. А мені важно, щоб ви, ви були чиста. Ви пам'ятаєте мою небіжку? Ані тобі порошинки. Я звик... Да... А тепер послушайте — я сам, у мене діти. Ви теж самі й у вас дитина... Я вже не молодий, і ви не молоді. Розумієте?

— Ой, матінко, ви щось таке говорите, що я й боюся...

— Не бійтеся, Марто, я чесна людина... Дурисвітство мені вже не по літах. Вже кілька разів підбивало мене все вам сказати, але натомість або мовчав, або лаявся... Та що там дов-

го? Кажіть просто: підете за мене заміж?

Марта остовпіла.

А Борис Петрович підсунувся до неї ближче, взяв за руку і, зазираючи в очі, густо засипав словами. Говорив про те, як вона хазяйнуватиме в столовці, як гарно, спокійно вони будуватимуть життя та вчитимуть разом дітей. Говорив, що вона давно вже впала йому в око, що любить її, — в барвистих словах розгортав широчінь свого почуття. Пояснив, чому мовчав досі. Хотів-бо, як чесна людина, себе перевірити й підготувати Марту. Між іншим, ревниво закинув про сусіду шофера, який вчащає на кухню, і просив негайно з ним покінчити. Просив надовго справу не відкладати — завтра ж піти й записатися.

— Ну, Марточко?

Вона була мов у сні. Вона ніяк не могла збагнути.

— Чекайте, дайте хоч подумати... Я ніяк...

— Та що ви, наче дівчинка!.. Говорять же двоє дорослих. Говорю я, Борис Петрович, якому, здається, повірити можна. Все в ваших руках. Або так, або так. Вирішуйте!..

— Я... добре...

Він звабно припав до руки і, лише коли одірвався, помітив, що рука пінна та червона, а під нігтями густі жалобні смуги. Його занудило, і він швидше одвернув голову.

— Чудно мені, чудно... — звільна, в солодкій задумі прошепотіла Марта, — ніяк не стямлюся... Й чому так швидко? Завтра? Дайте хоч...

— Ні, Марточко, — занепокоєно перебив її, — це не швидко, це вже давно. Більше чекати не можу й не хочу!.. Доволі чекати!.. Завтра ж, неодмінно завтра!..

Майнула думка, щоб зразу перейти до головного, але вчасно схаменувся. Зрозумів, що цим можна тільки викликати підозріння і зіпсувати всю справу. Найкраще — теж завтра, коли розчерк пера в загсі остаточно заспокоїть і переконає.

Вночі, як завжди, постукав шофер.

Марта злегка відхилила двері і через тоненьку шпарку холодно заявила:

— І не ходи, і не грюкай... Кінець.

— Чи не здуріла, Марто? Що таке?

— А таке... Виходжу заміж за хазяїна. Завтра на запись іду. Поняв? — і перед самим шоферовим носом хлопнула дверима.

Вона довго не могла заснути. Подушка горіла, горіли шоки. І думок гарячих була повна голова.

Згодом засвітила лампу, зняла засиджене мухами дзеркальце і, старанно обтерши його, глянула на себе. Схвильовані, великі очі, наче сп'янілі, наче злегка заволоклися сльозою. А під очима зморшки, і на лобі зморшки, і підборіддя в зморшках. Життя встигло вже покласти чимало відзнак, так покалічило, що вона й не сподівалася.

І, вдивляючись вона помаленьку починала щось згадувати, починала пізнавати ці завчасні відзнаки, читати по них, як із книжки. Все її життя з вічними турботами, вислужуванням, поневір'ям, терпеливе, велике для неї і непомітне для інших життя враз стало як на долоні.

Марта зітхнула, але почула, що їй радісно-легко. Тепер цього вже не буде, тепер все буде інакше, по-новому.

Раптом погляд її зупинився на сорочці — брудна, в жовтих пасмах. Стало самій соромно, аж завовтузилась на ліжку. Коли ж спало на думку, що така інтимна нечепурність найшвидше може відштовхнути від неї Бориса Петровича, вона жахнулася і дала собі слово завтра ж упорядкувати своє вбрання.

Ніч проповзла, як ті мари, неспокійна, розхристана...

Уривками ввижалося щось гарне, ввижалося страшне.

На ранок, лежачи нерухомо, мов після важкої хвороби, вона довго не могла опам'ятатися. Все, що сталося вчора, здавалось тільки чудним сном. Було навіть смішно. А коли в розплющені очі пригнули пустотливі сліпучі зайчики, проганяючи паморочну дрімоту, коли перед свідомістю у всій неможливій величині виросла гола дійсність, — Марта занепокоїлась.

Більше й більше охоплювала її розважність. Особливо дивною здавалася напосідливість Бориса Петровича. Все ж таки краще спочатку подумати, перевірити. Не завадить тро-

хи відтягти. Тоді, принаймні, можна зважити справу всебічно, бо зараз ніяк не приймала свідомість несподіваної думки про спільне життя з хазяїном — та ще й з колишнім паном.

Панів уже Марта добре знала. Чимало їй доводилось терпіти! Правда, тепер і собі вона знала ціну, не боялася хоч кому відверто сказати в очі те, що мала на думці, і була з цього щаслива й горда. Вона надто цінувала власну волю та незалежність, якої так довго ждала, дорожила нею навіть у буденному, дрібному житті і тепер непокоїлась, що цю волю до певної міри можуть силоміць відняти. Але тепер і колишні пани стали ніби ширішими, ніби змінилися, як і все довкола...

* * *

Марта ще не встигла остаточно вирішити, як на порозі з'явився Борис Петрович і, тепло привітавшись, замиловано взяв її голову в руки.

— Я жду. Ходімо.

— Ой, голубе... Мо', почекаємо?.. Та вже краще з неділі?..

— Ні, ні, ні! — заквапився він, ласкаво посміхаючись.

І знову почав доводити, що відтягування лише ускладнить справу. Головне, як він запевняв, сьогодні якраз припадали його особисто-історичні і місяць і день: цього ж числа він дружився за попередніх разів.

— Мабуть, так на роду написано, — промовив Борис Петрович і рішуче, невідступно додав: — Так я жду. Через чверть години йдемо.

— Ой, чудно мені... — але вона більше не змогла противитись. Повірила. Повитягала всі свої вузлики та схованки, розгребла їх, похапцем збиралася. І до краю була стурбована, що не має ні одної чистої, гарної сорочки.

Далі вона вже нічого не пам'ятала... Далі — півдня як у тумані...

І тільки як вийшли вже з похмурого чужого будинку, де розписувались, і хтось, віншуючи, почав тиснути їй руку, вона трохи опам'яталася.

— Ой, лишенько, я й забула!.. Вечір скоро, а в мене й досі м'яса нема! Ідіть собі, а я побіжу...

Її хотіли утримати, кликали, сміялися, але вона одмахнулася і, спотикаючись, мерщій побігла на базар. Її тепер гнала одна лише хвилююча, настирлива думка.

Коли ж, за порадою знайомих крамарів, вона з цією думкою заскочила до старого базарного мастака, той, глянувши на її зашаріле обличчя та нервові руки, враз насторожився і потайливо примружив око.

А Марта, хапаючись, вигребла з-за пазухи заялозенного вузличка й почала шматувати його тремтячими руками.

— Скільки за це? — спитала вона, розгорнувши своєрідну скарбничку й кидаючи на стіл золотого хрестика та зім'ятого блідно-зеленого папірця.

— А нащо вам продавати? — підозріло спитав мастак.

— Грошей зараз дуже треба. Скільки?

Він підкинув на долоні хрестика, обдивився, обнюхав. Потім розгорнув папірця:

№ 2002, — і, хвилинку подумавши, хитро повів тарганячим вусом.

— Почекайте трошки... Я на цю бамажку питаю ціну, бо я не знаю ще, — і тихенько посунув до другої кімнати.

Він ще довго торгувався, граючи на терпінні дивно-схвилюваного гостя, і коли, отримавши, нарешті, невеликі гроші, розгублений гість побіг із хати, мастак ввічливо вклонився йому вслід і любовно погладив на долоні блідно-зеленого папірця.

...Додому Марта повертала, щасливо всміхаючись, — вона купила собі нової білизни з гарного, тонкого полотна.

Харків, 1924

VIA DOLOROSA

Дні прозорі, як сльоза, останні дні повногрудої блакиті і трепетних кленів, а світанками на опалому листі в садах зацвітає срібна паморозь.

По садах, в легкій сарабанді — топази, янтари, пломінь.

І хочеться випити небо, хочеться зневажати всіх, хто незграбно, поволеньки плентається на хідниках, перебільшено розмахувати руками, навмисне штовхатися або, набравши повні кишені племенистого листя, пустотливо, як на карнавалі, обсіпати стрічних. Хочеться, згадавши дитинство, шибайголовою покотитися в степ...

Але дні — не мої. Вони падають в казан густого шумовиння. Діловий вир підхоплює, мчить. Вони — хвилинки. Непомітні.

І приходять лише інколи надвечір'я. Мої. Ті особливі, осінні надвечір'я, коли бадьорість і бронза.

— Куди мені сьогодні?

Я завернув до парку. Як завжди, я віддав енергію дневі. Кріпке повітря п'янило, і, побродивши серед алей, я з приємною, легкою втомою сів на лавці, неподалець брами.

Тут розгорнулось прекрасне видовище. З крутого узгір'я було видно, як переможено схилився день — в далечині, над їжастим горбом димарів, перекинувся надщерблений казан, вихлюпнув розтоплену гущу, і вона ліниво текла вздовж обрїю. На широкому днищі вихопилось кілька кварталів. Бистрі стьожки вулиць. Вокзал із маленькими, як дитячі забавки, паровозами та вагонами. Добірне намисто сигнальних ліхтариків.

І бігли ниточки рейок ген-ген у далечінь, у хвилюючу, принадну далечінь, що, вічно цілинна, вічно чекає на нових

незнаних смільців.

Унизу — невтомна гонитва міста. Там сновигала рухлива, гомінка комашня, а над нею верещали сирени й мужньо погейкували здаля паровози, немов підбадьорюючи, підганяючи: швидше! швидше!

Я довго не міг одвести очей, ніби вперше побачив, і в мене лоскотно стискалося серце: Я згадав тоді мого приятеля, захватного юнака і трошки романтика:

— Життя! В ньому стільки переконуючої сили й повноти, що трудно дозволити собі байдужість чи слабкість.

І я пошкодував, що друг мій зараз на вечірніх курсах.

Біля мене за кілька кроків темним погруддям підвівся мєнестрель одспіваного віку і теж споглядав далечінь. Але він був такий засмучений, суворий, наче маска японського Но. І довкола був спокій — тільки з трепетних, як лампади, красень-кленів капало й капало тічне золото. Своєрідна краса: якась урочистість в падінні листочків, стареча мудрість в задумі дерев.

День згасав, і верховіття парку ставало легшим, ніби підносилося д'гори. З густого натовпу дерев обережно здіймалася сутінь і м'яко павутинила людські постаті, що загрузали в падалишній бронзі.

Тільки один запізнілий промінь блукав серед алей, шукаючи, де б зручніше протягти стомлені руки. Врешті він ліг упоперек через доріжку, припавши до самотньої, зодягненої в чорне жіночої постаті, що сиділа трохи осторонь, на другій боці. Останніми зусиллями він запалив їй руді кучерки.

А може, постать сама непомітно потяглася до нього в жадобі хоч пізньої, але чистої ласки? Підставивши щоку під проміння, вона дивилася обіч — там, у химерному присмерку, мов обеліски Салманасара, застигали високі колони брами.

Мені здавалося, що в жінки зажура. І мені здавалось, що я розумію її — може, і несвідомо, але правдиво, як розумію музику міста, задуму дерев, повноту життя в його великих і дрібних контрастах.

Коли промінь згас, обличчя з рудими кучерками на скронях стало восковим. Виступав лише, як ранка, тонко окрес-

лений розріз уст, а очі ховалися в тінь, під крило капелюха. Вона вийняла цигарку, розім'яла тютюн і... зупинилась в безпорадному рухові. Через хвилину, помітивши біля мене цигарковий дим, вона несміливо підвелася. Я догадався.

Але мене попередив інший, високий, спритний, що несподівано вигулькнув на доріжці і вклонився з робленою ввічливістю.

Він був нерішучий. Вона засміялась. Десь закричала сирена, мов ранений звір, і над парком промчав завчасний сарагдовий метеор.

Тоді встали і покволом (він — оглядаючись, вона — пустивши замислено голову) рушили в сутінкову глибіню.

Проходячи повз мене, жінка байдуже кинула руку на стан, злегка усміхнулась — тільки грайливо зав'юнився кармін уст...

— Що?

Я гостро вп'явся очима в цю постать, я крикнув очима.

Оглянулась.

Ні. Зразу і остаточно я переконався, що — ні.

У тієї було чорне, як ніч листопада, волосся, були тонші й лагідніші риси. Та була менша й стрункіша.

Це — тільки посмішка, тільки рефлекс.

Та, справжня — вона далека, як сон. Далека, як вечірній спогад, коли в м'яких обіймах втоми, в обіймах тиші, в мереживі примхливих арабесок — і минула боротьба, і минула юність. Так, це рефлекс, гострий, несподіваний.

І з гущавини парку, крізь цигарковий дим — та, далека, на старій, вкритій плющем, веранді. Цнотлива, з повільними рухами, вона виходить у білому вбранні і, стомлено глянувши, сідає у лонгшез. У неї на ногах розгорнута книжка, але вона зграбними пальчиками лїниво перегортає сторінки, примружує очі. Потім, позіхнувши, кривить в усмішці кінчики уст і тягне своєю мелодійною, немов у дитини, співомовкою:

— Пара... Je m'ennuie*...

— О, mon Dieu!..** Бідне дівчатко... Але ж чому, чому?

*Тату... Мені скучно... (фр.).

**О, мій боже!.. (фр.).

У неї гарненький песик, з пишним бантом на шиї, кольору d'orange, віддана спритна левретка, що забавно підстрибує або дрімає біля ніг на вишиваній подушці. Левретку можна посадити з собою за стіл, годувати із своєї ж тарілки або кинути з веранди, як м'яч, і потішатися з невдалого сальто.

Можна багато! Можна взяти фіакр, що вилискує на сонці, можна осідлати Stell'у і, впиваючись кришталеvim повітрям степів, мчати в дубину — гриби, суниці, ожина, тьмяний чад і квітів і трав. Або — на луг, де свіжі, ще пітні покоси і надричний стогін мантачок. Або на гони плантацій, де запобігливий покрик доглядача і музика сотень напружених м'язів.

— Je m'ennuie...

Можна на річку — купальня, човен, кріпкий дух татарського зілля, гнучка хабаза в гобеленах заводей і темно-принадна глибинь. Можна до сусідів: чемні, старанні юнаки (теніс, крокет). Манікюрні, добірні слова і закрохмалені, добірні рухи, що мусять хвилювати своїм подвійним змістом, гострим натяком і солодким присмаком.

— Je m'ennuie... Je m'ennuie... — вигинаються куточки уст.

— Але ж, Сюзен... Тобі після міста треба поправлятися.

— Je m'ennuie...

Це слово мені врізалось в пам'ять, але тоді я не знав, що воно значить — тільки догадувався. Тоді мені доручили водовозну, засапану шкапу, і я щодня ловив це слово, пораючись біля куртин і газонів.

Ось — без шапки, засмаглий, в підкачаних штанах, я під'їжджаю бочкою.

Між ділом я чую одне і те ж незмінне, настирливе: je m'ennuie. Потім чую, що Сюзен лишається одна — вона так хоче.

Тихо.

Зацікавлений, я потай підводжу голову і бачу скерований просто на мене бінокль.

(Кого хотіли уважно розглядіти: наївного пейзажа з власних буколіків чи надзвичайного представника з породи двоногих?)

Я сум'ятно й поспішно одвертаюся. Сюзен сміється. Сюзен каже, що біноклі не стріляють, і просить знову показати

обличчя. Коли ж прохання не допомагають, вона вдається до погроз. Моя упертість її дратує й знаджує. Вона кричить. І раптом падає мені на голову дорогий, в інкрустаціях, бінокль. Хапаю, розмахуюсь і... стримую себе. Мені подобається ця таємнича, гладенька річ.

— Ха-ха-ха! — дзвенить Сюзен. — Ти краще подивися в нього. Крути й дивись. Дивись на мене. Ха-ха!

Із покоїв метушливо виходить він, густобородий з сивизною. Здивування і радість.

— Рапа! Ой, як смішно! Як смішно!..

Він щось відказує незрозумілою мовою, він довго, розколикано регоче, а я, перемагаючи образу, поволеньки кладу бінокль за пазуху.

— ?!

Сюзен заходиться ще дзвінкішим, щасливішим сміхом. Потім вона каже повернути їй річ, але я зацікавився, оглух. Вона підбігає. Вона торсає мене.

Я непохитний. Я почуваю, що коли й вийму цю гладеньку, гарненьку річ, то брязну нею об землю. І я скеровую очі впрост на Сюзен — на її обличчі враз відбивається сила моєї злості.

Знітилась. Сторожко одступилася.

— Ей, ти!.. — погрозово долітає з веранди, але Сюзен кидається до сивого й затуляє йому рота.

Я спокійно кінчаю роботу і звиклим рухом смикаю шкапу за обротъ.

Тебе, гніда, облізла шкапо, давно розтаскали собаки з того бучавого яру, але ні твоя безславна смерть, ні твоє мерзенне життя не завадили тобі стати персонажем в цій благородній комедії. Ти незмінно й слухняно з'являлася щодня перед верандою.

Je m'ennuie, — і ти була свідком, як мелодійний голос щоразу запитував про бінокль, як смішно розмовлялося, як наївно умовлялося, як, нарешті, було наказано підійти до куртин уночі, коли заграє рояль. О, коли б старість не засушила в тобі до краю почуття романтики, ти, напевне, зрозуміла б, чому тебе, засапану та неохайну, попешено тоді ніжними ручками по холці. Але ти з традиційної пристойності тільки ме-

ханічно дригнула хвостом.

Я лежу в темряві під куполом трьох крислатих лип. Над квітами, над травами і наді мною гойдається чиясь печаль. Звуки спочатку несміливі, зривні, потім бистрі, жагучі. Вони переганяють одне одного, немов поспішають розповісти щось тривожне. Іноді надійно усміхаються. Але наближаються інші, загрозливі, сильні. І ось — борня. Біжать, біжать, аж поки, скрикнувши в боліснім завзятті, знеможено падають під стогін густих, невблаганних басів...

Je m'ennuie... — мабуть, зараз підспіває Сюзен, бо якое так безвихідно, тоскно.

Я починаю нетерпляче озиратись. Мені цікаво, що буде далі, але мені треба поспішати до Горіхової балки: сьогодні Купала і там — веселощі.

— Ах! — злегка одхитується Сюзен, коли я виходжу їй назустріч.

Ми довго мовчимо в глибокому напруженні.

— Так... — наважуюсь я і знову замовкаю.

— Тобі подобається?

— Що?

— Як я граю?

— Так.

— Це моє улюблене. Це — «Осіньна пісня» Чайковського...

І вона сміється. Спідтиха, крадькома сміється.

— Ти ж все одно не знаєш Чайковського... Хі-хі-хі... А я тобі кажу. Ти ж і бінокля не знаєш... Хі-хі-хі...

Слухаю, як у тумані. Ні слова. Потім підіймаю з землі бінокль (я так надумав ще вдень) і подаю його власниці.

— Нащо?

— Не треба. Я пожартував.

Сюзен знизує плечима, нерішуче простягає руку. Я жду, що тепер вона мені скаже «вибач», але вона схиляє голову й сміється так незвичайно, ніби ущипливо, ніби сум'ятно, тихесенько сміється...

— Так... — знову кидаю я і цього разу пробую піти.

— Куди ти?

— На Купала.

Через кілька кроків Сюзен перебігає дорогу.

— Почекай!.. І я з тобою.

Горіхова балка. Вогнище. Узлісся, що за садом, здригається, стогне від сміху й пісень. Ще здалеку — метушливі постаті на тлі вогню, як дикунська орда.

— Агов!

Наша несподівана поява вражає: в трепетних звивах падає обірвана пісня, падає сміх. Треба розвіяти це замішання, і я з розбійним вигуком плигаю через вогнище. Я підстрибую, кричу, розмахую руками і, коли до мене один п'одному починають приєднуватись такі ж зайдиголови, а під лісом знову лунає пісня, — я п'янію.

В п'яному захваті я підбігаю до Сюзен, хочу ввести її в танок, але вона лякливо труситься, і на устах її пробігає та сама чудна, грайлива усмішка.

— Тут вільгість... Проведи мене додому...

Я мушу. Я здивований, обурений, але мушу.

Ідемо.

Дорогою, де починається скуйовджена порость, Сюзен зривається бігти і падає.

— Ну... — якомсь повільно й глухо каже вона, коли я схилиюсь над нею, щоб допомогти, і хапає мене обіручма.

Тороплено й незручно мовчу.

— Ну!..

Гніда шкапо, завжди така байдужа, слухняна, навіть ти підозріло кліпнула й прищулила вуха, коли другого дня пухкі ручки тихенько сунули мені три карбованці, а тебе хляснули по морді. Хто з нас мав більше? Але, мабуть, ти не сподівалася, що тепер я тебе конче покину.

Зелений папірець ще кілька днів припікає мені пальці, каменем обвисає в кишені, але спокуса надто велика.

А дівчина в білосніжному вбранні, з виразом пречистим, лагідним, лежить в лонгшезі.

— Je t'ennuie... — крива усмішка пробігає на її устах.

Очі стомлено замружуються, і зграбні пальчики ліниво закривають книжку. Дівчина дражливо штурхає левретку.

— Monsieur.

Я чую довгий шелест — плющ над верандою чи падалишне

листя. Я бачу м'які обриси дерев...

— Monsieur!

Я прокинувся. Непомітно вже згусли сутінки, і менестрель одспіваного віку гойдався, танув, як ефемерний привид у своїй ефемерній стихії. Але я одразу пізнав біля себе ту ж саму, зодягнену в чорне, жіночу постать.

— Monsieur, у вас, здається, є сірники?

Я розшукав коробок.

— А може, у вас і папіроска є? Моя трохи попсувалася.

Мені подобалась ця простота. Я охоче вийняв портсигар.

Вона скромно сіла поруч.

— Прошу, — і мій запалений сірник, наблизившись до обличчя невідомої, затріпотів, упав.

Як тривожний короткий крик, на хвилинку тільки вихопились з темряви кінці кармінової усмішки і зафарбований тоскний погляд. Тоді я метушливо набрав з коробка цілий пучок. Знову креснув.

— Хі-хі-хі...

Я напружено, уважно придивлявся до цього обличчя, до очей, що досі ховались під крило капелюха. Рефлекс не обманув. Це була Сюзен. Тільки, боже мій, як вона змінилася!

— Хі-хі-хі... Впізнали? І я вас впізнала, ще раніше. Тільки не пам'ятаю, де бачила...

Я сказав.

— Ага-а-а! — і свій подив, і своє хвилювання вона раптом заглушила терпким, хрипуватим, розгонистим реготом.

Ще недавно, глянувши на цю самотню, замислену жінку, приголублену вечірнім промінням, хто сказав би, що вона може так реготати? Невже чорний скромний одяг був тільки захистом цинізму, а зажура — тільки насмішкою?

Я розгубився, встав.

— Monsieur, monsieur... — підшукувала вона слово, хапаючи мене за рукав, але вона ніколи не знала мого ім'я. Ніколи й не знатиме. І якимсь притишеним, низьким, таємничим голосом вона зачастила:

— Ходімо, ходімо, ходімо, мій хлопчику... Не бійся... Я ж знаю, чого ти тут сидиш. Ходімо до мене, не бійся...

Я вишарпнув рукав, і тоді мені вчувся тихий безнадійний

стогін:

— ... цілі сутки не їла...

Я вийняв три карбованці, дав їй, сам поспішаючи геть.

— Мегсі... але чекай, дурачок, ходімо зо мною... ходімо!

Через хвилину навздогін мені лунко розкотився моторошний регіт:

— Ах-ха-ха! От свол-л-л...

І до ніг осіннього парку в грудному, сардонічному захлині упало:

— Си-фо-ну зля-кав-ся!.. Ха-ха!..

Над брамою спалахнули люкси. Обличчя менестреля хворобливо сіпнулось і одразу ж стало ще холоднішим, суворішим.

Я вийшов. Мені назустріч верещала сирена, що завтра знову буде день.

Харків, 1926 р.

ОПОВІДАННЯ ПРО ВТЕЧУ

Цього разу за маленьким столиком у чистому, відокремленому довгим примурком куточку зустрілися: Рубич, Красовський і я.

Зустріч, як і завжди, сталася випадково. Ми були надто обмежені часом, щоб навідуватися сюди частіше, а якщо й забігали, то, випивши склянку чаю або пляшку пива, поспішали геть, заклопотані, неуважні, з лаконічними фразами, з хвиливими усмішками.

Цього разу випав сльотний осінній вечір і випала неділя. Рубичу, редакторові щоденника, нічого було поспішати на завтра з передовою, нам нічого було квапитись на вулицю в обійми пронизливої мжички, — і всі троє охоче лишилися тут.

На другому поверсі в ресторані грав квартет. Звуки долітали м'яко, і в цьому затишному куточку Гріг здавався ще теплішим, безпосереднішим. Розмова чомусь зайшла за Польщу, а потім я і Красовський обмінювалися спогадами про колишні фронтіві пригоди. Красовський взагалі любив розповідати про них, говорив досить мальовниче і часто захочував інших.

Один лише Рубич сидів нерухомо з уважно нахмуреним чолом, з легенькою доброю усмішкою. Таким він бував завжди поза стінами редакції і на довгу балачку, особливо на спогади, сам спокушався вряди-годи. Він умів слухати, умів прихилити до себе — і тільки. Хоча відомо було, що ця людина чимало перекипіла в казані недавніх бур.

— Будь ласка, пляшку, — сказав він, торкнувши свій кухлик, коли Красовський скінчив чергову пригоду.

Його пальці кілька разів метушливо облапали дужку пенсне — це був несподіваний знак нетерпіння.

— А от... а от уявіть собі таке...

Він на хвилинку зупинився. Ми насторожились, присунулися ближче.

— Уявіть собі, друзі, таке: раптом небо падає. Момент — перед очима, як у калейдоскопі, блискавично пролітає якесь буре полотно. З усіх боків — тумани. Боляче скручує руку. Хвиськає в обличчя. Ще момент — і ви догадуєтесь, що ви на дні урвища. Навздогін по стінах котяться грудочки, шарудять, дратують недоречним шумом, запорошують очі. Ви зриваєтесь далі. Кожна секунда дорога. Далі звідси! Повз хитаються якісь будинки, якась постать білою плямою кидається обіч. Вузька річка рветься з-під ніг. Далі, далі! Вуличка, кропива, дереза. Далі!.. Тріщить ліса, буйним зрадливим шумом біжить довкола висока кукурудза.

— Пак! — сухо, різко, але далеко. І десь в другому кінці балки розложисто, дразливо у відповідь: та-а-к!..

Воно підсилює, штовхає — знаєте? Ви мобілізуєте останні сили, але кукурудзі, здається, кінця-краю нема. Та й шелест, зрадливий шелест! І ви падаєте, задиханий. Проповзаєте ще трохи, беручи праворуч, заплутуючи, ховаючи сліди. Зупиняєтесь. Серце як божевільне. Голова в обценьках. Куди? Що? Як? Ні! Ви конвульсійно загрибаєте землю. Ви жахаєтесь думки, що від землі зараз насильно вас одірвуть. Зникнути б, прівалитися, розтопитися! Бо що може бути гіршого, як з порожніми руками стати перед збройним ворогом? Ви припадаєте вухом до землі, чуйно прислухаєтесь. Скільки минає часу — хтозна. Може, хвилинка, може, десять, може, півгодини...

І ось потріскує, шелестить кукурудза. Йдуть. Обережно... Хиженько... Крадькома. Що? Да, да, йдуть... Тікати? Але це безглуздя. Куди?..

Ви інстинктивно сіпаєтесь набік, не сходячи з місця. У животі зараз холоде. Крижана хвиля важко підступає до грудей, затоплює їх. Грудям тісно, дуже тісно в обручах цих маленьких, нікчемних ребер. І робиться так гидко, млосно, наче вас зараз занудить, а пальці спазматично глибше й глибше вгрузають у землю.

Але ні! Не може бути! Ви перемагаєте острах, зціплюєте

зуби і струнко витягаєтесь, готові до всього. Один? Кинутись зненацька і вихопити гвинтівку. Аби до рук гвинтівку. А як двоє? Все одно. Все одно — кинутись! На це ще вистачить сили. Так легше.

— Ссст...

І по всьому тілу ніби рій комашок. З холоду — в жар. З жароти — в холод.

— Ссст! — ще ближче.

Чули ви таке зрадливе сичання? Воно й досі стоїть у мене в усі. Це — тонка інквізиція. Це — як довге, розпечене, неймовірно болюче шило, що пронизує найуразливіші місця. Краще гукнути, краще відразу кинутись, бити, — що хочете, тільки не...

— Ссст... — подають знак. Їх двоє, а може, більше. Помітили й скликаються. Ось — розгорнуть стебла, ось...

— Ссст... Chodź tu! Antek!.. — нетерпляче, спідтиха.

Десь, ламаючи бадилля, поспішають важкі кроки.

— Antek, niema co, on uciekł.

— Uciekł, mówisz, psia mać? — бовкає у відповідь голосніше, з досадою: — Uciekł? A może...

— Co może? Morze szerokie i głębokie... Chodźmy!

— Ale jak że?

— A niech go piorun trzaśnie! Ja sobie na tem płocie majtki porwałem. Chodźmy! No?..*

Ще трохи посперечалися, поплювалися. Врешті, про щось тихенько умовившись, клацнули замками карабінів. Пішли.

Од серця одлягло. Але становище моє було погане. Тепер знімуть на ноги всю владу, яка тільки є в селі, весь «актив», від начальника жандармів до останнього прихильника Жечі Посполитої.

* — ...А йди сюди, Антеку!..

— Антеку, нічого не вдієш. Він утік.

— Утік, кажеш, пся мати?.. Утік? А може...

— Що може? Море широке й глибоке (гра слів, що її часто вживають поляки і що її неможливо перекласти). Ходімо!

— Але як же ж так?..

— А хай йому грім на голову! Я вже на цій огорожі порвав собі штани. Ходімо! Ну? (пол.).

Єдина надія на матінку-ніч. Треба тут переждати до темряви і — кроком руш! Куди? Чорт'їзна! Я втратив напрямок. Доведеться навмання, а там якось зорієнтуюсь.

Щойно я спробував умоститися зручніше, як тіло занило.

Аж тепер, очумавшись, заспокоївшись трохи, я помітив, що на моїх руках поміж наліпленою землею виступає кров. Один ніготь зовсім надірваний. Я його примітивно забинтував кукурудзяним листям. А найгірше: в'язи мов не мої, у прорваному рукаві скривавлений лікоть і заляккі, налиті свинцем, ноги.

Дедалі біль зростає. Зростало й відчуття втоми. Насувалася небезпека, що ніч пропаде марно, що ніякі зусилля не допоможуть мені використати пільму. І поволі мене опанувала реакція. Тепер я боявся лише одного: якщо прийдуть, якщо братимуть, якщо мордуватимуть, — жодна частина мого «я» не зможе протестувати...

Налийте, будь ласка...

І я заснув.

Спав я дуже міцно й довго. Та й як могло не спатися? Не забувайте, що я вже два тижні блукав. Я втік із польського полону. Як? Про це іншим разом.

Ночами я йшов, удень ховався по лісах та бур'янах. Минулої ночі я переплив Стрипу, а вдосвіта зустрів на глухом узвіззі підводу. Це був селянин з Поділля. Його забрали поляки під фуршпан*, і тепер він з посвідченням дефензиви повертався додому. Він не був певен, що якась стрічна частина не заверне його знову (і документи не допоможуть!), отже, й тримався осторонь, уникаючи битого тракту.

Мені нелегко було його зупинити. Я йому махаю, а він собі, не звертаючи уваги, так байдуженьки: іття! вішта! Я йому кричати, а він, удаючи глухого, смикає віжками й покручує батіжком над коненятами... У мене справді промайнула думка, чи не сліпий він, чи не глухий? Я забіг спереду. Він тпрукнув і, не пускаючи віжок, тривожно, з благанням подивився на мене.

— Куди це дорога, дядю?

* Під військовий обоз.

— Та ніби на Борщів...

Значить, я не помилявся, йшов більш-менш правильно.

— А хліб у вас, дядю, є?

— Нема.

— Ну то давайте.

— Та нема ж, кажу...

— Ну то давайте, кажу.

Він зміряв мене з голови до ніг. Мабуть, мій вигляд та вираз обличчя були досить імпозантні, бо він завовтузився, оглянувся підозріло довкола і поліз під опалку. Виймаючи торбу, спитав:

— А хто ж ви за чоловік?

— Та хіба не бачите?

(До речі, на мені була старенька польська шинель та такий же кашкет. Я їх навмисне придбав собі перед утечею).

— Та воно так... Тільки той...

— Що?

— Усякого народу тепер... той... хоч гать гати...

— Це правда, дядю, правда, — охоче погодився я, а сам шматую хліб,—правда ваша...

— Авжеж... розпустився народ. Ні тобі ладу, ні тобі жалю. Одне — мучать людей, та й годі... — і він, прибідкуючись, коротко розповів про своє фуршпанське лихо.

Ми закурили такого, знаєте, хорошого, тертого бакунчику. Хоч ми були в затишному ярку, але довша стоянка пахла небезпекою.

Я злодійкувато оглянувся, а дядько, використавши момент, смикнув віжками.

— Но-о!

І саме в цей час у мене блиснула думка, нещаслива думка, що й призвела до всіх цих подій. Я його затримав.

— Дядю, знаєте що? Ви ж туди, куди й я. Давайте вкупі, бо я вже пристав, а ще сотні з півтори чимчикувати... А як доб'ємося, то я вже вам не забуду...

Він рішуче мотнув головою і вдарив по конях. Я рішуче скочив на воза. Він зупинився, але я не дав йому сказати.

— Дядю, ви притрусіть мене травою. Підвезіть тільки до фронту, а там я й сам не полізу. Тут поки нічого боятися, тут

війська мало, а там я й сам не полізу. Отак-о притрусить і поганяйте собі, А як доб'ємося... Ви ж не знаєте, хто я!..

— Та хто б не був, не хочу.

— Чекайте, дядю...

Чого я тільки не говорив йому. І вмовляв, і благав, і залякував. Він уперто стояв на своєму. Але перемога була вже в тому, що він рушив з місця.

Щось через хвилин десять ми таки домовилися. Дядько лаявся, але запакував мене на дно, затушкував, як цінну покладь на ярмарок. Я лежав головою до передка, щоб зручніше було перекинутись словом. Умовилися так: він пильно стежитиме і нишком повідомлятиме мене, а якщо буде серйозна небезпека, я загодя мушу умкнути в хліба. Кілька разів він здіймав тривогу, та я йому не вірив. Я знав, що він дуже хоче мене здихатись. Ясно, він поки що побоювався, а досить лише нам під'їхати до тракту, як мій візниця заспіває іншої — просто зжене несподіваного гостя, або, рятуючи себе, запобігливо віддасть його до рук ворогів.

Перспективка, що й казати! Та тільки: логічно — він і сам уникав тракту, інтуїтивно — я не вірив. Інтуїція, думаєте, нонсенс? Ого! Інтуїція — це віковий досвід прадідів. Він зростає в поколіннях і передається, як спадщина. І бувають, мій голубе, випадки, коли сила відчуття так загострюється, що мимоволі повіриш в інтуїцію.

Повз нас проходили, проїздили, питали, але щоразу я почував, що нічого загрозливого не трапиться. Мене над усе знаджувала думка, що я відпочину і виграю цілий день. Цілий день! Це ж найменше верст сорок-тридцять.

Дедалі серце почало стискатися. Такий, знаєте, тягучий, я б сказав, безболісний біль. Бракує повітря. Не можна вляжати. Треба встати, треба покинути цього візницю. От ще трошки — і встану. Ще трошки — і вагаюсь. Їдемо-їдемо — аж раптом дядько штурх мене пужалном. Що? Воєнні! Чимало! Вигулькнули, як з-під землі. Швидше тікати! Швидше!

Голос поспішний, надривний. Але чомусь іще вагаюсь, хоч у грудях похололо.

— Ну, злізай! Чуєш? Злізай, бо...

Вже недочув. Пір'ячком метнувся з воза, і ту ж мить зато-

рохтіло, завищало, затюкало десь позаду... Я побачив унизу село і чимдуж кинувся до нього.

А далі ви вже самі знаєте, як і чому я опинився в кукурудзі, чому заснув і спав кріпко та довго.

Сталося це все перед полуднем, а прокинувся я аж надвечір. Мене розбудив дощ. Не дощ — ціла злива. Хоч вона й хутко одшуміла, та встигла промочити до кісточки. Перемагаючи біль, я викрутив, як міг, своє барахло і згинці переступив на сухіше місце. Тепер я поводився сміливіше, бо ж якому навіть найзавзятішому легіонерові чи жандармові захотілося б лізти в росу, та ще й у високу, густу кукурудзу, та ще й після невдалої розвідки?

Крізь верхняк я оглянув місцевість: праворуч на спаді прилипли хатки, ліворуч ближче нахмурилось стрімке урвище, з якого я робив сьогодні свій польот, а зовсім близьенько, кроків за двадцять — подвір'я. Я механічно присів. Я ніяк не сподівався, що, плазуючи, ховаючи сліди, можу опинитися під самою хатою. Мені здавалося, що я на другому кінці городу. Ну, що ж. Так чи сяк, а доводилось сидіти тихенько, чекаючи на ніч — вона, мовляв, якось зарадить, визволить.

На подвір'ї почали грюкати дверима, потім скликали курей. Пам'ятаю, дитячий голосок кілька разів тороплено, кумедно викрикував:

— А-гі на вас!.. А-гі!..

Пам'ятаю, — сонце. Надвечірні промені прорвалися крізь хмари і бризнули золотом. Ніколи не бачив такої краси! А може, й бачив, та проходив байдуже. Тоді ж сприйнялося дуже гостро і досі до подробиць стоїть перед очима. Знаєте, після дощу все обмите, свіже, а по ньому тече сонце, тече і трепетними діамантами обвисає, капає... Пам'ятаю навіть тоненьку билінку, що випиналася просто перед мене... якусь чудну смарагдову кузочку. Кузочку прибило дощем, замулило. Вона відчайдно змагалася і пнула нагору. Я з радістю допоміг їй.

І тоді мене особливо вразила думка: невже впіймають? Тоді така думка видалася особливо страшною, безглуздою. Ще сильніше захотілося жити, захотілося конче довершити утечу. Жити! Звичайно, серед спокійних одноманітних буднів не відчуєш так тонко, не зрозумієш так глибоко це неймовірне щастя — жити.

Так... Але захват мій скоро упав. Прокляті дрижаки! Вони набігали частіше й частіше. Руки в мене посиніли. Весь я скоцюрбився. А вечір насувався холодком... Встати б, ударити навзмах руками — так зразу кров і розбіглася б. Коли ж зв'язаний. Буквально зв'язаний. Навіть не можна потерти рук. Тільки хукай на них. Ідіотське становище!

І так, зібгавшись у клубок, клацаючи зубами, проклинаючи зустріч із подолянином, сидів я, занепокоєний, що ніч, попри всі зусилля, справді може пропасти марно.

Коли це — шелест. Що таке? А воно шупортить і шупортить. Ближче й ближче. Зупиниться на хвилинку і знову, не кваплячись, шупортить, знову наближається. Що робити? Я й не встиг зміркувати, як густа поросль, мов та завіса, розсунулась, і передо мною з'явилась... жінка. Оберемочок зеленини випорснув у неї з рук. Вона сплеснула долонями. Вона пополотніла. Вона щось коротко шепнула... І застигла.

Ми довго мовчали, прикипівши до землі, потопивши одне в одному сполохані очі.

— Не бійтеся... — почав я нишком, — не бійтеся... Я нічого, мовчїть... тільки пригніться, а то вас помітять. Пригніться...

Пригнулась, як загїпнотизована.

— Я вас дуже прошу, мовчїть. Нікому не кажїть за мене. Нікому. Чуєте? А я вам злого не заподїю. Я собі посиджу до ночі та й тихенько пїду. Чуєте? Тихесенько пїду собі, і ніхто нічого не знатиме.

Вона не ворушилась. Тїльки раз по раз незрозумїло, рївно-мїрно, нїби штучно заведена машинка, клїпали її довгї вїї.

— А як ви скажете — мене вб'ють. Чуєте? Мене вб'ють!

Жїнка полегшено зїтхнула:

— Єзус-Марїя... Так це ви той самий?

— Той самий.

Оглянула мене уважнїше. Переляк поволї сходив з її обличчя. Натомїсть—подив, зацікавлення і нерїшуча теплїнь жалю. Вона похитала головою.

— А тутка, — каже, — за вами ганяли, ганяли... І по сусїдах, і тутка.

— Знаю, знаю... Хочуть убити нї за що, нї про що, — підкрес-

лив я, щоб до краю вплинути на неї й здобути її співчуття.

Вона подивилася пильно, рішуче, проймаюче. У цих сірих, великих очах за одну хвилинку напруження я прочитав і тривогу, і підозріння, і цікавість, і сумнів, і жаль — чисто звірячий острах і чисто жіночу м'якосердність, ласкавість. Неприхована боротьба.

— Хто ви? — питає нарешті.

— Втікач.

— Але хто?

— Людина я... Не злодій, не душогуб. Присягаюсь! А мене переслідують, мене хочуть ні за що вбити...

Знову похитала головою та так тихенько, сердешно:

— Бідний, — каже.

Тоді в її голосі мені видалось щось матерне, споконвічне, невимовно ніжне. «Бідний» — цього було досить.

Вона підвелася, похапцем почала збирати розсипаний бур'ян.

Збирає й виправдується:

— Пастух сьогодні через дощ раніше пригнав корову. А я собі думаю: піду, вщипну берізки. І ось тобі... Ну, сидіть, не бійтеся...

І пірнула в гушавину. Я розгубився. Оте католицьке прислів'я! Оте мені «Єзус-Марія»...

Хто ж вона?

Щоправда, всі уніати вживають такого прислів'я, але й усі поляки в галицьких селах уміють української мови. Не розбереш.

А що, як вона зараз же побіжить викриє мене? Ні, треба тікати. Треба поки що перебратися хоч на другий кінець городу. Швидше звідси! Ну його к бісу! Швидше!

Щойно я намірився, знову — шелест. Так і є! Значить, я не помилився, значить — по мене. Край. Пізно. Розгортаються стебла — знаєте хто? — та сама жінка з берізкою на руках. Я здивовано вліпив очі. Чого їй ще треба? А вона:

— Я, — каже, — приховала, щоб ніхто не подумав... — і таємниче виймає з-під берізки кухлик молока.

Просто якусь добру фею посилала мені доля. Звичайно, я не примусив упрощувати себе. Але в мене вже починалась

манія переслідування. Я тут же подумав: а що, як вона продає мене зараз за квартиру молока? Що, як вона тим часом послала до гміни* і лише забалакує, затримує мене? Що? Нічого. Нічого не зробиш. Сиди й чекай.

Сидів і чекав. Вона була досить спокійна. Ні одної двозначності, ні одного натяку на провокацію. Навіть навпаки — щось солідарне, змовне. Невже так ловко прикидається? Невже так тонко грає? Невже продасть?..

Тільки тепер придивився я до неї. Русява. Ніби середнього віку. З більш-менш правильними рисами. Видно було, що її передчасно старить запрацьованість. Дивно збереглися вії, довгі-довгі, а в очах ще багато свіжого, юного. І в той же час загальну м'якість виразу порушувала якась чудна, зайва, мінлива суворість.

Невже продасть?.. Але все одно змагатись несила. Та й смішно змагатись.

Кухлик трусився в моїх руках, зуби цокотіли об вінця. Я починав уже ковтати силоміць. Сьогоднішні пертурбації далися взнаки. Я не міг допити молока, хоч і пожадливо був накинувся на нього. Я почував, що маю дуже безпорадний, бідолашний вигляд.

— Вас били?— питає.

— Ні.

— А чого ж синці?

— То я сам себе... тікаючи.

— Бідний.

Я подякував, передав їй кухлик.

— І не випили навіть? Вам дуже холодно? Що ж ви тепер? Ви, певне, й ступити негодні?

Почувши це з чужих уст, я занепокоївся до краю, остаточно повірив у своє знесилля. Але, думаю собі, піддаватись не слід, — а може, вона випитує?

— Ні, — кажу, — не холодно.

— Не холодно? Чого ж ви так позеленіли?

— То так... довкола зелено, то й я зелений, — спробував одбрехатися жартом.

* Волость (пол.).

— Не дуріть мене, я ж бачу... І не бійтеся. Вам не можна нікуди йти. Вам треба перепочити. Хоч день-два. Не бійтеся... Ви тутка посидьте до ночі, а я тоді прийду і якось вас переховаю. Добре?

— Добре.

Я навмисне погодився без зайвих балачок, щоб швидше лишитися на самоті та краще обміркувати становище. Жінка зникла. Як бачите, мені щастило. Несподівано матиму і схованку і відпочинок.

Раз ніхто за мною досі не з'являвся, значить, я трохи пересолив із «квартирою зради». А може, ті забарилися? А може, вона свідомо, з потайною думкою пропонує цей відпочинок, щоб затримати мене, бо ж не випадало їй тут довго сидіти? Чорт'їзна!.. Підозрілість — страшна хвороба, але така, що часто себе виправдує.

Зрештою, до ночі все повинно з'ясуватися. Чи так, чи сяк, а якщо вже на те завелось, то мені не втекти. Чи поведе мене жінка до хати, чи ні — все одно. Обступлять садибу — каюк. Якщо ж нічого не трапиться, тоді... тоді воістину добра фея.

На всякий випадок я вирішив пересунутись на другий кінець городу. Пересунувся і переконався, що ця ніч для мене справді пропала. Усе тіло важке й болюче. Голова — ходором. Апатія. Навіть сидіти трудно — так і хилить лягти. Приліг. Очі зліплюються. Задрімав трошки. Прокинувся, послухаю і знову, як п'яний, мішком на землю.

Уже зовсім стемніло. Вигулькнув був молодичок та й пропав. Ніч, мов дьогтем налита, кріпка та густа. Для утечі — просто розкіш. Але не можна, голубе, ніяк не можна...

Тоді я помаленьку перебрався до подвір'я. Не прийшли досі, — значить, жінка щиро хоче мені допомогти. Лишилося одне: віддати себе на волю цього незнаного, випадкового спільника. Я збочив, загубив умовне місце. Не біда. Якимось знайдемося. А зайве шарудіння ще чого доброго розтривожить та наведе на слід собак.

Мені не довго довелося чекати. І де вона вивчилася так легко, безшумно скрадатися? Як злочинець, як тінь...

Я подав знак. Виявилось, що вона вже приходила і, не знайшовши мене, турбувалася, — загину, мовляв, десь у дорозі.

Ми пішли до хати. Вікна щільно запнуто хустками та рядном. На столі — лампка. Хата середняцька, хоча другу половину, що за місцевим звичаєм мусить бути світлицею, не побудовано. В хаті нікого, крім нас та хлопчика, що спав на полу.

Хазяйка вийняла з печі теплої води, наказала мені обмитися. Ледве-ледве проробив я цю процедуру, аби лише не ускладняти відносин. Потім винесла з комори підлатані штани, сорочку, рудий піджачок. Вона заклопотано поралася коло мене, наче мати коло сина, і я мусив неодмовно в усьому їй коритися. Вечеряти я таки одмовився: зовсім не тягло до їжі.

Тоді, — ось послухайте, як шалено мені щастило, — тоді вона розгорнула свої плани: я мушу перетворитися в Яська Мідуху, її далекого родича із Старих Залещиків, про якого на кутку чували, але якого ніхто ніколи не бачив. Це — на всякий випадок. А поки що: тутка, зараз же за річкою, під тим самим славетним урвищем, живе її вуйко. Живуть удвох із бабою. Вони знають про мене. Бачили, як я тікав, і не вірять, що лишився живий. Вони — люди бідні, відокремлені затишком, а тому в них безпечніше, до них не так часто заскакують різні непрохані гості. З ними все погоджено, і старенькі раді будуть допомогти людині, що опинилася в таких складних тарапатах. Там є невеличка, трохи розлатана шіпка. Одним боком вона припадає до стіни урвища й тоне в кущах, а другим, ще не зовсім обдахованим, виступає на село. Але це навіть краще, бо хто ж подумає, що за не обшитими кроквами переховується людина? А вуйко має накласти поперек горища всілякого мотлоху й загородити куточок од небажаного цікавого ока. Отже, треба туди йти. Зараз же, негайно!

Я не заперечував. Я не сподівався на таку ретельну співучасть і дивувався на мою спасительку, на її спритність, сміливість, відданість. Яке велике серце!

Ми тихенько перейшли місточок (жінка підтримувала мене), тихенько проковзнули на задвірок. Я чув, як божевільно стукало її серце. А ще через кілька хвилин я лежав у цілковитій темряві, вкритий якоюсь рядниною, і під сонні зітхання овечок благословляв химерність життя. Погодьтеся,

що життя — найпрекрасніше в своїх капризах, і, коли б не було несподіванок та неперемностей, воно стало б нудним, як тричі перечитаний рукопис. Будь ласка...

Звичайно, дуже добре було б після цього всього відпочити гарненько, попоїсти, переждати до ночі і, уклонившись земно добрим людям, взявши клуночок про запас, тихенько потюпати собі далі. Дуже добре... Та це було б занадто просто, занадто дешево. Життя не завжди це любить, йому за все треба платити.

На жаль, я помилився в розрахункові, вважаючи пережиті сьогодні перипетії за вичерпуючий аванс. Я забув про неминучі й суворі проценти. І перша неприємність — моя хвороба. Щоправда, я був підготовлений, а все ж таки... Все ж таки з того самого вечора я немов провалився у пекельну безодню. Я втратив свідомість. Огневиця, туман, усяке чортovinня...

Іноді в короткі хвилинки прояснень я натрапляв очима на темну зігнуту постать, що гойдалася коло мене. Горище з цим відокремленим глухим закамарком здавалося домовиною, що з неї ніколи не вийти. Холодний піт ще рясніше вкривав тіло. Знову я падав. Знову безодня. Борсався, кричав...

Аж якось я зрозумів, що почався третій день. Мені про це сказали, і я вперше зрозумів. Дивно стало. Було враження, ніби тільки вчора ліг і всю ніч проснув кошмарами. Лихоманка протягом дня ще кілька разів робила наскоки, але надвечір, коли звичайно всяка хвороба зростає, — надвечір, кажу, нічого не змінилося. Це була раптова гостра простуда, що її процес ускладнили загальна втома, виснаженість, біль, нервові вібрації.

Я сам собі поставив діагноз і прийшов до висновку, що справа моя не так-то й погана. Раз полегшення — значить, криза минула, значить, якось видряпаюсь. Мучив тільки кашель, проклятий кашель! Тут треба сидіти тихенько, а він як на зло: бух-хи! бух-хи! А може ж, у цей час на подвір'ї сусіда, чи хто? А? Стримую себе, мобілізую всі сили, аж кров у голову б'є, аж сльози в очах. Не можу. Так і вибухне! І кожної хвилини здається, що хтось надійде і... сам пропаду й хазяям лихо.

Коли пригнали овець, стало легше. Використовуючи їхню шамотню, я вже міг поводитись вільніше, міг дозволити собі викашлятися досхочу.

Пригадую: крізь дірку, що зяяла між сніпками, було видко латочку неба. Було видко, як з блакитної вона перетворюється на свинцеву, поступово хмурніє, застигає. Пригадую, я довго не міг одвести очей од цієї латочки — така маленька, така далека, вона ніби скупчила в одній точці всю просторінь, кликала, знадливо кликала.

Вам доводилось потрапляти в неволю? Знаєте, що таке хвилини хворобливої тоски й боротьби з самим собою? Отже тут було щось спільне. Мене болісно тягло до рідного краю, до своїх. Уява переносила в єдину дорогу далечінь, і в той же час здавалося таким недоречним, смішним лежати третю добу в глухому закамаркові, на тендітному горищі, лежати без певності, що сон, а що дійсність. Так. Але не забувайте, що подібні хвилинки криють у собі надзвичайну, особливу цінність — щось інтригуюче, заохочуюче, підбадьорююче. Свідомість непевності спонукує до певності. Відстань що ближча, то тягне сильніше. Скрута примушує до спритності. Тоді, принаймні, я глибоко відчув, що хай хворітиму цілий місяць, хай мене викривають, хай беруть на тортури, хай казна-що, а тікати я все ж таки буду. Все ж таки буду!

Коли в моєму примітиві.ому віконці застигла ніч, тихенько прийшла на горище вона, — ви вже знаєте хто. Я відразу пізнав її, але з міркувань подвоєної обережності лежав нерухомо, мовчазно, як неживий. Вона теж мовчала. Потім взялася шарити руками. Намацала моє обличчя. На хвилинку припала долонею до чола, пробуючи огневицю, і поволеньки зсунула руку нижче.

І тоді — ну, хіба вам треба казати, що таке ласка для загнаної, як звір, людини, що таке краплинка ніжності для огрубілого солдата, що таке, нарешті, вдячність? Це не сантименти. Тоді мені дуже хотілося поцілувати дотик цієї дбайливої руки. Може б, я й поцілував, та раптом підкотився колючий кашель, і я упав головою в подушку (мені й подушку дали). Вона поспішно піднесла води, стурбовано почала розпитувати за хворобу. Вона раділа з мого поліпшеного стану,

і, коли я сказав, що не можу й ціни скласти за її увагу та відданість, жінка скромно перебила:

— А ви швидше видужуйте — ото й буде файно.

Ми розмовляли притишеними голосами. Обоє не упевнені, обоє напружені, ми були в цьому глухому закутку ніби змовці перед злочинном. Між нами мимоволі зростала тепла, захоочуюча близькість, як між справжніми товаришами.

Її ім'я — Анна. Воно їй личило. Принаймні, у мене з цим співзвуччям завжди асоціювалося щось вольове, понадбуденне, з більшим діапазоном можливостей чи то поганих, чи добрих. І, як побачите далі, я не помилявся.

Лихоманочка таки добре знесила мене. Небавом мені вже бракувало енергії на розмову. Я лише слухав. Та й увага дедалі слабшала.

Жінка повідомила, що на ніч біля вхідної відтулини ставитиметься драбину. Потім вона допитувала, чи не холодно, чи не голодно, чи чого не бракує. Потім, не пригадую вже з яких саме причин, розповідала про себе.

Мені трудно було слухати послідовно. Лише з окремих уривочків я зв'язав найголовніше. Перед шістьма роками вона вийшла заміж. Рік пожила з чоловіком, і сталася у них болюча розлука: цісар покликав його — Євгена, здається — до війська, покликав аж на далекі Альпи. Двічі Євген залітав з бойовиськ додому, опісля писав, обіцяв скоро зовсім повернути — і зник, мов вітром замело. Хтось десь ніби чув про нього, хтось з полонених немовби й бачив та переказував, що його не пускають з концлагерів, що він збирається тікати... Та це вже давно було... Від Євгена ні вісточки... Хоч би словом перекинувся.

— Бідний... Може, і йому там гірко... Може, яка добра душа десь там і його приховає...

Голос у неї тремтів. Мабуть, плакала, намагаючись затаїти сльози. Я хотів був подати надію, заспокоїти, але вона хутко підвелася і, не сказавши більше ні слова, зникла.

Вранці, почувавши себе краще, я спробував підвестися. У тілі була неприємна млявість. Ноги трусилися. Всі болючі місця давали себе знати — особливо в'язи. Я все ж таки наблизився до прорваного сніпка і — знаєте що? — там, на

подвір'ї, на тлі яркої од сонця стіни, поставивши одну ногу на призьбу, старанно вакував чобота польський жовнір. Я так отетерів, що навіть не спробував одсунутись. Застиг на місці, занімів. Жовнір робив собі своє діло, а я чомусь не міг одвести очей од цієї облямованої галунами червонястої шії та кривих бачків на скронях.

Лише згодом, почувши кінське пирхкання, я схаменувся, присів і в корчах переборов напад кашлю.

О, проклятий кашель, як він тоді знущався! Я тихенько почав розколупувати сніпок в іншому місці, щоб зробити вузьку, непомітну дірочку. Зробив. Примостився. Припадаю до неї оком, а в цей час жовнір повертається і дивиться просто на мене. Десь тенькнула обірвана струна — серце мое зупинилось. Хвилинка, як вічність. Жовнір злегка потягнувся, примружився.

А далі? Далі махнув щіткою і, виблискуючи жовтими шкіряними леями, пішов до хати.

Звичайно, він не міг мене побачити. Він випадково глянув на шіпку, глянув на сонце, що впливало з того боку.

Ах, дурне серце! Це був підстаршина. Кіннотник. Приємний візит, що й казати! Хоч він, видко, завзятий фертик, але, відома річ, у бистрому поході чорта з два пофертикуєш. Значить, мій несподіваний сусіда має лишитися тут довший час. Оце так!..

Сили мої ще надто ненадійні, та й взагалі тепер трудно умкнути навіть уночі. Він же, мабуть, не один. І справді не один, бо коли я подивився через горішне віконце на село, там на вулицях, на подвір'ях, на городах було рясно сіро-блакитної жвавої комахні.

Оце так!.. Що ж хазяїни? То-то хвилюються, то-то запобігають. Та що вони можуть зробити? Вони залежать од випадку так само, як і я. Ситуація різко змінилася, і тепер, попри все найкраще їхнє відношення, мені трудно чимсь допомогти.

Я нашвидку обмірковував становище. Якби мене, прикладом, застукали в хаті чи на подвір'ї, то можна було б назватися Яськом Мідухою.

Якби не хвороба, то, звичайно, краще, ніж сидіти отут бо-

зна-скільки, краще, кажу, було б крадькома спуститися до-долу і в своєму універсальному вбранні затертися серед люду. Утопія!.. Ніяк не можна. Круть-верть, а лишається тільки горище. І якщо трапиться зустріч, якщо вже вона неминуча, доведеться говорити що завгодно, крім правди про моїх випадкових спільників: я, мовляв, сам потайки заліз сюди, і ніхто нічого не знає.

Так. Але вбрання, кухлик з водою, рядюжка, подушка? Ну, тут я більше не розмірковував. Я ретельно взявся до інсценізації. Ретельно — це умовність, бо, заховуючи обережність, кожний рух, кожний крок робилося тихесенько, поволеньки, переборюючи весь час пароксизми кашлю. А треба ж було, коли під ногами ходором ходило мостовиння, треба було, кажу, і подушку, і рядюжку старанно замаскувати серед мотлоху, що ним господар перегородив піддашшя. Замаскував. Кухлик підсунув до самого краю стіни, щоб у критичний момент одним товчком непомітно штовхнути його поза стіни, в бур'ян. Одіж? А як же одіж?..

І тоді я раптом подумав: ну, якому дурневі забাগнеться лізти на горище, коли я сам себе не викрию? Чого? Чого, спитати б? Ну, правда ж?.. Ви посміхаєтесь? Я тоді теж посміхнувся, вилаяв себе боягузом, йолопом, іще чимсь, однак декорацію не порушив. Неясна, позасвідома упевненість підбадьорила мене. Я вмостився на голій черені і всю енергію віддав на змагання з кашлем.

Протягом дня я кілька разів зазірав у моє примітивне віконце. Військо крутилося безупинно. Літали верхівці. Гомоніло село. Вибухала безладна й монотонна пісня, що так само безладно й загадково обривалася. Іржали коні. Якось різко дзвеніли відра — і все це покривалося перекотною луною балки. Двічі трапились постріли, звичайні за таких обставин.

Щось так перед полуднем на розгоні двох вулиць з'явилася батарея. Видко, цілий полк робив перехід. Тільки чому він повним складом угнався в село? Так буває, коли тікають або надто поспішають на фронт. Поспішають! Прекрасно: поперше, ми скоро з ним розпрощаємось, по-друге, наші справи на фронті розгортаються. Чудесно! Лежачи на горищі, я в

той же час буду наближатися до своїх. Знаменито!

І з височини моєї засади я майже з погордою, з якимся хлопчачим задьорним почуттям споглядав розташованого ворога.

Мій хазяїн... але вибачте, я його вперше побачив і мушу тут зробити коротенький описовий ухил. Це була мальовнича постать. Високий, худорлявий, у довгій, до самих колін, грубій сорочці, підперезаній шкіряним пояском, у доморобних ходаках, прив'язаних доморобними волочками. На злегка одкинутій голові буйна грива сивизни, що своїм тлом ще сильніше відтіняла коричневе обличчя. Білі кошлаті крильця брів, обвислі вуса і в зубах довга, мов навіки припаяна, фаяра*. Додайте до цієї величної постави повільні рухи й сучкувату накарбовану палицю, додайте глибокий, многовідучий погляд, і на вас мимоволі повіє Татрами, суворою красою задуманих смerek, легендою про гномів-краснолюдків, про королівну з льодового замку та королів-чабанів... Цьому мальовничому дідові судилося... але ні, не буду забігати наперед. Про це далі.

Отже, мій хазяїн, не кваплячись, походжав по подвір'ю, а жовнір поштиво звертався до нього:

— Ojczye**.

Вони, здається, розмовляли польською мовою, і я згадав, що й досі не знаю, хто саме мої збавителі: поляки чи українці? Хоча особливого, вирішуючого значення це вже не могло мати, та все ж таки для орієнтації... Ні, думаю, сьогодні чи завтра конче довідаюся.

Решта дня пройшла без ускладнень. Я заснув спокійно.

Вночі мене розбудив дотик руки. Настирливий дотик руки до обличчя. Зриваюсь, нервово скрикую.

— Тшшш... не можна.

Ледве-ледве сіріє горішнє віконце. Світанок чи сіра ніч. Біля мене жінка.

— Відай, ся напудили***?. Нічого, нічого... Все буде файно.

І сміється, що я страхопуд, що надаремно поховав постіль

* Люлька.

** Батьку (пол.).

*** Злякалися.

та валяюся, як той нуждар.

А військо, мовляв, уже вирушило. Кажуть, знову буде йти військо. Тривога. Тут лишатися не можна: одні-бо швидко перебіжать, а другі стоятимуть кілька днів. Що ж тоді? Без води, без догляду? Та й справді, щоб чого не трапилось. Вуйкова садиба, як видко, од постою теж не забезпечена. Краще покинути її, перебраться в надійніше місце.

І от вона хоче, щоб я перейшов до неї в хату. Хай навіть для сусідів не буде таємницею, що Ясько несподівано завітав і захворів, бідака.

Там, мовляв, я спокійно лежатиму на печі. Кому-бо заманеться чіпати хворого? Там найбезпечніше. Там я швидше видужаю. Ось вона йде додому, а згодом, поки сутінь надворі, я мушу теж прийти.

Анна говорила рішуче, незаперечно, немов підлеглому давала розпорядження. Та й заперечувати не доводилось. Я скорився.

Через деякий час я зліз на землю. Почвалав обережненько. Іти було важко. Лежачи, я не припускав, що знесилля так кріпко присмокталося до мене. Тепер це стало ясно, і про дальшу утечу поки що не могло бути й думки.

Приходжу. Влаштувався на печі. Да, ще забув: новосілля одсвяткували цигаркою. Жовніри забули цілу пачку цигарок, і я пожадливо ковтнув першу за чотири дні пахучу затяжку. Першу й останню, бо з грудей вибухнув такий кашель, що моя господиня непримушено вихопила з рук і недокурки і знадливий пакуночок, а гостеві широким жестом вказала на його нові апартаменти.

Десь добрим ранком мені крізь сон — пам'ятаю — вчувалися уривки діалогів:

— Мамунцю... Хто?

У відповідь короткий шепіт. Потім скрипняє піччікато дверей і:

— Славайсу.

— Навіки... Так, так, захворів, бідака...

Ще хтось забігав:

— Niech będzie pochwalony...*

* Хай буде хвала Богові (пол.).

І шепталися. Найвиразніше з уст до уст перебігало слово «кузин», і я звивав до нової ролі.

Цього ранку я почав лікуватися. Мені дали горнятко пряженого молока, на поверхні якого плавало розтоплене масло. Анна наказала випити все до краплинки, і хоч питво було дуже нудке, але я сумлінно виконав наказ.

І тоді ж, пам'ятаю, її спішно покликали до вуйка. Через поріг вкотився дзвінкий голосочок (син моєї господині) і спішно покликав.

Пішла.

А повернулася чомусь хмурою, майже не розмовляла. Гнучка, невисока, з напричуд свіжою поставою, вона заклопотано сновигала з хати на двір, з двору до хати, тарабанила начинням, лише іноді нетерпляче покрикувала на дитину. Я ж у своєму кутку зазнавав страшенної муки, бо сьогодні, як навмисне, пекли хліб, і черінь пашіла. Випите молоко теж брало на поти. Згодом це вже була мені справжня лазня. І коли, не втерпівши, я пожалівся господині, вона коротко кинула:

— Ото й файно.

Метод лікування, по правді, трошки жорстокий. Однак лікарева невідступність та скупість на слова примушувала й пацієнта до мовчазного терпіння. Що ж робити?.. Анна до певної міри мала рацію, коли не запропонувала мені злізти додолу. Долі я відразу ж наvertsався б на очі, а тут можна було й приховати себе запонкою, що висіла на мотузочці, перетягнутій од комина до стіни. Хоч і знав дехто про появу Яська Мідухи, та воно краще, коли Ясько не нагадуватиме за себе. Це мало певне психологічне значення.

По обіді, вставши од столу, Анна вклонилася образам. Рука хутенько перебігла по грудях, кладучи хреста. Я не встиг помітити, в який саме спосіб вона хрестилася, але тому, що вона зверталася до дитини переважно польською мовою, я остаточно упевнився, що вона полька. Потім вона забрала дитину й пішла з хати, заклавши сінешні двері на клямку. Я лишився повновладним господарем.

Ну, тепер, думаю, годі терзати себе в неймовірній задусі. Попробував злізти на лежанку, освіжитися. Важко. Тоді стя-

гую одіж. Розкидаюся на черені, мов на пляжі. Духота в'ялить думки. Лежу скибою. Дрімаю...

Нараз вчувається мені під дверима якась підозріла шамотня. Хтось нерішуче дзенькає клямкою, хтось чужий помаленьку добирається до хати. Злодій? Хто ж би інший наважився, коли хату зачинено? Хазяї, може, десь на городі чи в сусідів, а тим часом... Ясно — злодій. І, забувши про слабкість, забувши про свій Адамів вигляд, я зриваюся, готовий ось-ось схопити в обійми випадкового гостя. Які вже то були б обійми — не важно. Важно зненацька приголомшити. Да... Двері рипають.

— Єзус-Марія! — перелякано одмахується, точиться на одвірок — знаєте хто? — наш добрий знайомий, наш мальовничий дідусь.

Пауза — і ми обидва засміялись. Поспішно одягаючись, я пояснюю, чому саме прибрав такого вигляду та пози, він же запевняє, що я йому видавався сатаною.

— А де Анна? — питає.

— Не знаю.

— Чи не у нас, бува?.. Так, так...

Виявилось, що він зараз не з дому, а по дорозі додому. Він потоптався, обійшов очима всі кутки і несподівано зупинив очі на мені. Многозначно, допитливо.

Я жду, що він щось скаже, але дід з-під своїх навислих кущиків мовчазно пронизує, свердлить, мов гострим жалом. Аж ніяково.

— Що ви? — питаю його нарешті, сам силкуючись бути спокійним.

— Нічого... — каже, — нічого...

Похитав головою й пішов.

Що це мало значити? Почасті я догадувався, часті губився, вражений загадковою поведінкою. Єдине, незаперечне — це ознака якогось ускладнення. Хтозна... А втім — ну його к бісу! Швидше б видужати та драпанути далі.

Як бачите, я хотів одмахнутись. Та нелегко. В мені знову прокинулась підозрілість, і дідів погляд не виходив з пам'яті, інтригував, хвилював.

Коли з'явилась Анна, то ще з сіней бризнула сміхом. Вона

встигла довідатись про мою пригоду і, сміючись, кілька разів перепитувала за подробиці. Цей випадок ніби розвіяв приховане незрозуміле напруження, що виникло між нами зранку. Ми розбалакалились. І все ж таки з виразу обличчя, з рухів, з інтонацій я постеріг, що Анна принесла з собою щось недобре. Поступово підготувавши розмову, я спитав, що чувати.

— Война близько... Ой, війна близько.

На селі, за її словами, казаном кипить. Люди дуже занепокоєні. Є чутка, що ворог насувається безупинно. Ніякими силами його не стримати. Кажуть, що скоро буде тут. Москалі! Оті самі, що вже раз приходили! Та якби лише вони. А то з ними ще страшніші, ще неймовірніші, досі незнані. Більшовики!..

— *Święta Mario!*

Що я переживав у ці хвилини — зайве говорити. Переляк та упередження жінки, що від неї я надто залежав, примусили поки що глибоко заховати в собі щирість і напнути маску. Я співчував їй. Так, так, співчував.

Я обережненько пробував заспокоїти.

— Не бійтеся, — кажу, — все це дурниці, паніка...

*Tempora mutantur** — ми почали мінятися ролями.

Погано тільки, що роль моя була трохи фальшива. А в жінок серце чуле.

Вона скорботно глянула довкола.

— Коби ж то так ся минуло... І доки воно буде? День за днем, рік за роком... А де життя? Я вас питаю, де життя? І коли воно прийде, те життя? Коли?..

Очі спихнули викликом. Ясно: це була втома за шість років тривоги, це була реакція, це була жадова примітивного, але здорового щастя. Вона по-своєму мислила життя. Вона, мабуть, боялася, що літа пропадуть марно, і, мабуть, кожний день проводжала з болем. Сердешна Анна! Але як було її заспокоїти? Вона ніби слухала мене, ніби й не слухала. Вона ховала ще якісь думки. Вона розгадливо ступала по хаті. Брала до поранки, і все падало з її рук. Не могла вона заспокоїтись.

* Часи міняються (латин.).

І от, кинувши роботу, Анна підходить до печі, спирається на примурок, тихо питає:

— А скажіть, хто ви?

Ага! Тут мені багато відкрилось. За одну мить промайнуло в свідомості: і польська шинель, і «руснацька мова», і спогад про Євгена. Так, так! І ранішня мовчазність, і дідів погляд — все зрозуміло.

— Хто я? Хіба ви не знаєте? Ясь Мідуха.

Вона посміхнулася, однак, не міняючи пози, не зводячи очей, настирливо повторила запитання. Що я міг відповісти? Сказати правду — накликати надто серйозну загрозу. Брехати? Що ж саме брехати? Назватися карним елементом не можна, бо я вже присягався, що не душоуб. Та це було б найгірше. Назватися поляком — смішно. Галичанином — неправдоподібно. Добре, думаю собі, а за кого ж ти мене досі мала? Щось же ти думала про мене? Треба довідатись.

— А як вам здається? — звертаюсь до неї. — Хто я?

— Не знаю... Спочатку... ніби наш, русин. Потім... потім і вуйко казав, що ви петлюрчик. У нас тут забігали петлюрчики... теж наші...

Ах, прекрасна жіноча наївність, будь ти благословенна на віки вічні! Карти розкрито. Можна переходити в наступ.

— А тепер?

— Що тепер?

— Спочатку, потім, а тепер? Що тепер вуйко каже?

— Тепер він не знає... і я не знаю...

— А я знаю.

— Що?

— Знаю, ви підозрюєте. Ви підозрюєте, що я більшовик. Так, так!..

Анна застергла рукою, та я вже не дав їй сказати. Я засипав її словами. Я підбирав найрозмаїтіші аргументи, підташовував, покликався на свій гонор, на її розсудливість. Дещо гостро висміяв, де в чому визнав рацію, на дещо глибоко образився. І врешті признався, що я справді петлюрівець. І як вони могли сумніватися? Я — дезертир. У мене вдома дружина, дитина. Я вже три роки воюю. Я вже не можу більше. Я тікаю.

Моя господиня співчутливо зітхнула:

— Бідний...

Потім півголосом, немов сама до себе:

— От є ж такі, що тікають...

Замислилась. На мою думку, розмова її задовольнила. Увечері приходили сусіди, і вона знову говорила про кузена Яся. На ніч, як і вранці, — порція молока з маслом. Обляглися. Темно. Тихо. І раптом шепіт:

— Так ви кажете, не страшно?

— Авжеж ні... Чого ж страшно? Господи!

Хвилин через кілька питає голосно:

— А чому ви догадалися?

— Про що?

— Про більшовика?

— От тобі маєш! Це ж так ясно, зрозуміло...

На цьому замовкли. Та я вже не міг заснути. Не спала й Анна. Хоч було темно, але я знав, що вона лежить з розплющеними очима, уперто додумується, сумнівається. У жінок серце чуле!

Між нами без слів, без поглядів, інтуїтивно наростала глуха недомовність, ба навіть холодність. І це потвердилось на ранок. Ліки подано мені незмінним порядком, та хіба конче потрібні слова? Досить маленького руху, маленького натяку. Я переконався, що між нами постала грань. Ще віддалена, не зовсім виразна, а все ж таки грань. Готуйся, брате!

Так проминуло два дні. На третій вдосвіта загуркотів грім. Спочатку я думав, що сниться. Ні, не сон. У хаті тиша, а там десь у темряві далекі переكاتи. Гу-р-р-р! — і через кілька хвилин коротко, м'яко: гух! Розумієте? Я сам собі не вірив. Я все ще думав — сплю. І з хворобливим напруженням ловив я ці звуки.

Невже почалося? Невже?.. Я намагався вгадати приблизну відстань, а в грудях мліло, в грудях щасливо замирало при кожному ударі. Еге ж, в подихах смерті бувають і подихи щастя. Чи не скидався я тоді на релігійного фанатика, бо всією істотою кликав до себе блискавиці земного бога, молився, щоб його смертельні акорди швидше ударили над мою голову. Акорди незабаром стихли. А після молитви мене

пойняла така глибока радість, так стало хороше, що я... я заснув голубим сном праведника.

Цього дня була неділя, і Анна з дитиною вибралися до костьолу. Пам'ятаю, коли двері за нею зачинились, я відчув полегшення. Мене вже зневолювала її присутність.

Тепер треба було гарненько обміркувати становище, що набирало серйознішого характеру. Там — далекі ще непевні громи, тут — найпевніша підозрілість, прихована ворожість. Підкуплений сердечністю, спокушений дбайливістю, я досі не дуже турбувався за свою, так би мовити, політичну зарекомендованість перед особою хазяїв. Та й навіщо? Чи не все одно їм, хто я? Вони ж хотіли тільки допомогти людині.

Безперечно, якби не перехід численного війська, якби не паніка, все скінчилося б гаразд. Але добродійність — явище умовне. Добродійність боїться глибоких зворушень. А після цих нічних вістунів можна сподіватися й більшого.

Що ж тепер? Тікати? Ні, тікати не слід: по-перше, сили ще сумнівні, а потім — тікати, коли кожної хвилини насувається фронт, коли потрібна максимальна обережність, коли нарешті є щілінка, де можна причаїтися й переждати, щоб дев'ятий вал перекотився через голову, тікати, кажу, було б величезним безглуздом.

Лишатися? Хм! Добре, якщо напруженість піде на спад. Та дід, видко, завзятий пронира. Навряд, щоб він залишив справу, не довівши її до кінця. Співучасть, мабуть, тепер терзає його сумління, розпалює завзяття. Він уже посіяв гірке зернятко. Він тепер почне докопуватись глибше й глибше. Він невідступно агітуватиме Анну.

Але, чорт побери, про що, зрештою, може бути мова? Точно вони нічого не знають. Якщо ж сліпий патріотизм чи переляк всерть переповнять їхні істоти, то й тоді у мене прекрасний аргумент: я — Ясько Мідуха. Про це відомо й сусідам. Не підуть же вони до гміни родича викривати. Годі! З хати ні кроку! Кінець кінцем, навіть образливо: стільки намордуватися, стільки пережити, дійти майже до порога заповітної мети — і стоп! Через примху відсталого людини гратися своїм життям? Легковажити найгострішим моментом? Не зуміти ступити останнього кроку, щоб перейти

місток? Образливо, безглуздо! З хати я не йду, хай землетрус, хай потоп! Все одно!

І от повертається Анна. Я мовчу. Вона теж мовчки ходить з кутка в куток. Не знайде собі місця. Зітхає. Хрускає пальцями. Щось є... Ой, щось є! Я роблю вигляд, що прокидаюся зі сну, і трошки здивовано, запитливо дивлюся на неї. Зупиняється, теж запитливо дивиться на мене. Починаємо найневиннішу розмову.

Вона підходить ближче, нервово перебирає в пальцях хусточку. Сьогодні вона гладенько, скромно зачісана і в святочному вбранні. Сьогодні мінливо хмуриться, хоче бути строгою — це їй личить. Так, але які дурниці, які неймовірні дурниці плете вона сьогодні! Це вже зовсім не личить.

Ось послухайте: вона чула про більшовиків. Вона вся під враженням казання, що його виголосив у костьолі ксьондз-пробощ.

Тепер вона знає, що більшовики-бузувіри переслідують усіх християн, особливо поляків, і палять костьоли.

Вона багато знає: хто вони, звідки вони, які вони...

— Які ж вони? — перепитую зацікавлено.

Здригнулась. Оповідає:

— Великі-великі... Страшні... Одноокі... З однов руков, з однов ногов... Niech pan Bóg broni*.

Я щиро засміявся.

Анна звела брови, допитливо насторожилась.

— Сміюся, — кажу, — бо таких ніколи не бачив. Воюю ж і я, а таких, їй-бо, ніколи не бачив.

— Значить, ксьондз-пробощ мовить неправду?

— Ні, він просто не знає.

— Знає, знає! Там, прецінь, не всі ж такі. Там навіть більше людського люду. А такі лише за командирів... О!..

Я, звичайно, замовчав, що мені дуже хотілося побачити самого шановного ксьондза-пробоща. Цікаво ж, як має виглядати отака людинка. У всякому разі, щось дегенеративне, жовчне, запінене злістю. Чи ж не так? І хитреньке, їдке, як і личить справжньому єзуїтові.

*Хай господь Бог милує (пол.).

Стало жаль Анну, а до напутника духовного зросла така огида, що, здається, коли б доля судила зустрітися... Та ви, либонь, мене розумієте?

— Що робити? Куди ховатися? Кажуть, ніби вночі вже стріляли... — ходить моя господиня, ламає руки.

— Та нікуди не треба ховатися, — умовляю її, — нічого не треба робити...

— Агі на вас!.. То ви лишень такий зух*. А вони дітей їдять, з людей живцем кров п'ють...

Ну, тут я не витримав. Зареготав на всю хату.

— Так ви не вірите? — підскакує до мене.

— Авжеж не вірю.

— Так ксьондз-пробоц бреше?

— Авжеж бреше.

— Ах!..

Ах, що я наробив, що я наробив, необачний! І знав же, розумів же прекрасно всю складність обставин, стежив же за собою — і на тобі! Для неї ксьондз-пробоц — *ultima ratio***.. Як можна? Як можна?..

Це вже була не Анна. Це вже було щось чуже, грізне, з очима, повними іскор.

— Пані, вибачте... — прошепотів я стурбовано.

Вона завмерла. Тільки губи істерично трусяться, готові плюнути якимся страшним, нечуваним досі словом. Пауза. І, мов той хижак, скрадається до печі, б'є рукою в стіну, кидає мені:

— Лайдак!

— Пані Анно...

— Лайдак!

Що я міг? Тільки мовчати. Так найкраще. Хай, думаю, собі перекипить. Мовчу. Обмінюємося довгим, пильним поглядом. Жінка поступово тратить енергію, обважніло зсувається, бреде, як непритомна, до ліжка. Упала на подушку і... плаче. Плаче в найсерйозніший спосіб. І сміх, і горе. Ну що його робити? Причина ж не тільки в оцій невдалій роз-

* Сміливець.

** Останній доказ (*латин.*).

мові. Тут — розрядка, бурхлива розрядка всього, що останніми днями переповнило істоту. Подумати справді: у хаті ворог. Та ще ж який ворог! А втім — хтозна? Може, й не ворог? А що, як ворог? Тут, дійсно, близько до відчаю. Тут... Словом — біда.

Згодом підходить вона до мене і так серйозно, твердо:

— Я знаю, ви — шпик.

— Хай бог боронить!

— Так, так! Ви більшовицький шпик. І от що: увечері забирайтесь собі куди хочете, щоб і духу тут вашого не було.

— Почекайте...

Але жодних виправдань, жодних доказів вона й слухати не хоче. Тоді пробую достукатись до її сумління. Я ж, мовляв, хворий, не годен ще йти.

— А ліпше най вас шляк ясний трафить, ніж маєте людей губити. Так вам і треба. Забирайтесь!

Я побожно кладу хреста. Не впливає. Присягаюсь на матір, на свою дитину. Не впливає. Тоді наслідуюсь вжити останнього засобу: якщо мені зовсім не вірять, якщо мені однаково судилося пропадати, то краще я лишуся в хаті. Будь що буде.

— Агі! Та вас сьогодні ж до криміналу поведуть.

— Хто?

— Жандари.

— Кого?

— Вас.

— Цебто Яська Мідуху?

Вона скипіла. З червоної стала наче полотно. Але стрималась.

Гра, мій друже, була досить небезпечна. Зате рішуча. Принаймні, швидше виявиться лінія поведінки. Щоправда, Анні не випадало поведінку загострювати. Вона була ініціатором всієї історії з переховуванням і мусила почувати на собі тягар відповідальності (теж одна з причин недавніх сліз). Боячись діда, вона навряд щоб наважилася тепер розповідати йому про такі загострення. Їй лишалося, на мою думку, одне: критися і старанно продовжувати гру. Перед сусідами гру в кузена, перед дідом — що все, мовляв, гаразд, ніяких підозрінь

не може бути. Припустити інше — це припустити, що вони змовляться і вб'ють мене. Ну, звичайно, дурниця. Треба лише мобілізувати всю увагу та спритність на останню хвилину фронтових бур. Тоді всього можна сподіватись. Якщо ж обставини зрадять, і червоним не пощастить докотитися, — вижду, скільки треба, і якоїсь прекрасної ночі тихенько дам ходу. Я попросив запалити. Уявіть собі, вона спокійно, ніби нічого не трапилось, підходить до мене з цигаркою в простягнутій руці. Підходить, добродушно усміхається:

— Захотілося палити?..

— Да.

— Дуже?

— Дуже.

І перед самим моїм носом вона рве, шматує нещасну цигарку.

Так, думаю, це, зрештою, непогана ознака — немовби потвердження моїх здогадів про твою, голубонько, скруту. Безвихідність тебе дратує, кортить тобі мститися. Гаразд. Терпіння, тисячу разів терпіння.

Надвечір нова неприємність — з'являється верткий чоловічок, здоровкається і каже Анні, що родича, який до неї прийшов, треба зареєструвати в гміні. Війт наказав, щоб конче це зробити, щоб не трапилось, крий боже, якого клопоту.

— Та він хворий, бідака... Він не годен і підвестися. Куди вже там йому до гміни? Така біда мені, така біда...

Чоловічок співчував. Проте знайшов простий вихід: запропонував передати документи безпосередньо йому, обіцяючи швидко полагодити справу.

Анна погодилась, навіть подякувала за турботи.

— Тільки, — каже, — Ясько зараз спить, цілу ніч промучився, аж оце... А я без нього не знаю. Дозвольте вже завтра принести. Я сама вам принесу.

Вони ще довго говорили про війну. Почувалась розгубленість, хоча чоловічок запевняв, що нічого страшного нема, і ворогові, мовляв, уже дано рішучу відсіч.

На прощання він знову нагадав, що завтра, найпізніше післязавтра конче треба зареєструватись.

— Добре, добре.

Чоловічок вийшов, а вона стрілою до мене:

— Чули?

— Чув.

— Ну, що ж тепер?

— Нічого.

— Як то нічого?

— А так, нічого. Хіба я можу показати свої документи? Я ж дезертир.

— Що ж тепер буде?

— Нічого не буде.

— Ой, боженьку, боженьку...

Тоді вона почала просити. Так чуло, так ніжно просила мене покинути хату. Наївна людина! Вона думала, що коли запахло владою та документами, я все ж таки насмілюсь безоглядно ризикувати. Я пообіцяв, що завтра піду. Анна з благанням, з мукою глянула на мене, немов їй важко було розлучатись, і сказала:

— Ні, сьогодні.

— Сьогодні не можна.

— Прошу дуже, сьогодні.

Я категорично відмовився.

Все ж таки я вигравав один день. Завтра чи так чи сяк можна ще відтягти реєстрацію до вечора, а для мене одна доба мала велике значення.

— А може, ви пішли б? Тихенько, помаленьку пішли б собі? Я вам харчів на дорогу покладу.

— Ні.

— Ой, не жартуйте зо мною! — блиснула очима.

Я посміхнувся, але згодом, коли вже стемніло, вирішив перевірити власні сили. Спустився додола, попросив шинель. Шинель я хотів тепер мати при собі на всякий випадок. Анна підозріло й здивовано стежила. Мовчала. Коли ж я взявся за клямку, підбігла й питає:

— Куди?

Вона стояла наготові, щоб захлопнути за мною двері, та я не дав їй цього зробити. Біля порога я спокійно повернувся і спокійно попростував до печі. Жінка одним стрибком опинилася попереду. Вся — рух. Вся — момент. Брови

зламані. Губи тремтять. І з тяжким віддихом крізь зуби так злісно:

— Ухх!..

Ух, як вона мене ненавиділа.

Уночі будять.

Розплющую очі, придивляюсь — на краю печі сидить Анна. В чому справа? Схвильована, чудна, щось мурмоче. Ніяк не второпаю. Аж врешті виявляється: їй приснився кошмарний сон. Не пам'ятаю вже, що саме, але, розповідаючи, вона трусилася, мов той листочок. В чому ж справа? А от в чому: вона почуває, що цей сон не дарма, вона чує серцем, що мусить статись якийсь неймовірне лихо. Я спробував заспокоїти. Взяв за руку. Лагідно, тихенько говорив до неї. Тоді схилилася ближче і зовсім по-дитячому попросила:

— Ідіть собі з хати... не мучте мене...

— Я завтра піду.

— Ідіть зараз, молю вас.

— Завтра.

— А що ж я завтра скажу війтові? Боженьку! Вони ж і мене і вас до криміналу...

Проте я був певен, що в той чи інший спосіб можна видурити у війта завтрашній день. Цей завтрашній останній день у хаті здавався мені таким дорогим, принадним, немов останній день життя. Я був упертий. Може, трохи жорстокий, але, погодьтесь, мені аж ніяк не випадало розкисати. Не примха, не дурний егоїзм, а логічна послідовність: двадцять чотири години при гарматній підготовці пахнуть найрозмаїтішими можливостями. Я просив Анну погодитись на цю, так би мовити, останню жертву і почав комбінувати різні способи для завтрашніх виправдань. Ну, хоч би замкнути мене на замок, а самій пересидіти десь у сусідів, ну, хоч би...

— Ідіть собі... ідіть собі...

Вона заперечливо хитала головою, твердила тільки одне, незмінне: ідіть собі! Нараз замовкла. Я теж замовк. Кілька хвилинок гострого напруження. Круто повертається, стогне з відчаю:

— Ідіть!

— Пані Анно...

— Зараз же йдїть!

— Панї Анно...

— Не підете? Ні? — і не встиг я опам'ятатись, як гнучке, кріпке тіло упало на мене, а залізнї кігтики вп'ялися в обличчя та в шию. Збожеволїла жінка! Я ледве одірвав ці скрючені, задубілі кігті. Одірвав і щосили струснув усїм її тілом.

Вона трохи не ковзнула на долівку. Вона обм'якла, похилилась на причілок, заридала... От історія! Ні, думаю, коверзуй скільки хочеш, а моє буде зверху. Поправляю постіль, вмошуюсь зручніше, вичікую... Так... На цьому, власне, й кінчилось. Незабаром вона злізла. Не сказала більше ні слова. Лягла.

Знову гуркотїли гармати, і я задрїмав аж перед світанком.

Коли це — тупїт, гомїн, дзвязк. Прокидаюсь. Ранок. Запонку спущено.

— Matko, mleka!* — дзеньк-дзеньк острогами.

Отуди к лихїй годинї! Що ж тепер буде? Що ж Анна? Так просто — одхилити заслонку й сказати: берїть, це — шпик. І вона... вона справді підходить, одхиляє. Так, так, одхиляє і спокійно, строго каже по-польському:

— Бачите?.. У мене в хатї хворий, тяжко хворий. А ви здїймаєте галас. Як можна!..

Я сторопїв. В один момент провалився у задушливу безодню і відразу ж вплив на поверхню, де було дихати легко-легко... Як можна, як можна так безглуздо наражатися! Інсценїзація вплинула. Правда, один з гостей засміявся і почав був щось на зразок: ми теж не крацї за хворих, та іншї два його поспїшно перебили, домагаючись їжі. Анна поставила їм молока. Кїнець заслонки так і лишився закинутим на шнурок — відвертїсть і неприхована заклопотанїсть мали ще більше переконувати несподіваних гостей.

Можливїсть підозрїнь була паралїзована, та хлопцям, видно, не до того. Вони пожадливо сьорбали з горняток, часто позираючи у вікна — там, надворї, вчувався тупїт коней. Не скажу, щоб менї було дуже страшно (ворог страшний, коли він далеко), а все ж таки... все ж таки, чому б якомусь з них не

* Матїнко, молока! (пол.).

підійти до печі, не поцікавитись? Коли б Анна мовчала, ніхто б і уваги не звертав, але Анні, очевидно, треба було мене, мене помучити. Сама ж ризикувала, надто ризикувала, і в той же час... Ах, божевільна жінка!.. Дозвольте налити?

Вона розпитувала гостей за війну. Жовніри відповідали знехотя. Власне, відповідав один, той самий, що й себе вважав за хворого. Відповідав жартами, з неприродним, бравурним смішком:

— Uciekaj, matko! Bolszewik nie całuje!*

Інші два похмуро одмовчувались. Сиділи недовго. Їх несподівано покликали знадвору, і, кинувши їжу, вони подалися геть. Тоді Анна нашвидку випровадила дитину до діда, замкнула двері і наблизилась до мене з переможною, в'їдливою усмішкою:

— А що, злякався?..

Я теж відповів усмішкою, додавши, що на гірший кінець не минути б лиха й господині. Та вона не хотіла мене слухати. Вона задьорно реготалася, дивилася з презирством, з викликом.

— Що, — каже, — хочеться до дружиноньки? А? На подушечку? А? Бідний хлопчик! А знаєш, — каже, — я нічого не боюся. Це ти дурниці мелеш. Бігме, не боюся! Ось зараз, — каже, — піду й викрию тебе жовнірам. Мені нічого не буде, ще подякують.

А в самої стільки напруження, стільки завзяття, стільки сліпої злості й відчаю, що, слово честі, вона на все була здатна.

— Ану, злізай з печі! Злізай, бо кричатиму. Злізай!

Вона справді заверещала. Я мусив злізти. Ідіотське становище!

— Падай, — каже, — навколюшки!

І сама збила мене з ніг (отак, мовляв, падай).

— Ну, проси, проси...

Тут я не втерпів. Як зірвусь, як кинусь до неї! А вона руками голову закрила, присіла і так тихенько, жалібно:

— Не бий, — каже, — я ж пожартувала...

* Тікай, матінко! Більшовик не цілує! (пол.).

Як вам подобається? Вона пожартувала! І жартом, згинці, звиваючись, вона виповзла з хати. Тепер, звичайно, можна було всього сподіватися, але не міг же я її не пустити. Через хвилинку, скрадаючись, я теж вибрався на подвір'я і шугнув у спасенну кукурудзу.

На селі пакнуло кілька ріденьких пострілів. Потім втихло. Ніде ніяких ознак заворушення. Постріли, очевидно, були випадкові. Так просидів я до ночі. Уночі я переліз щось на п'яту чи шосту садибу, теж у город. Вибрав найкраще місце. Там під тином, у хащах дерези, влаштував барліжок, замаскував галуззям, вирішив пождати ще одну добу. Хай шановна пані-господарка викриває скільки хоче — все одно в цьому гнізді чорта з два знайдуть. Та вона, мабуть, думає, що досі вже й духу мого в селі нема. Гаразд. Хай собі втішається... Сиділося непогано. Правда, згодом почав докучати голод, але це, порівнюючи, дурниця. Найголовніше — вже ні кашлю, ні страху за своє знесилля. Лише глухий біль в уражених місцях, та й то коли незручно повертався.

Перед світанком (недарма я так уперто не хотів іти з хати, не хотів іти з села), перед світанком десь далеченько залопотів кулемет. Ой, швидше б, швидше! Раз кулеметик — значить, зовсім близько, значить, не треба наражатися.

Я мав рацію, бо опівдні знялася раптова тріскотня. Одні сипали з урвища, другі з протилежного боку, а я був посередині і закликав рясних джмелів летіти вище. Щоправда, на найгірший випадок у мене була в перспективі запашна Валгала, де, як відомо, годуватимуть м'ясом зерімніровим і де прекрасні валькірії подаватимуть мед, що надоїли із сосків Гейдруни...

Але земні прості радощі мене вабили сильніше.

Тривала ця колотнеча хвилин двадцять-тридцять. На мою думку, ворог мав для опору прекрасну позицію, та його, видно, обійшли з флангу і примусили скоро з нею розлучитися.

А потім — пам'ятаю — хтось двічі вигукнув зарізаним голосом: «Тарасов! Тарасов!» — і послав навздогін універсальне прислів'я. Село перейшло до наших рук. Finis.

Це було під час нашого останнього наступу, коли — пригадуєте собі? — червоні невпинно летіли на Львів, а поляки

безупинно летіли на Карпати. Саме тому й сталася така швидка трансформація.

Ви, певне, догадуєтесь, що пригода моя кінчається.

Так, друзі, пригода справді кінчається. Дозвольте тільки пару ще коротеньких слів.

Отже, з міркувань обережності я просидів у своєму кублі до наступного ранку і, зовсім зголоднілий, але упевнений і гордий з перемоги, пішов до... ну, звичайно, до Анни. Треба ж було подякувати та попрощатися.

Одчиняю двері — на дверях дід. Ледве не стукнулись.

— А-а-а! Добридень! — кажу.

Він не відповів. Уважно, проймаюче глянув на мене, якимось загадково посміхнувся.

— Куди ж ви тепер? — і пронизує, пронизує.

— Поки що до вас... — кажу, — подякувати заскочив.

А він:

— Ти, хлопе, не інакше, як украв чийсь щастя. Але не грайся з ним, ой, не грайся... — многозначно покивав пальцем і вплив з хати.

Тоді — Анна. Зустріла вона мене дуже радісно, трепетно, ніби ми давні, гарні приятелі.

— Ви большевик, бігме, большевик!

— Та ні, хіба ж я з одною рукою, з одною ногою?

Вона сміялась. Вона нізачо не хотіла пускати мене в дорогу. По-перше, сподівалась дощу. Потім — вважала за краще почекати, коли нова влада угрунтується в селі. Посилалася на різні прифронтові небезпеки, на необхідність упорядкувати себе перед подорожжю та відпочити, посилалася ще на якусь необхідність, ще на якусь небезпеку, — словом, встигнеться набідуватися. Вона мала де в чому рацію, але найголовнішого не сказала: їй хотілося тепер утримати біля себе чужу людину хоч на день, хоч на годину. Тривога й розгубленість скрикували в її поглядах.

Я не давав остаточної відповіді. Навмисне не давав.

Анна запобігливо взялася готувати їжу. Між ділом розповідала, що вони всі, крім вуйка, ховалися в льоху й зазнали страшних хвилювань. Коли ж я спитав, чи бачила вона більшовиків, —

— Ні, інші бачили.

— Однооці? — питаю.

Вона винувато опустила голову. Потім бере за руку хлопчика, жартуючи підводить його до мене:

— Дивись, Стасю, це — большєвик. Ага!

Стась, з якого я давно мусив би живцем випити кров, стояв між нами й незрозуміло кліпав оченятами. Та щось, мабуть, по-своєму зміркував, бо дуже серйозно промовив:

— Як мі пукнуло, я сі так напудив...

Славне, метке дитинча. Освоївшись, він розповідав препотішні історії, і ми з ним довго гралися. Впродовж цілого дня в хаті не замовкала гутірка. Що? Так, так, цілого дня — я відклав подорож на завтрашній ранок.

Да, ще забув: я ж ходив до гміни (не реєструватися, ні), ходив довідатись, де штаб полку чи бригади. Нікого там із своїх не застав. Довідався лише, що перед кількома годинами прилітали наші верхівці і дали наказ спокійно продовжувати роботу, що фронт посунувся верст на вісім-десять, що якийся штаб стоїть у сусідньому містечку, в тилу, теж верст за десять-дванадцять.

Отже, як бачите, вчорашні вороги поволі ставали друзями. Та це й не дивно: спільно пережите часто зближає, а неприємності особливо. Історію з шаленим «жартом» обоє замовчували, так, ніби нічого не сталося. Їй було соромно, я ж не хотів починати перший. І, щоб уникнути ніяковості, говорили безперестанку, говорили про все, що тільки могло нас цікавити на той час, — найбільше, звичайно, про війну та більшовиків.

Анна уважно прислухалася до моїх слів, ніби погоджувалася, але я кілька разів спостеріг прихований опір в думках. Кілька разів ніби натяком проковзнуло щось на зразок: не вродив наш мак — побудемо поки й так. Зрештою, від неї іншого й вимагати не доводилось. Це ж — перші дні, дайте оговтатись.

На ніч постелила мені долі і, коли облягались, —

— А може б ви, — каже, — ще трохи почекали з дорогою?

На моє запитання, з яких саме міркувань, вона пояснила тим же, що й вранці, додавши, що погода погана і завтра

напевне буде дощ. А коли я рішуче одмовився, вона кинула задьорно, з усмішкою:

— Боїтеся, що не встигнете? Боїтеся, що вашим скоро тікати звідси?

— Ні, — відповідаю, — тікати ми не вміємо. Хіба по добрій волі...

— Невже?..

Отаке завзяте!.. Уночі вона молилася. Я почував себе неупевнено, нервувався, спав одним оком. І я чув, як гаряче шепотіли її уста:

— *Błogosławion owoc żywota twego — Jezus...**

Вранці, нашвидку поставивши сніданок, Анна ще раз запропонувала переждати пару днів. Я заперечливо хитнув головою. Тоді взяла відра і, попросивши почекати на неї, зникла.

Минає п'ять хвилин, десять, п'ятнадцять — нема. Встаю, ходжу, виглядаю, сідаю, знову встаю — нема.

Я почав втрачати терпіння. Піти, кинувши отак хату, незручно. Але чекати бозна-скільки теж неможливо.

Дав я собі строку ще хвилин десять, думаю: не прийдеш — не треба. А на серці якось нудно, погано. Врешті одрізує скібку хліба, кладу в кишеню, беруся за клямку — назустріч Анна.

— А я вам з повними відрами, — каже, сміючись, і просить вибачити, що дуже забарилася. — Чекайте-бо, я харчів на дорогу зав'яжу та й проведу вас трохи. Ви ж дороги не знаєте.

Дороги я справді не знав (хоч можна було розпитати на селі), але одмовитись од останніх послуг моєї господині, од її люб'язності — ви б, напевне, теж не одмовились.

Вона заклопотано бігала з хати до комори, з комори до хати, метушилася, вовтузилась над тим клуночком, немов споряджала в далекий світ. Кінець кінцем, рушили.

Був чудесний ранок, ні одної хмаринки, ні маленького натяку на дощ. Я зауважив Анні, що з неї невдала ворожка. Анна посміхнулася, і на цьому замовкли.

*Благословенний плід утроби твоєї — Ісус... (пол.).

Вона здавалася спокійною, навіть суворою. Дивилася в землю, до краю заглибившись у свої думки. І тільки від часу до часу мінливо хмурилось її чоло.

Вийшли в коловоріт. Думав, тут скажемо: прощай. Ні, вона вела навпростець до тракту, вона боялася, щоб я не збочив, і попростувала зо мною далі. Знову мовчання. Напружене, важке мовчання. Чомусь ні я, ні Анна не наважувались його порушити. Оглядаюсь — забрели далеченько. Зупинився. А вона:

— Бачите отой ярк? Туди проведу — і досить.

Мусив погодитись. Очевидно, це їй було приємно. І ще з півгодини ми затято мовчали. Аж ось довгий, колінкуватий ярк. Один край (спадистий) поріс густими кущами, а той — укісний, голий, в степ. Сідаємо на краю. Розказує мені дорогу. Тепер зовсім близенько.

— Ну, бувайте щасливі, — кажу.

— Не йдіть.

— Як же так?..

— Не йдіть, чуєте? Лишайтеся жити у нас... у мене...

Я здивовано підвів голову і раптом — не знаю, як це сталося — уста в уста, кріпко, запашно. Один поцілунок, та такого вже ніколи не буде.

— Не йдіть.

Я стиснув їй руки, пішов. По кількох кроках озирнувся — стоїть нерухомо.

— Ми ще побачимось! — гукнув я, добираючи веселого тону, хоч, по правді, мене огортав легенький сум. «Все зрозуміти — все вибачити», як кажуть французи, і мені було жаль цю збаламучену людину.

Так, мої друзі... Починаю сходити ярком. Стежечка крута, плутана. Берусь руками за кущі, і щоразу кортить зупинитись, так, наче невідомою силою затримує дотик галузок. Так... Вихоплюється передо мною ширший, відкритий поворот. Я збавляю кроку, хочу оглянутись востаннє, і саме в цей момент: ба-бах! — над вухом. Ба-бах! — удруге.

Що за чорт? Я інстинктивно припав до землі.

П'ястися назад? — безумство. Тут? — розстріляють. Швидше за пагорок! Швидше униз! І, ламаючи кущі, я сліпма ки-

нувся вниз.

Стріляли з револьвера. Хто стріляв, я й досі напевне не знаю. Навряд, щоб Анна. Принаймні, тоді мені видалось, що стрілець значно правіше. А втім, стрілець поганий, бо мета в нього була, як на долоні.

— От і... — Рубич, зупинившись на момент, хильцем допив свій кухлик.

Ми, Красовський і я, теж підняли свої, але погляди наші мимоволі були прикуті до трошки зблідлого Рубичевого обличчя, і кілька хвилин ми сиділи мовчазно, не наважуючись чомусь пригубити.

Одеса — Харків, 1926

ОБРАЗА

I

У великому оновленому місті, де ширяють могутні думки, де палають прекрасні серця, у великому південному місті зірвано цю квіточку.

Ви знаєте сутінь кварталів?

Ви знаєте той особливий, нудкуватий запах?

Там її знайдено серед інших подібних, а тому нудкуватий момент, що з нього почнеться розповідь, вражати не мусить.

Там її зірвано, щоб не загинув безслідно один із відмінних зразків нашої флори, щоб у майбутніх музеях лишився неповторний, звороднілий експонат.

Щойно, зриваючи, доторкнулись до неї чужі свіжі руки, як вона, мов та мімоза, почала лякливо згортатися, більше й більше викриваючи свою зворотну сторону.

Noli me tangere* — ніби справді вчувався легітний шепіт.

* * *

Ніхто не знав, що на вечірці, крім інших гостей, є повія. Ніхто.

Бо тоді... але, звичайно, багато ще залежить од самої вечірки, од її особистого складу, од характеру.

Отже, це не була вечірка літераторів, чи музик, чи артистів, хоч на ній спостерігалось і гарні слова, і ритмічні співні інтонації, і вишукані пози, і перетворені жести. Це не була вечірка людей науки чи людей політики, хоч на ній чимало висловлювалося глибокодумних сентенцій та обговорювалося міжнародне й внутрішнє становище держави. Це також не була вечірка новознайдених буржуа чи веселого люду з

* Не чіпай мене (*латин*).

передмістя, хоча жіночі строї здебільшого впадали у ярмаркову екзотику, а чоловічі зачіски нагадували закоханих парикмахерів або невизнаних поетів. Це була сімейна вечірка урядовців однієї установи — іменини юрисконсульта.

І ніхто не знав, що на вечірці серед інших запрошених є повія. Ніхто.

Бо тоді... ну як почували б себе тоді хазяїни, такі сумирні, цнотливі, поважані люди? Як заметушилися б тоді юнаки, лицарі Ордену Чесноти, і як істерично затрусилися б юнки, ці грубо ображені сеньйорити? Як красномовно сплеснули б долоньями горді матрони, позбавлені з несподіванки голосових здібностей, і як поспішно повели б їх додому законні чоловіки, обурено оглядаючись та завзято одпльовуючись? Як нарешті пирснули б зо сміху легковажніші, і як гримнули б голосами хмарного Зевеса серйозніші?

То нічого, що вона вже сім місяців як покинула вулицю і в душі поклялася туди більше не ходити. Не допомогло б їй також найщиріше признання, що вона неймовірно хоче і може бути чесною людиною та відданою товаришкою, бо ніхто не повірив би. Не врятувало б і те, що Кость Гулавський називав її своєю дружиною, бо на це не звернули б уваги: минуле прикипіло до неї невблаганним тавром, а часу, щоб затерти тавро, пройшло ще надто мало.

Але ніхто не знав (навіть Мішель, приятель Костів), і тому вона сиділа, як рівна між рівними, тільки скромніша, не-сміливіша, трохи ніякова в цьому оточенні. І ще сум'ятніше ставало їй, коли ловила немов випадкові погляди завфіна Степана Марковича. Погляди були строгі, вдумливі і не зрозуміти, на кого саме скеровані. Бо, глянувши на неї, Степан Маркович тут же, не міняючи виразу, придивлявся до її першого сусіди, потім до другого, третього і т. д., наче уважний командир на перевірці частини. Ці погляди здавалися Ніні ще строгішими, многозначнішими через те, що поруч із Степаном Марковичем в імпазантній позі сиділа його дружина (імпазантності особливо надавали їй коштовне вбрання та граційно випнуті, оздоблені діамантами, пальчики), і через те, що всі присутні виявляли збільшену увагу та навіть деяку залобігливість перед Степаном Марковичем.

Справді-бо, щойно вчувався його хрипкавий голос, всі інші голоси, може, й соковитіші, може, й тональніші, прискорено згасали, щоб через хвилину спажнути цілим смолоскипом ухвальних присудів, — мимоволі складалося враження, що все сказане Степаном Марковичем має виключну вагу й доцільність. Досить було йому блиснути рядком золотих зубів і, прицмокуючи, кинути якогось дотепа чи розповісти модну анекдоту, як його останнє слово покривалося феєрверком бурхливого сміху, а то й оплесків, — мимоволі складалося враження, що все, подароване в цій золотій усмішці, має особливу вагу, незвичайну пікантність.

Зрештою, інакше й бути не могло: тут зібралося до певної міри своє коло, і спільність інтересів, спільність відчужень силomicь збігалися на постаті Степана Марковича, як ґрунтовній, показній, принадній службовим рангом. Більшість з присутніх, звичайно, заздрила йому (дехто в думках напевне критикував), але в той же час певна частина мрійно й пристрасно хотіла вбачати в ньому власний прототип.

А зовні це все виглядало так чемно, навіть вибагливо, навіть зворушливо, що для закінченості тонкого поведження бракувало хіба лише, щоб кілька пар попливли в урочистому полонезі або зачарували легкістю жантільного менуету.

Ніна не звикла до подібного характеру поведінки. Але це ж було те, чого вона так давно й так жадібно хотіла. Це були люди, справжні люди. Справжніми вона уявляла собі всіх тих, що мають незайманий куток, чесну роботу й сім'ю. Хвилинами вона сама собі не вірила, що сидить як рівна між рівними. Здавалося їй — химера, короткий сон.

Вона намагалася приховати хвилювання, перебороти зайву нерішучість, якої давно вже не знала. Вона уважно стежила за товариством, а ще уважніше за собою, щоб якоюсь недоречністю не порушити загального тону. Кожний пильний погляд чи незрозуміла фраза сторожко сприймалися нею і щоразу збуджували підозрілість: здавалося тоді, що хтось із присутніх знає про неї і може раптово викрити на людях таємницю. І тоді хотілося, щоб Кость сидів не в другому кінці кімнати, а якнайближче, тоді ще міцніше стискалися уста,

частіше тріпотіли вії, нижче схилилася голова.

— Ніно Сергіївно, дозвольте вас зазнайомити...

Ніна за звичкою трошки здивовано скидала очима, прискорено простягала руку і, запевнена цією шляхетною увагою до себе, відчувала нараз полегшення.

Якщо хтось із присутніх ладен був порівнювати її з дівчачам, якому вперше дозволили одягти вбрання дорослої й уперше позбавили хатньої опіки, то навряд щоб йому можна було закинути особливе буяння фантазії. У всякому разі, невдавана щирість її гри дорівнювала вдаваній щирості інших. В усякому разі, її гарна постава й вродливе обличчя силоміць притягнули до себе перехресне проміння поглядів, теплих і холоднавих, бистрих і довших, гострих і невиразних.

Це подобалось Ніні і в той же час непокоїло. Найбільше ж вона уникала тих розмов, що мали двозначний, сумнівний чи надто мудрий характер. Боялася, щоб не прохопитись якимсь невдалим словом.

А розмови дедалі набирали жвавішого темпу. Вечірка дедалі ставала шумнішою. Майже кожного, хто запізнювався, зустрічали поспішними дружніми вигуками — хто посилав радісні привітання, хто роблено обурювався.

— Ви прийшли чи приїхали?

— Прийшли.

— Пішки?

— Пішки.

— Ха-ха-ха!..

— Ну, звичайно, хіба ж можна приїхати пішки?..

Веселість зростала. І що більше підносилося настроїв гостей, то краще почувала себе Ніна. Веселість — наймогутніший стимул до зближення, як печаль до споріднення. Це, мабуть, тому, що на них кожний має абсолютне право, незалежно од віку, походження, службових рангів та громадських заслуг.

Згодом до неї підійшов Кость. Ввічливо поцілував ручку чорнявій сусідці, з якою досі ще не встиг привітатися, і Ніна затремтіла од задоволення. Ні в одного з присутніх вона не помітила такого вдалого поєднання власної гідності й лицарської готовності до послуг. І ні в одного, здається, не було так прекрасно зав'язаної метеликом краватки, як ця іскристо-

сталева, що над нею попрацювали Нініні пальці. Ніби не той Кость, ніби новий. І зовні, і поведінкою.

А підійшовши й зробивши кілька яскраво-непримушених рухів, Кость відразу ж звернув на себе увагу, навіть викликав співчутливу до себе поштивість. Ще коли був там, у другому кутку, Ніна спостерегла, що й там йому належало одне з перших місць. Тепер, у присутності Степана Марковича (свого безпосереднього начальства), доводилось йому трохи поступатися. Проте з усього було видно, що Кость ставить себе не далі, як на другий ступінь після Степана Марковича — аніяк не далі. Правда, говорив він трохи поспіхом, зривно, але досить сміливо, незалежно, що дуже подобалось більшості присутніх. За кожною фразою він якось особливо легко, закруглено підносив руку, а сказавши, деякий час тримав цю руку в повітрі і немов запитливо, немов сумненько зводив брови.

— Pardon! — тихо, м'яко додавав він.

Це теж подобалось.

І навіть коли він підкреслено ігнорував ту чи іншу фразу, адресовану безпосередньо на нього, або коли підкреслено різко давав відповідь, — це теж подобалось.

Дехто стримувався, уникав з ним розмови, а більшість охоче в'язла в розмову, не ображалася. Навпаки, була рада, що натрапила на такого цікавого, небуденного співбесідника.

Очевидно, це Костя захочувало. Він частіше викреслював у повітрі граційні, еліпсоїдні лінії, частіше зводив свої брови а la Pierott, частіше вдавався до сміливих проявів у діалозі.

— Гамлет! Справжній Гамлет! — з приємним подивом кинув йому Степан Маркович.

Ніна насторожено глянула на обох, не знаючи, як їй сприйняти це зауваження, як реагувати. Але всім іншим цей епітет чомусь видався стільки ж вдалим, скільки їй смішним — дружній сміх був загальною реплікою. Тоді й сама вона засміялася. Тоді посміхнувся й Кость.

— Панове, Степан Маркович робить мені занадто честі... Але цей скромний Гамлет, що зараз має приємність розмовляти з вами, цей Гамлет справді мусить поставити один «проклятий вопрос». А саме: де товариші Данилюк?

Запитання влучило. Данилюка, одного з почесних гостей, уже давненько ждали. Через це, здається, й не починали основної частини сьогоднішнього вечора. Запитання відразу збудило увагу, скупчило загальну думку на відсутності Данилюка.

— Я питаю: чому його досі нема серед нас, куди він подівся, і звідки його нам чекати? — патетично вигукував Кость, патетично підвівши руку, і тут же додав, звертаючись до Степана Марковича: — Здається, так, друже Гораціо: звідки, куди й чому?

— Так, товаришу Гамлет, — весело погодився Степан Маркович.

— Браво, товаришу Гамлет! Ха-ха-ха! — підхопили інші й захляскали в долоні.

З цього моменту нетерпіння почало зростати. Гості частіше й частіше кидали оком на стіл, завантажений патентованими кеглями, й відвертіше робили натяки, що, мовляв, у місті останніми часами розвелось багато непевного елемента, а тому й засиджуватись небезпечно.

Господар всіма силами намагався одтягти час та замаскувати незручність — виводив навіть свого найменшого сина й наказував йому декламувати вірші. Та вже трудно було притамувати заворушення.

І щойно Кость знову заговорив про Данилюка, досить відверто натякаючи, що Данилюкові, як людині відповідальній, партійній, слід було б, на його думку, виявити більше зацікавлення, більше простоти, не примушувати до очікувань і т. і., і т. і., — саме тоді подзвонили й передали листа.

Писав Данилюк:

«Вітаю менинника. Вітаю все товариство. Дуже прошу мені вибачити, але, на великий жаль, не можу прийти.

З глибокою пошаною, з найкращими побажаннями».

Хазяїн, оголосивши цього листа, відразу ж знайшов для себе вихід.

— А, так! — легенько хляснув і він себе по лобі, — у нього ж справді там... попереджав... да-да...

І через кілька хвилин пролунало довгождане, урочисте:

— Панове, прошу!

Шаркаючи стільцями, обмінюючись ввічливими рухами, пересипаючи жартами свою метушню, словом, виконуючи все, що припадає на такий момент за віковим регламентом, — почали гості розміщуватись біля столу. Хазяї виявили якнайбільше уваги та сприту, щоб кожне подружжя розлучити й розсадовити на значній відстані. Адже часто поруч із чужими люди почувають себе легше, ніж поруч із найближчими життєвими товаришами. І не тому лише, що товариші їм набридають, а й тому, либонь, що товариші заважають їм бути правдивішими чи брехливішими, в усякому разі, бути свіжішими — хоч на чверточку вилізти з буденного футляру. Чи не тому й вигадано цілу низку умовностей, щоб поза футляром не було так соромно чи страшно?

Принаймні, хазяйське розміщення всі гості прийняли як належний факт, навіть із піднесенням, що в ньому просвічувала вдячність.

Тепер Ніна справді відчула полегшення. Ту примушеність, що досі тяжіла над нею, ніби одвіяло непомітним вітерцем. Одне тільки непокоїло: Кость далеченько. Будь він ближче, це в більшій мірі допомогло б Ніні виявити ролю дбайливого друга, яку вона взяла на себе ще з дому, це більше допомогло б самому Костеві додержати слова, яке він дав, збираючись на вечірку, й уникнути можливої буйної гри властивих йому пристрастей. Це, нарешті, допомогло б і самій Ніні, маючи поблизу Костя та пильно слідкуючи за ним, не дозволяти й собі особисто нічого зайвого, бути й за себе певнішою.

Але програмове розміщення вже сталося. Посуд уже переможно гримів. Нетерплячість доходила краю.

Бахнула пляшка, що її розкубрював якийсь верткий юнак. Степан Маркович піднесено, проймаюче виголосив першого тоста. Знялося бурхливе й довге: ур-р-ра!

Коли ж овації одшуміли, відразу над столом, ніби за командою, звисла мовчанка — тільки вчувались поспішний дзвязкіт виделок та беручка шамотня щелепів.

— О... тихий янгол пролетів... — врешті насмілився хтось непевним, обережненьким голосом.

І тоді у відповідь йому, наче з прорваного мішка, сипнув цілий рій окликів, зауважень, приказок, а все це переможно

довершував дзвінкий, закотистий сміх.

Другого тоста сказав Кость. Чуло, гарно, оздобивши його всілякими рефренами. Третього — високий гість із довгим показним обличчям (була чутка, що він грек, дехто присягався, що галичанин). Промовляв цей гість трохи співомовкою, низьким голосом, ніби хотів нагадати, що хазяїнові одним роком лишилося ближче до смерті.

Проте вийшло дуже урочисто й дуже зворушливо. Стіни, вікна, двері, люди — все несамовито крикнуло: «Хай живе!». А на четвертому тості чомусь додали: «Смело ми в бой пойдьом» — і почали цілувати менинника.

Войовниче гасло цього тосту стало приводом до жвавих розмов на теми суто громадські. Тут згадалося і війни давні і війни недавні. Тут при нагоді кинулося далекозорний погляд і на війни майбутні, на перспективи скороминучі й неминучі. Тут знайшлося чимало охочих, на досвіді та аналогії переконаних, безмежно передчуваючих, ажень у пророцтва віруючих. Врешті той гурток гостей, що займав додаткового столика й дискутував з особливим захватом, сам, либонь, злякався перебільшеної одвертості (на вечірці були не всім відомі родичі та знайомі), а злякавшись, нагло й незручно обірвав цікаву бесіду. Хазяїн це помітив і поспішив натякнути, що за найближчих присутніх він цілком відповідає, і тому можна почувати себе як дома.

— Хе-хе! А мені по асоціації згадалося: чи були ви зарештовані і якщо ні, то чому?

— Так-так... Мілостью божьей освобождаєм тоже... Ха-ха-ха!

Веселість буйно зростала. Вже менше віддавалося уваги на додержання тону, вже окремі гуртки, об'єднані спільною темою розмови, самовизначалися біля спільних пляшок, вже...

Але хто сказав би, що порушено рямці пристойності? Хто одважився б закинути, що порушено чиясь гідність, не кажучи вже за престиж Степана Марковича? Було просто, незвольно, райдужно — і подобалось Ніні.

— Ай, рюмка! — істерично пролунав жіночий голос, і до перекинутого келеха ту ж мить запобігливо потяглося кілька пучок із сілпо.

— Не рюмка, Клавдіє Мироновно. Майте на увазі, українська мова ніжна, мелодична. По-українськи треба сказати: рюмочка.

— Ха-ха-ха!..

— Андрій Петрович просто душака — він завжди знайде вихід.

— А ви, кажуть, ширий українець, Андрію Петровичу?

— О, конешно! Хіба ж ви не знаєте тієї записки: прошу направити мені джерело?

— Як? як?

На устах сусідів проповзла загадкова нерішучість. Хтось почав докопуватись:

— Джерело — це ж істочнік?

— Да, істочнік. Ключ.

— Ах, ключ!

І від сміху затремтіли стіни, хитнувся стіл, затанцював посуд, замотилялись переповнені радістю постаті, ажень сльози повиступали од широкого сміху.

— За товариша Ларіна!

— А я не згоден. Я...

І знову чокнулись.

Ніна трохи дивувалася на це: так чи сяк, а була вона україркою. Ніна пильнувалася, щоб пити в міру, — тіль-тіль чманіла голова. Вона вже бачила, що може тут дозволити собі більше, ніж сподівалася, проте подвоїла обережність, перемагала різні трункові спокуси й всіма силами одхиляла шляхетну дбайливість свого молоденького рожевого сусіди, що волею хазяїв був призначений їй за лицаря. І хоч вдумливі очі Степана Марковича раз по раз стикалися з її очима, проте й цим поглядам вона щоразу віддавала менше й менше уваги. Увагу свою вона перенесла на Костя. І дедалі пильніше. І дедалі рішучіше.

Ах, Кость! Він виявляв надмірне завзяття над тими привабними кеглями. Серед інших його пристрастей ця пристрасть, на щастя, була другорядною, а все ж Ніна дуже жалкувала, що сидить на віддаленні. Тривожна уява вже малювала перед нею можливі наслідки.

І згодом, не втерпівши, вона стала обережно подавати мімічні знаки: просити, соромити, сердитись. Кость робив

вигляд, що не розуміє або не помічає.

Та несподівано з'явився на допомогу Степан Маркович. Впіймавши нетерплячий позір Ніни, він злегка торкнув Костя, що сидів неподалець од нього.

— Що таке? — обернувся той.

Ніна з лагідною усмішкою дала йому зрозуміти своє застереження. Кость здвигнув плечима. Ніна, приховуючи незручність, з тією ж лагідною усмішкою сказала:

— У тебе хворе серце.

— Ніно Сергіївно, — сквапливо відповів їй Мішель, приятель Костів, — дорога Ніно Сергіївно, коли б ми випили стільки, як вам, мабуть, здається, то у нас на душі вже давно був би... загар.

— Bravo! Бравіссімо! — гримнули сусіди.

Розгойдані хвилі оплесків та сміху підхопили останні слова. Дотеп сподобався, полетів з уст до уст, і сусіди глянули на Ніну й на Костя добрими, теплими, немовби мрійними очима, готовими все прийняти, все вибачити: люди справді можуть бути дуже добрими — все залежить од діагнозу та вчасно поданих ліків.

Звичайно, це не могло задовольнити Ніну, не могло втамувати непокій. Але саме в цей час вона примушена була віддати більше уваги своєму сусідові, верткому, з рум'яними, як у дитини, щічками, з блакитними осклянілими очима блондинові. Сусід, очевидно, був дуже радий з того місця, що йому припало, і сумлінно виконував належну роллю. А що прихильність, якої в нагороду собі він сподівався од Ніни, даровано було йому в незначній мірі, він, кінець кінцем, вирішив поєднати всі здібності, всі зусилля, аби лише здивувати чи вразити свою сусідку, аби зацікавити.

— Ніно Сергіївно! Ах, Ніно Сергіївно! — і він люб'язно підсовував мисочки, настирливо просив випити з ним хоч краплину.

Руки йому тремтіли, і голос йому тремтів, а очі кричали благанням.

— Ніно..., — він ковтав решту наймення (причому робив це частіше й частіше) і водночас, ніби з відчаю, ковтав свою чарку.

Доводилось від часу до часу поступатися. Тоді сусід нестримно, як переможець з Майн-Рідового роману, скрикував, тороплено підносив того чи іншого полумиска, розсипав трохи неслухняним язиком добірні слова захвату й подиву. І знову заводив таку розмову, що йому конче треба було відповідати або ж у свою чергу запитувати. Знову намагався виявити якнайбільше ретельності, щоб настрої сусідки, боронь Боже, не пішов на спад.

— Ніно Сергіївно, я ж вас прошу, Ніно... — щохвилини тихше, щохвилини інтимніше.

— Ніно!..

Раптом у цій наївності, особливо ж у цьому припишклому голосі Ніні видалось щось віддавна знайоме. Вона ще не встигла збагнути, а вже болісно защеміло в грудях і з нехиттю одштовхнуло її від п'янького прихильника.

Надаремне говорилося їй про красу тонких пальчиків, що так нервово переминають хусточку, про хвилюючу глибіню погляду, загадково скерованого кудись обіч, про пуп'яшки рожевих уст, призначених зовсім не для того, щоб мовчазно стискатися.

Надаремне...

Все це вона слухала краєчком вуха, тільки краєчком, бо вже не могла знайти Костя на тому місці, де він сидів раніше.

«Де ж він?» — і в голові знявся цілий рій припущень. Ще не тратила надії. Ще вірила. Оглядалась. Шукала напружено.

А щебетливий, невтомний сусіда раз у раз сміливішав, докучав, дратував.

Що це?

Вона й незчулася, як сусідська рука мовби ненароком ковзнула під стіл і мовби ненароком зачепилася на її коліні.

Чомусь ніколи ні один дотик не вжалював так міцно. Ніна сіпнулась, блиснула гнівно очима.

Момент — і зрозуміла, що, підвівшись, знову сідає і що розгублений сусіда, вихопивши після невдалих мандрів руку з-під столу, старанно запорпався виделком у своїй мисці. Сердешний, він, мабуть, думав, що біля нього інша жінка.

Ніна допила з келеха, хотіла вгамувати схвильованість. А думки — вихором і врозтіч... І натрапила поглядом на погляд Степана

Марковича. Дивився м'яко, вдумливо. Невже він помітив цей сусідів напад? А може, догадався? Ні, ні. Але чого він так дивиться?

Вмить пойняла її незрозуміла задьорність. Кинула очима задьорний запит. Та Степан Маркович уникнув красномовного виклику, красномовно вказавши їй очима на другий кінець столу.

Треба було тільки злегка одхилитися, — Ніна одхилилася, — щоб поза спинами сусідів, на тому ж боці, де сиділа вона, побачити Костя.

«Коли? Чому?» — не встигла ще зміркувати, а вже помітила, що Кость, надто захоплюючись суперечкою, ударив кулаком по столі і спересердя налив собі нову чарку.

В уяві Ніни, як бистрі тіні, мигцем прохопились: кошмарна ніч, гнів або сльози, компрес на серце...

Ах, Кость! Немоżliвий Кость!

Він був блідий. Він шарпався. І він не знав, що прекрасна краватка, над якою попрацювали Нініні руки, вже обвисала зім'ятою шматинкою.

Обурення, одразу затуманивши Ніні свідомість, швидко одлинуло. Натомість почало сповняти холоднаве протверезіння. Вона ніби оддала, чужинно поглянула на всі ці обличчя...

Так, за малим винятком, усі вони були різні і, за малим винятком, усі подібні. І, зрештою, нічого незвичайного не уявляв собою Кость на цьому квітчастому тлі, — хіба що яскравіше визначався незалежністю, сміливістю. І нічого особливого не було в тому, що він перемінив місце, бо вже дехто помітно, а дехто непомітно вислизав із рядів. Уже в обох кімнатах з'являлися невеличкі, випадкові гуртки. Уже, притискаючи хусточки до уст, поспішно, крадькома просувалися кудись окремі постаті з виразом заклопотаним, ба навіть тривожним...

Але хіба це виправдувало Костя? Хіба треба шукати виправдань? Хіба він не мусив бути кращим, ніж інші, — таким же витриманим, як от, прикладом, Степан Маркович? Хоч би сьогодні, хоч би не тут. Він же знав свою слабкість, він же давав слово. Ось знову налив, знову п'є...

І знову скипіло обурення. Сильніше. Відчайніше. На Костя. На все.

«Коли так — і я нап'юся», — злетіла раптом думка. Щось темне, болюче і мстиве прокинулось у ній. Рука потяглася до келеха.

— Панове! — зненацька пролунав перейнятий захватом голос: — Панове! Зараз нам відомий наш артист...

Тут його перемогли бурхливі акорди універсального монохорда.

Шуміт ночной Марсель
в прітоні трьох бродяг...

— баритон м'яко розправив крила.

Це було наче гаслом: застільна гірлянда різко хитнулася, подекуди тріснула. Гілка по гілці стали з неї випадати.

Мужчини п'ють там ель,
а жінки с мужчинами жують табак...

— з інтимним, інтригуючим відтінком взявся розповідати баритон, поширюючи коло слухачів.

Скориставши з нагоди, Ніна теж встала й поволеньки протиснулася на край столу.

— Як ся маєте, Костянтині Львовичу? — спитала тихо й многозначно.

— Дуже й дуже погано, Ніно Сергіївно, бо ніхто мене не хоче розуміти. Ви ж бачите, нема ні одної людини, довкола тільки... ах! — і розпачливо похитав головою.

— А ваше серце?

— На ньому... загар.

— А ваше слово?

— Одійди!

— А що ж буде далі?

— Буде... пультка.

— Що?

Кость шарпнувся, з викликом глянув на неї. Але Ніна теж дивилася з викликом, і був її погляд докірливо-суворий, такий проймаючий і такий неблаганний, що Кость не витримав, здивовано одхилився.

— Що ж буде далі? — вона легенько взяла його під руку і,

щоб уникнути небажаних свідків, одвела до вікна, у тінь олеандрів, філодендрів та іншої хатньої екзотики.

Тут Ніна глухим шепотом нагадала Костеві за його слово, так легковажно не додержане, за гонор та сором. Ніна вимагала більше не пити, а головне: до карт не сідати. Ніна сказала, що через півгодини конче треба йти додому і, якщо він не погодиться, піде сама або теж нап'ється.

— Не смій! — погрозово застеріг Кость.

— І ти не смій, — серйозно відповіла Ніна.

— Ну, це потім видно буде.

— Ніяких потім. Через півгодини йдемо. Або... гулять — так гулять!

— Нінко! — ще рішучіше обізвався Кость.

На цих словах вони мусили перервати розмову: веселі гості, готуючи місце для танків, почали одсовувати кадубки з квітами у самий куток. А втім, головне було сказано. Він повернув до столу, якого вже пробували скоротити і поставити під стіною. Вона лишилася біля вікна.

Довкола (і в сусідній кімнаті) в імлистих пасмах диму, немов веселі примари, сновигали, кружляли гості. Думки тьмарились, мерхли... Пристрасті бухтіли, вигравали, закипали... І все це для Ніни було тут трохи чудне, і все це було дуже знайоме.

Ніна уявляла собі вечірку інакше, особливо напочатку.

Ніна, ще готуючись до вечірки, створила собі іншу картину. Правда, вона не схиялась до крайніх перебільшень, не плекала в уяві своїй якихось надзвичайних прикрас — цього не дозволяв їй чималий життєвий досвід. А все ж таки, маючи досвід, знаючи взагалі життя та людей, вона ще не знала сповна того куточка життя, куди тепер потрапила. Їй дуже хотілося, щоб куточок цей був не схожий на всі інші, щоб кращий був, принадніший, гідний справжньої поваги та навіть замилювання.

І тепер, придивляючись, прислухаючись, вона змагалась сама із собою. Дрібниці, що завжди були для неї важливіші, виступали тепер як на долоні, — вона ловила ці дрібниці, нашвидку підсумовувала їх і в усьому, що здавалося їй поганим, хотіла бачити лише винятки, неминучі винятки. Та

винятків було так багато, що тепер їй ніяково ставало за свою недавню ніяковість, тепер навіть діяв легенький жаль і набігало легеньке подражнення.

— Фокстрот! Панове, запрошуйте ваших дам!

Нараз холодок розчарування одлинув, даючи місце приємній теплоті: вона в одну хвилину рішуче переконалася, що в цій стихії почуватиме себе як риба у воді. Вона не чужа. Вона така, як і інші. Чого ж гратися у якусь показовість, у безглузду зразковість? Чому б не дати собі волю, чому б не поринути в гушину загальної веселості?

Немовби шепнув хто, що за нею стежать. Оглянулась — так, кілька пар сторожких, проймаючих очей всмоктались знайомим натяком. О, звичайно, у неї гарна постава і гарне обличчя. Ха-ха! О, звичайно, вони так хочуть, так же ж хочуть наблизитись — ці сласні, ці вовчі іскорки. Ха-ха-ха! Досить кумедної примусовості! Ось — вихопилась на середину кімнати, притупнула, завмерла у жагучому покликові, і вже заходила, закружляла, затріпотіла... Хто дорівняє? Хто одважиться змагатись?

Перед очима метнулось густе мереживо. На момент усе зникло в якійсь порожнечі, і приплив солодкої знемоги стукнув у серце.

«Але що буде? Що буде?» — Ніна міцно стиснула руки. Ніна старалась перебороти цей порив, щоб і справді не кинуло її на середину в той приворотний вир.

Вона злякалася за себе. Вона згадала за Степана Марковича, за інших поважніших гостей, і ще міцніше, до гострого щемління, вп'ялася нігтями в свої долоні.

Біль пройняв, і згодом над нею затяжило єдине бажання: якнайшвидше піти додому. Не бачити, не чути, не наражатися. Минулий досвід нагадав їй, що там, де люди умисне розпалюють радість, там мусить бути запаморочно-млосно. Там — або відразу кинутись у вир, або ж відразу одійти. Краще одійти.

А Кость? Все ж таки півгодини вона мусить зачекати, бо, поза всім, це зараз скидалося б на втечу, це могло б образити хазяїв.

Фокстрот уже розгортався. Поблизу не було жодного

вільного місця. До Костя ж, що стояв у другому кінці та продовжував суперечку, вона поки що не хотіла підходити і, уникаючи запрошень на танок, спритно перехопилась до сусідньої кімнати. Тут переважали чоловіки, і хоч надмірно диміли цигарками, але вікно було напіввідхилене. Та й місце знайшлося — затишна, примітивна канапка з якихось скриньок, застелених килимом.

Ніна сіла. З вікна легітно війнула приємна похолодь, і Ніна замружилась. Рада була посидіти отак — щоб ніхто не підходив, щоб не розплющувати очей, не відповідати...

— Проститутка, — несподівано й виразно упало коло неї. Що це? Хто це насмілився?

Скочила, мов її стьобнули болючою лозиною. І ту ж мить прокинулося в ній нестримне, шалене. І ту ж мить захотілося несамовито крикнути. І захотілося розбити. Все одно — що, але вхопити й з криком, з реготом трахнути об підлогу.

— ... а я кажу, панове, що Америка — стара проститутка...

Захопило віддих. Не могла одразу опанувати себе. І з обуренням, і з подивом прикипіла очима до червонястого, брижуватого обличчя, що за кілька кроків нервово здригалося. Обличчя належало одному з поважних гостей, які зійшлися кружка, і яких, очевидно, захопила тема міжнародних стосунків.

Тоді Ніну обережненько взяли за руку, і Ніна прокинулася. Перед нею стояв Степан Маркович.

— Я вас цілком розумію. Але даруйте їм, вони не помітили.

Степан Маркович сів поруч і ще раз похитав головою на адресу необачних дискусантів.

— Даруйте їм.

«Ах, навіщо я, навіщо? — пролетіло в свідомості. — Інша на моєму місці просто вдала б, що не звертає уваги».

Слово, яке вона чувала тисячі разів і яке почула вперше, це уразливе слово, і ця недоречна поява Степана Марковича, і власна недоречна поведінка примусили її бентежно понуритись. Вона знала, що починає червоніти (привілей не тільки тих, що чисті тілом).

— Не треба так... — тихо й лагідно мовив Степан Маркович, — хоч вам дуже личить...

Якийсь час він не зводив очей.

— Даруйте відвертість, але, слово честі, мені здається, у вас іще стільки... ну, я б сказав, стільки невинного, невичерпаного, гарного...

Ніна невиразно посміхнулася.

— Ви знаєте Рафаеля Санціо? — додав Степан Маркович тим же лагідним, трошки мрійним голосом.

Хотіла відповісти «ні», проте з уст передчасно упало:

— А чому ви питаєте?

— Коли б вас побачив Рафаель, він напевне створив би нову сактинську Мадонну.

— Сатінську Мадонну? — задумано перепитала Ніна.

— Так. Сактинську Мадонну, — підкреслено повторив Степан Маркович, певний, що виправляє як слід.

Між ними поволі зав'язалась балачка. Ніна виявляла побільшену витриманість, за якою приховувала все, чого їй бракувало і що мала у зайвині. А Степану Марковичу, либонь, подобалась ця тактовна серйозність, і, захочений, він поступово перейшов на ролю дізнаного оповідача.

II

Поведінка наших героїв, може, трохи й відмінна, може, місцями занадто відверта, але треба пам'ятати, що: 1) вони в більшій чи меншій мірі дозволили були собі виткнутися з буденних футлярів, 2) вони — люди, цебто найскладніша, наймногогранніша, найдивовижніша органічна суть, 3) вони — громадяни, що мають право так зватися, не лише за республіканським переписом, але й через те, що відіграють в житті республіки не останню роллю (звичайно, в міру своїх сил та здібностей).

І хоч лиха доля позначила сутінню ті укисні, покраяні, різнокутні квартали, де вчувається особливий нудкуватий запах, але хіба якась геометрична форма обмежує ширість думки, хіба сутінь не може бути тлом, на якому ще яскравіше спалахкують шляхетні поривання, хіба, нарешті, з ґрунту, що має відтрутний запах, не зростають прекрасні хризантеми?

«Любити людей, щоб і вони тебе любили — тяжко». Та відомий француз, висловлюючи таку істину, мабуть, зовсім

не мав на думці зрікатися любові до людей, бо якраз у цьому «тяжко» вся цінність, вся любов. Чого варта була б любов, позбавлена болю? Яким жалюгідним, нездібним на любов кастратом виглядала б істота, позбавлена здібності на ненависть?

Трудно, трудно не погодитись із відомим французом, трудно не любити людей. Трудно, щоб цей наступний розділ не поглибити, щоб він трохи не різнився від першого, щоб не набрав, можливо, стриманіших, статичніших рис, коли ви ще ближче підходите до людей.

Бо й справді, хто б вони не були, які б вони не були — вони люди. Якщо вони, крім своїх звичайних зовнішніх ознак, мають цілком оформлені, правильні документи і не позбавлені виборчих прав, цебто чесні люди, то хіба можна їх не поважати? А якщо, крім ділових розмов і стереотипних усмішок, вони здібні на вищі злети й глибші пристрасті, на хвилюючі радості й хвилюючі страждання, цебто цікаві люди, то хіба можна обминути їх увагою? Хіба не слід, одсуваючи схематичність, підійти ближче, зазнайомитися краще?

Слід.

Що ж до взаєм...

Ні!

Кому охота вимінювати золото на золото?

* * *

— Кланяйтесь нашій симпатичній Мадонні.

За два тижні уже втретє приносив Кость привітання од Степана Марковича і раз у раз одного й того ж змісту:

— Кланяйтесь нашій симпатичній Мадонні.

І раз у раз Кость передавав ці привітання ніби між іншим, з тією робленою байдужістю, що в ній просвічувало задоволення.

Ніна за звичкою трошки здивовано скидала очима і теж ніби між іншим з робленою байдужістю говорила:

— Да?

Тоді мимоволі згадували вечірку і обмінювалися думками щодо її характеру взагалі чи найцікавіших моментів зокрема. Кость похваляв Нінину поведінку та майже екстатично під-

креслював, що на людях вона виправдала ролю його дружини з великою гідністю — можливо, краще, ніж інші.

Екстатичність була тут не лише виявленням емоціональних вібрацій, що на них Кость був здібний за своєю натурою, але й певним засобом, логічно розрахованим, на що Кость теж був здібний за своєю натурою. І хоч натура його була досить складна, однак засіб цей був досить простий: Кость хотів, сказавши Ніні ухвальне, приємне слово, прихилити її до себе стільки, щоб їй потім не випадало заглиблюватись згадками аж до самого неприємного фіналу вечірки.

На жаль, цей засіб не завжди виправдував себе, бо, радо сприймаючи Костьову похвалу, Ніна все ж не могла обминути деяких моментів — хоча б натяком.

— Я думаю, Костику, — іноді говорила вона, — що найбільше виправдала свою ролю дружини саме тоді, коли... пам'ятаєш?... коли затулила тобі рота хусткою й силоміць одвела на візника. Як ти думаєш, Костику?

Схиляла набік голову й скоса, лукавенько мружилась. Кость мовчав.

— Чи, може, ти гадав, що я справді покину тебе й піду сама додому? Не допоможу тобі хоч наполовину додержати твого слова? Допущу, щоб ти засоромив себе вкрай? Наївненький мій хлопчику! Я ж тобі товариш. Я не така... І я — знаєш? — я вже забула, що ти мене лаяв вуличними словами та нахвалявся побити. У тебе ж хворе серце...

— Нінко! — строго озивався Кость і спідтиха, дразливо кидав: — Ну й сколопендра.

Провину свою він прекрасно відчував, але не хотів, щоб йому про неї нагадували та виносили якого-будь присуда. Адже він, як доросла людина, мав свої усталені погляди й свої цінування вчинків. Мав, звичайно, як доросла людина, і притаманні йому хиби, однак визнавати їх погоджувався лише тоді, коли на хиби ці вказувалося з відтінком неминучості, ба навіть трагічності.

Є люди, що люблять самі собі утворювати ілюзію страждання чи майже страждання. До них почасти належав Кость. Є також люди, що не люблять в інших ті нахили й методи, які їм самим властиві. Відмінність чужої методи їх не

зацікавить, бо вони завжди упевнені в особистій перевазі. І до таких людей почасти належав Кость.

Тим-то ущипливий тон, що його іноді добирала Ніна, був для Костя найнезноснішим явищем. Певна річ, Кость одбивався тією ж зброєю. Певна річ, у порівнянні з Ніною він володів цією зброєю блискуче і завжди досягав би разючих наслідків, якби не зраджувало його терпіння. Саме тут трудно було войтуватися з Ніною, саме в таких випадках терпіння їй не бракувало. І, мабуть, тому, що вона була далека від особистих ілюзій трагічності, що вона зовсім не претендувала на перевагу особистих метод, а просто бачила, що на подібні прояви Кость реагує найсильніше, — мабуть, тому в належних випадках вона охоче до цих метод вдавалася.

Мовчання, що ним взагалі багато перемагають — цей шляхетний засіб боязких людей, — мовчання не завжди могло стати Костеві у пригоді. Не завжди ж можна мовчати, якщо почуваєш себе винним. Та й навряд, щоб хтось погодився зарахувати Костя до боязких людей, — принаймні, у межах товариських і хатніх стосунків. Щоправда, мовчання як засіб вживалося іноді й Костем, але найчастіше воно було вістуном бурхливого зриву.

Нінко! — це пересторога.

Сколопендра — це поки що віддалений шарварок, коли вчувається перший подув вітру й трепетно вгинаються верховіття.

— Ха-ха-ха! Костику, чого ж ти, дурненький, сердишся? Я ж кажу, що забула вже...

Грайливо заглядала йому в очі, ніжно хляскала по щоці. Порив нишкнув. У хаті прояснювалось.

— Треба, Нінко, розуміти, — зітхав Кость.

Це звучало так щиро і так серйозно, що годі було уникнути уваги й співчуття. Він тільки просив зрозуміти і він запевняв, що слово, якого він не додержав, це — жертва. Може, своєрідна, але мимовільна, тяжка жертва.

— Хіба?

— Та зрозумій же, Нінко, що словами я не розкидаюсь. Значить, було щось більше, важливіше, сильніше, щось таке, перед чим я мусив скласти жертву. Треба ж подумати, треба

зрозуміти... Бо про який зрештою сором може йти мова? Перед ким? Перед отим стовпищем забобонів на вечірці? Перед отими невігласами, що не можуть на крихту переступити вузеньких, притертих, забобонних меж? Перед отими міщанами, що мають сміливість називати себе інтелігентами? Хіба це не обурення? Хіба це не розпач?

Кость зривався, легко й закруглено підносив руку, прискорено ходив по хаті. Обличчя йому відразу мінялося. Уста нервово сіпались. Брови злітали сміливими крильцями. Очі займались завзяттям.

— Обивателі! Патентові обивателі! — вигукував Кость.

І все ж таки Ніна ніяк не могла зрозуміти Костя. Його хвилювання, його запальність ніби найпевніше доводили, що він гостро сприймає, щиро обурюється, говорить з глибокого переконання. А безпосередня дійсність ніби доводила якраз протилежне, сумнівне.

Правда, сама Ніна теж сподівалася од вечірки кращого, але хіба можна судити всіх, без винятку? Хіба можна рівняти хоча б Степана Марковича з отим рожевим сусідою, про якого вона Костеві ще не сказала і, мабуть, не скоро скаже? Хіба сам Кость, збираючись на вечірку, не прочитав їй цілої лекції, не попереджав її, що там треба поводитись якнайтактовніше, і хіба він сам, прийшовши чемно, не вийшов галабурно? Хіба він сам не належить до того оточення? Хіба він вперше усіх їх бачить? Хіба...

Чимало можна було нарахувати різних «хіба». Та щойно пробувала Ніна спиратися на перше-ліпше, як їй закидали, що вона загрузає в дрібницях, за деревами лісу не бачить, не доросла, не скоро зрозуміє.

— А розуміти треба. Треба, моя наївна хохлушечко. Треба розуміти, хоч, може, зараз тобі ще й трудно, — співчував і повчав.

— Не знаю... Може, я й не доросла, може... А тільки у тебе, Костику, хворе серце.

— Серце? Треба, щоб і серце стало забобоном. Тепер треба бути безсердечним, невблаганним, як машина.

— Ну це вже, Костику... вигадки якісь.

— Ет! Що з тобою говорити.

Безнадійно одмахувався, одвертався, — мовляв, продовжувати розмову недоцільно.

Недоцільність справді була очевидна. Розмова часто виходила плутаною, ще більше утруднюючи можливість зрозуміти Костя.

Не вперше чувала Ніна од нього подібні напади. Вона знала, що його діймає якийсь своєрідний біль, але в той же час вона прекрасно знала, що над ним тяжать небезпечні пристрасті. Яка тут взаємодія, що від чого походить — це її найбільше цікавило, непокоїло, цього вона попри всю свою допитливість ще не могла збагнути.

Бо, зрештою, не в самій вечірці справа. То нічого, що він напився і мало-мало не присів до карт (яка, зрештою, дурниця!). То нічого, що лаявся і мало-мало не бився (хіба до зустрічі з Костем вона такого не знавала?). А найгірше, найстрашніше в тому, що ці нахили, особливо нахил до карт, дедалі більше й більше виявляли себе як звичка, як затяжна хвороба.

В житті, у тому нещодавньому важкому минулому, Ніні двічі довелося бути свідком, як один гість, завітавши після невдалої гри, майже на руках у неї прострелив собі голову, а другий... другий вдосвіта кинувся з четвертого поверху, лишивши їй на спогад красномовну записку. Це справило на неї таке різуче, незабутнє враження, що відтоді пристрасть до карт їй почала здаватися найгіршим людським лихом. Вона згадувала прострелену голову, згадувала світанкову записку і припускала, що Костя теж може спіткати подібна доля — її рідного, невимовно дорогого Костя. Інколи це здавалося їй просто неминучим. То кому ж, як не їй, стати на сторожі? Кому ж іншому запобігти, захистити, виконати цей складний і великий обов'язок?

Доречні натяки, чи просто нагадування, чи навіть ущипливість — усе це були засоби, що ними вона хотіла, викликаючи Костя на відвертість, в той же час впливати на нього.

А те, що він, прикладом, намагався уникнути згадок за свою поведінку на вечірці, переконувало Ніну, що її засоби досягають мети, що надалі, ближче пізнавши Костя, вона впливатиме ще сильніше.

Вона вірила. Вона була певна, що не поступиться. І в ній зростало заохочення.

Заохочували також, надавали певності в собі усі безпосередні новини останніх часів: вечірка, хоч і не зовсім виправдала сподівання, проте дала наявні докази, що Ніна не буде чужою для нового оточення, а згодом їй, либонь, нетрудно буде дорівнювати кращим із справжніх.

А потім:

«Кланяйтесь нашій симпатичній Мадонні», — це імпонувало, це справляло чималу приємність.

Така поважна особа, як Степан Маркович, не тільки поставилась до неї гарно, не лише взичила їй на вечірці особистої уваги, але й пам'ятала за неї. Не дарма-бо Кость підкреслює, що вона з великою гідністю виповнила ролю дружини.

О, звичайно, їй до певної міри прислужилася зовнішність. Та тільки до певної міри, бо все ж таки, на її думку, сама зовнішність дала б незрівнянно менше, якщо вона дозволила б собі інше поведження. Особливо ж у цьому переконувала тодішня прикінцева бесіда із Степаном Марковичем. На її погляд, ця бесіда, порівнюючи з іншими, не мала жодного більш-менш виразного натяку на легковажність. Навпаки. Чемно, тепло підійшовши, Степан Маркович потім розповідав такі серйозні та не зовсім зрозумілі речі, що навіть ніяково ставало й мимоволі тоді набігала думка: невже він певен, що його мовчазна слухачка стільки ж розвинена, як і він сам?

А чому б справді не могло скластися у нього подібне враження — хай не в такій, хай у меншій мірі (адже Ніна, здається, не проходила жодним необережним словом).

У всякому разі, його пам'ять, його привітання свідчать, що враження склалося непогане, що вона вміє поставити себе, що вона, як захоче, згодом справді буде дорівнювати кращим із справжніх. А тоді, звичайно, і на Костя впливати їй буде легше.

Бігли години, сповнені різних припущень, перевірок та вирішень. Проходили дні, сповнені різних новин, надій і сумнівів, радісних і безрадісних спостережень. Але над усе

панувало одне незмінне, непорушне, сильне, як сама спрага до життя, бажання: якнайкраще застосуватись до нової дійсності, якнайліпше виправдати свою ролю.

В суєті буднів, у навалі клопітливих дрібниць, що були скеровані до тієї ж єдиної мети, вона іноді, полетівши мрійною думкою у майбутнє, раптово кидалась супроть, боязко озиралась на минуле. Тоді здавалося їй, що в її житті стався надто сміливий, майже зухвалий виклик, і тоді бажання її угрунтуватися в новій дійсності оберталось в якесь дивне, майже тваринне заввяття.

Хай поки що трудно, — підбадьорювала вона себе, — хай не все укладається вдало, хай діймають сумніви й тривоги, хай що завгодно, але треба прикласти всіх зусиль, всіх можливостей, щоб тільки не вертати... Ні-ні! Не вертати на ті колишні... вечірки... вечори... де також бували гості розмаїтих рангів. Ті моторошні гості, потвори із сласними полапками, з відтрутними обличчями. Ті веселощі, ах, ті жорстокі веселощі, де за дзвониками сміху крився біль приниження, за тепленьким словом — клекітна злоба, за кожним граційним рухом — відчай. Ніхто ж ні разу не спитав, чому забрело туди безпорадне українське дівча, чому така запаморочена голова й таке зневолене серце? Тільки раз дали ступити, підштовхнули, а потім, ухопивши, закружлявши, переможно понесли з рук до рук... І коли помітила вона, що шпаринка вихідних дверей дедалі вужчає, коли серце розкрояв жах, коли вся істота несамовито заверещала: тікати! — ще міцніше став обплутувати слизький, ядушливий кушир, і з трясовини пролунало: куди?

— Ну, звичайно, до суспільної ласки.

Одні на це розперезано сміялися, другі загрожували. Одним було заздро, другим непокійно. Одні-бо з корінням угрузли в той ядушливий ґрунт або, прийшовши сюди з недавніх власних добр, таїли в собі потонну ненависть до суспільної ласки, другі трусилися за дорогим товаром або ж боялися викриття своїх потайних злочинів. І всі разом ще однастайніше стискали коло підозр, переслідувань, найрозмаїтіших перепон, найрішучіших загроз. Ще трохи — і, втративши останню надію, вона мусила б скоритися, вона загрузла б назавжди.

Але трапилось несподіване. Трапилось навесні, у великому

сусідньому місті, коли з'явилась перша людина, що співчутливо, уважно спитала: хто, звідки й чому?

Перша, якій вона розповіла всю правду, і, розповівши, чомусь відчула нараз незнане полегшення й незнану досі особливу прихильність до цієї людини.

Потім вона вже не хотіла домислюватись, чи справді серйозно ставиться невідомий, не хотіла перевіряти, бо... бо ще жодної весни не пахли так квіти, не пливли хмаринки так струнко, не заспівувались так солодко по садах солов'ї. І жодна ще людина не мала таких ніжних рук, не говорила таких гарних слів, не збуджувала такого трепету. Все це було вперше, було зовсім нове, свіже, негадане, прекрасне. І це був Кость.

А коли їй сказали про спільне життя та краще майбутнє, вона ніяк не могла наважитись, вона заплакала.

— Ти будеш мені в житті помічником, — сказав тоді Кость.

— Я буду тобі відданим другом, — побожилася Ніна.

Він тоді поклав їй руку на плече й додав:

— Цієї ночі я беру на себе великий, почесний обов'язок людини. З цієї ночі оця гарна жінка не понесе вже себе на вівтар жаденного Ваала.

Так досить просто й досить велично поєднали вони свою путь.

Місто, де сталася зустріч, було тепер Ніні лише спогадом: Кость одразу ж вирішив покинути його, пояснивши це службовими інтересами. Але, як спогад, разом із містом, разом із зустріччю вихоплювалось у Ніні в пам'яті тамтешнє, хоч і недовге, проте жорстоке минуле. Часами вона сама себе перепитувала: невже було? — і, поспішно тікаючи од цих згадок, намагалася ще глибше поринути в гушавину нової дійсності. Мов утоплий, якому пощастило вхопитися за спасенний байдак, вона тепер скупчила всі здібності, всі сили, щоб надійно примоститися на байдакові та скерувати його якнайкраще.

Пливли дні, і плив, хитаючись, натрапляючи на мілизни, тремтячи на глибинах, а все ж таки дедалі певніше й сміливіше плив її байдак.

У суєті буднів, у навалі клопітливих дрібниць, у постійних турботах та запобіганнях, щоб закріпити своє місце й

зручніше обминати чи розбивати перепони, вона, захоплюючись, не помічала, що інколи починає навіть ухилитися в ту чи іншу крайність. Часами вона доходила вузьких меж хатньої дбайливості, часами впадала ажень у наївність, що декого, простішого, зворушила б, а в Костя здебільшого викликала іронічну усмішку.

— Ти взялася обшивати сусідів? Ах, який пасаж? Слід було б машинку тобі...

Вона в таких випадках напівздивовано, напівдокірливо поглядала на Костя і, перемагаючи нерішучість, признавалася, що дуже хотіла б хоч трохи позбавитись неприємного відчуття нахлібника та й не заперечувала б щодо придбання машинки.

— Ха-ха! Слово честі, який-небудь Данилюк позаздрив би мені. Прекрасна ж ілюстрація до банальної тези: хто не працює — той не їсть!

І трудно було їй збагнути, чи жартує Кость лише заради жарту, чи, жартуючи, хоче сказати щось інше. Натяки на Данилюка були їй не зовсім зрозумілі. Данилюка вона, на жаль, не знала, пам'ятала тільки випадок з листом на вечірці і пам'ятала тодішні немовби упереджені Костьові вихвати. А коли пробувала розпитати, Кость також немовби упереджено одмахувався. Проте (мабуть, набігла добра хвилинка) він сам якось пообіцяв, що допоможе їй придбати «цокотливу обивательську радість» (його дослівний вираз).

— Тільки, ради Бога, щоб не було на вікнах мережаних фіраночок, а на дверях вивіски: «модістка така-то».

Ніна й тут не зовсім розуміла, що поганого в такій вивісці, але не допитувалась і охоче запевняла, що ні фіраночок, ні вивіски не буде.

На Костеві обіцянки вона тут особливо не покладалася. Покладалася перш за все на себе. До того ж недавнє минуле, лишивши їй чималий досвід, лишило водночас і приховане, невитравне відчуття тривоги за наступний день. У минулому ця тривога, звичайно, була сильніша, у минулому Ніна, як і більшість її подруг, потайки тикала по куточках вузлика «про чорну годину». Але й нова дійсність не могла ще позбавити її цього несвідомого страху, ще й тепер спокволу тяжів над

нею цей нахил і, обміркувавши всі способи, вона й тепер поставила їй одній відому карнавку, до якої, уриваючи де тільки можна, бережно складала копійчаний скарб. «Про чорний день», — втішала вона себе й іноді малювала в уяві той цікавий момент, коли вперше одчинить і вперше покаже Костеві. Кость, мабуть, іронічно посміхнеться, можливо, похмурніє, в усякому разі не промине, щоб не сказати:

— Обиват... — а вона йому на півслові затулить уста.

Буде здивований, дорогий її хлопчик, буде вражений. Та не розгнівається. Хоча напевне за такої нагоди кине кілька лайливих слів на адресу того ж таки обивательства або знову згадає за «хахлушечку». О, ці ще лайки, ці незрозумілі вичитування... Ця неприємна, незрозуміла прогалина у взаєминах. Бо що ж тут такого, що вона «хахлушечка»? Хіба це погано? Бо що таке нарешті оте обивательство, сповнене Костевого презирства? Де починаються і де кінчаються його межі? Як його обминути? Як тут домислитись, як угадати? А він не давав точних визначень і не любив, коли його перепитували. Він здебільшого говорив уривками, поспіхом, не завжди кінчаючи, не завжди відповідаючи.

Одного разу, прийшовши в поганому настрої і почувши од Ніни якесь буденне, хоча досталъ необхідне зауваження, він несподівано сказав:

— Я боюсь, що ти мене зрадиш. Не як самка, ні, а як товариш. І не з якоїсь там злої волі, ні, а просто... ну, спокусять тебе дешевенькі принади обивательського щастя, втягнешся, вгрузнеш, станеш такою ж, як і тисячі інших. І вже на сміливий, рішучий крок не вистачить тобі волі. А людина, якщо вона справді людина, вона мусить знати собі ціну, не розмінюватись, мусить бути гордою. Особливо тепер, коли... Ах, та що там говорити! По вулицях ходить людський відчай, а ми тут сюсюкаємо про якісь чайні ложечки...

Ніна губилась: ну як його домислитись, як угадати? А домислитись треба, конче треба. Бо ж саме тут, у взаєминах із Костем, полягало основне, найістотніше, од чого в найбільшій мірі залежали її успіх чи невдача, залежало майбутнє. Саме тут — вона знала — не можна дозволяти яких-будь прогалин, недомовок, сумнівних місць. Все треба вияснити,

зважити, погодити, унормувати.

Єдине, чим вона себе поки що заспокоювала і виправдувала, це — порівнюючи коротким часом їхнього спільного шляху. Адже сім місяців термін досить малий, щоб вивчити людину, та ще таку складну, своєрідну, як Кость.

Вона й досі не знала навіть більш-менш докладно, хто він. Розпитувала, та, мабуть, не дуже Кость полюбляв подібні теми. Дещо, правда, довідалась стороною, випадково, переважно од Мішеля. Од розмов же із самим Костем поки що лишалася досить скупенька узагальнена картина: кілька пригод з його часів гімназійних та студентських, кілька випадків, позначених сміливістю, з часів імперіалістичних бойовиськ, кілька моментів з життєвих змагань, позначених труднощами, хитрощами, поразками й перемогами.

Але й за цими поверховими відомостями у неї склалося враження, що Кость встиг зазнати чималої життєвої школи. А потім, як здавалося їй, він же розумніший за багатьох, він чесніший, він не подібний на інших. Еге ж! Хіба не має він рації, коли часто говорить, що люди самі собі створили тюрму із забобонів, що, прикладом, хтось інший, вважаючи себе за порядну людину, ніколи не наважився б поєднати своє життя з такою жінкою як Ніна.

Правду каже Кость. І якщо він обурюється, якщо лається, то, звичайно, теж має підстави. Якраз тут, мабуть, і криється його своєрідний біль, що впливає на ті небезпечні пристрасті. Якраз тут — здавалося їй — найважливіше, найвразливіше місце, що в нього конче треба прозирнути й вивчити, але підходити треба з подвоєною обережністю, з легесеньким, ледве помітним дотиком.

І, зважуючи всі можливості, перевіряючи себе, вона сподівалась, що їй вистачить належного уміння. Вона почувала б себе ще певнішою, якби не доводилося їй раз у раз оглядатись і на себе особисто. Раптова зміна, що трапилась в її житті, поставила й перед нею особисто низку рішучих вимог, а минуле, хоч і ненавидне, ще подекуди силоміць тяжіло над нею, ще лишало багато непомітних, тоненьких, але учепистих корінців. Дещо вона викривала свідомістю, дещо відчувала інстинктивно. І теж сподівалась, що їй вистачить належної волі.

Та які б ускладнення й перепони не траплялися, які б труднощі не виникали, вона вірила, що жодною силою не віддасть того спасенного захисту, де вперше перестала бути річчю й стала людиною, вірила, що, кінець кінцем, виправдає свою роллю й досягне своєї мети.

Так майже непомітно хвиля за хвилею пробігали дні, і плив, гойдаючись на хвилях, тремітно занурюючись або ж вихоплюючись на гребенях, — плив, пов'язаний надіями і готовий до злигоднів, їхній байдак.

Щось на третьому тижні після вечірки випало Ніні заглянути до установи. У Ніні завжди таїлася неприязнь до всяких установ, що віддалено нагадували раніше відомі їй канцелярії міліції, і вона довший час не наважувалась одчинити дверей.

Була саме полуденна перерва, і, коли вона ввійшла до передпокою, відразу ж натрапила на одного з недавніх вечіркових гостей, що поспішав кудись із порожньою склянкою. Помітивши Ніну, знайомий чемно уклонився, чемно попросив заждати і взявся покликати Костя.

Глухе упередження, з яким Ніна переступала цей поріг, далі-подалі почало танути. Небавом нагодився і Степан Маркович.

— Наша Мадонна? Та чого ви тут сидите? Будь ласка, до мого кабінету. Будь ласка, — гостинно, обома руками вказав дорогу й засяяв у радісній, златавій усмішці.

Степан Маркович був такий же люб'язний, як і під час розмови на вечірці. Ніна виявляла таку ж, як і тоді, витриманість. А Кость — тут Ніна помітила щось нового — Кость, хоча ніби й додержував особистої гідності, проте здався трошки розгубленим, занадто службовцем, занадто підданим, занадто запобігливим перед Степаном Марковичем, неподібним до того Костя, що його вона звикла бачити десь-інде на людях чи вдома.

Розмова переважно точилася біля буденних дрібничок, і Степан Маркович, не звертаючи уваги на дзвінкові трелі, що сповіщали кінець трудового перепочинку, злагідно й влучно нанизував ці дрібнички, аби лише затягти бесіду. Заохочено перепитував, заохочено сам розповідав.

— Да! А ви знаєте?—згадав він раптово з чималим піднесенням, — знаєте, що цими днями приїздить Істоміна-Чарская? Ах, яка артистка, який талант! Прем'єрою піде «Шальная девочка». Ви, Костянтинє Львовичу, знаєте цю п'єсу? А Істоміну-Чарскую бачили?

Він випустив гостей з кабінету лише тоді, коли досталь розповів за п'єсу та за артистку й коли переконав, що російський театр незрівнянно кращий за український (так ніби Істоміна мала право й могла цей театр репрезентувати) і що з усіх міркувань конче треба одвідати прем'єру.

Вийшовши з установи, Ніна через кілька кроків похопилася на думці, що майже беззвучно повторює один і той самий речитатив улюбленої пісеньки. Їй було легко, було хороше. Нашвидку поновила в пам'яті допірішню візиту, і ще далі відсунулось, сливе зовсім зникло її упередження до установи. Тільки тепер мимоволі поставало запитання: чим же пояснити постійні Костеві невдоволення та нарікання, як і цю нещодавню відмінну його поведінку? З одного боку — ніби тактовні, гарні, справжні люди, з другого — на адресу цих людей різні ущипливі Костеві напади, різні обвинувачення. Звичайно, погані серед них теж мусять бути, погані скрізь мусять бути, але...

Дома, коли вернувся Кость, вона обережно натякнула на ту його неподібність, що спостерегла під час розмови в кабінеті. Він був насторожився, потім, подумавши, сказав:

— Да, обставини прокляті. Знаєш, з вовками жити... Ех, якби мені крила! Якби мені, Нінко, крила!

Схопився, заклав руки в кишені, заходив по кімнаті, від часу до часу механічно зупиняючись перед вікнами й поглядаючи з виразом напруженої задуми. Згодом сперся на підвіконня і вже не одходив. А Ніна почула знайомий, зажурний мотив:

Чому я не сокіл?

Чому не літаю?

Хотіла наблизитись, покласти руку на плече, втішити, та передумала. Краще тоді, як напливуть сутінки. Тоді Кость

полюбляв сидіти вкупі з нею на канапці і тихим, напричуд ніжним голосом розповідати таке, чого за інших обставин ніколи, мабуть, не сказав би. Це траплялося не часто, і це він називав «сумернічать».

«Сумернічали» й сьогодні, — Ніна завчасу вгадала, що настрої до цього схиляється. Звірятком тулилася до його колін, а він гладив їй голову й говорив, що дійсність гнітить його, що життя стає одноманітно-суворе, а тому ще частіше й нестримніше прокидається у нього бажання іншої дійсності, ще сильніше хочеться зазнати гарного життя.

Він цього вечора поринав спогадами у дитинство, у ті часи, коли все здавалося райдужним і дивно хвилював Андерсен, а потім перелітав спогадами в юність, у ті часи, коли звідусіль посміхалося життя, і душа виспівувала чудесні рулади з Бальмонта, Северяніна, Ахматової й інших подібних.

Гладив її голову, а Ніна, прислухаючись, летючи за ним думкою, хвилинами теж бачила перед собою давні, безповоротні дні, тільки не могла пригадати Андерсена, і бачила юність, тільки не могла пригадати подібних співів душі. Проте обох опановував легенький сум, обоє на цей час відчували якесь особливе споріднення й зітхали.

— Да, Нінусь... І от уяви собі... Я ж не хлопчик і не ре-негат. Я ж інтелігентна, культурна людина. Я ж розумію революцію, люблю її. Сам потерпав, сам зазнавав... І от, коли я думаю за те... передреволюційне, те... Слово честі, було в ньому дещо і своє гарне, було якраз те, чого тепер дуже бракує. Було... ну, як би сказати, більше душі було. Ти мене розумієш? Душі! А тепер — геть душу! А тепер спробуй тільки натякнути на душу — засміють.

Цього вечора Кость, мабуть, розповів би їй багато нового, цікавого, якби раптово не постукали в двері й не перервали їхньої інтимної бесіди.

Прийшов Мішель, приятель Костів. Хоч і невчасно він нагодився, але обминути Мішеля гостинністю ніяк не випадало: крім давнього знайомства з Костем, давнього приятельювання, він ще й недавно, після приїзду Костя до цього міста, допоміг йому влаштуватися на посаді. Як відомо, таких людей скрізь і завжди надто цінують, таким людям завжди

забезпечено найкращу зустріч.

Мішель супроти звичці прийшов без дружини. Помітивши ще з порогу здивовані, запитливі погляди хазяїв, він передав вітання од неї і, немов вибачаючись, повідомив, що в дружини його черговий приступ мігрені, і що дружина його, як взагалі більшість жінок, не хоче слухатись, не хоче лікуватись, марудиться, капризує.

Останнє, щоправда, сказано було науверти, манівцями, проте кожний сторонній одразу ж догадався б і пройнявся б увагою до злегка похилої, худої, з сірим обличчям постаті Мішеля.

А якби цьому сторонньому пощастило ближче пізнати їхнє подружжя, якби йому відомо було, що Мішель дуже любить свою дружину, що дружина Мішелева походить із дуже шляхетної сім'ї, має природжені вишукані смаки, захоплюється екзотичними шовками й побивається за всім, що є пікантного, веселого, і що Мішель через це іноді одверто благає рулеточного бога послати йому своє благословення, — якби він усе це знав, то, безперечно, пройнявся б до Мішеля не тільки увагою, але й співчуттям.

— Сідай, Мішель!

— Сідайте, Михайле Михайловичу!

Ніна трошки згодом взяла примуса й намірилась до передпокою.

— Ніно Сергіївно, та покиньте ви... Я все одно скоро піду, — спробував Мішель запротестувати.

— Ну, колего, що ти справді? — ретельно вмішався Кость, — не встиг порога переступити і вже... Посидимо, побалакаємо. Я дуже радий! Я...

— І я радий, — але усмішка Мішелева не могла перебороти сумнього виразу, що приховувався в його очах.

— Ти, Мішель, ніби нездоровий? Чи втома, чи якісь неприємності?

Мішель: Ні, так, знаєш... взагалі...

Кость (злегка хлопнувши гостя по плечу): Не можна піддаватись. Я тебе, певне, розумію, але таким, як ми... Пам'ятаєш, друже, окопи? Перемишль! Таким, як ми, піддаватись не можна.

Мішель: Та я, їй-бо, нічого... Так, знаєш, взагалі...

Кость: Я розумію (трохи знизивши тон, тепло, щиро-сердо), я розумію, що добре було б від цього «взагалі» майнути кудись на безлюдний острів. Стати напівдикуном і не бачити ні одної радянської фізіономії... Хоч на день-два. Або ж... кудись у благословенну країну, щоб бачити сотні, тисячі фізіономій, тільки справжніх, людських, де в очах і розум і душа. Культурних фізіономій, європейських! Чи ж не так? Добре було б: Ніцца, Монте-Карло або сліпуча заля, музика на хорах, конфеті, серпантин, або... І не сидіти над склянкою радянського чаю, а так десь у кафе чи ревію — келех іскристого, запашна гавана, квіти, ефемерна гірлянда чарівниць... Ех, колего, я тебе розумію! Оце ми недавненько з Ніною якраз говорили...

Мішель (легеньким відрухом перебивши Костя): Твоїми устами, Костянтіне Львовичу... Але біда, що мрії лишаються мріями. Навіть гірше, бо як замрієш іноді, а потім як глянеш кругом — так тобі настрої на цілий день і пропав. Де вже там думати про якусь особливу приємність, коли з усіх боків...

Кость: Що?

Мішель: Та хіба сам не знаєш? Чи мало всякого? От хоч би й зараз, ідучи до тебе... (раптом безнадійно махнув рукою), але не варто... Все одно нічого нового, нічого приємного.

Кость (підсовуючись, зацікавлено): Ні, ні, говори. В чому річ?

Мішель: Річ, по суті, проста, як і все в наші дні. Річ така: Семена Філатовича, замзава торгвідділу шкіротресту — ти його, здається, знаєш? — та ще двох інкасаторів зняли вчора з посади за недбайливе ставлення до... українізації.

Кость (звів брови, потім розгадливо): Да-а-а...

Мішель: Ну, от взяти хоча б цей факт. Яка ж поетична Ніцца встоїть перед такою неумовною життєвською прозою? В яку благословенну країну може зараз полетіти моя думка, коли моя думка... коли я, наприклад, і сам не певен... Чорт зна-що! Здається, така чепуха, а впливає. Да, да... Я, помімаєш, перестаю почувати себе чоловіком! Мене позбавляють достоїнства чоловіка! Мене чуть-чуть не беруть за вухо, як приготівішку. Чорт зна! Та хіба ж я для того в

університеті вчився?

Кость: Ну, тут трудно... Нічого не зробиш. Процес...

Мішель (перебиваючи): Процес! Процес! Український, пролетарський процес! Ха! Але помилуйте мою душу! Я ж сам чернігівський, у мене ж прадіди — козаки! Я й не заперечую. Я согласен признати мову. Но, помилуйте, не в такій же мірі, не в такому ж виді. «Кобзар» — це я розумію. Але якийсь плутаний галицько-польський діалект оцих наших радянських українців, видуманий якимсь фантазором? Ні! Це вже, знаєте... Тоді вже, знаєте, я краще вивчу французький чи англійський. По крайній мірі, річ певна, приємна.

Кость: Ну да. Щодо самої мови, тут дійсно... тут можна погодитись. Я й сам так думаю. Я й сам її погано знаю... хе-хе... тому й завів собі дружину-хахлушечку... Еге ж! Вона мене й виручить, коли треба буде. А впрочем, щодо мови, то потрібна ж вона, ота мова, тільки на службі. Та й то як коли...

Мішель (хвилюється, знову перебиває): Значить, не можна потребувати в такій мірі, як потребують. Значить, необхідний другий підхід. В сільських районах — будь ласка. А в городі — тут уже pardon... Треба з розбором.

Кость (не витримав, посміхнувся): Вибач, Мішель, але мене дивує. Ти в такому ажіотажі, так говориш про це, ніби сьогодні вперше оце все почув та побачив, ніби справді надаєш цьому серйозної ваги. Все це чепуха!

Мішель (тремтливими руками протирає пенсне і, підставляючи скельця на світло, примружено додивляється): Не вперше, конешно, побачив, но іноді, знаєш, невольно прорве. Потрібне зверх... зверхтерпіння.

Кость: Е, друже, не можна так піддаватись. А справа, звичайно, тут полягає не в мові, а в іншому, більшому. Справа якраз у тому «взагалі», що кілька разів злетіло з твоїх уст. Справа — у всій системі.

Мішель: Якій системі?

Кость: Державній.

(Ніна, що досі в передпокої вовтузилась із примусом, починає готувати до столу, уважно прислухається, але недомисленість, явлена на її обличчі, свідчить, що Ніна не може впіймати основну нитку розмови. Кость робить їй знак

бровою. Ніна ставить карафку з ніжно-зеленавим питвом).

Мішель: Системі, кажеш? Но це питання дуже сложене.

Кость: От іменно, у цьому й вся заковика. Хоча, по-моєму, це питання зовсім не таке сложене, як його сложним зробили.

Ніна: Прошу (підсовує полумиска гостеві). Поки чай закипить, прошу, Михайле Михайловичу.

Кость (наливає Мішелєві й собі): За твоє, колего! Ти розумієш, колего, в чому власне трагедія? Трагедія в тому, що такі, як ми, хоч-не-хоч, а не можуть бути байдужими. Ми ще не засохли і хочемо чи не хочемо, а мусимо реагувати. Добре якомусь там робітникові чи селянинові — у них психічна структура проста, вони звикли, як то кажуть, рубати з плеча. А ми, інтелігенція, справжня інтелігенція старо-руського корня, ми люди тоншої, складнішої психічної структури. Нам важче. О, нам незрівнянно важче! Ти тільки подумай, яка убивча іронія! Ті, що вимріяли революцію, що, по суті, давали натхнення революції, тепер здебільшого розчаровані, розгублені, стомлені. Так, так!.. «І я сжег всьо, чому поклонялся, поклонился всему, что сжигал» (знову наливає Мішелєві й собі). Будьмо, колего! Так, так... Одна частина нашої, іменно нашої інтелігенції давно вже схилила прапора передової людини, а друга поступово схиляє, примирюється, вважає, що так і мусить бути, що це неминуче і — о tempora! — не помічає, що зовсім тратить гідність людини, що обертається просто в технічне знаряддя, в буденний примітив, у вічного фахівця. От взяти хоча б Степана Марковича. Людина він, безперечно, культурна, бувала, яка могла б щось... А проте засихає, безнадійно засихає...

Мішель (ухвально киває головою): Правильно, правильно. Сам засихає та ще й других сушить, ще й другим кілочки в колеса...

(Ніна, вперше почувши од Костя більш-менш послідовний виклад думок, слухає надзвичайно уважно, сидить нерухомо).

Кость: Ну да. Я про це й кажу. Ось тут найбільше виявляється система. Людини нема — є автомат. Все обернути в машину. Геть душу! Уперто культивується огрубілість, насаджується спрощену психіку, викохується дикунські смаки. А

хіба ж за це боролись? Кому це потрібно? Може, тому робітникові, може, селянинові? А спробуй десь одвертіше про це сказати?..

(Мішель, задалегідь погоджуючись, безнадійно махнув рукою).

Кость: Економіка — економікою, але ігнорувати надбудову, ігнорувати етику, естетику, мораль... Це вже, знаєш... А потім — куди не повернешся, одне й те саме: буття оперділює свідомість. Вибачте, не завжди! Дуже часто буває навпаки, і я берусь хоч кому це доказати.

Мішель: Правильно, правильно.

Кость: Будьмо! (чокаються). Якось мав я розмову з Данилюком. От хоч би наш Данилюк. Пам'ятаєш, він на іменини прислав записку, що, на жаль, не може прийти? Ха! А я певен, що він міг. Міг, тільки не хотів. Могли ж інші, теж з партійними квитками...

Мішель (перебиває): Яку, ти кажеш, мав з ним розмову?

Кость: Розмову про це саме: геть душу! Про зріст обивательства. Ці-і-і-кава розмова... Він погодився, що обивательство справді зростає. Тільки, уяви собі, з усіх його мотивацій виходило так, ніби найпевнішим провідником обивательства мають бути мої погляди. Мої погляди! От комедія! Ти можеш собі уявити? Мої погляди — провідник обивательства! Ця людина зовсім інакше, особливо, абсурдно розуміє обивательство. А через що? А знову ж таки через те, що вона йде від чистого інтелекту, від примітивного культу буття. Серце ж у нього на третьому, якщо не на четвертому плані. Але в такому разі дозвольте поважати не тільки Маркса чи Енгельса. Дозвольте поважати... ну, хоч би й Ніцше. Правда ж?

Мішель: Правда!

Кость (закруглено підвівши руку): Іще характерна риса! Говорив Данилюк так переконано, ніби інакше й бути не може. Якась сліпа упевненість, тупа незаперечливість! Іменно сліпа й тупа, бо людина не хоче тверезо, безсторонньо глянути на речі. Та що там довго говорити! От я, Кость Гулавський, я можу сьогодні взятися і так вивчити політграмоту, що завтра цією самою зброєю не одного Данилюка побиватиму.

Серйозно! А от чи спроможеться хахол-Данилюк на ті великі поривання, на ті тонкі душевні прояви, на які здібний я, Кость Гулавський? А? Отже, судіть самі, де ліпший ґрунт для обивательства.

Мішель (роздумливо): Н-да-а... діла, діла...

Ніна (стрепенувшись): Михайле Михайловичу, їжте, будь ласка. Їжте, а то ви...

Мішель: Дякую. Не турбуйтеся, Ніно Сергіївно, я ж не голодний... Тільки чому це ви з нами не пригубите? Нехорошо, Ніно Сергіївно.

(Тут Ніна висловлює жаль, що нема Мішелєвої дружини, і знову мимохить перепитує за її здоров'я. Потім готує чай. В сусідній квартирі хтось бере на піаніно кілька нерівних акордів, і в кімнату долітає лірично-романтична мелодія з пісеньок Вертинського).

Кость (тоном, що не може викликати сумнівів): Да, колего, так ось в чому полягає вся справа. Ось звідки й вся система. Ха-ха! Бідака Діоген серед шляхетних греків з ліхтарем шукав людину. О Діогене, коли б ти з'явився тепер...

Мішель (на очі йому лягла прозора поволока, очі вже звузились, солодко притьмарились): Ага, коли б з'явився тепер... Ха-ха-ха! Уявляю, коли б з'явився Діоген!..

Кость (зневажливо хитнувши головою на чийось невідому адресу): А він мені ще каже: паразитизм духу.

Мішель: Хто?

Кость: Та він же, Данилюк. Ех, голубчику, чи тобі про дух говорити? Тобі, полтавська галушко? Чи одважишся ти, прикладом, на величний, шляхетний крок, якщо покличе твое «я», але не покличе статут? Чи можеш ти, прикладом, за красиве слово піти на ешафот? Чи можеш ти зрозуміти радість скорбної молитви перед тим, що вимагає такої молитви? Воістину: «не дано понять Голгофи тайной, безкрестной». Та ні, покинь, Мішель, ще по одній вип'ємо.

Мішель (погодившись): Ти, Костя, прекрасно аналізуєш. У тебе, брат, прозорливість...

Кость (застережливо, з усмішкою): Без компліментів, колего, без компліментів.

Мішель: Ні, серйозно. Без всяких компліментів. Про-

зорливість, розмах, уміння ув'язати...

Кость (гордовито-задоволено): Без компліментів. А от, коли я був студентом... Чи я тобі вже розказував? Не пам'ятаєш? Ех!..

(Тут Кость, захопившись, збиваючись трохи на датах і трохи плутаючи наймення, розповів довгу історію про те, як він ще юнаком прилучився був до однієї з революційних організацій, як старанно допомагав готувати революцію, як їхня група «ходила в народ», які гарні, милі, великодушні люди були в них, що навіть повій брали собі за жінок, які були величні гасла, що проймали душу навіть карного елемента, які прекрасні поривання, які сподівання...).

Кость (кінчаючи): Да-а.. Дѣла мінувших днѣй. А тепер? (запитливо глянув на Мішеля).

Мішель: Що ж тепер? Вѣсь мiр разрушим... Хе-хе..

Кость: То нічого, що разрушим. А коли ж новий построїм?

Мішель: Хе-хе... За цим треба звернутися до оракула.

Ніна (підсовуючи гостеві другу склянку чаю): До оракула, кажете? Навіщо вам, Михайле Михайловичу? Як вам треба буде, приходьте (жартівливо, пошепки), я вам на картах поворожу.

Мішель: А ви вмієте? Серйозно? А може б, зараз погадали?

Ніна: Ні, колись іншим разом.

Мішель: Та то довга історія. Краще зараз.

Кость (прискорено): Ах, так! Ніно, дай справді карти (до Мішеля), може, закладемо одну?

Мішель: Пас!

Кость: Віст.

Мішель (рішуче): Пас! Пізно вже.

Кость: Чому? Одну ж тільки. Не довго. Та й взагалі чого тобі поспішати? Ще ж рано.

Мішель (подивився на годинника): Поспішати, правда, нічого, але... (хитренько-звуженим оком скинув на Костя). Але не стоїть.

Кость (ніби зрозумівши, хвилинку подумав і з меншою ретельністю): А по-моєму, стоїть.

Ніна (теж ніби обох зрозумівши, притьмом, заохочуюче):
Стоїть! Стоїть! Давайте! А я вам допомагатиму.

Кость (обдумуючи щось, вагаючись): Ну, ти надопомагаєш. (До Мішеля). Так як, колего? А?

Мішель забарабанив пальцями по столі.

Кость також забарабанив пальцями по столі.

Ніна насторожено глянула на обох і взялася прибирати зі столу, готуючи місце для гри.

Проте грати Мішель odmовився. Натомість ловкенько підкинув талію і, щоб розвіяти чудну незручність, почав Ніні показувати на картах цікавого «фокуса».

Тим часом Кость, погодившись, очевидно, з імкністю Мішеля, знову вернув до недавньої теми і пробував уже зробити загальні висновки. Він пробував довести, що справа, зрештою, не безнадійна, що якраз буття, на його думку, дає право сподіватися кращого.

Він переконував, що та група інтелігенції, до якої вони з Мішеlem належать, безперечно, являє собою найкультурнішу революційну верству і не мусить бути пасивною. Вона мусить змагатися з усією темною спадщиною минулих віків, що з нею вона, мовляв, іще на гімназійній лаві почала змагання. З другого ж боку, вона, ця група, йдучи за принципом найтіснішого братерства слов'ян, мусить якраз тепер всіма мірами обстоювати свої переконання перед навалою нової загрози: поділу слов'ян та «витравлювання душі». Завдання, за його словами, хоч поки що непомітні, але почесні, великі й напевно будуть відзначені в історії.

— Скрізь, де тільки можна прищепити наше здорове, прекрасне, скрізь ми повинні шукати й прищеплювати. Ми повинні...

Кость підвів був руку, підшукуючи потрібного вислову, але Ніна знеобачка перебила його тихеньким запитанням до гостя:

— А ви, Михайле Михайловичу, збираєтесь у неділю на Істоміну-Чарскую?

— Хіба що?

— «Шальная девчонка». Тільки два гастролі. Ми йдемо.

— О, це цікаво... І я піду. Аякже, піду.

Мішель розгублено повернувся до Костя, ніби запитуючи, чого саме той не договорив, і зрозумів, що Кость договорювати вже не буде.

— Ну, мені, здається, пора.

Встав, обсмикнув піджака.

Його просили заждати, особливо Ніна. Він подякував, одмовився.

Тоді Кость, прислуговуючи приятелеві, зодягнувся й сам.

— Проведу тебе трохи, — сказав він, — та й дорогою ще побалакаємо.

Ніна, силкуючись перебороти непокій, що нагло опанував її, перебігла поглядом по обох постатях. У свідомості спанхнув тривожний здогад. Завагалася. Слова завмерли на вустах. І майже не пам'ятала, як вийшли гість і Кость, як сталося, що дзенькнув замок.

Та не встигли на коридорі вшухнути кроки, як вона знову одчинила двері й крикнула:

— Кость! На хвилинку!

Кость повернув з обличчям заклопотано-здивованим:

— Що таке?

— Костику, я знаю, при тобі є гроші. Віддай мені! Чуєш? Не бери з собою!

— Ах, покинь!...

— Віддай, я тебе прошу.

— А я тобі кажу, що я грати не буду. Чому ти?

— А я тобі кажу: віддай.

— Нінко! — загрозово кивнув пальцем, рішуче крутнувся, пішов геть.

— Чуєш? — ще раз крикнула навздогін, та він не оглянувся. Навздогін йому сердито грюкнули двері.

В кімнаті, ступивши кілька кроків од порога, Ніна зупинилася: натрапила поглядом на великий полумисок, що після вечері спохватом був приткнутий біля шафки, приткнутий надто незручно — сохвилини міг упасти й розбитися. Але вона, пильно дивлячись на цей полумисок, все ж таки не підходила, не пробувала переставити на краще місце. Думка бігла за Костем. Чи справді той момент ніяковості за столом, той натяк із картами був не випадковий? Чи справді

Кость наважиться грати? Бо чому ж не послухав, не лишив грошей? Чому взявся проваджати? Якби когось іншого, але Мішеля... та ще й напідпитку. Одного разу вже так було, майже так — прийшов Кость без копійчки. Невже й тепер? Невже?

Зі столу заряділи розсіпані, забуті карти, наче посміхнулися.

Вхопити б їх, пошматувати! Та чомусь несподівано опинився в рукак полумисок, і вона брязнула ним об підлогу. Черепочки підскочили, немов гумові, і болісно зойкнули на всю хату.

Лише після цього Ніні стало легше. Ніна запалила цигарку та, ніби з викликом, ніби комусь наперекір, хутко й недбайливо сіла на канапу.

Зростав жаль до себе. Зростав біль до Костя. Настирливий клубок ковзався в горлі, і, щоб перемогти його, Ніна часто затулювалась димом. Врешті, не odkриваючи уст, спідтиха почала наспівувати знайому мелодію про нічний Марсель.

Але над усе, як найбільша загроза, непоборно здійснювалася Костева пристрасть до карт.

Правда, після сьогоднішніх розмов Ніні дещо стало ясніше. Тепер вона впіймала деякі кінці, що були зв'язані з його постійними настроями обурень та заперечень. Тепер вона краще розуміла деякі Костеві вчинки — здавалося їй, наближалась у своїй допитливості до самих джерел.

А потім — здавалося їй — все ж таки в їхніх взаєминах дедалі більше помічається її особистий вплив на Костя. Кость, прикладом, вже не наважується відверто сказати, що гратиме, як сказав би це ще недавно. Він тепер приховується, він відчуває якусь незручність, залежність.

А може, й не гратиме? Може, це її зайва причіпка?

Замружилась, полегшено зітхнула.

І наспіла їй раптова згадка про хвилюючу, радісну таємницю, особливу таємницю, що до пори та часу тільки їй одній мусила бути відома і що, без сумніву, в рішучий спосіб мусила потім вплинути на Костя: вже другий тиждень, як Ніна відчула себе матір'ю.

III

Цей другий розділ, поза всім, міг би бути й трохи коротший, якщо ставитись до героїв з меншою увагою, якщо,

прикладом, викреслити деякі пояснення деяких вчинків.

Та в лабораторії, досліджуючи зірвану квіточку, вирішено обмежень таких не вживати, бо мова мовиться за живих людей. Хто б вони не були, які б вони не були — вони люди. І якщо, крім ділових розмов та механічних усмішок, вони здібні на вищі злети й глибші пристрасті (незалежно від характеру пристрастей), на радісну схвильованість і хвилюючі вболівання, то хіба слід заперечувати бажання більшої ясності й можливість ширшого викладу?

Наступний третій розділ — розділ останній. Але, між іншим, як досі не показано товариша Данилюка, так і надалі його показано не буде. О, звичайно, цим порушено композиційний канон. Це трапилось, мабуть, тому, що сувій життя, з якого всім доводиться читати, не завжди укладається в канонізовані рямці і теоретичний конструктивізм не завжди є надійною підпорою для біомеханічних проявів наших буднів.

— А все ж таки? Докладніше.

Та хіба йому місце серед наших героїв?

Хіба він із самого початку не одмовився брати безпосередню участь?

Хіба, відсутнім будши, він без зайвих фраз не дає відчувати своєї твердої постійної присутності?

Хіба так упереджено, непокоїно виглядали б деякі з наших героїв, не знавши за нього?

Хіба, нарешті, ви не стикаєтесь на кожному кроці з товаришем Данилюком, хіба не бачите його в нашій дійсності, не розумієте, де саме цілковитий антипод? І чому б, нарешті, бодай і вам, шановний читачу, не бути товаришем Данилюком?

Адже недоцільно поступатися змістом на користь формі, недоцільно зрівнювати там, де конче треба карбувати.

Особливо ж, коли в основі вирує порив до справжніх людей, порив до справжнього життя. Коли навіть у позначених сутінню кварталах, де ще не вивітрився нудкуватий запах, силоміць починає проступати новизна, що з неї прискає жарка заохоченість, що в неї мозоляста надійна долоня, невблаганна сміливість і чудесна посмішка засмаглих днів.

Мімозу зірвано.

Ось на долоні листячко лякливо згортається, до краю викриваючи свою зворотну сторону.

* * *

Театр, мов величезний оздоблений келех, був повен по вінця.

Театр шумував.

Такі вечори на його долю припадали не часто — лише тоді, коли місцева драма волею певних обставин віддавала той чи інший день для того чи іншого залітного з півночі гастролера.

Це були знаменні дні, коли по всьому місті, на кожному стовпі, на кожній кращій вітрині верещали широчезні й довжезні афіші і вабили до себе не лише милозвучним прізвисьмом та гострозвучною назвою, але й багатьма фотографіями однієї особи в багатьох ролях, що яскраво доводили дивовижний діапазон сценічних можливостей і дивовижну настирливість старих лаштунків.

Це були ті хвилюючі дні, коли ціни на квитки конче збільшувалися, а черга біля каси не зменшувалася, коли до театру раз у раз підкочувалися республіканські фіакри, раз у раз вивантажуючи прихильників Мельпомени, од яких на цей урочистий випадок віяло надзвичайними пахощами (нафталін і Coti), на яких з тієї ж нагоди були різноманітні вбрання (буфи і *fantaisie*), у яких на обличчях світилися гордовиті й щасливі усмішки.

Це були ті відмінні вечори, коли капельдинери особливо старанно зачісували свої проділи, а по бар'єрах балконів та під стелею по-гастрольному займалися всі лампки, всі люстри, яскраво вирізняючи над завісою червонолітерне гасло:

«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Це були ті виключні вечори, коли дуже мало помічалось сірих сорочок і скромної простої поведінки, а натомість з усіх лож, немов з химерних грон, капала шовкова зайвина, і реготались коштовні, райдужні вогники, коли поведінка присутніх немов була іспитом у танцкласі невмирущого месьє Тріке.

Це були... ах, це були вечори, коли не вживалося маши-

нізованих конструкцій, біомеханічних трюків і бадьорих дисонансів оркестри, коли все було цілком зрозуміло, коли лицедії були подібні до справжнісіньких людей, коли виставлялося ще передреволюційні російські п'єси, коли ставилося золоті й малинові павільйони з тендітними аркадами, коли — жест на проблему й нудка поезія спідниць, коли — несамовито-трагічний монолог і грошовий ефект п'ятихвилинної насолоди, коли... ридала скрипка й серце мліло.

Коли виявлялась многогранна душа.

Але — досить.

Досить того, що й сьогодні був подібний вечір, і театр, мов величезний оздоблений келех, сповнений по вінця, іскристо вигравав, шумував.

Зустрілися в третьому ряді партеру (квитки було куплено заздалегідь). А що найважливішим у житті людини є здоров'я людини, то й привіталися з одвертим подивом:

— О, як ви поправились!

— Я? Та де там... От ви, ви справді дуже добре виглядаєте.

Степан Маркович із дружиною обдарували Костя й Ніну приємними усмішками, на що у відповідь їм було послано рівноцінні ж усмішки. Звичайно, в цей момент мусило статися те, що переважно за таких випадків буває: обоє подружжя ніби непомітно, але пильно (особливо жінки) оглянули одне одного з ніг до голови.

І звичайно ж, убрання Нішине в жодному разі не могло дорівнювати убранню Клавдії Мироновни, так само як хитка постава й розгладніле обличчя Клавдії Мироновни не могли дорівнювати струнким лініям та принадним рисам Ніни.

І звичайно ж, у Костя не було таких гарних із замшою лякерок, як у Степана Марковича, хоча Степан Маркович у свою чергу мусив надто поступатися перед красою Костевого профілю й загадковістю його гамлетівського виразу.

Все ж таки Степан Маркович заклав ногу на ногу й кожному, хто сидів поблизу, мимоволі мусив впадати в очі густий, імпазантний полиск його черевиків. Все ж таки дружина Степана Марковича скоро збавила непримушеного тону: вона добре пам'ятала, що Кость — підлеглий її чоловіка. Це не завадило Костеві якраз піднести тон і старанно розважати

її балачкою, уступивши місце коло Ніни Степану Марковичу.

— Ну, що ж поробляє наша мила Мадонна? — питав, і здавалося, що примружені очі такі ж золоті, як і зуби.

Відповідала більше грою обличчя та жестами, ніж словами. Відчувала перед ним і на цей раз незрозумілу ніяковість — повагу й ніби вдячність.

Був момент — спახнула якась незвичайна іскорка в очах Степана Марковича, але це сталося так коротко й дивно, що Ніна не встигла запевнитись. На жаль, саме в цю хвилинку Степана Марковича потурбувала дружина, і Ніна остаточно вирішила, що гра іскорки їй тільки видалась. Дружина розмовляла з Костем на теми гардеробні й тому хотіла, щоб і Степан Маркович переконав її сусіда наочним фактом.

— Що? Да, да, — охоче мовив Степан Маркович, повертаючись на її поклик та злегка підіймаючи ногу, — це ж, знаєте, закордонні лякерки, тепер не дістати. Це я придбав випадково у комісійному магазині.

— Ах, які там є речі! Які речі! — підхопила Клавдія Мироновна.

Ясно, що вони мусили деякий час досить захоплено говорити за порцелянові вази, срібні сервізи, старовинні кольє, старовинні портъери, вибагливі гардини, килими, саєти, оксамити і т. і. й т. і. А також за постійний загальний брак відповідної мануфактури й галантерії, за високі ціни й, кінець кінцем, за республіканську економіку. Щоправда, все це в тих межах, в яких дозволяла присутність у третьому ряді партеру перед виступом відомої, талановитої Істоміної-Чарської.

Пропозицію Костеву щодо гулянки в фое всі рішуче одхилили, бо якраз було дано друге попередження (на кілька секунд з різким болем для очей двічі погасло в залі світло).

Коли знову різко-щедро засяяли люстри, Ніна, глянувши навкруги, ніби вперше зрозуміла, що вона сидить у театрі, в найближчих рядах партеру, як рівна між рівними, в оточенні хай не всіх, хай з неминучими винятками, але в оточенні тих, кого вона вважала за справжніх.

Приємно, лоскотно стиснулося їй серце, і Степан Маркович знову мав нагоду сприйняти теплий, з якоюсь незрозумілою вдячністю, погляд. І знову майнула Ніні іскорка

в його очах — коротко, дивно.

— А я, знаєте, напружую всі свої окулістичні здібності й ніяк не можу знайти серед публіки товариша Данилюка, — з ущипливою міною сказав Кость.

— Що? — здивовано озвався Степан Маркович. — О, будьте певні. Я його, до речі, питав сьогодні. Каже: «Ніколи й зовсім не цікаво».

Тимчасом у ложі бенуару Кость помітив Мішеля з дружиною. Всі четверо охоче повернулися і привіталися легеньким хитанням голів. Пізнали ще кількох знайомих, ще привіталися й почали побіжно обмінюватися думками з приводу спільних знайомих та спільно відомих (домінуюча роля тут, звичайно, належала старшому подружжю, що являло собою аборигенів).

Стороння ж особа, почувши цей обмін, ще раз і остаточно переконалася б, скільки цікавий склад сьогоднішньої аудиторії. Стороння особа почула б, як говорилося в межах можливого і з натяком на відповідну оцінку про здібного інженера, що заробляє величезні гроші, про якусь невситиму польку, що має трьох чоловіків, про відомого хірурга, що міг за одним разом випити дві пляшки коньяку, про якусь екстравагантну масажистку з L'institut de beauté*, що торік намагалася зарізати бритвою свого коханка, про загадкового професора, що ніби знав дванадцять чужоземних мов і зневажав українську, про молодого винахідника, що незрівнянно й ґрунтовно перефарбовував матерії на які завгодно кольори, про надзвичайного приватного оператора в справі ринкових кон'юктур, про молодого поета-інтелігента з літературної ложі «Геть сором», про колишнього видатного підприємця, а тепер гучномовного круп'є, про якогось фахівця в дивній, грошовитій видавничій галузі «папа режет, мама клеїт»...

— Ой! — зойкнув гонг.

Плавко пішла завіса.

Кожному зрозуміло, що заля після цього затихла і напружені очі глядачів жадібно присмокталися до сцени, чекаючи появи головного персонажу. Кожному зрозуміло, що глядачі

* Інститут краси (фр.).

старанно приготувалися спостерігати й переживати, що одних більше цікавила витонченість сценічного «нутра», других — витонченість жіночого руху й коштовність гастрольних убрань.

Зайвим буде також описувати, що гастролерку аудиторія зустріла гучними оплесками, й після першої ж дії вдячні прихильники винесли їй на сцену кошика з квітами.

Щойно почався антракт, Клавдія Мироновна підвелася. За нею підвелися й решта. У переповненому фое натрапили на Мішеля з дружиною, яка сьогодні почувала себе дуже добре і яка не втерпіла, щоб з перших же слів не виявити свого захоплення сьогоднішньою виставою.

Мішель охоче, поспіхом їй підтакував. Але Кость почав їм обом заперечувати. Кость вважав, що захоплюватися ще передчасно, і пробував довести певну розбіжність у акторки між змістом слова та інтонацією.

Степан же Маркович, взявши під руки дружину й Ніну (дружина Мішелева невідступно трималася руки свого чоловіка), деякий час мовчки прислухався, мовчки посміхався, іноді дивувався. Врешті й він не втерпів.

Але перш ніж встрянути в суперечку, він міцно, ніби змовно стиснув Ніну за лікоть, змовно-задьорно підморгнув їй і тоном авторитетного знавця своїм хрипким, розважним баском промовив:

— Панове...

Лише згодом Ніна впіймала ту думку, що він висловлював: відразу-бо її надто здивувало це несподіване тиснення за лікоть, цей змовно-задьорний знак бровою. Не знала, як зрозуміти, як поставитись, бо вражало й подобалось, дивувало й надавало приємної поваги до себе.

Але — дивно. Як почала згодом Ніна прислухатися до тих надзвичайно поважних, надзвичайно упевнених тверджень, що їх викладав Степан Маркович, то захотілося їй чомусь, щоб Кость з усім притаманним йому хистом розбив ці твердження, щоб довів, що Степан Маркович дуже й дуже помиляється.

Кость справді ставив опір, та тільки, здавалося їй, недостатній. Якби вона розумілася краще, якби могла, вона

була б рішучішою. Вона б жодним словом не поступилася. Вона б...

— Степане Марковичу, ви, безумовно, помиляєтесь, — не стямилась навіть, як ця фраза злетіла їй з уст.

Ніби не вона, ніби хтось чужий десь поблизу сказав цю фразу й сказав так серйозно, незаперечно, що погляди всього товариства враз було скеровано на неї.

— Я помиляюсь? Я? Чому? — поволі й уважно спитав Степан Маркович, посилаючи трошки скривлений злотавий подив.

— А ось чому, — підхопив Кость, вчасно визволяючи Ніну.

Але знову Ніні вдалося, що Кость, як і тоді в установі, незважаючи на його захоченість, поводить себе занадто скромно, стримано. Чому? На жаль, додумуватись було ніколи, бо розмова набирала жвавого характеру, і Степан Маркович із своїми відповідями та поясненнями адресувався тепер не лише до Костя, але й до Ніни.

Повернувши до партеру, продовжували ту ж розмову.

Власне, проловжував Степан Маркович. Не заспокоївся він і під час другого антракту, і під час третього, щоразу підсилюючи свої докази матеріалом з допіру відіграних картин.

Він посилався на свою близькість до культурних справ ще з юнацьких років, свою колишню приналежність до кваліфікованих аматорських гуртків, навіть згадував, до речі, за свою колишню приналежність до благодійних закладів. Він називав наймення відомих і маловідомих акторів, критиків, режисерів (деяких, за його словами, він знав особисто) і кожному з них коротко й просто визначав належне місце — від геніальності до сіренької бездари.

Кілька сміливих зауважень, що були кинуті в суперечці на його адресу й порушували його авторитет, очевидно, дуже стурбували Степана Марковича. Він всіма силами намагався цей авторитет поновити, підперти численними доказами і, щоб надати своїм обстоюванням більшої ваги та ефекту, поступово переходив на категоричний, наставничий тон — тон, яким він звик давати накази в установі.

Клавдія Мироновна гордовито посміхалася. Кость нервово морщився. Ніна була в замішанні.

— Раз я кажу, то я знаю, що я кажу.

— Дозвольте це право мати й іншим, — нетерпляче вставив Кость.

— Якщо інші на це заслуговують, — тут же відповів Степан Маркович.

— Дозвольте ж тоді й іншим мати право розцінювати інших.

Суперечка дійшла особистої пікіровки. На цьому, правда, сталася перерва, раптова, неоднозначна, і всі відчували, що перебіг холодний вітрець.

Так дуже часто для людей принципів, сповнених незвичайної поваги до себе й найдрібніших думок своїх, якась незначна, якась випадкова дрібничка стає приводом до штучного атмосферного тиску.

Чи думала Істоміна-Чарская, що її виступ, поза всіма іншими розмаїтими глибокими й високими реагуваннями, може призводити й до таких відмінних, тонких, душевних вібрацій?

Думала чи ні, але виступ її скінчився громом несамовитих оплесків та вигуків. І, лише коли буря потроху почала вщухати, десь із-під стелі залящав лунко-розгонистий посвист. В публіці запевняли, що то вияв надмірного захоплення.

З театрів вертаючи, кілька кварталів ішли гуртком, до якого прилучились Мішель та ще одне знайоме подружжя. Степан Маркович хотів був наймати візника. Його одговорили, пообіцявши супутництво до самого дому.

Як і слід було сподіватися, під враженням «Шальной девчонкі» товариство в'язало пожвавлену бесіду. Тільки Степана Марковича не вдавалося залучити до активу.

Він більше одмовчувався, від часу до часу вставляючи короткі, безапеляційні зауваження. Видно було, що настрої йому погані, що він знервований, а може, стомлений. Він навіть не відповів Костеві на одне з його запитань, красномовно підкресливши, що чує й не чує.

Певна річ, що після цього всього Ніні видалось чималою несподіванкою, коли Степан Маркович на прощання обдарував її при світлі ліхтаря злотова-лагідною усмішкою і двічі стиснув руку, ажень трошки затримав у своїй руці. Ніна,

повторюємо, аж ніяк не ждала подібного вчинку, а тому знеобачка відповіла таким же подвійним стисненням і не поспішила одтягти руку.

За рогом, щойно лишилися вони удвох із Костем, спитала з прихованою непевністю:

— Він таки серйозно образився. Правда?

— Да, здається, — відповів Кость, думаючи про щось своє, і згодом додав: — Не розумію. Адже говорилося з ним коректно, тактовно. От іще обивательська пиха!

Ніна вже була й уста відкрила, щоб підтвердити тактовне стримане Костеве поведження, стільки стримане, що справило й на Ніну враження зайвої скромності. Але тоді мимоволі довелося б чіпнути причини цієї скромності. Розмова десь, певне, була б неприємною для Костя. І вона затнулася.

Мовчали до самого дому. Лише при вході Кость, прокидаючись із задуми, хлопнув Ніну по спині й весело промовив:

— А ти, Нінко, молодець!

— Чому?

— Сказала так сміливо й серйозно, що я сам собі не повірив. Молодець! Це — по-товариському! Пам'ятай, щоб завжди була мені товаришем. Молодець! — і він, обхопивши її за стан, швидко покрокував на східці.

В хаті, поки грівся на примусі чай, Кость устиг за матеріалами сьогоднішнього вечора прочитати цілу лекцію на тему «Що таке внутрішня культура індивіда».

Ніна не перебивала його, не перепитувала, давши волю виговоритися досхочу. Слухала Костя і в той же час обмірковувала, чи розповісти йому за всі ті дивні скеровані на неї прояви, які вона спостерегла у поведінці Степана Марковича. Розповісти дуже хотілося, але щось стояло на перешкоді. Щось утримувало.

І вона не зважилась.

Не зважилась і другого дня, і третього, і через тиждень. Думала над цим багато, і коли, перевіряючи себе, намагалась поновити в уяві всі ті моменти, замість обличчя, замість по-статі бачила тільки золоту усмішку. Золота, трошки скрив-

лена усмішка, мав серпанкова завіса, непереможно заслоняла од неї самого Степана Марковича. День у день серпанок цей ніби ставав густіший, день у день більше й більше виникало сумнівів, і трудно було встановити, свідомо чи несвідомо трапились у Степана Марковича ті дивні прояви, скеровані на неї. Зрештою, вони з самого початку мали досить невиразний характер. Хтозна, може, це певна звичка Степана Марковича, може, своєрідний спосіб поведінки, застосований до подібних обставин, а може... просто випадковість?

Бо припустити щось інше... Припустити можна тільки одне: Степану Марковичу приємне її товариство, і кому в такому разі заборонено виявляти назовні свою легеньку прихильність? Як хто вміє — так і виявляє.

Якось невдовзі після цього трапилось їй зустрітися із Степаном Марковичем на вулиці. Обоє вони поспішали, обом шляхи були нарізно, проте Степан Маркович пройшов пліч-о-пліч з півкварталу, а на відході поцілував їй руку. Але знову ж таки кому в подібних випадках заборонено виявляти свою вихованість, чемність, пошану?

Трудно пізнати загадковість душі людської...

Хто ж не погодиться, що люди — це найскладніша, най-многогранніша, найдивовижніша органічна суть?

Трудно...

Лише на третьому тижні події набрали такого незвичайного характеру, розгорнулись таким незвичайним темпом, що розвіяли всякі сумніви й переконали остаточно.

Сталось так: перед кількома днями Кость похмурнів і почав виявляти особливий непокій — ніби світом занудив. Потім жалівся на біль у голові, на перебої в серці, на загальну втому. Нарешті одного ранку він сказав, що з ліжка не підведеться й на службу не піде. Хорий.

Ніну пойняла тривога. Вона довго сиділа при узголов'ї, молитовно заглядала йому в очі і стиха допитувала, де саме болить, якого саме лікаря кликати.

Та хорий поки що од лікаря одмовлявся.

— Не треба, Нінусь... Зайві видатки. Може, якось ви-клучусь. Це — нерви, прокляті нерви.

Настирливо міряла йому температуру, хоч він настирливо

доводив, що для нервових хороб температура жодної ролі не відіграє. Він мав рацію: в його температурі загрозованих ознак немовби й справді не помічалось.

— Уся моя біда — це нерви, — спроквільно повторював Кость, — відпочити мені треба.

Ходила навшпиньках, заспокоювала обережненьким голосом.

Острах, жалість і ніжність сповняли всю її істоту. Вона здавалася трохи безпорадною, а тому ще сердечнішою. Вона радила хорому якнайменше говорити, кілька разів застерезливо перебивала його — мовляв, потрібен абсолютний спокій.

Хорій не погоджувався на цей режим. Але, не погоджуючись, він і сам часто перебивав себе несподіваними, довгими паузами, часто, ніби щось згадавши, замислювався і стуляв очі й уста з болісним виразом.

— Голова болить? Може, компрес покласти? Може, компрес на серце?

— Ні, дитинко... Треба, щоб організм переборював самотужки.

Брав її за руку й похваляв за чуле ставлення. Говорив, що дедалі глибше й глибше запевнюється в її відданості і висловлював думку, що з таким другом можна, либонь, сміливо пуститися в яку завгодно путь. Висловлював сподівання, що на випадок тих чи інших ударів неблаганної долі (всі ж, мовляв, під фатумом ходимо, все залежить од моменту), на випадок ударів такий друг, як Ніна, навряд щоб зрадив, такий друг навряд щоб завагався, зупинився, не насмілився зробити потрібного, хоч, може, й небезпечного кроку.

— До чого це ти, Костику? — глянула запитливо, не розуміючи причин такої розмови.

— А я не знаю. Може, тому... — він зупинився, трошки подумав і стомлено додав: — Хто його зна... Може, тому, що... Ну, от уяви собі, що я помер, що нема мене.

— Костику?

— Ні, ні, почекай! От уяви собі, що так сталося. Уяви — і тоді почасти зрозумієш, до чого я це все кажу. Коли б мені довелось помирати і коли б я був певен у такий твоїй відданості, що й після смерті ти будеш моїм другом, будеш мій,

так би мовити, духовний спадкоємець, помирати б мені, Нінко, було легше відсотків на п'ятдесят. Ти мене розумієш?

— Ну да... — поволі, напівздивовано, напівзамислено мовила Ніна, — тільки навіщо ж помирати?

В цю хвилину у неї промайнула думка, щоб відкритися Костеві із с воєю істотною таємницею матері. Але відразу згадала принципове негативне Костеве ставлення до подібних явищ (вже було на цю тему кілька побіжних розмов), згадала, що мусить відтягти справу, доки не поставить Костя перед неминучим фактом, — і натомість обережно додала:

— Ну да, ти маєш рацію. Я тебе розумію. Тільки, серденько, який же з мене спадкоємець? От якби нам дитинку...

— Що, фізіології захотілося? Ах, свята простота! Покиньмо за це, не такі тепер часи. А головне: ми ж не обивателі, щоб... як той казав, плодіться і розмножайтесь. Колись, може...

Не скінчив, обірвав думку. Зависла довга мовчанка. Більше цього питання не чіпали, навіть натяки на нього обминали далекою стежкою.

Уривками, з перепочинком, хорий говорив уже на теми позабуденні, почасти абстрактні. І щодалі більше й більше вдавався у мрійність, фантазував, при чому видко було, що це фантазування досить гарно впливає на нього, полегшує стан, підносить настрої. Врешті через місток якогось «проклятого вопроса» якимсь непомітно повернув він знову до своєї особи.

Лежачи із закритими очима, спроквільно, журливо розповідав Кость, як обірветься шлях тривоги і страждань, як понесуть його колись осінньої днини до вічного спокою.

— *Sic transit gloria mundi**.

І ніхто, мовляв, не подумає, якої на земній кулі цікавої комашки не стало. Ніхто не домислиться, скільки можливостей було заховано в цій істоті, скільки згасло невикористаних здібностей, невичерпаних сил.

Він, між іншим, хотів би, щоб, ідучи за труною, ніхто не плакав, щоб маяло багато-багато чорних прапорів, і щоб усі

* Так минається слава світу (*латин.*).

й усе було чорне. Щоб дійсно справляло враження урочисто-величної процесії суму.

І тільки на могилі той, хто кидатиме жменьку землі, щоб разом із землею кинув востаннє зрошену слізьми білу хризантему...

— Так, так... рано чи пізно... І на могилу обещай ти приноси́ть мне хризантеми...

Ніна поспіхом затулила йому рота. Ніну зворушили ці сумні фантазування. Ніна відчула наближення слізного жалю і постаралась одвести розмову до іншої теми.

Години біля третьої Кость раптом заборсався.

— От чорт! Як же це я? — згадав він щось дуже важливе.

Потім попросив олівця, паперу й, швиденько написавши, поклавши до коверти, заквапив Ніну:

— Поки не пізно, побіжи до мене на службу. Передай цього листа Степану Марковичу й попроси його, щоб конче надіслав тобою книжку. Він знає яку. А книжку загорни в газету... От чорт! Як же це я? Там же без мене можуть переплутати...

Турбуючись, щоб Костеві через його сьогоднішню відсутність на посаді та справді не було неприємності, Ніна вхопила листа й чимдуж побігла.

Робочий день в установі саме кінчався. Дехто із співробітників, притискаючи до серця роздуті портфелі, уже спливав по сходах із виразом чесно й старанно виконаних перед республікою обов'язків.

Степана Марковича вона ще застала — старанно докінчував у своєму кабінеті свої республіканські обов'язки.

— Ах, наша?..

Зустрілися як і щоразу, з тією лише різницею, що Степан Маркович, скося озирнувшись, поцілував їй руку.

— Вперше цей діловий кабінет є свідком такого... інтимного злочину, — грайливо застеріг він, злотова посміхнувшись, — але для вас...

Подала листа.

Перечитав уважно. Дуже уважно. Співчутливо похитав головою.

— Значить, захворів Костянтин Львович? Шкода, шкода... Ну, я зараз, — попросив хвилинку заждати, поки скінчить свою

невідкладну справу і, взявши зі столу теку з папірцями, вийшов.

Тепер тільки, лишившись на самоті, Ніна зрозуміла, що сидить у великій установі, в кабінеті поважного співробітника. Перебігла оком довкола, й відразу кімната видалась їй строгішою. Але того остраху, що раніше взагалі опановував її перед дверима установ, тепер уже не було. Вона відчула навіть, що й сама залюбки могла б приходити сюди та працювати, аби-но дали їй працю по силі.

Ця несподівана думка так сподобалась їй, можливість праці повстала в уяві з такою ймовірністю, що вона вирішила, повернувши додому, конче розпочати необхідні заходи: підготувати Костя, довести йому, переконати, щоб погодився, щоб допоміг.

Адже й Степан Маркович, напевне, допомогти не odmовиться? Ставиться ж він прихильно, з пошаною. Така чемна, розумна, статечна особа навряд щоб не відгукнулась. Така витримана, вихована людина... Авжеж, витримана й вихована. Він, прикладом, і згадки не подає за те непорозуміння, що виникло в театрі. Певна річ, він стоїть понад цим. Він поважає себе і не може припустити, щоб дрібні випадкові непорозуміння порушували людські стосунки.

— До ваших послуг, Ніно Сергіївно, — уклонився Степан Маркович, повертаючи до кабінету.

— Це я до ваших послуг, Степане Марковичу. Ви, здається, маєте передати якусь книжку?..

— Так, так...

Але виявилось (так сказав Степан Маркович), що службовці вже порозходились, і матеріали, які просив Кость, на жаль, замкнено. На жаль, той, хто замкнув, ключі забрав із собою.

Це дуже стурбувало Ніну. Вона не могла припустити, що прийде додому, не виконавши важливого доручення. І, хоч справа була безнадійна, вона ще раз несміливо перепитала, чи не можна якимсь іншим способом добути ті матеріали. Вона тут же послалась на Костів непокій: щоб, мовляв, без нього чогось там не переплутали...

— О, будьте певні, не переплутають, — заспокоїв Степан Маркович.

Ніна підвелася.

Степан Маркович теж підвівся. Пильно, загадково скинув на неї очима.

— Ви, мабуть, не в курсі справ, Ніно Сергіївно? — запитав повільно, стиха.

— А що таке?

— Бачте... може, мені не випадало б... Може, це буде надто нетактовним втручанням у чужу... в чужі... Але, поважаючи вас... шануючи вас...

— Але що таке? Кажіть, будь ласка.

— Тільки не хвилюйтесь. Нічого особливого. Просто... Ні, краще ходімо звідси, я вам по дорозі все до подробиць...

Вийшли на вулицю. За першим же зворотом Степан Маркович узяв Ніну під руку й звернув її увагу на невдалу архітектуру великого протилежного будинку — все ніби нагадує скандинавський стиль, а безформні балкони приліплено, мов ті гнізда, мов доморобні скриньки.

— Азія!.. Господи, яка ще в нас Азія!

— Ви обіцяли...

— Знаю, знаю. Не турбуйтеся! Все, що я обіцяю, я маю звичку виконувати своєчасно і сумлінно.

Це було сказано діловим, холоднуватим, майже наставничим тоном, після якого ніхто не насмівся б докучати зайвими домаганнями.

Степан Маркович все ж таки продовжив і розгорнув свою думку щодо Азії — усе, на його думку, не так, як у людей. Навіть самі люди. Пошкреби трошки зверху — і під універсальною лускою неодмінно відкриєш печеніга...

— Зайдімо, Ніно Сергіївно, — і він чемно вказав рукою на гостинні двері підвалу з жовтогарячою вивіскою «Замок Тамари».

— Вибачте, але я... — розгубилася Ніна.

— Тільки, ради Бога, не робіть із цього якихсь сумнівних висновків, — перебив тим же холодним, діловим тоном.

Щоб розвіяти вагання й схилити Ніну, Степан Маркович коротко й просто виклав їй, що зараз у нього надзвичайно багато роботи, що йому ніколи вгору глянути, не то що йти додому обідати, що він, запрошуючи її зараз до ресторану,

хоче, так би мовити, двох зайців убити — побалакати з нею і в той же час встигнути підживитися.

— Ну, добре.

Його, очевидно, тут знали, бо зустріли поспішними уклонами, і він без довгих зволікань попростував навкоси через усю залю. Вони посіли місце в окремії затишній кабіні (як інакше можна назвати куточок, що його напіводгороджено розмальованими дошками та примхливими складками за-ялзених порт'єр?).

Його, очевидно, тут дуже добре знали, бо негайно, без жодних замовлень, з'явилося на столі вино.

Ніна нетерпляче хрускала пальцями, озиралась на всі боки. Ніяк не могла знайти цієї опорної точки, що, ставши на неї, відчула б у собі більше певності й спокою: дома — хорий Кость, тут — якась нова, підозріла історія.

Та ще й побачення набирало затяжного, невиразного характеру. Чому справді Степан Маркович не наважується відразу сказати? Чому він наливав два келехи? Може, хоче підготувати, щоб новина вразила з меншою прикрістю?

Трудно буває збагнути душу людську, трудно прозирнути в глибини тих темних днищ...

— Сподіваюсь, ви не одмовитесь? — підняв свого келеха, чокнувся.

Вона механічно пригубила, але їсти не погодилась.

Тоді глянув на неї уважно, вдумливо, майже строго, точнісінько так, як за першої зустрічі на вечірці. І точнісінько, як за першої зустрічі, Ніна відчула, що їй бракує незвольності, що її опановує незрозуміла сум'ятність. Якби ще обставини склалися інакше, якби перед нею зараз сидів хтось інший, а не Степан Маркович, якби не обмежувало її почуття шаноби та наявна залежність — вона знала б, як їй поводитись.

— Ні, Степане Марковичу, я мушу йти, — встала несподівано для себе самої.

— Зараз підете, зараз підете, — схопив за руку, примусив сісти і твердим, владним поглядом, спонукуючи до покори, вказав їй на вино.

Поступилася — однак з умовою, що ні краплинки більше.

Він називав це зайвою, недоречною упертістю. Дивувався навіть, здавався навіть ображеним. Бо як, зрештою, пояснити? Невже вона думає, що випити чарку вина із знайомою людиною — явище осоружне, злочинне? Тоді вона страшний ретроград (Ніна цього слова не розуміла), якому важко переступити вузьку межу тривіальності (Ніна й цього слова не розуміла, догадавшись проте, що гарного тут мало). Невже вона справді до цієї простої зустрічі ставиться з упередженням? Тоді вона дозволяє собі нічим не виправдані, погані думки на адресу Степана Марковича і не хоче простих дружніх взаємин. А може, таке товариство їй взагалі не подобається? Тоді, о, тоді він дуже й дуже просить вибачення. Тоді він не затримуватиме її ані хвилинки, хоч і буде йому прикро: бо ж, по правді, на її тільки честь подано це вино, для неї тільки віддано час та ширу увагу.

Ніжно-злотоваво посміхнувся. Знову налив, пересунувши свого стільця на ближче, зручніше місце. І знову, як і тоді в театрі, спалнула в його очах незвичайна, дивна іскорка.

«Що це все має значити? Чого йому треба? Невже?.. — подумала Ніна, і раптом у ній прокинулось те болюче, шалене, що, не вважаючи на нові обставини, увесь час потайки жило в ній, ховалося десь у найтемніших куточках істоти, як непокірний звір. Те несамовите, чого вона сама боялася і від чого завжди хотілося їй скрикнути або хапати, рвати, розбивати...

Вона інстинктивно шарпнулась убік.

Він інстинктивно хотів наздогнати, утримати.

Вона злегка вигнула.

Він промахнувся — рука упала їй на плече й грубо ковзнула по грудях.

— Е, брось! — застережливо гукнула Ніна і тут же, сама злякавшись, засоромившись, додала грайливо: — Товаріщ...

У відповідь Степан Маркович допитливо вигнув брови й, посміхнувшись, хильцем ковтнув свого келеха.

— До побачення, — Ніна встала, почала нашвидку обмикувати, поправляти вбрання.

— Що? Йдете? — мовив досить неспокійно, ніби нічого не сталося, — значить, не хочете, щоб я сказав?

- Говоріть!
- Випийте, тоді скажу.
- Не торгуйтесь, не купите!
- Знаю. Купляють те, що продається.
- Досить. До побачення!

Але тут Степан Маркович заступив їй дорогу. Занепокоївся. Просив, щоб конче лишилася. Хвилин на п'ять. І побожився, що більше легковажень собі не дозволить.

— Ради Бога, не думайте погано. Ні купляти вас, ні обдурювати жодного наміру в мене нема. Ваше товариство, як бачите, мені дуже приємне, і я... Але годі про це. Ближче до справи.

Голос йому відразу став глухіший. Очима ж проймав, пожадливо ловив кожний найменший рух, найменшу зміну в її обличчі, — ця схвильованість, ця запальність, що охопили Ніну, мабуть, дуже зацікавлювали його й подобались йому.

Ще раз попросив сісти. Ще раз зустрів мовчазну рішучу одмову. Тоді коротко, узагальнено розповів, що в апараті у них цими днями трапилась неприємність. Головне ж, що тут в найбільшій мірі спричинився Кость. Як саме? Говорити довго, та й не слід говорити. Одне слово, у нього в рахунках виявлено великий брак грошей. Наслідки мають бути надто погані. Допомогти Костеві надзвичайно трудно, бо якраз наспіває відчитний термін, а, крім того... крім того, якби в апараті менше сиділо різних данилюківців...

— От і все, що я можу сказати. Подробиць шукайте з інших джерел.

Якби ця звістка упала ще в його кабінеті чи по дорозі, Ніна, звичайно, сприйняла б її гостріше, болючіше. Але, встигнувши вже припустити в думках кілька скрайніх можливостей, вона тепер лише несвідомо ступила крок вперед і стиснула уста. Їй одразу зрозумілою стала і вся Костева поведінка, її це неймовірно вразило, але в той же час їй навіть дивно було на себе, на свою витриманість у цю хвилину.

- Правда? — спитала вона згодом.
- Я брехати не вмю.
- І невже не можна допомогти?
- Ні!

— Ну, що ж. Так, так... Ну, що ж... Дякую, — і повернулася, одхилила порт'єру, щоб вийти.

— Чекайте!

Степан Маркович тороплено знявся на ноги. Степан Маркович знову занепокоївся. Його десь, певне, бентежило, що так незлагідно, невдало кінчається їхня зустріч. Адже він сподівався іншого.

Він тепер запевняв, що тільки глибокою пошаною й прихильністю до Ніни можна пояснити маленьку легковажність, що трапилась оце недавнечко, і він просив, щоб усе це лишилося між ними — хай, мовляв, буде в них така маленька скромна таємничка. Він також просив зрозуміти тепер, чому саме він не дав матеріалів. Матеріали, — признався він, — не замкнено. Матеріали завжди під рукою. Але давати їх додому, на приватні руки, особливо за цих складних обставин, — хто ж одважиться на подібний злочин? Із свого боку він обіцяв вжити заходів, щоб хоч трохи заладнати справу. І тут же застеріг, що його зусиллями заладнати цю справу майже неможливо.

— Знаєте що, Ніно Сергіївно? Щоб ви повірили, переконалися, щоб могли виправдати мене, знаєте що?.. Приходьте до мене ввечері. Я тепер навіть вечорами працюю в установі. Приходьте до мого кабінету й самі подивитесь. А?

Ніна мовчала. Дивилася обіч.

— Приходьте, Ніно Сергіївно, чи сьогодні, чи завтра. Я охоче, я ждатиму... Може, справді ми вдвох щось придумаємо? А? Прийдете? Нікого більше не буде, і ми вдвох... розумієте? Ми вдвох, може, справді щось... А?

Її рука, що досі нервово стискала китиці порт'єри, різко шарпнулася, упала, лишивши натомість безсило звислу, надірвану торочку. Не сказала вона більше ні слова. Не глянувши, вийшла.

І не пам'ятала, як сталося, що вона так швидко, ніби зовсім не будучи на вулиці, одчинила двері до своєї квартири.

Кость спав. Коли глянула на нього, неприємно шумшувельнуло в грудях, але вагалася: будити чи ні?

У сні він здавався ніби кращим, невиннішим, зовсім, як той хлопчик. Кілька хвилин у задумі стояла над ним, поки не

помітила, що вії його тремтять.

— Ти спиш? — кинула нагально.

— А? Що? Да, сплю, — зиркнув Кость здивовано, як належить зиркати збудженим, і потягнувся.

— А я думала, ти спиш.

— Та сплю ж...

— Неправда! — і це непотрібне прикидання, ця нещирість неприємно вразили Ніну.

Але ту ж мить у неї наспіло стільки запитань, стільки слів, що не знала, як почати. Вирвалось само, нестримно, благаючи:

— Кость, скажи мені всю правду!

Не слід довго зупинятися на цій сцені. Розповімо коротко: спочатку Кость не хотів нічого говорити й доправлявся, щоб першою говорила Ніна. А як побачив, що на цей раз жодними заходами не зламає її упертості, і зважив, що Ніна напевно встигла багато довідатись (недарма-бо ставить категоричну вимогу), але всієї правди довідатись ще не встигла (недарма-бо просить сказати правду), — то признався, що в нього виявлено в рахунках чималі недоліки.

Суми він не міг назвати, бо сам іще точно не знав — навіть приблизно не хотів сказати, не вважаючи на настирливі Нініні просьби. Ясно, мовляв, що цей випадок мусив вплинути на нього з неймовірною силою. Ясно, через що Кость почуває себе хорим. Уявити ж тільки, що чесна людина, яку вчора всі поважали й цінували, сьогодні через випадковість, через каприз неблаганної долі обернулася на — страшно вимовити! — на розтратника. Хіба не трагедія? Хіба не можна захоріти? Якщо лиха цього не вдасться заладнати, якщо, боронь Боже, довідається Данилюк або хтось із його прибічників, якщо піде поголос і приведе судового виконавця, — тоді... тоді Кость не витримає. Серце йому розірветься або ж він сам припинить рух свого серця.

Поспіхом, як і раніше на словах про смерть, Ніна затулила йому рота. Тільки замість недавніх тривожних просьб тривожно сказала, більше стверджуючи, ніж запитуючи:

— Ти програв гроші?

Навряд щоб хтось інший, будши на місці хорого, нава-

жився б схибити честю, покривити душею, коли думку висловлювалося так просто, коротко, владно.

І Кость без довгих зволікань ствердив цю думку теж коротким покивом голови. Додав лише, що програв не всю суму — частину. Де ж поділася решта — пугтя не добере. Можливо, що, нервуючись, він не розгледів як слід усіх рахунків. Можливо, десь щось переплутав чи забув занотувати. Можливо, решта ще знайдеться. Саме тому й просив він принести матеріали додому, щоб спокійно, уважно перевірити. Він не сумнівався, що їх йому принесуть, але... але пора ж і Ніні розповісти, як і що там було.

— Що було? Ось слухай...

Розповіла, підкреслюючи своє здивування й обурення. Розповіла од самого початку. З найменшими подробицями. Все.

Лише наприкінці, передаючи з відтінком іронії й двозначності сцену запрошення до кабінету, похопилася, чи слід було все викладати, чи не пошкодить.

— До кабінету? Увечері? Ач, який галантний павіан! — теж іронічно, двозначно похитав Кость головою.

Але не рвонувся, не скипів, як сподівалася Ніна. Вислухав усе з напруженою увагою і потім довго дивився в одну точку. Либонь, щось задумав, розмірковував...

Далі-подалі, прорвавши сповиток задуми, Кость гірко-насмішкувато скривив уста й перевів погляд на Ніну. Помітивши на її обличчі відбиток ще не втамованого подиву й обурення, він сказав, що особливо дивуватися, вражатися нічого. Адже не треба забувати, що вони мають до діла з обивателем. І якщо Ніна досі не йняла віри Костевим закидам, то тепер вона має наочні докази, тепер напевне повірить. Бо, не кажучи вже за інші сумнівні й просто негідні вчинки Степана Марковича, що він їх дозволив собі сьогодні, як можна сприйняти, як поставитись до його брехливих комбінацій з ключами? Чому він побоявся дати Костеві матеріали? Не інакше, як через острах, щоб Кость не підчистив рахунків, не підставив цифр. О, тепер цілком ясно, що цей хитрий павіан хоче загодя вмити руки, хоче відійти якнайдалі.

Кость підвівся, захвилювався. Більше й більше обурюючись, він почав викривати прогріхи й самого Степана

Марковича. За його словами, Степан Маркович також був причетний до цієї неприємної справи. Ще недавно становище Степана Марковича майже дорівнювало становищу Костя. Та він — цей досвідчений лис — він зумів так ловко повернути діло, так вчасно запобігти, що тепер зовсім сухим виходить із води.

А інші, нічого не знаючи й покладаючись на його солідарність, не поспішали зводити кінці у своїх особисто-меморіальних зошитах. Особливо ж складна й погана ситуація припадає на Костеву долю.

— Він каже, що не може допомогти? Бреше, лицемір! Бреше! Тільки він один і може! Тільки він!.. Чортова душа! — крикнув Кость, зриваючись, і одразу ж вхопився за серце, безсило впав на постіль.

Через хвилину на серці йому лежав компрес.

Трохи заспокоївшись, хорий продовжував викривати Степана Марковича ще з ряснішими деталями. Хто-будь свіжий, почувши це все, безумовно, здивувався б, що за такий короткий час спільної праці можна вже так глибоко поринути в справу й наладати особисту близькість, як це зумів Кость, можна так багато вже дізнати й зробити. І хто-будь свіжий, навіть нічого не відаючи за Мішеля, безумовно, припустив би тут не що інше, як велику і вдячну чинність протекції, а також мусив би визнати чималу Костеву обдарованість щодо вміння пристосовуватись.

Взагалі ж усі Костеві викривання, пояснення й докази збігалися на тому, що якраз од Степана Марковича найбільше залежить, що Степан Маркович може затягти відчитність, перемістити поки що ордери, певну частину грошей списати й т. ін., й т. ін. Саме на таку його солідарність Кость і покладався. Та й без солідарності, кінець кінцем, він обійшовся б, якби загодя знав, що термін позачергових більших звітів буде чомусь пересунуто на найближчий час. Оця передчасність особливо підозріла. Принаймні, у Костя останніми днями склалося враження, що тут перш за все навмисне діє рука Степана Марковича.

— Еврика! — знову схопився Кость, і в надто розплющених очах зяянів надто підкреслений здогад. — Знаєш, Ніно,

звідки це все? Пам'ятаєш театр? Пам'ятаєш, як він образився?

Ніна завагалася. Ніна спостерегла Костеву ж неупевненість. А головне — вона інтуїтивно відчувала, що роля образи тут не може бути за основу. І вона спробувала навести кілька прикладів, що цілком заперечували чинність образи й заперечували Костеву нападливість.

Однак переконати Костя вже було неможливо. Він ухопився за цей здогад із такою ретельністю, ніби від самого здогаду залежало щасливе вирішення всієї справи. Він посилався на те, що загалом дуже добре знає людей і зокрема встиг дуже добре вивчити хитрозатайливу істоту свого начальника.

Еге ж! Зовні Степан Маркович може бути навдивовижу ввічливий, але це ще зовсім не свідчить за теплоту й прихильність його душі. Душа, мовляв, у нього обивательська, змінна, продажна і в той же час хоробливо-амбітна, злопам'ятна. Нічого нема гіршого для такої людини, як порушення її авторитету. Така людина конче віддячить, конче помститься.

Що ж до Ніни, то Кость відверто признався, що розуміє, чому в неї такий заперечливий настрій. Ну звичайно, їй не хотілося б саме цієї причини, бо тоді в театрі вона теж образила Степана Марковича.

Так, так! Вона — нікуди правди діти — теж причетна до образи. Вона теж винна.

— Костику, ну що за образа? Слухай, це вже ти... — спробувала ще раз запротестувати, але Кость нагально перебив її.

Чи ж їй краще знати?

Чи ж їй доводити?

Супроть посипалися численні, найрозмаїтіші докази, за якими щось через півгодини почала зростати ціла теорія, надзвичайно цікава теорія, поступовно, всебічно обґрунтована. Теорія твердила, що всі людські радості й нещастя залежать від того, скільки сильно виступає почуття образи — почуття, що разом з інстинктом самозаховання закладено природою в кожній людині. Але не в кожній людині вистачає розумових підойм, щоб його регулювати. Теорія твердила,

що непомітно це почуття може обертатися в обопільну глибоку зневагу, у зненависть, у ворожнечу. Може, нарешті, перекидатись на цілі групи, обертатися в масовий рух. Так, так! Цьому є приклади! І майбутні психологи та історики, певне, точно дослідять, що всіма війнами передусім рухало якраз оце почуття — почуття образи.

— Треба ж, Ніно, розуміти...

Після цього вже Ніні бракувало відваги й охоти продовжувати свої обстоювання. Свідомість своєї відсталості й слабкості перед цим буйним злетом Костевої думки, наявність якихось непевних припущень, майже увертів з боку Костя — знітили її, засмутили, приборкали. І хоч вона вже готова була поступитися деякими нещодавніми запереченнями, але в той же час в ній ще більше зростало переконання, що причин передусім треба шукати в Костевій картярській пристрасі та невдалій (цього разу) поведінці на службі.

— Ну, хай... — прискорено й зневолено погодилась Ніна, — але ж треба щось робити, треба зараз же... негайно!

Найгірше, найстрашніше для неї полягало в тому, що, очевидно, сунулась неблаганна хмара, ось-ось мав ударити грім і — хтозна — чи утримається під навалою бурі їхній байдачок, чи не підхоплять розгойдані хвилі її дорогого Костя й не понесуть далеко-далеко, понесуть надовго, а може, й назавжди...

Треба зараз же шукати можливих шляхів до порятунку. Треба скупчити всю імкливість, всі сили, щоб конче запобігти лиха. От хоч би позичити частину грошей. Трохи в Мішеля, трохи в інших знайомих. Спішно написати до родичів. Кінець кінцем, дещо з речей закласти в ломбарді, дещо продати.

— Костику, як ти думаєш?

— Да, звичайно, все це можна. Звичайно, копійка до копійки... — мляво погодився Кость, обдумуючи щось своє.

— Стривай!

Ніна скочила. Тороплено кинулася в той куток, де було заховано її вузлика «про чорний день», і небавом тремтливими руками подала Костеві примітивну скарбничку. На здивоване, мовчазне Костеве запитання вона коротко нагадала йому за машинку й, певна річ, розуміла тепер, чому він не виявляє жодного невдоволення. Навпаки, Кость був

приємно вражений, хоча, похапливо взявши карнавку, не міг не вигукнути:

— Як це шляхетно і як це трагікомічно! А втім, усе життя — одна трагікомедія. Сьогодні сміх, а завтра сльози. Сьогодні ти, а завтра — я!

Коли ж підрахував, гірко посміхнувся: в карнавці було щось біля дев'яти карбованців.

— Одна іронія... — зітхнув він і переклав гроші до свого гаманця.

— Я побіжу до Мішеля, — запропонувала Ніна.

Кость не заперечував, попередивши однак, що сам уже звертався не тільки до Мішеля, але й до решти, кого вважав за приятелів, і всі одмовили. Та іншого, мовляв, і сподіватися важко, бо якраз біда майже завжди переконує, що друзі — лише міт. Так. Становище досить розпачливе, досить безнадійне. Грізний-бо фатум не любить жартувати. Грізний фатум звів уже чорні крила, і вже вчувається його страшний, мертвотний подих.

— Ах, Нінко, видно, мені так на роду написано. Між іншим, колись одна ворожка мені це віщувала. Так, так! Я лише тепер згадав. Може, це й смішно — вірити ворожкам, але це факт!

Ніна все ж таки побігла до Мішеля. Мішель співчував, посилався на власні недостатки, просив вибачити і все ж таки одмовив.

Вертаючи од нього, Ніна ледве-ледве утримувалась, щоб не заплакати. І в себе вдома вона, мабуть, дала б волю сльозам, якщо застала б Костя з тим же безнадійним, нестерпучим виразом.

Але сталася дивна зміна: Кость ніби повеселішав, здався спокійнішим. Кость ніжно пригорнув її до себе, знову подякував за клопітливість та виключну відданість і сказав, що в нього почали виникати деякі плани, що він, дуже можливо, винайде вдалий вихід.

Заспокоїв.

На ранок цей настрої Костя не покинув. Він дбайливо збирався на службу, обдаровуючи Ніну такою ж, як і вчора, вдячною ніжністю. На відході замиловано взяв її голову в

руки, поцілував у чоло й просив не хвилюватися. Сказав, між іншим, що має на думці відверто, широко поговорити із Степаном Маркевичем, турбувався лише, щоб не дійшла передчасна чутка про всю цю історію до кого-будь із данілюківців.

Чого тільки не передумала Ніна, лишившись на самоті. Один вчорашній день відкрив їй так багато, приніс стільки несподіваних вражень, збудив стільки найрозмаїтіших домыслів, що охопити це все, виважити, одсіяти зайвину й підсумувати лишок було нелегко. Та й сьогоднішній день, довгий, як ніколи, сповнений очікувань, ще таїв у собі чимало непокоїного, загадкового. Ще ж невідомо, чим мала скінчитися одверта, щира бесіда із Степаном Маркевичем.

Образі, на яку й сьогодні вранці незмінно посилався Кость, Ніна не йняла віри. Але припускала: якщо Кость вибачатиметься, це справі не пошкодить. Підлещений-бо такою чутливою пошаною, Степан Маркович може цього разу поступитися своєю надмірною службовою обережністю, може погодитись на Костеві просьби. Якщо справді од нього найбільше залежить (Кость, принаймні, запевняв), то й сама вона була не від того, щоб звернутися особисто до Степана Марковича й підсилити вплив іще своїми просьбами. Хоча вчорашнє побачення й скінчилося незлагідно, проте дало наявні докази, що вплив її може бути досить сильний.

Правда, все це, кінець кінцем, збігалось до... вечірнього запрошення... до кабінету... запрошення, що не лишало для Ніни жодних сумнівів. І, зупинившись довший час на цій думці, обмірковуючи всебічно, Ніна прийшла до висновку, що й на такий скрайній крок можна було б врешті погодитись. Вона знала, як мусила б скінчитись подібна візита, і, рятуючи Костя, рятуючи себе, вона врешті наважилася б... О, звичайно, потайки. Звичайно, так, щоб Кость не лише нічого не знав, але й, боронь Боже, думки жодної не міг припустити. І вона тепер пожалкувала, що розповіла Костеві зайві подробиці. Ну ж бо справді виникне така потайна скрута, така інтимна необхідність? Якщо так, їй довелося б вживати неймовірно складних пересторог, виключних хитрощів, щоб аніякісіньким натяком не викрити себе перед Костем.

А втім — це ж одні лише припущення. Можливо, надто помилкові, недоцільні, не варті того, щоб роздумувати над ними і, тим паче, користатися з них. Тут, мабуть, потрібні якісь інші, тактовніші, кращі заходи, що з більшою певністю допомогли б справі та не примушували б до подібних скрайніх, небезпечних кроків. Мабуть, Кость щось вигадас, щось зміркує — не дарма йому покращав настрої і очі заясніли надією.

Кілька разів вона вибігала на вулицю, щоб зустріти Костя й ще здалеку розпізнати, який йому вираз.

Не вгледіла — прийшов якраз тоді, шойно сама вернулася з вулиці. Прийшов заклопотаний, хоча з тією ж надійною ясністю в очах.

— Ну, як там, Костику? — кинулась до нього.

— Побачимо, побачимо... З данилюківців, слава Богу, ще ніхто нічого не знає, — і попросив йому не заважати.

Не гаючи й хвилинок, понавиймав із портфеля цілі купи різних паперів, присів до них з олівцем, потону в пильній роботі. Обідати одмовився. Не хотів втрачати на спішності.

А робота, крім спішності, мала, очевидно, ще й досить складний, відповідальний характер. Робота ще й нервувала — Кость шарпався, сварливо бурчав, різко цокав на рахівниці, від часу до часу рвав якісь папірці і дедалі частіше поглядав на годинника.

Вже до вікон припала густа зимова сутінь. Вже годинна стрілка завертала на дев'яту, коли він поклав олівця, одкинувся на спинку крісла і так зітхнув, як має право зітхати людина, що допіру нарубала стося дров.

— Нінусь, — ніжно мовив він згодом, глянувши знову на годинника й укладаючи папірці до окремої теки, — Нінусь, велике прохання...

— Охоче, охоче, будь ласка...

Кость продовжував, не повертаючись, заклопотано підбираючи папірці:

— От що, дитинко... Одягайся зараз і занеси всю цю історію до контори!

— Куди?

— Степану Марковичу.

— Що? — насторожено сіпнулась Ніна.

— Та не що, а занеси, віддай!.. Ну, і... попроси його гарненько ще од себе. Розумієш?

Ніна відразу інстинктивно вгадала його справжню волю. Але ще вагалася, ще боялася повірити. Хотіла перепитати, переконатися і натомість просто чомусь кинула:

— Я не піду. Неси сам!

— Як не підеш? — аж тепер повернувся Кость, погрозово блиснув очима. — Як то не підеш? Попереджаю, я дуже знервований. Попереджаю, щоб жодних скандалів, щоб усе тихо, спокійно, культурно.

— Але ж, Кость! Як ти можеш? Як тобі?.. Хіба ти не знаєш, куди ти мене посилаєш? Хіба ти забув, що вчора...

— Ах, Боже мій! Слово честі, ця хахлушечка хоче бути святішою, ніж сам папа римський!

— Кость, — спокійно і дуже серйозно сказала Ніна, — щоб ти мене більше не називав хахлушкою. Чуєш? Досить уже цього!

— Та не може бути? Ха-ха! — іронічно й здивовано скривився Кость. — Подумаєш, яка справді свідомість, яка образа! Ха-ха! Це мені подобається! Тут справа ходить про порятунок людини, а вона мені про святу недоторканість своїх полтавських галушок... Це мені подобається!.. Та зрозумій, зрозумій же, що тут не місце всяким церемоніям! І не забувай, що винні ми тут обоє! Чи ти, може, знову будеш заперечувати? Знову, як той останній зрадник, будеш викручуватись? Знову будеш підло ховатися? А? Зрозумій же нарешті...

Кость зірвався, прискорено заходив по хаті.

Кость намагався довести, що в цій візиті нема нічого особливо принижуючого. Висловлював сподівання, що Степан Маркович яких-будь скрайніх легковажень собі не дозволить. Йому, мовляв, дуже приємно буде побачитись із Ніною, побалакати з нею, а це зараз має величезне значення. Між іншим, Степан Маркович жде. Степан Маркович знає, що Ніна прийде, бо так пообіцяв Кость. Не треба ж виставляти Костя брехуном. Все, мовляв, тепер залежить од самої Ніни — вона не маленька, вона... лекцій тут давати їй нічого. Бо якщо справді вона відданий друг, то саме тепер

вона мусить довести свою цілковиту відданість, мусить всіма мірами допомогти.

— А всяка там дріб'язковість, метафізика, всякі там солоденькі бабусині принципи... К чорту! Ми не обивателі! Ми мусимо стояти понад цим! — і Кость запобігливо, услужно подав їй пальто.

— Я не піду, — тихо повторила Ніна.

Все це так приголомшило її, що нерухомо застигла на одному місці, мов кам'яна. Лише не зводила з Костя загадково-проймаючого погляду, і кожне його слово було, мов болісний цвяшок у серці, кожний рух, мов жорстокий удар.

Не могла, ніяк не могла сприйняти свідомість, що Кость відверто наважився запропонувати цю продаж-куплю. Сама вона, обережненько, потайки, рятуючи справу, — інша річ. Але наявно, за вимогою — яка безодня глуму, яка несподівана образа, який біль!

І саме через цей щемітний біль більше й більше зростав внутрішній, особливий, мовчазний протест. Саме через це хотілося ставити рішучий, затятий опір своєю мовчанкою і своєю нерухомістю.

Але вона почувала, що їй не вистачить сил. Вона почувала, як дедалі м'якшає, колихається підлога. Вона ніби справді бачила, як розсувається, шириться чудне провалля, і бачила, що Кость віддалюється, обертається на іншого, незнаного досі, чужого. Бачила з холодною, незаперечною ясністю, що все їхнє спільне життя, всі обіцянки й гарні слова, всі надії та мрії — лише омана. Що вона сама собі створила примітивну казочку, в якій до останнього моменту облудно вважала багатьох за справжніх, а себе за близьку до справжніх. Що казочку цю зараз скінчено рішуче й назавжди. Що вона знову, як була річчю, так і є річчю...

— Я не піду!

— Не підеш? Значить, що ж мені? Значить, стрілятися?

— Ах, так? — раптом скрикнула Ніна і, ступивши наперед, крикнула ще дужче: — Та-ак? Тоді давай! Давай швидше! Я йду!

— Стривай, стривай! Ради Бога, без скандалу, без істерики, культурно. Бо цим тільки попсоєш, тільки провалиш...

Та вона вже нічого не хотіла слухати. Вона знала, що ось-ось може пошматувати папірці, може брязнути рахівницею об вікна, подерти на собі вбрання, розридатись...

Вона вхопила теку й пальто і, грубо одштовхнувши Костя, не звертаючи уваги на його застереження та якісь напутні поради, метнулася з кімнати. Все ж таки на виході Кость наздогнав її, многозначно попередив:

— Якщо наробиш біди, — пам'ятай, Нінко! Пам'ятай, щоб усе було культурно.

— Не турбуйся, — відповіла досить спокійно.

— Пам'ятай же!

— Не турбуйся, не турбуйся, не турбуйся, — лише на другому кварталі впіймала вона себе на думці, що весь час пошепки, механічно повторює одне й те саме: «Не турбуйся».

Оглянулась, заждала трохи, щоб перевірити, чи не доганяє Кость вулицею, чи не заверне її додому.

Ніхто не доганяв.

Тоді пішла повільніше.

— Куди ж я йду? — спитала себе, як запаморочена.

А чи не краще було б розшукати Данилюка, що його всі так бояться? Розповісти йому одверто й попросити, щоб на цей раз вибачив? Благати його, заприсягтися, що більше такого не буде? А як не вибачить? Ах, Боже мій! Тоді ж пропав Кость. Ні, ні! Не треба! Вона ж його, на жаль, зовсім не знає. А Степан Маркович... Степана Марковича вона все ж таки...

Попереду, віддала, серед примхливих міських світлотіней забовваніли риси ніби знайомого обличчя — найвиразніше вигравала золота усмішка. Так, так! Незабаром з'явиться насправді ця хтива, набридла усмішка, з'явиться близько, перед самими очима. «Пам'ятай, Нінко!». Якби не давав Кость цього погрозового застереження, якби не було цього крику тривоги, — вона ще зуміла б знайти вихід.

А тепер, якщо навіть побачення не дійде скрайніх меж, все одно Кость буде певен, що вона віддалася, все одно вона його не переконає. Як же вертати до Костя? Як жити потім?

Нараз згадала: вагітність. Адже потім, чого доброго, не повірить, що він — батько. Чи просто не захоче повірити. Одмахнеться.

Разюча згадка зупинила її — вернутися, негайно вернутися, відкрити таємницю, попередити, щоб він... І тут же передумала: чи варто? Все одно, як на те, то й тепер не захоче повірити або зрозуміє інакше. Чи ж варто взагалі обстоювати не лише себе, але й його, але й усе?

— Все одно... Тепер все одно...

Поволі пойняла байдужість. Поволі, байдуже наблизилась до установи. Байдуже, як автомат, увійшла. Аж коли на самому порозі кабінету віч-на-віч стикнулася із злотовою усмішкою, ледве-ледве з рук її не випорснула тека.

— Принесли? Вельми вдячний, вельми радий,— підхопив теку Степан Маркович і надзвичайно ввічливо запропонував Ніні сідати.

З перших же слів він натякнув, що тепер десь, певне, їм пощастить як слід розглянути матеріали, вивірити, виважити необхідні моменти та якось заладнати неприємну справу. І з перших же слів, крім пожадливих, сласних поглядів (о, ці вовчі іскорки!) він виявив чудну для нього чи то розгубленість, чи то сум'ятність, — ніби почував себе винним.

Ця сум'ятність і ці відтінки провини, що їх вперше спостерегла Ніна, здивували її й зацікавили.

Не сідаючи, не відповідаючи, вона пильно-пильно глянула на Степана Марковича, і — дивна річ, — вперше за весь час почав танути, зникати злотавий серпанок, вперше з'явилися драглисті, опасисті складки підборіддя, замасніла обвисла похотлива губа. З ніздрів вихопились цілі кущики волосся, під очима виступили застарілі, цинамоново-синяві розпутні брижі, а в самих очах, там, за червонястим візерунком жилок, за прозорою плівкою облуди, там, у самій глибині вона вперше помітила відому вже їй грубо-звір'ячу хтивість. І ще раз мигцем глянувши на все обличчя, вона впізнала відому вже їй потвору, яку вона так ненавиділа, про яку й згадувати боялася.

— Чого ви на мене так дивитесь, Ніно Сергіївно? І чого стоїте, не роздягаєтесь? Е, давайте-но я вам допоможу...

Він, солоденько посміхаючись, наблизився, готовий до послуг. І в цей час, сама не розуміючи, як воно сталося, Ніна підвела руку й з розмаху пустила її на опасисті щоки.

— А-ах! — похитнувся, вхопився за щоку Степан Маркович.

По хвилині, коли Ніна вже була за дверима кабінету, він вискочив і прохрипів їй услід з несамовитою злобою:

— Про-сти-тутка...

Але вона не звернула уваги. Вона легко ступала по сходах і почувала, що тепер уже не впаде у шал і не заплаче. Їй було легко, і вона знала, що тепер справді здійснено образу. Тепер — хай бупр, хай жебри, хай які завгодно поневіряння, тепер Кость повірить, але до Костя вона не вернеться ніколи.

Сквапливо, легко вийшла на вулицю.

Десь поблизу, чи в кіно, чи в клубі, гриміла оркестра.

Десь вирвався бадьорий гудок авта. А неподалець, на розі, застережливо скрикнув трамвай і розкряв на дві лави гомінку юрбу.

Потонула в юрбі.

Харків, 1927 р.

ДВА ЛИСТИ

Дворик вугластий, закапелковий, оточений звідусіль старими флігельками з кривобокими східцями, ганками й галереями, — одне слово, на тих вулицях, що дуже близько до передмістя.

Схилялось навечір'я, і чоловічок, що сидів у дворику на клишоногих приступцях, трошки замріяно примруженими очима дивився кудись поверх флігельків у далечінь.

У шпакуватого чоловічка геть ізсунувся кашкет, викриваючи його лисину й остаточно виявляючи, що чоловічок уже немолодий.

Здавалося навіть, що чоловічок, зручно спершись на лікоть, дедалі стає нерухоміший, міцніше приплющує очі і готовий ось-ось задрімати.

Може, п'янений він був? Може, стомлений? А може, був розніжений весняним теплим днем?

Галас дітвори, що кружляла в дворику, аж ніяк не заважав йому, і, мабуть, раптовий грім не вразив би його так сильно, як вразив чийсь раптовий вигук:

— Микола Скляренко!

Чоловічок кліпнув, враз прочувався, злегка підвівся і, перебігаючи здивованими, пильними, маленькими очима по дворику, натрапив поглядом на листоношу.

Листоноша вже сквапливо простував до нього. Листоноша помітив його легеньке занепокоєння і сум'ятність, що цілком природні в подібних випадках (та й іншої дорослої людини на цей час не було у дворі), і ще раз на ходу сказавши прізвище адресата, простягнув шпакуватому чоловічкові листа.

— Гм! Да, да, — трохи ніяково й навіть нерішуче, як це трапляється, коли одержують несподівані листи, промимрив

чоловічок, — да, да... Давайте сюди... Дякую ...

Дрімливість, млявість у нього наче рукою зняло. Яка дивна буває іноді сила цих кольорових пташок, що прилітають несподівано!

Він мигцем поглянув услід заклопотаному листоноші, що вже поспішав геть, і одразу ж перевів погляд на синій конверт, на якому великими літерами справді стояло «Миколі Скляренкові». Потім скинув оком по всіх флігельках. Сіпнув одним плечем. Сунув листа до кишені. І так, з підведеним плечем, трохи згинці, трохи бокаса, покрокував скрипнявими східцями до хати.

У невеличкій кімнаті, що виходила вікном у якийсь глухий закуток і вже була заткана сутінню, чоловічок підійшов до столу й засвітив лампу.

Ще хвилинка — і з його трепетних рук пурхнув на стіл синій конверт.

Він окульбачив носа великими окулярами, поволеньки, як той індус, що боїться розхлюпати чашу мудрості, взяв листа. Ще раз півшепотом перечитав адресу. З м'якою, лагідно-сумненькою усмішкою зупинився був на штемпелі «Харків». Перевернув листа на долонях — і побачив, що його заліплено недбайливо, чи, може, погано було зроблено цей конверт, чи, може, занадто пухкий був лист.

Замість розліплювати, він одклав його на стіл, як іноді роблять ті, що хочуть продовжити солодку щемітність нетерпіння, або ті, що однаково бояться і великих неприємностей, і великих радощів.

Одклав. Зітхнув. Похитав головою.

Це тривало недовго — чоловічок захопився.

Обережно, любовно, щоб зберегти первісну дорогу цілість, щоб почути ще запах надсилача та уявою своєю намацати сліди тих пальців, що заліплювали, чоловічок підважив, підпоров уступливий трикутничок конверта і вийняв листа.

«Здрастуй, Миколко!

Давно вже не писала тобі. Та й ти чи не забув за мене? Забув, мабуть? Ну, то ще цікавіше буде тобі зараз читати. А

що давно не нагадувала за себе, то й надолужую тепер.

Не писала я тобі, Миколко, тому, що, по правді, від певного часу не можу зрозуміти, якими інтересами ти перейнятий, як ставишся до мене й до всього взагалі. Адже й ти давно-давно не давав про себе звістки (можливо, і адреса вже не та). Крім того, була я, Миколко, страшенно зайнята, страшенно багато в мене роботи й всіляких житейських клопотів.

А оце останніми часами склала аж три іспити. Лишається ще один, останній — і край. А там — літо. Остання практика. Справу зовсім скінчено.

Ну, от. А сьогодні випав мені вільний день. Сьогодні у нас весна. Сонце регоче на все небо і куди не глянеш — проліски. Не кримські, а такі наші, північноукраїнські, з приміських гаїв. На кожному розі вулиці, на грудях, у руках, по хатах — скрізь ці ніжно-голубі усмішки. Люди так пожадливо тягнуть, тиснуть їх до себе, що, їй-бо, скидаються іноді на дітей і зворушують.

Уявляю собі, яка вже теплінь і яка краса на нашому українському півдні! Я згадала сьогодні оту нашу кручену глуху балку, що ліворуч од заводу. Пам'ятаєш? Пам'ятаєш, коли ще були маленькими й жили на заводі, — як рясно зацвітало пролісків у тій балці! Ти, між іншим, побоювався туди ходити (чи вовкулаків, чи матерніх наказів — не пригадую вже), і я завжди спокушала тебе до компанії, силоміць тягла, як і інших. Пам'ятаєш?

Отак і сьогодні я підбила та потягла за місто ціле товариство. Чого ж, справді?.. Черевики свої я цими днями підправила, може, не зовсім елегантно, але так міцно, що хоч цілий рік грай у футбол, а день вільний, а сонце регоче, а проліски тихенько співають ніжно-голубих пісень... Чого ж, справді! Ех, шкода, що я не поет!

Як же пахла земля за містом! Які ж були, які (ну от, не знайду тут потрібного, точного слова), які були ще нерішучі, трохи соромливі фарби! Соромливі од тої багатющої, могутньої повноти, що досягає, що ось-ось незабаром прорве плівку і радісно розіллється, розквітне, забує. Чорт побери, яке ж хороше життя!

Прийшли ми додому трохи заболочені, зате з повними

жменями первісних усмішок. А мені знову згадався наш південь, і виразно постала в уяві кручена балка. І подумала я: дай пошлю вістку, пошлю не батькам, а колишньому «сподвижникові дитинства». Чому так — і сама не знаю.

Ну, от. Сіла до столу, строчу тобі це посланіє (велике, мабуть?) і мигцем переглядаюсь із синіми очима весни, що зоріють тут же біля мене. Як романтично, правда? Ах, романтика — невмируща, бадьорна хибкість сильних, незафутляре-них людей! Це я не про себе. Хоч я й незафутлярена, хоч я визнаю і поважаю тільки сильних та бадьорих, але це я не про себе. Жінки... До речі, сьогодні, вертаючись з гаїв, я бачила цікаву картинку. Ні, мушу трошки ухилитись і хоч коротко розповісти.

Це було в місті. На тих вулицях, що близько до передмі-стя і що на них звичайно довше залежується сніг та всіляке сміття. Поруділим, розкислим уже снігом пливли серед вулиці низенькі гринджолята. Точнісінько такі, як у нас бувають. Повільно, навіть урочисто. Як човник: хить-хить...

Правив шакапою міліціонер, юнак, з обличчям роблено-суворим. А другий, теж юнак, стояв навколішках у другому кінці саней і хотів, либонь, здаватися офіційно-байдужим. Він, цей другий, обома руками тримав за плечі жінку, яка в непримушеній, надто відвертій позі сиділа посеред саней, — хить-хить...

І жінка, ще молода, туга, здорова, але тепер безвільна, гойдалась, мов у колиці. З-під білої хустинки їй на щоки падало волосся. В очах, підведених синцями, разом п'яньенька мутність, радість і протест. І раптом вона заспівала. Хрипко, якимсь зарізаним голосом. І так сильно, і такої сороміцької пісні, що на тротуарах одразу звернули увагу й посунули за нею натовпом.

Міліціонер цвьохнув по шапі.

Другий посміхнувся і дбайливіше взяв її за плечі.

— Мадонна... — сказав хтось у юрбі насмішкуватим, ображеним голосом.

Так от — хтось романтично образився за Мадонну, а я по-своєму романтично образилась за неприпустиму кволість жінки. Жінки взагалі. Не тільки за вікову честь матері, а й за

ігнорування чи навіть профанацію тієї величезної, відповідальної ролі, що належить жінці в нашій оновленій країні.

— І справді, як романтично! — тепер, мабуть, ти вже скажеш, посміхнувшись.

Але май на увазі: цього терміна я зовсім не хочу зараз обстоювати. Це вимагає окремих розмов. Та наколи б ти погодився, що, приміром, у спорті є чимало своєї романтики, що такої своєрідної здорової романтики не бракує хоча б на з'їздах та конференціях, чи в боротьбі, чи в досягненні мети, — то я заперечувати не буду. Проти романтики дужих легенів, ясного розуму, невблаганної твердості й життєвого руху я заперечувати не буду.

Справа не в цьому. Справа в тому, що треба здоровим почуттям любити життя і бути сильним. І жінці тут відставати аж ніяк не годиться: кволість-бо її дуже часто буває лихом для інших, що на них вона впливає. — Теж кволих? — спитаєш ти мене. — Авжеж, — відповім тобі. А тому: хай живе сильна, незламна нова жінка й нова людина!

Звичайно, істина це не нова. Америки ці давно знайдено. Але, будуючи нове суспільство, змагаючись до великого прийдешнього, не слід забувати про такі америки. Чи ж не так? Я, принаймні, раз у раз переконаююсь, яка це прекрасна і хоч стара, але вічно свіжа істина.

А сьогодні, в цей запашний день мене особливо сповняє радість життя і бажання бути непоборно-сильною. Еге ж! Хто це там морочиться з настроями? К чорту! Кому це там досі бракує... ложечки, щоб розжоване класти до рота? Не треба таких! Кого це там мучить амбітність і різні дрібненькі, малесенькі особисті інтереси? Геть!

Ти, Миколко, не зважай, якщо я напишу десь не до ладу: у мене за тонкою стіною сусіди теж студенти. Вони, нахаби, зараз завели якусь принципіальну суперечку і так галасують та грюкають, що весь дім здригається. Я вже заклинала їх пречистою силою, а вони ретельно одгукуються, що зараз ніби час відпочинку і що кожний має право відпочивати по-своєму. Ну, нічого. Як скінчу листа, я їм покажу, де... і т. ін.

Отже, сьогодні мене особливо сповняє радість життя і бажання бути непоборно-сильною. Не знаю, можливо, з цих при-

чин я й пишу якраз тобі, — здається, маленькому моему антиподові. «Здається» — бо вже давно одбилися ми одне від одного, а потім бачились досить рідко й випадково, щоб говорити з певністю. «Маленькому» — бо життя ти не можеш не любити, стати сильним не можеш не хотіти, але, скільки мені відомо з твоїх власних слів та деяких чуток про тебе, ти не позбавився свого надлому, і твій дивний надрив чи не прогресує?

Тільки не приймай моїх трохи різкуватих вигуків про настрої та дріб'язковість на свою безпосередню адресу. То сказано взагалі. Я ж бо не знаю, що ти собою тепер являєш. Знаю тільки одне: все ж таки надаремне ти мене колись не послухав, Миколко. Пам'ятаєш? Надаремне. Звичайно, перш за все тут винні твої батьки, твоє виховання. Ти хоч і розлучився з ними, та, здається, пізно. А з їхнім впливом, якщо живі досі, може, й досі не розлучився? (Не гнівайся за таке непрошене втручання. Ти ж колись, їй-бо, славний був хлопець, ще й «сподвижник дитинства». Тому й поводжусь з тобою вільніше).

Пам'ятаєш, Миколко, в дитинстві тобі часто забороняли гратися зо мною? Ми, пацани, тоді ще не знали, що таке клас, і тоді ще ти наважувався порушувати накази своїх старших, накази свого класу. Еге ж! Може, це звучить стереотипно, але це так. А потім, ген-ген потім, пам'ятаєш, як ти почав боротися із самим собою, як ти почав мінятися? Хитався, хитався і врешті хитнувся. І знову якимось чудно, навпіл, немовби сюди, немовби ще трохи й туди.

Невже ти й досі не сприйняв цілком наших величезних соціально-історичних зрушень, нашої чудесної дійсності?

А може, я поспішаю з цими запитаннями? Може, ти зробився тепер зовсім інший? Може, тепер неправда, що ніби ти покинув своє (і без того кволе, безсистемне) навчання та пустився на волю хтозна-чого? Та й інше, інше, інше про тебе — може, тільки вигадка, сплітка, зла неправда?

Тоді — тисну тобі руку, бо й колись ти теж був непоганий хлопець.

Не гнівайся ж, хлопче. І якщо буде можливість, раджу завітати сюди, до нас, подивитись, як тут кипить життя, пере-

конатись, як переможно ступає історія, повчитись, як треба бути сильним, рішучим, життєздатним.

У нас тут і весна хоч пізня, проте наче бадьоріша. Вона тут скупіша, ніж на півдні, але саме тому й гостріше, глибше сприймаєш її, більше ціниш.

Ну, от. Наговорила я тобі цілу торбу всілякої всячини. Розписалася, можна сказати, як ніколи. Вже й не рано. І проліски мої стомилися, хочуть приплющити повічки...

А все ж таки цього року, вертаючись з практики, я заскочу на наш південь, на завод, до моїх батьків і конче побуваю в крученій глухій балці. Давно-давно вже не була там.

Можливо, проїздитиму через твоє місто. Можливо, тоді побачимось. Згода?

А поки — досить. Піду зараз до сусідів розправлятися за принципіальний регіт і паровозні горлянки.

Бувай, Миколко!»

Чоловічок уважно до кінця прочитав підпис і адресу. Поправивши на носі окуляри, він ще раз перебіг очима лист. Чоловічок знов, як і перед читанням, зітхнув, похитав головою, замислився. Потім підвівся і довго ходив по кімнаті, пригорбившись, заклавши руки за спину. Довго й напружено щось міркував. Збирав чоло в зморшки. Сіпав, за звичкою, одним плечем.

Яка дивна буває іноді сила цих кольорових пташок, що прилітають несподівано!

Чоловічок підсів до столу, витягнув із старої, засмальцьованої папки аркушик паперу. Він приклався до паперу з трохи неслухняним пером. Він торкнув окуляри. Хвилинку ще подумав і написав:

«Шановна громадянко!

Вибачте, що безпокою Вас. Але поскільки я єсть службовець місцевого Домкому постільки й пишу. До того ж я єсть хороший сусіда Вашого знаомого Миколи Скляренка. Його комната № 15, а моя № 16. Від нього знаю про Вас і знаю Ваш адрес. А тому й пишу.

І уявіть собі, що в останнє время починає з ним робитись щось чудне, ну прямо, що називається, не впізнати чоловіка. То хоч був так-сяк, а то вже став хто й зна. Ну, випив би, подумував там, чи що. Так ні ж. Роботи ніякої не робить, пропадає десь там, а потім, прийшовши, конешно, під рюмкою, скандали всякі. Спокою від нього нема і за кімнату платить несправно, а виселити не можна, бо закон. Буває, уявіть, плаче і геть опустився. Воно й зло бере, але й жаль чоловіка. Що вже я його не вговорював, не просив, не лаяв, а ніяк не помагає.

І от, значить, на тому тижні проти п'ятниці він тут у мене за стіною, в № 15 повісився.

Між іншим, говорять, він слабував поганою болезню.

Але точно я не знаю. Труп одправили в морг.

Ще раз вибачте. Но поскільки я єсть службовець місцевого Домкому і хороший його сусіда, знаючи Ваш адрес, постільки й рішив повідомити Вас.

Михайло Шурга».

Чоловічок знову щиро, співчутливо зітхнув. Він кілька разів, не кваплячись, перечитав свій лист, похитуючи головою майже на кожне написане ним слово, потверджуючи кожену висловлену думку.

Здається, було сказано все, але сказано було так мало. О, якби хтось спитав його, скільки міг би він розповісти! Сказати ж — все одно сказав би двома словами.

Він заліпив лист, причепурих адресою і, механічно поклавши обидва листи до кишені, вийшов з кімнати.

Біля дверей сусіднього № 15, де жили вже нові мешканці і звідки чувся дитячий сміх, він на момент збавив кроку, скося поглянув на темні квадрати одвірків. Потім покрокував до виходу, на скрипняві приступці ганку, на маленький дворик, вугластий, закапелковий, що тепер уже сповнений був вечірньої сутіні й розмаїтих запахів міської весни.

І, пройшовши смугу будинкових тіней, пірнувши в срібну місячну зливу, чоловічок раптом зупинився.

Хтозна-чому. Хтозна, які думки пройманули несподівано в його голові. Тільки одне: були ці думка стільки ж раптові,

скільки й непереможні.

Чоловічок сіпнув плечем, знітився, якось пригорбився і, завагавшись трохи, поволеньки, ніби проти волі, почвалав убік, в найтемніший закуток двору.

Там він вийняв обидва листи і, дивлячись кудись убік, думуючи якусь свою думку, подер їх обидва на дрібні шматочки, знищив назавжди, без вороття.

Харків, 1928

КИТАЙСЬКА НОВЕЛА

Чому так забарилася Ю?

Адже їй ще дві години тому вручено повідомлення, що екстрене засідання комітету знову почнеться об одинадцятій годині вечора.

Чому ж досі нема Ю, такої завжди точної, несхибної, енергійної, рішучої, цілком відданої справі визволення свого народу? — маленької Ю, цієї «першої жінки Китаю», як щиро-сердно прозвали її товариші.

Сьогодні вночі, поки не пізно, конче треба домовитися з таємними посланцями селянського повстанчого загону «Великі ножі», щоб на завтра виступити спільними силами.

Ю належить в цій справі негайно вирушити на провінцію.

Ю мусить знати, що кожна хвилина дорога.

Справа надзвичайно важлива. Настрій неймовірно напружений. Становище, — якого досі ще ніхто не зазнавав.

Треба зберегти всю силу революційної волі, додержати якнайбільшої дисципліни й виявити якнайбільше холодної мудрості й мужності — поки не пізно, поки ніч.

Через кілька годин задніє, і тоді Фей-хань розгорне — за всіма відомостями — рішучий наступ. Командувач місцевої армії, ще вчорашній член комітету, а сьогодні найстрашніший ворог, ганебний зрадник Фей-хань, що, несподівано одколовшись, своїми численними загонами посів передмістя та низку найближчих сіл, — ворог цей конче розпочне чинність за старанною допомогою «заморських чортів»*.

Хоч і покликано йому на опір революційну армію сусідньої округи, та ворог, мабуть, переможе, бо спантеличене

* Так називають китайці чужоземців-концесіонерів.

населення, серед якого він встиг набути певного довір'я й прихильності, не ставатиме йому на перешкоді.

І вся нечувано важка робота комітету, всі пильні готування, всі надлюдські зусилля, всі жагучі стремління й прекрасні надії — все загине тут на довший час.

Де ж поділася Ю? На неї припадає одне з невідкладних серйозних доручень у справі «Великих ножів», що його найкраще виконати жінці.

Чи не знає Ші-ян-лі, найближчий її товариш, що сталося з нею?

Ні, здивований, сум'ятний студент Ші-ян-лі нічого не знає.

Може, нагально захворіла Ю? Але тоді вона повідомила б. Може, дорогою з нею трапилось лихо, якийсь напад, чи що? Але ж квартал, де вона мешкає, і ті вулиці, що ними вона мала йти, перебувають в руках революційного війська. Може, коли повстала безпосередня загроза, Ю, маленька жінка, завагалась, як та легендарна милосердна Куан-Йін перед пашекою чорного дракона?

Але ж досі, ніхто досі не знав Ю за слабку, нерішучу, неспіливу. То, може... довго прикидаючись відданою, вона теж її зрадила? Так, так!.. Між нею та Фей-ханем, здається, завжди були гарні взаємини.

О ні! Ші-ян-лі рішуче заперечує.

Здивований, уже занепокоєний Ші-ян-лі застерігає од поспішних помилкових висновків і просить більше довір'я до своїх товаришів: Ші-ян-лі стільки певний в чесності Ю, що готовий на доказ життям накласти.

Так, але час іде, час не жде, а Ю нема.

— Хао*, — сказав трохи зашарілий Ші-ян-лі, що й на собі особисто почав уже відчувати підозрілість товаришів, сказав і хляснув долонею по столу, немов цим хотів припинити всякі сумніви й зайві розмови. — Дозвольте мені одлучитись не більше, як на півгодини. Я сам побіжу до старого Чен-тана, її батька. Я все виясню, я знайду. Півгодини!

Товариші завагались, хоча всіма силами приховували це вагання.

* Гаразд.

Чи не краще було б піти комусь іншому з рядових, але кмітливих членів? Час-бо й так дорогий. Та й невідомо ще, чим скінчиться розшук. І взагалі це виходить якась дитяча гра, якась легковажна обурлива комедійка, зовсім не гідна революціонера. Що? Ші-ян-лі знову заперечує? Ші-ян-лі доводить, що Ю надзвичайно глибоко, гостро сприйняла цю зраду і в своєму обуренні доходить навіть крайніх хворобливих думок? Ші-ян-лі настоює? Він краще, ніж хто інший, знає цю жінку і швидше, ніж хто-будь, може знайти її? Він, певне, щось починає розуміти, починає догадуватись? Ну, гаразд. Хай він сам побіжить — тоді, принаймні, все стане ясніше.

— Тільки ж пам'ятай: півгодини — не більше.

Він поспішав.

Над містом, над околицею, над країною Голубих гір і Жовтої ріки стояла тьмяна бархатиста ніч.

В місті, по заулках, серед причайної настороженої сутіні, сновигали шовкові шурхоти, бродили передгрозові сполохи.

Десь неподалець журливо бринів худзин* — в затишному куточку збавляли час безсонні солдати.

Десь тривожно заверещали віслюки, і з протилежної вулиці терпко, безстрашно дзенькнув метал.

У всьому відчувалось, що місто озброєне.

Він поспішав, схвильований, мимохідь прислухаючись до згущених звуків ночі, а п'ятьма, що залягала по закутках, здавалась йому такою ж змовно-напруженою, як і він сам, як і його товариші, як і все, що почалося три дні тому і посіяло стільки підозрілості.

О, ця хвороблива підозрілість, що допіру так кольнула і його особисто! Але хай навіть так, — він доведе всім. Він переконає. Хоча між Фей-ханем і Ю справді були гарні взаємини, хоча про їхню близькість іноді вже говорилося жартівливими товариськими натяками, хоча ця близькість і боляче вражала самого Ші-ян-лі, що любив маленьку Ю, — але він не припускав найменшого сумніву щодо чесності й відданості Ю. Він був певен за неї, як за себе. Єдине, що він

* Китайська скрипка.

міг би знехотя в думках покласти, — це якесь несподіване нещастя з нею.

Він поспішав.

На широкому, відкритому звороті спадистої вулиці, генген в далині на річці вихопились разки дрібненьких вогників — ліхтарики човнів, цього постійного житла постійних веслярів. Трохи ліворуч, на пагоркові, як примхливе віяло, здіймався в небо відсвіт електрики з невеличкого й ненавидного селтменту*.

Це ж там, тіль-тіль лівіше, наче під крилом надійного хижака, стояли в передмісті загони Фей-ханя, загони злочинця, що не тільки зрадив, але й сіяв рясні сумніви серед люду і всіляко запобігав собі в нього дальшої прихильності.

Серце й свідомість Ші-ян-лі поймав напад гніву.

З усім, притаманним його молодості, надпоривним завзяттям він у думках вигукнув прокльон і на ходу погрозово звів кулак.

— Так ганебно зрадити! Так підло запродатись! Ще й кидати тінь на таких бездоганних, як маленька Ю! Так хитро вдавати вірного й легко міняти маску! Так обурливо зневажити долю свого народу, своїх затурканих, нещасних земляків, щоб заробити право свавільного ду-дзюна...**

(Над країною Голубих гір бархатиста ніч. Над великою тисячолітньою країною Конфуція, Лао-цзе, Сун-ят-Сена тривожна тьмяність. По ланах гаоляну, по здимлених узгір'ях, по міських заулках, по різних ущелинах, — причайний, сумішний шурхіт, і журливий худзин, і жагучі прокльони).

В голові юнака знову заюрмились хвилюючі думки, що рясно збуджувались цими днями. В уяві перебігли метушливі постаті товаришів, і особливо яскраво побачив він строге обличчя Ю.

Він згадав уривки останніх розмов з нею. Він ніби почув її голос.

(Чи ж не їхніх прапрадідів, нащадків древніх акадів, після довгої чвари, повстань, убивств приборав до суворих рук і

* Квартал чужоземців-концесіонерів.

** Губернатор.

кріпко загнуждав імператорський конюх Фей-цзи, що сам став імператором?

— Чи ж не з поту їхніх предків живилась пересичена, розпусна династія ворохобника Ченя?

— І коли, мов оскаженілі, в якомусь славному-звірячому захваті полювали один на одного монахи й полководці, імператорські євнухи й самі імператори, — за що смертельно змагались вони, як не за право на численні жилаві руки, на дармову працю споконвічних кулі*?

— І коли була нагода знищити хапугу Ван-мана, щоб знову встановити давній суспільний поділ всіх добр, — хіба спромоглися кулі? Хіба й тоді не виникли розбрати, не з'явився повсякчасний Фей-хань, десятки запроданців Фей-ханів?).

Юнак поспішав.

Юнак шепотів:

— Так ганебно зрадити, так підло запродатись, ще й кидати плями на таких, як несхибна Ю! Так байдуже ставитись до свого народу, так брутально штовхнути чоботом!

(Не вперше, не вперше. Хіба не прийшов колись з півночі страшний та сміливий Боянь, і не стали всі вони бранцями моголів? Хіба, потавровані образливим прозвищем дикунів «мань», дріб'язково й безглуздо бунтуючи, не вклонились вони потім новому манчжурському владареві? І коли з-поміж інших визвольників знявся одважний «Білий лотос», хіба не зчинились запеклі розбрати між усіма таємними ватажками і не з'явилися неминучі повсякчасні зрадники Фей-хані?).

Юнак поспішав. І поспішно, надпоривно в'юнилася думка:

— Проклятий Фей-хань! Що йому до вищих інтересів? Що йому до крові тих п'яти незабутніх, невинних, які впали цими днями від руки «заморських чортів»? Що йому до чужинних зазіхань і дедалі частіших, згубних пасток вигадливого «чорта»?

(Так плавко, граціозно колись наблизились заморські фрегати до перлистих берегів і хазяйновито спустили вітрила під голубим фарфором китайського неба. А добродушні

*Робітників.

смаглюни гостинно розступились перед ввічливим усміхом і благословляючою рукою хитрого езуїта.

— Так, так, це ж їм, добродушним смаглюнам, нащадкам древніх акадів, привезли заморські гості незвичайні дарунки: ніжно-привабливий опій, що дає «небесні сни наяву» і вкорочує віку, та заповіти Христа, що за рабську покору на цьому світі обіцяють всі блага в царстві тіней. Це ж їм за факторії, концесії, за величезні природні й промислові скарби подаровано чужо, жорстоку, вимуштровану цяцьку з карабіном і новий взірєць безправного права.

— Але був час, і гнівно замахнувся збуджений смаглюн, і вбив місіонера, і подався береговою піратською ватагою, і зухвало розвантажив лінтінське судно. Скільки лиха, крові й сліз зазнав він за це! Яким добром він мусив поплатитись! Та знову замахнувся і знов убив. Раз у раз платив високою ціною і раз у раз, скривджений, бунтівливий, роз'єднаний, зраджений, підводив мстиву руку.

— І хіба так нікчемно завершилося б діло тайпінгів, хіба так безславно скінчилося б славне І-хе-цю-ань*, якби на той час не виникли непомітні, але численні запродавці Фей-хані?) — Проклятий Фей-хань! Що йому до тих п'яти незабутніх, неповинних, що впали цими днями від руки «заморських чортів»? Він поповнить кишені липкими від крові банкнотами і купить ще одну армію. Вчорашній «революціонер» з ласки чужинців посяде місце дудзюна, а затуркані, спантеличені, розбратні смаглюни ще й віритимуть, що правда й чесність на його боці.

(Над країною Конфуція, Лао-цзе, Сун-ят-Сена тривожна тьмяність. В країні Голубих гір і Жовтої ріки нескінченний шарварок безладдя, чвар, запродавства й неволі...).

«Чи є де на світі подібна країна?» — це часто повторює Ю.

— Многомовні, многофарбні, многоспритні тебе обплутали й розмежували на власну волю, а ти, бунтівлива, різностайна, так жалюгідно борсаєшся в руках чужих і «своїх» дудзюнів.

* Повстання боксерів — видатний революційний рух в кінці XIX віку.

«Чи є де на світі подібна країна?».

— Чи не твої робітники й власники ще досі перебувають в одних партіях, а твої спілкові оборонці й спілкові представники ще й досі стрижуть купони та заправляють всіляким прибутком?

— Чи не твоїх своєрідних солдатів можна переманити зайвим тунзером*, і твої наймані солдати іноді й не підуть у бій, якщо настала година чіфаню**, або сну, або неприємного дощовіння?

— І, щоб перемогти одного з твоїх запроданців, треба ось зараз уперто торгуватися з грошололюбними «Великими ножами» й купувати, поки не купив Фей-хань, збурену силу цих напівхунхузів.

О, віковична, отруйна пошесть зради й розбрату!

— А втім, хай навіть так. Хай поки що ганьба й неволя. Не всі й не скрізь Фей-хані. Є молоді, переконані, чесні, мужні! Їх не спокусили сьогодні, їм не перешкодить завтра чіфань.

Ші-ян-лі, завзятий хлопець, з поривчастою думкою, з племенистим серцем, поспішав.

Це відбувалося в хаті старого Чен-тана, батька Ю.

Двоє сиділо на низеньких стільчиках, двоє просто на долівці, на овальних рогожках. Двоє були солдати з армії сусідньої округи, що її покликав на допомогу комітет, а ті — звичайні собі кулі.

Розмовляли.

Від часу до часу хто-будь із них, сторожко прислухаючись, оглядався на паперові вікна фанзи або повертав голову в бік прозорої бамбукової стінки, де була друга комірчина й другий вихід.

Тоді по вилкастих обличчях перестрибували й на момент завмирили тіні од ліхтарика, що висів обіч, чомусь такий сиротинно-задуманий, як те деревце над урвищем.

Сівши кружка, розмовляючи стриманими, притишеними голосами, вони скидалися на підозрілих змовців. Іноді, схви-

* Дрібна монета.

** Обід.

лювавшись, вони забували за стриманість і починали сповняти фанзу сміливішим гомоном. Але сутулий Чен-ган ніби вибачливо й застережливо підносив д'горі свою коричнево-костисту руку, вони згадували, що в сусідній, за бамбуковою стінкою, комірчині лежить єдине дороге Чен-танове дівча, яке зовсім одбилосся од хати, яке через ці події геть стомилося й недавно заскочило трохи перепочити, за яке вони й самі дещо вже чували і яке не слід турбувати — може, засне краплинку.

— Так, так... Отже, ти був при цьому?

— Я був, я бачив на власні очі, — злегка похитувався другий, теж пригорблений кулі і на хвилинку, щоб яскравіше поновити в пам'яті цю страшну картину, примружив укісні очі. — Я бачив. Я — рикша. Я возив туди вайк-вота*, бо туди їх чимало їздило... А наших теж було чимало. Вайк-воти просто зайняли чередою всіх, хто нагодився, і погнали. Щоб дивились, щоб — зась.

Вони розмовляли про ту саму подію, що трапилась кілька день тому і зняла на ноги всю округу. Такого сильного заворушення не виникло б, якби рішуче не взявся до справи місцевий комітет.

Бо хіба кулі не зазнавав гіршого і терпеливо мовчав?

Хіба не бачив страшнішого і проходив, як сліпий, покірно схиливши голову?

Але тепер, підштовхнутий, він замислився, занепокоївся. Як же ж так? Чужоземний солдат гвалтував дочку човняра. Їй на порятунок підскочило кілька відважних друзів. Але солдат почав стріляти і вбив човняра. Тоді вбили солдата. За це другого ж дня вайк-воти привселюдно розстріляли п'ять човнярів. Та як же ж так?

— Коли одним ударом одрубують голову, і голова котиться, і голови нема — це інша річ. Але я бачив... еге ж, я покинув свій візок і не хотів уже везти вайк-вота... я лишився д'останку і бачив, як попадали вони, як їх одразу ж схопили, відтягли осторонь, поскидали до купи і тут же сяк-так, нашвидку, присипали землею... і тоді я бачив... тоді я...

Співбесідники тоді — хто поволеньки одвернув голову,

* Чужоземця.

хто немовби сум'ятно пустив очі д'низу. Вони вже чули, що потім... вони вже знали, як потім...

Один тільки молодший солдат, випнувши уперте підборіддя і звівши брови, пильним поглядом прикипів до уст оповідача.

Але пригорблений кулі замовк. Настала ніякова, напружена тиша.

— Кляті ян-гуй-цзи!* — стрепенувся солдат.

— О, ші**, — зітхнув старий Чен-тан, — такого на своєму віку я ще не пригадую... Такого ще не було. Такого... (він розвів руками і, розгадливо дивлячись у землю, весь схилився на один бік). Кажуть, колись, в давні часи, як правили ще люті, жорстокі імператори, кажуть, був звичай вкупі з померлим паном живцем закопувати його найближчих друзів, жінок та слуг. І от одного разу, кажуть, бачили впродовж кількох днів, як ворухиться земля од корчів тих нещасних... і ніби чули їхній стогін. Брат того померлого, що сам став імператором, не міг ні їсти, ні спати і дав наказ замість живих людей закопувати маленькі глиняні опудальця. Їх ще й досі закопують. Так то ж, подумайте, були давні, дикі часи, а не Велика Китайська Республіка! То ж були грубі, жорстокі імператори, а не вчені вишукані вайк-воги!..

— Вчені на злочин, на поглум! — гнівно підхопив другий кулі, — не я один свідок. Багато свідків, що на їхніх очах ворухилася земля над розстріляними човнярами. І нікому не дозволено було підійти, нікому не дозволено було добити.

— Ян-гуй-цзи! — знову скипів молодий солдат.

Чен-тан м'яко й запобігливо підвів руку. Стишив.

Солдат озирнувся на вікна — чи спокійно в місті? Другий повів ухом на бамбукову стінку — чи спокійно в місті?

Спокійно. Тільки в сусідній кімнатці заворухилася і важко по-жіночому зітхнула людина.

— А що ж тепер із сім'ями... тих? — спитав старший у формі, високий, похмурий.

— Їм, здається, зібрали пожертву, — мовив кулі.

* Заморські чорти.

** Так.

— Ха-ха! Пожертву! — насмішкувато не вгавав молодший.
— А далі?

— Далі? Далі, сам знаєш — може, їхня спілка щось... Одні с'як-так перебідкаються, а дехто, мабуть, піде на пристань тягати гуртом платформи.

— Оті стопудові платформи? Ще б пак! Це хазяїнам обходиться далеко дешевше, ніж бензин.

— І хазяїни за це знову подякують!

— О, будьте певні, подякують!

— Та доки ж?

— Тому й воюємо! Тому й прийшли! І якби не ваш... ну, як його... зрадливий генерал ваш...

— Фей-хань?

— Так, так. О, тоді, прилучивши його солдатів, ми поквиталися б!.. Ми тоді б...

— Стривай, стривай, — перебив високий солдат, — стривай, чудачино. У білих самольоти, самоходи, а щодо самого генерала... Фей-ханя цього...

— Може, гроші? — нетерпляче й ущипливо кинув молодший.

— Та ні, гроші й у нас непогані. А в генерала ніби... генерал цей ніби не така вже й лиха людина. Кажуть, що він чесний і він революціонер. Стривай, стривай, не перебаранчай... Він нічим себе не зганьбив... він ніби якраз сам стоїть за бідних.

— За бідних?

— Еге ж. І одвів своє військо, щоб даром крові не проливати.

— Хто ж це каже?

— Ну, от... я так чув од тутешніх. Народ, здається, не проти нього... — трохи знітився високий і запитливо повів рукою на кулі.

Старий Чен-тан схилився в один бік, легенько й болісно посміхнувся:

— Я — робітник. Я з генералами нічого не маю до діла. Але я скажу: хто не хоче заступитись за скривдженого — тому ганьба.

— Не хоче, щоб не було ще більше скривджених, — підхо-

пив високий солдат. — І це не ганьба. І не в цьому ганьба. Ганьба... ну, ми ж знаємо, що таке ганьба. Якби він був зганьблений, його солдати не пішли б за ним навіть за більшу ціну.

Молодший витріщив очі, одхитнувся і, схвилюваний, обурений, вже намірився був сказати щось різке.

Та його випередив другий кулі:

— Правда, я не чув, щоб генерал власноручно комусь заподіяв лихо. Ні. Проте я чув, є солдати, що потай переходять од нього до наших...

— А я знаю, — поспішив високий солдат, — є такі наші, багато наших, що вже перекидаються до нього. Авжеж! Заподіяв він кому лихо? — не заподіяв. Зганьблений? — не зганьблений. Платить? — платить. Революціонер? — революціонер. Не можна за п'ять трупів класти сотні чи тисячі трупів? — звичайно, не можна. От вам! І якщо справді буде бій — хтозна, куди ще повернуть вогонь і ті, його, і ці, наші, солдати.

— Ти дурень! Ти боягуз! Ти падлюка! — не втерпів, скопив з місця молодий.

Ліхтарик злякано захитався. Застрибали тіні. Сумішно чвакнули кроки. Знявся цілий вихор нестримного шурхоту й голосів.

І весь цей шум годі було одразу спинити, розвіяти. І за всім цим шумом та хвилюванням не помітили вони, як у сусідній кімнатці до бамбукової стінки наблизився невеличкий жіночий силует, як звів хрестом руки, немов ось-ось готовий був розгорнути погойдливе паліччя і ввійти, як скорботно заламав він руки, похитався і нагло зник.

Вони не помітили.

— Ти падлюка! Ти пеньок! — не втихав розгніваний молодий солдат.

— А ти безлобе ося! — відповідав другий. — От ми ще побачимо, чия буде правда... та чия правда!

Сутулий Чен-тан довго, незграбно, мов іржавими підйомами, розводив гачкуватими, коричнево-костистими руками — сіпав, гладив, похлопував, садовив, заспокоював.

Заспокоїти було нелегко!

Надто грубо, недоумкувато ставив справу один і надто

вражався другий, замість переконувати повагом. Їм бракувало тих безпосередніх доказів, що в їхніх умовах мусять конче збігатися на вчинках особи і можуть одні лише переконувати традиційну забобонність. Та й самих кулі пойняла чутобна підозрілість — хто ж із них був певен, що завтра не трапиться нової зради, нового запродавства й не поведуть їх до суворого переможця за їхнє лихослів'я?

З цього часу розмова точилася переважно між солдатами. Розмовляли вони довго й ніби зовсім забули, що за вікнами бреде, проходить ніч, а на ранок треба бути бадьорими. Розмовляли, намагаючись переконати одне одного, збиваючись інколи на дрібніші думки, згадуючи на доказ різні випадки з власного й чужого досвіду.

А кулі, зацікавлені їхнім змаганням, насторожено слухали і лише від часу до часу вставляли те чи інше слово.

— Ти ж мусиш нарешті зрозуміти цю нашу боротьбу за визволення, — хоч завзято, але вже тихше й немов по-дружньому настоював молодший, — ти ж, справді, не дупляк якийсь, а жива...

Попід фанзою загупотіли поспішні кроки.

Співбесідники не встигли озирнутися на вікна, як шаснула привхідна запона, і в хаті з'явився задиханий, трохи збіддлий студент. За давнім звичаєм, він поштиво й низько вклонився.

Старий Чен-тан, одразу пізнавши й зрозумівши його, без єдиного слова підвівся і зазирнув до другої комірчини.

Коли ж старий повернувся, обличчя його було побаблене зморшками болісного здивування, — здається, аж затремтіла спідня синява губа.

— Нема? — бентежно скинув оком студент.

Чен-тан винувато й вибачливо хитнув головою.

— Значить, нема? — з натиском, тривожно перепитав студент, і Чен-тан зрозумів, що за ним треба вийти на вулицю.

Там, у притінку, зривним шепотом, що в ньому відчувались і мимовільний острах, і неясне благання, розповів він гостеві, як приблизно годину тому забігла його донька перепочити і як несподівано для нього ж зникла невідомо коли, невідомо куди.

— Чен-тан... невже вона?... невже я?.. — не скінчив Ші-ян-лі, рвучко махнув рукою.

— Хто йде?

За містом, в далині, у світанковій імлі повклякали чудні істоти, здіймаючи руки д'горі, як то написано в книгах древніх наївних даосів, — повклякали пасма шпилястих гір у німому чеканні, коли на обрій спливе сонце.

А по заулках, по закутках — передгрозові сполохи.

— Хто йде?

Треба бути сторожким, треба бути уважним: передмістя належить одним, а місто — другим. І день сьогодні не здійснюється турботною ластівкою, день скрадається морочно-повільно, м'яколапо, мов хижак із гір.

— Хто?

Дзенькнув десь неупевнено, запитливо мідяний полумисок — заклик пересувної кухоньки. Але сьогодні, мабуть, не продасться стільки пиріжків, як учора. Сьогодні трудніше потрапляти з міста до передмістя,

Проте, кому конче треба, той перехопиться, — чи бистрою тінню, чи щедрим гостем, чи сміливим роблено байду-жим мешканцем...

Вартовий позіхнув востаннє й широко розплющив важкі очі.

Уже шпилі серпанились легеньким лілово-голубим мереживцем, і в передмісті чіткіше виступали угинисті контури буддійської кумирні та строгі контури бавовняної фабрики. Передмістя спідтиха кркнуло й поволі зрушилось, наче плоти на великому сплаві. З'явилися потривожені сірі зграйки муштрованих людей, потяглись, закружляли, задрібцювали...

Але ніде ще ні одного пострілу.

Фей-хань скерував одних на тимчасові кордони, а більшість стягував до купи на приміський майдан.

Фей-хань мав на думці пильно оглянути їх, ще раз перевірити, зважити, — хотів кинути при нагоді докір за невдячну службу й застерегти од вагань, хотів підбадьорити і твердо пообіцяти не лише перемогу, а й велику нагороду.

І зграї мовчазно, сквапливо стягались, ладнаючись пря-

мокутними плямами, рівненько шикуючись перед незримим іще ватажком.

— Лі-джен!* — зойкнуло, розкряло останню світанкову тьмяність.

Здригнулись. Завмерли.

Він наближався віддалік, стрункий, гарний, у супроводі свого почту. Він крокував швидко, пружно, упевнено. Він здавався таким сильним, сміливим, невідступним, наче ніколи не зустрічав перепон і ніколи не схиляв голови. Він, звичайно, знав, що не тільки військо, а й добра частина довколишнього люду вважають його за чесну й правдиву людину, яка нічим себе не зганьбила і яка зичить усім найкращої долі. Він холодно, хмурно поглядав з-під застиглих брів, але на устах його леліла хтива й радісна усмішка, — він добре знав, що переможе.

І саме в цей момент десь з-поміж сірих людських прямокутників впливла йому назустріч постать невеличкого солдата.

Постать одразу звернула на себе увагу, але всі сторопіли й трохи ще вагалися: вона-бо йшла з порожніми, байдуже пущеними руками і мала при собі лише тесак, що висів при боці.

Коли ж почет захвилювався і випередив ватажка, коли з боку частин знялися застережливі оклики, постать зупинилась.

— Вітаю славетного старшого брата і друга! — сказав цей солдат, поштиво вклоняючись ватажкові. — Хай не дивується він на щирі приязнь і хай не боїться відважний беззбройного. Хай дозволить мені сказати кілька слів солдатам, і тоді він переконається остаточно.

Фей-хань як зупинився був із підведеною рукою, так і застиг. І все: і його недокінчений жест, і його недокінчений крок, і злегка нахилена вперед постава і раптові півсумнів-піврадість в очах, — все це і всім одразу сказало, що він дуже здивований. Всі зрозуміли, що вчинок солдата така ж зухвалість, як і щось інше, важливе, про що може знати тільки Фей-хань, — отже, нагальних заходів вживати не треба.

* Струнко!

Не міняючи пози, Фей-хань одним порухом уст затримав старанну варту, і в цей коротенький момент з чиеїсь невідомої, незаперечної волі ніби приросли вони всі кожний до свого місця: укісно, кроків за п'ятнадцять від ватажка — невеличкий солдат, а далі, ще кроків за тридцять — частини.

В ту ж хвилинку, повертаючи голову до частин, невеличкий солдат високим голосом вигукнув:

— Солдати, перед вами людина звідти, з міста!

Фей-хань, аж тепер прокинувшись, здогадливо сіпнув бровою і наказав, щоб зухвальця все ж таки обшукали.

— Солдати, — тим часом продовжував той, — хто це сіє серед вас ворохобні чутки? Хто каже, що в місті платять більше?

І ватажок, такий завжди рішучий, цього разу знову став нерішучий і коротким рухом голови скасував допірішній наказ: обличчя його проясніло радісним здогадом.

— ...хто каже, що Фей-хань зрадник? Каже, що це Фей-хань хотів згвалтувати дівчину? Що це він убив п'ять човнярів? Що він не революціонер? Що він зганьблений? Що не можна служити йому, бо на руках його кров примусової смерті? Що треба негайно покинути Фей-ханя, негайно приєднатись до міста й скерувати свою зброю на самого Фей-ханя та заморських чортів? Чуєте, солдати? Той, хто це все каже, той каже правду! Фей-хань справді заслужив на кару!..

Здригнулась земля. Блискавичним громом розпанахало повітря. На тому місці, де стояв Фей-хань, метнулась д'горі раптова суміш диму, бистрих струменів піску та якогось кольористого шматовиння...

Тільки наступної хвилини всі зрозуміли, що солдат кинув бомбу великої сили, яка розірвала ватажка, і тільки тепер помітили, що солдат чимдуж тікає майданом навкосоі.

Кілька сухих, лунких, душогубних потрісків йому навздогін. Солдат вхопився рукою за плече, спіткнувся, проте біг далі.

А вже з лівого флангу відокремилась низка офіцерів і, дедалі звужуючи коло, почала оббігати втікача півколом.

— Солдати, рятуйте! — крикнув він і круто повернув убік.

Та й звідси назустріч поспіхом уже наближалась нова жива загородь.

Він опинився в пастці. Він бачив, що йому лишається кільканадцять кроків, щоб умкнути, але почував, що бракує сили. Він зрозумів, що й солдати дуже розгубилися і не можуть одразу перемогти вагань. І він знав, що ось-ось його неминуче схоплять — зараз же буде страшний допит, неймовірні тортури, страждання, буде довга смерть. Тоді прибічники Фей-ханя цю подію обернуть на виняткове злочинство і саме нею остаточно спантеличать солдатів і населення.

Солдат блиснув у повітрі тесаком, якось неприродно скорчився, упав.

Хвилинка раптової тиші.

І хтось сказав:

— Ганьба.

Ранішній вітрець перебіг, торкнув тисячні уста і рясніше, сміливіше, одностайніше залунало звідусіль:

— Ганьба! Ганьба!

Прямокутники тріснули, мішма загойдалися, хвильно збурились.

— Ганьба!

Це сталося швидко, несподівано. І було це остаточною, вирішальним, як неблаганна смерть: ніколи нащадки акадів не ходили й не підуть під прапором, заплямованим кров'ю страшною саможертви.

Ніколи!

Вони, досі суворо-мовчазні, непорушно-суцільні, були схожі тепер на той буремний потік після щедрої зливи, що, прорвавши загати, запінено, люто шумує, реве, летить сліпма на всю свою могутню широчінь і без вагань, немилосердно трощить усе, що потрапить на його путь.

Аж тепер вони якщо й не зрозуміли всього, то без сумнівів, рішуче повірили невідомому солдатові і ніби спокутно всією нестримною численною лавою повернули до міста.

Лукаючи погрозою на адресу шматованих решток, що їх збирали тепер прибічники ватажка, бігли вони й топтали самих прибічників. І вони не зважувались зупинитись, поглянути на самогубцю-солдата.

Самі вони служили чесній смерті, а на таку жорстоку, примусову, оскаржену віками смерть навіть дивитися — злочинство.

Лише дехто, особливо зацікавлений, збочував до невеличкого натовпу, що мінливо танув і знову гуртувався.

Там, у порохняві, в іржавих патьоках нерухомим, назавжди застиглим, зім'ятим клубком лежав він — такий ще молодий солдат. Він цупко підібгав ноги, наче й досі намагався утримати своє криваво розперезане нутро, а в розтулених устах терпко срібніли два зуби, наче й досі не скінчив він останнього віддиху...

Дехто одразу сіпався вбік і йшов геть. Дехто нерішуче переминався, нахилився ближче, заглядав у помутнілі зіниці.

Хто знав, той упізнав. Це була найкраща, перша жінка Китаю — маленька Ю.

Харків, 1928

ВЕРТЕП

СЛОВО ПЕРЕД ЗАВІСОЮ

Перш за все треба сказати, що сьогоднішнє дійство не має анічогісінько спільного з тим своєрідним розумінням, якого надавали й надають слову «вертеп» не тільки наші північні сусіди, але й чимало наших байдужих земляків.

Це значить: будьте певні, що, потрапивши сюди, ви в жодному разі не потрапили у якесь моторошне місце, у кишло розпутників чи душолюбів. Навпаки. Ви прийшли, щоб подивитися на мистецьке дійство, побудоване за давнім місцевим примітивом, подивитися, українською мовою казавши, на вертеп.

Чи ж треба вам далі нагадувати, що цим прекрасним словом у нас називали колись дуже розповсюджене пересувне видовище містерій та інтерлюдій, чи ж треба вас переконувати, що слово це справді прекрасне, повнозвучне, економне слово?

Отже, ви прийшли, ви спокійненько сіли, готуючись, мабуть, трохи розважитись, трохи відпочити в цій залі, де, за зразком колишньої народної творчості, має бути показано низку смішних випадків з чужого чи нашого життя або ж низку жахливих змов та кошмарних убивств з чужого чи теж із нашого життя.

Але якраз у нашому вертепі все буде трохи інакше. Адже протягом останніх віків багато-багато чого змінилося, тому й абсолютна аналогія з колишнім неможлива.

Погодьтесь-бо справді: якщо за тих давніх часів вертеп являв собою видовище, що складалося тільки з містерій та інтерлюдій, то на наш час наспіло вже чимало нових народних різнобарвних і також цікавих видовищ. Сама-бо містерія, пройшовши екстатичний шлях Елевзій та символічну путь духовної драми, потрапивши, як усім відомо, з тихого вітваря

на шумний майдан, набравши, кінець кінцем, рис комічних та суто побутових, доживає тепер свого віку десь у глухому закутку Баварії. Строката ж інтерлюдія, відбувши службу хорів та пантомім, перетворена, як усім відомо, Джоном Гейвудом на живу й дотепну веселуху, тепер ще більше перетворилася й розбіглася по всіх усюдах нашого буття.

Якщо за тих давніх часів вертеп являв собою просто триповерхову коробку, що її з чималою морокою переносилося з місця на місце, то тепер, маючи величезні науково-технічні надбання, ми, безперечно, можемо собі дозволити, щоб наш удосконалений вертеп, будь він яких завгодно розмірів, легенько й хутенько пересувався на які завгодно відстані.

Якщо в тому давньому вертепі за лицедіїв правила невеличкі дерев'яні ляльки, то тепер, коли людська істота зазнала великого поступу, ми, безперечно, можемо собі дозволити, щоб за лицедіїв правила почуття, думки, окремі слова, окремі образи або й самі живі істоти (звичайно, це зовсім не заперечує у нас чималої наявності й чималої ролі незграбно-натуралістичних ляльок).

І якщо колись ляльки не вміли розмовляти нашою мовою, що примушувало говорити за них підказників, то тепер, завдяки науковим досягненням, чимало механізованих ляльок навіть уже й цього формально навчилися, а тому дозволимо собі певність, що мова, якою відбувається дійство, дійде геть до всіх, сприйметься д'останнього звуку.

Отже, не ждїть жорстокої драми про Іродову смерть, не ждїть грайливої п'єси про Смерть і Багача. Не ждїть старого стереотипу. Не ждїть акуратненької послідовності. Не ждїть нічого особливо трагічного, бо трагедія — явище досить умовне і не завжди буває бажане. Не ждїть також нічого надміру веселого, бо веселощі теж — явище досить умовне і теж не завсіди бажане.

Знайте лише: тут протиріччя не дозволять вам бути байдужими.

Чуєте? Поки що хвилюється скрипка. Але незабаром почне тріскотіти маленький барабан, потім до нього прилучиться ще кілька, тоді гримне великий бубон, ляснуть пронизливі металеві полумиски, застогне валторна, задрібцюють

цимбали, засвищать флейти, залунають фанфари, зареве шалений тромбон, — здійметься, як це часто буває, ціла гуртовина невгавучих, оскаженілих звуків, що різко пройматимуть ваші істоти й нарешті розірвуть оцю завісу.

Бачите? Ось вона перед вами на всю просторинь міниться фарбами. Наш славетний український художник недавно створив це райдужне видовище, наш видатний український технік зумів застосувати свої здібності й примусити кожную окрему найдрібнішу плямку жваво рухатись.

Перед вами злива найрозмаїтіших кольорів та відтінків. Перед вами, як бачите, грандіозний калейдоскоп. Перед вами сліпучий екран відблисків, зворушлива симфонія удару і ласки. Перед вами (без перебільшень) — саме життя!

Вас, здається, тішить цей ясно-зелений колір, що пропливає вгорі? О, так! Він нагадує час, коли сповняються життєдайними соками земля, і звір, і людина, коли все набрякає солодкою потужністю, коли раз у раз сміливість запліднює новий талант і виникають нові захвати. І ви мимоволі й захватно думаете: багато ще в нас соковитої цілини й багато-багато весен попереду!

Не озирайтесь — хай не вражає вас чудний вираз на декотрих обличчях, що зринув у цей момент. Це, мабуть, ті, що їх уже не збудить запах свіжинних уст, це ті, що завжди і скрізь звикло чекають, аби догоріли свічки.

Вас дивує, вас навіть дратує цей розбризк сірих рухливих плямок, що так нагадують сірі осінні дні, сірі почуття, сіру недбайливість, сіру нудьгу присамоварних бесід, сіру активність млявих людей, сіру ніжність безсиливих рук, сіру привітність ворожого усміху, сіру тьмяність фальшивих похвал.

Не озирайтесь — хай не вражає вас той приємний спокій, та насолодна покора, що в цей момент лягли на деякі обличчя. Це, мабуть, ті, що їм сірий колір дає гармонійну відраду буденних свят, це ті, що в кожному порушенні штампу готові вбачати ходу на котурнах, це ті, що бояться, коли при них одчиняють кватирку, бояться, щоб їх не прохопило свіженьким протягом, це ті, що стомились, шукаючи спокою.

Ага! Вас уже збуджують чорні правильні фігури на завісі, що ніби нагадують чітку суворість будов, вас уже збуджують

і темно-сині лінії на всю завісу, що ніби нагадують чітку розмежовану просторінь праці, вас збуджують безповоротні перехреснування напружених, мов триси, жил, що їм художник надав таких убивчо-правдивих, переконливих форм і кольорів. О, так! Ви бачите неминучість великих устремлень, ви відчуваєте несхибну упевненість руху, ви розумієте непереможну пісню свідомості й сили. І ви вже мимоволі своєю уявою летите до якихось дальших геніальних ліній та форм, що їх конче винайде прийдешній вчений і колишній степовик.

Не озирайтесь — хай анітрошки вас не турбують сумніви й вагання, що зринули в цей момент на декотрих обличчях. Сумнів — це та ж зневіра, а зневіра — безсилля. Майте завжди терпіння пожаліти слабших. Бо це ж ті, які думають, що знають багато, а знають так мало-мало, це, мабуть, ті, що не бояться нічого, крім сильної віри.

А тепер вас уже причаровує цей яскравий колір, що так владно панує на нашому панно, — колір, коли досягають вишні в садах, колір, коли на вечірній зорі у степах лютують морозні вітри, а на світанках займаються обрії, колір, коли серед глупої ночі, роззявивши пащі й зітхаючи вспразі, родять родючі домни, колір тих незабутніх хвилин, коли ви поранений впали на сніг, колір, що біль перетворює в радість і, раз полонивши, не пустить назад, — бадьорний колір нестримних палахтінь.

Хай він яріє — п'янка справдешня радість!

Хай будуть повні ваші серця, як повні бувають келехи, і... не звертайте уваги на інших!

Годі!

Придивіться краще до цих смарагдових акордів, — хіба не зворушують вас?

До цієї принадної плинності аквамарину, — хіба не поема тихих вечорів на далеких лагунах?

До цих разючих, фіалково-білих, як блискавки, скерцо, — хіба раз по раз не стискається серце й не скрикує ваша кров?

До цих небезпечних звивів сріблястої фуги, — хіба не вабить борвій у згубну височінь?

До цих важких, чорно-лискучих рулад, що вибухами

линуть із темних надрів і все сповивають тривогою, — хіба не бракує вам віддиху й не тягне хутчій до підсоння?

До цієї рапсодії липневих гобеленів, цих зграйних хвиль, що жене їх вітрець, — хіба не вражає величний потік золота й поту?

До цих голубих, придимлених злегка безмеж, — хіба не кличе у просинь, не мучить жагою пізнань?

Втішайтеся й болійте всі, хто прийшов і хто може! Насичуйтеся цим нескінченним натовпом фарб і відтінків, звуків і півтонів, що мінливо зринають і гаснуть на нашому панно, де над усе панує тільки один найістотніший колір — удару і ласки, болю і радості.

Впивайтеся досхочу, чи то приємно вам, а чи ні, бо ось зараз востаннє зареве музика й розірве завісу.

Але мусимо попередити: все, що досі говорилося, не має особливого відношення до самого дійства. Це стосується до певної міри лише завіси, це зроблено тільки тому, що час був починати, а на кону не встигли як слід приготуватись.

Попереджаємо також (хоч це відомо вже з оповішень), що серед інших номерів сьогоднішньої програми вашу завітчану героїню екзотичних танків і своєрідних українських розваг, героїню, що їй багато віддавалося вами часу та хвали, — сьогодні показано не буде, як не буде вже її показано ніколи. Сьогодні натомість з'явиться інша, можливо, ще мало відома вам, проте визнана вже за великий талант, з'явиться жінка найменням Жінка.

СОЛО НЕПРИКАЯНОЇ ЛІРИКИ

Шалено-швидко пролітають наші дні, мчать життям, як розлогими степами, наші буйногрові місяці, пропливають, як гордовито задумані кораблі, наші роки...

Все це, як знаєте, дуже непомітно й дуже просто.

Уявіть собі: просто був такий день, коли ви лишилися на самоті. Вас до краю наситила злива облич, слів, жестів, невгавучого шуму вулиць, невтомного руху праці, і поїзд, що несе вас крізь запашну хуртечу життя, зупинився нараз на маленькій станції десь у степах, щоб наступної хвилини ще

швидше рушити вперед.

Був такий день, коли ви, хоч і мали вільний час (а може, саме тому, що мали його), ви не пішли на цікаву лекцію, і не поїхали на полювання, і не взялися читати нову книжку, і не завелися з ким-будь на довгу суперечку, а просто... з чималою увагою почали чомусь упорядковувати вашого стола, хоч цього сухого порядочку на робочому столі ви одвіку не любили і, мабуть, не любитимете.

Це ви робите тільки тому, що сьогодні вас ніби пойняв бунтівливий напад протиріч, і ваша увага зупинилася саме на тому місці, де найбільше вирують зустрічні сили, де стикаються навали здогадів, де збігаються лезами гострі відчуття, де серед задимлених пагорбів, глибоких шанців та розгاردіяшу бойовиськ басують переможці і стогнуть переможені, де нарастають нові здобутки й готуються нові облоги.

Ви щойно взялися впорядковувати вашого стола, як знову відчули глибокий органічний протест.

О, ті великі, чистенькі, наївно-усмішкуваті столи, що їх так часто бачиш у нас, столи, що нагадують сумнівну цнотливість, підфарбовану красу, примушене кокетство. Ті спокійні, акуратно застелені столи, що від них повіває холодненький вітрець, ті акуратно розставлені, ніби прибиті, цяцьки на столах, що в'яжуть думку, ті акуратненько порозкладені книжки й папери, що зовсім не промовляють, не живуть, не збуджують. Та мертва виставка, гордість ситого нувориша, та дбайливо прибрана поверхня, що під нею тяжко сподіватися на цінні поклади, та припомаджена передчасна чи вчасна лисина, що з-під неї найчастіше можна сподіватися на вияви млявості й ортодоксального гонору.

Ні, ви ніколи не любили й не любитимете подібних розцяцькованих мерців, ви ніколи, хоч як старайтесь, не заведете в себе подібного порядочку на робочому столі, бо зрештою, навіть завівши його, ви незабаром почувете збоку красномовний сміх: те, що здавалося вам за порядок, ще багатьом здається за кумедне безладдя.

Тоді, частково одсунувши речі осторонь, частково якнайзручніше розклавши їх на поверхні, ви одну п'одній починаєте витягати й розкопувати важкі шухляди. І тоді серед іншого

тлуму натрапляєте ви на кілька блокнотів.

Еге ж, тих пошарпаних блокнотів, що їх завжди, наполовину заповнивши, кидають кудись недбайливо, поступово затирають у найдальші кутки, поступово за них забувають. Блокнотів, що з них здебільшого ні один рядок не зринає на лискучу гладінь привселюдної цікавості. Бо саме в них, у блокнотах, найбільше збирається той дорогий радісний непотріб, що конче мусить бути занотований і не мусить вигулькнути десь безрадісною зайвиною.

Проте, сповнені цього разу незрозумілого бунтарства (бувають такі неприкаяні дні), ви починаєте перегортати сторінки цих пом'яшкурених свідків допитливості й хвилювань.

Погодьтеся: інколи це справді буває цікаво.

І поступово ви вчитуєтесь. Ви посміхаєтесь, іноді мружитесь, іноді зітхаєте, іноді дивуєтесь і, скінчивши одного, несвідомо починаєте перегортати другого.

Хочете ви а чи ні, та згодом на вас набігає якийсь дивний, трохи ліричний, трохи непокійний настрій. Ви думаєте: шалено-швидко пролітають наші дні, мчать життям, як розлогими степами, наші буйногриві місяці, пропливають, як гордовито задумані кораблі, наші роки, пропливають у безвість, щоб не вернутись...

Навіщо, навіщо так швидко пролітають дні? Чому не можна затримати свою руку в дружній руці і ще раз, ще міцніше стиснути її?

Чому вже не буде тих буремних повстань першої ночі, чому існує ніч друга, чому так невблаганно-хутко настає третя?

Чому так напосідливо скрадаються тіні і так підступно, ніби з далекої даліни, підповзає срібляста павутинка?

Чи не можна справді, як у тій українській пісні, осідлати вороних і чимдуж полетіти навздогін?

— Не вернемось!

Так! Мов гордовито задумані кораблі, вони пропливають у безвість, щоб не вернутись ніколи...

І ви думаєте: це прекрасно. Прекрасно, що не може вернутись те, за чим іноді дуже шкодують. Прекрасно, що є можливість любити колишній біль і сумувати за колишньою

радістю. Прекрасно, бо це само собою дає невичерпні скарби, бо це значить день у день непереможно хотіти нового болю й нової радості, це значить безнастанно й глибоко любити життя.

Ви думаєте: минає час, а десь по глухих куточках життя один п'одному застрягають блокноти, такі пом'яті й, либонь, уже непотрібні. Вчорашній зазнав поразок від сьогоднішнього, а сьогоднішній анітрошки не певен, що його не зруйнує дощенту переможець нового дня.

Наївні й суворі друзі!

Ви стискаєте, ви піднесено, кріпко пригортаєте до себе і тих, що вже одбунтували, і тих, що бунтують досі. Вам хочеться любовно погладити цих непідкупних свідків допитливості й хвилювань.

Ні! Не треба! І ви вже знаєте, що ви цього не зробите.

Ви сьогодні сповнені якимось дивним настроєм, і вам уже кортить обернути свою ніжність на щось інше.

Сьогодні в найбільшій мірі тяжить над вами напад виклику, і тому вам кортить ширше розгорнути блокноти, рішучіше шарпнути сторінки.

Ви готові наперекір усталеним канонам шукати рухомої змінності, ви готові наперекір абсолютній змінності шукати чогось єдиного, непорушно-суцільного.

— Хай, — кажете ви, — живуть протиріччя, що рухають все вперед, хай живе повсякчасна змінність!

Хай сьогодні з минулих болісних думок, що перетворились та загусли на креміль, буде викресано іскри радості, хай сьогодні невичерпну любов і жадобу примушено буде трепетно сміятись!

І ви вже поспіхом гортаєте сторінки.

Ви вибираєте на свій смак які завгодно уривки, ви пристосовуєте їх, скільки можливо, один до одного, ви комбінуйте з них, скільки можливо, різні ситуації, — одне слово, несподівано й захоплено творите якийсь многобарвний твір. Ви наче складаєте інкрустований малюнок із того листа, що, злітаючи з дерева, падає десь по куточках або невтомно кружляє й пламеніє в буремному вихорі днів.

Шалено-швидко пролітають ці дні, мчать життям, як роз-

логими степами, буйногрові місяці, пропливають, як гордовито задумані кораблі, наші роки, щоб не вернутись...

МЕЛОДРАМА

Щойно прийшли з роботи. Ви трохи стомлені — така душа випала днина. Ви лягли в своїй віддаленій від міського центру кімнаті, що міститься на другому поверсі невеличкого будинку. Заплющили очі, і одразу почала вас огортати приємна похолодь загінку, почала заспокоювати рівна тиша, що нею сповнено все довкола.

Там десь, ген-ген, ніби за кілька верстов чи глибоко під землею, — невгавчий гуркіт міста, а тут — незмінна, густа, холодна тиша.

Та раптом — чи чуєте?

З того міського шумовиння особливо виразно вихопився, влетів крізь розчинене вікно, заборсався, як птах у клітці, затремтів, як той птах, умираючи, і зітхнув востаннє мелодійний звук металу.

Фанфари?

Здається, десь — сріблогорлі фанфари.

Ви підводитеся. Уже ближче загриміла оркестра. Десь у вашому будинкові нетерпляче гуркнули двері. Хтось швидко перебіг коридором. Хтось розсипав несміливий гомін. Хтось розгубився...

І ви підходите до вікна.

Це праве вікно (тут є ще ліве, протилежне) задивилося просто на кладовище, бо стіни вашого міського будинку просто межують із кладовищем.

Ви одгортаєте рукою галузки яблуневих верховіть, що заважають вам, — аж три яблуні потрапили якось у цей закуток і розрослися тут напричуд пишно, три великі яблуні під самісіньким вашим вікном.

З другого поверху вам видко внизу старенький паркан, що тягнеться близько повз стіни будинку, такий безсилий, безпорадний паркан. Він ніби ось допіру згинці шкутильгав та раптом згинці зупинився, замислився: чи варто йому далі? Чи варто, коли так напосідливо обступають молоді кущики,

так запопадливо чіпляються за кожний вільний клаптик на його дорозі цупкі порості та бур'яни, так заповзято витискають його й силкуються якнайшвидше приглушити д'останку?

Коли ви перехоплюєтесь поглядом далі, одразу ж за парканом унизу ви бачите буйне хашовиння, бачите, як із цього зеленого кипіння подекуди виринають білі або чорні хрести й надмогильники. Ще чимало їх, білих і чорних, тоне в гушавині, чимало вже зовсім струхнявіло, вивітрилось, зникло, — це найглухіша частина великого міського кладовища.

А коли ви кидаєте погляд поверх яблунь, ген-ген у далині, наче під легким серпанком, видко смугу протилежного узгір'я. Там ліве крило міста. Там нові квартали, що гордовитими найновішого стибу будинками, гордовитими корпусами нових заводів, віхами нових димарів, полапками нових учепистих бруківочок раз у раз, далі й далі, наступають на одвічну цілину.

Горнуться в далеч сполохані гони. Тікають назад у безвість легенди. І там, де спогад за татарське безумство, де вовки жовту кість жвакували, — тепер владна камінна хода переможця, тепер павутиння металевих сполучень, що силоміць засотують пагорби й долини.

Вклоняйтесь, химери давнизни! Стеліться покірно, протори!

Оркестра скінчила. Це — Шопенів «*Marche funébre*».

Здається, обіч, здається, там, куди пошкунтильгав паркан, знявся останній натхненний звук, поплив над верховіттям і в прозорій високості розтанув...

Натомість зашугали голоси.

Ви ще далі одгортаєте галузки яблунь. Ви зручніше пригинаєтесь і бачите: віддалік, може, кроків за двадцять, під тією веселенькою березою стоїть кілька чоловіка. Погляди їхні скеровано на шум, що наближається. Нараз один похапцем кидає долі недопалену цигарку, притоптує її — затоптує у свіжу землю щойно викопаної могили.

Вам, звичайно, все ясно — хтось назавжди пустився наших берегів.

По хвилині, одгортаючи віти дерев, обходячи звивними низками горбки могил, починають, як бачите, рясніти люди.

Вони поспішають, спотикаються, випереджують одне одного, мимохіть натрапляють одне на одного, звикло нервуються і звикло вибачаються. Кожне з них загодя хоче примоститися якнайкраще. Кожне хоче бачити все до дрібниць.

Злегка хитаючись, впливає над головами трупа. Пливе над головами, і голови схилені.

(А чому б справді в цей момент не дивитися д'горі, де сонце і птахи?).

За труною — жінка.

У чорному вбранні, печальна жінка, яку дбайливо підтримують друзі. Молода, але тепер зовсім, зовсім безсила. Мовчазна, але очі їй кричать невимовним благанням. Покірна, але хусточка, що її притискає вона до уст, здригається надто часто, здригається так, що ось-ось випорсне з рук, і руки нестримно метнуться за труною.

Жінко, не треба!

Вам знепацька кортить сказати їй втішне слово. Підійти отак близенько до людини й так сказати — це її, мабуть, трохи отверезить. Підійти й сказати дуже просте, щиросерде слово — це її, мабуть, трохи підсилить. І хоч ви знаєте, що цього не зробите, але через якийсь час, перемігши вагання, ви сходите вниз і, проминувши паркан, наближаєтесь врешті до народу.

Якраз останній промовець скінчив своє слово. Якраз починають забивати труну (оті особливі глухі удари у вічність), і ви чуєте, як жінка безнадійно скрикує, обриваючи фразу:

— Промінчику мій! Пожди! Я ж тебе так!..

У натовпі здіймається раптове замішання, потім настає раптова коротенька тиша, — вона знепритомніла.

Саме що мить, коли й ви механічно потяглися вперед, щоб допомогти жінці, комусь з оркестрантів, либонь, наступають на ногу, бо він, болісно сикнувши, тихенько, проте заскалено-міцно кидає лайку.

Та одразу ж завихрюється грім фанфар, поглинаючи все — і несподівану лайку, і гомін юрби, і шум землі, що вже поспішно сиплеться на домовину.

Трохи згодом ви помічаєте: ще не встигли зарівняти землю, а добродушний чолов'яга, полишивши заступа, хутчій підбіг і простягнув руку:

— Дозвольте... щоб пом'януть...

Еге ж, хіба він вам не подобається, цей безпосередній чолов'яга в рябенській сорочці, що просить на могорич? Він має рацію. Адже трапилась звичайна історія. Звичайнісінька собі історія — померла в місті людина. І чолов'яга, мабуть, не сумнівається, що місто за цей час уже встигло народити, принаймні, двох нових. Так чому б не хильнути за такий гарний кінець, що завжди є новим, гарним початком?

Ви пам'ятаєте — в юрбі снувалося:

— Вона його так любила! Вони щойно подружилися. Він узявся будувати якусь нову велику будівлю і впав з тих риштувань, що сам поставив. Упав з риштувань, що вломилися. А вона, сердешна, так...

Ви пам'ятаєте — в юрбі, здається, називали ім'я людини, що впала з власних риштувань. Воно своїм співзвуччям, здається, нагадувало прізвище якогось українського поета-лірика, хоч померлий і не був поетом. А втім, ви забули його.

В юрбі навіть хтось іронічно сказав:

— Цікаво, що б то була за будівля, коли таке лихе риштування.

MYSTERE PROFANE

Ваше місце, де сидите, ваша кімната, що нагадує маленьку гостинну станцію десь у степах, цього разу вже сповнена світанкового трепету, плинної сутіні.

Ви розчиняєте праве вікно й одгортаєте віти яблунь.

Спробуйте цього запашного трунку!

Ви нахиляєтесь і ловите устами незрівнянні струмені, що ними тече голубий світанок, ви п'єте з насолодою голубі струмені й ледве вірите, що ви такий багатющий володар.

Адже повз ваше вікно пливе напій, якому не можуть дорівняти найдосконаліші вироби. За вашим вікном, де чорні хрести й зелене кипіння, грайливо іскриться прохолодне бодрене вино.

І ви жадібно п'єте. Ви відчуваєте, як скалки-бризки підстрибують і пестливо обсипають ваше обличчя, ви відчуваєте, як поволі насичує ваше тіло відрадна потужність, відчуваєте, як згодом легшає вам голова й веселішає серце, як гнучко й лоскотно розгортається в вас якась невідома пружина, — хіба вам не хочеться тепер засміятися або почати веселої пісні?

Хто?.. Хто насмільється сказати, що ви не молоді?

М'які й холоднаві руки простягаються зовні й непомітно скрадаються вам під сорочку. Холоднаві руки міцніше обіймають вас, і тіло, ойкнувши злегка в тремтінні, на якийсь момент ніби завмирає. Ви ніби неймовірно швидко падаєте в глибінь озер і, ледве торкнувшись дна, ледве збагнувши цю бистру путь, бистро виринаєте на поверхню.

Тоді, освіжений і чуйно збуджений, ви ще повніше охоплюєте позіром навіть дрібниці.

Ви помічаєте, як на ребра старого паркану, мов та мучна порохнява на млинове коло, посіялась вранішня срібна припадь. Зринає думка: якщо доторкнутися тепер до паркану, там лишаться темні чіткі відбитки пальців. Хіба ось зараз вас не потягло (хтозна-чому) справді покласти туди свою руку й конче лишити ці відбитки?

Далі ви бачите, як у вашому сусідньому густовітому закуткові тіль-тіль коливається передсвітанкова тиша. Як там, оповита ще сивою дрімотою, мов на полотні художника, що подав дрімотну давнину хашів, нерухомо стоїть сизозеленаста задума.

І нараз вам хочеться звуків і руху. Вам хочеться тільки одного: швидше вставали б вітри у степах, швидше виходило б сонце!

Хіба не кортить вам набрати повітря в груди й шосили дмухнути на цю застиглу імлу? Хіба не кортить гукнути на всю силу легенів — збудити пташню і покликати сонце?

Звуків! Численних звуків!

Хай це комизливо, хай пустотливо, хай навіть химерно, але хіба ви можете тихо зітхнути й тихо схилитися перед таємно-докучним мовчанням? Хіба ви такий, що побожно простягнете руки назустріч одноманітно-величному спокоеві?

Руху! Сильного руху!

А ще далі, ще далі за цією причайною задумою бачите ви ніби недавній спогад, ніби шматочок давнього сну. Адже бачите ви, яка там щедра повнота, яка там безкрая далечінь? Почуваєте, яка там принадна ласкавість? Чуєте, які там ніжні гойдаються струни? Помічаєте, яке там скраю, яке ж там справді вибагливе мереживо?

Чому ще й досі це спокійне, це тьмяне, світланкове мереживо? Чи не хочеться вам хутчій взяти олівця і на цьому заслонному тлі сміливо й чітко накреслити лінії, які ви звикли завжди там бачити? Так, так! Щоб хутчій та яскравіше виступило там знайоме протилежне узгір'я, і ліве крило міста, і контури нових будинків, і віхи нових димарів, і стьожки нових вулиць — все, до чого так звикла ваша уява. Але це неможливо: далечінь, далечінь...

І хіба може когось здивувати ваше бунтарське бажання — розігнатися ножом по цій неможливій завісі? Так, так! Щоб раптом упали серпанкові примхи і з'явилась проста неприхована дійсність. Але це неможливо: далечінь, далечінь...

То хіба дивуватись, що вас зненацька охопило нове почуття, наївне, як справжня юність, нестримне, як справжня сміливість, — бажання притьмом югнути в ту зачудовану просторінь? Так, так! Щоб полетіти ген-ген над просторами, щоб покірно й відверто стелились ці смуги, щоб розгорталась і падала тьмяна заслона, щоб у невпинному льоті виникав і вихрився довгий шум, щоб раз у раз повставала нова й нова захватна далечінь.

Дійства! Великого дійства!

Гукнувши, ви поспіхом збігаєте долі. Ви перехоплюєтесь через паркан, лишаючи, звичайно, на його холодній сріблястій поверхні відбитки пальців, — о, як приємно! Ви впрінаєте в найгустішу гущавину, ви силоміць мнете галуззя, прокладаючи собі дорогу, ви байдуже одкидаєте й рвеге ці зеленясті скуйовджені косми, щоб вийти до найближчої галявки, — о, як приємно!

На галявці одразу зриваєтесь бігти, але насупроть — нещодавня могила. Невже через могилу?.. Та пізно, бо через неї ви вже перестрибнули. І лише після цього, лише на одну

мить ви зупиняєтесь. Саме цю мить, як ви чуєте, верховіттями перебігли перші прибійні хвилі, і звідусіль починають дзвеніти перші радісні дзвоника.

Добриденень, жаданий вранішній вітре! Добриденень, жваві вістунчики дня!

Мимохіть ви сіпаєте якусь довгу тоненьку стеблинку, що, схлипнувши, вислизає з найближчого свого колінця і має такий привабливий зеленявий кінчик. Ви кладете цей кінчик до рота і почуваете солодке, прохолодне, надзвичайно смачне надіб'я. Тоді висмикуєте по дорозі ще кілька стеблинок, тоді ще кілька, ще, — і так, смакуючи сік цих солодких рослин, що зросли на могилах, наспівуючи щось безтурботне, ви поспіхом простуєте далі, простуєте через горбки, щоб скоротити дорогу, немов боїтесь спізнитись на якісь важливі сходи-ни, якесь виняткове видовище, хоч добре знаєте, що ось незабаром вигулькне огорожа, а там одразу почнеться степ.

Справді, мов той притінений коридор, лишається позаду кладовище, і ви входите до прекрасної залі, такої високої, такої неймовірно великої, що в першу хвилину самі собі здаєтесь непомітною комашкою.

Як тут багато повітря! — занепокоївся б сам славнозвісний Коро.

Цей незрівнянний, димно-голубий плафон, ці неосяжні, фіалково-голубі стіни! Вони ніби починають злегка струменіти.

А вдалині, де звивною густою смужкою лягла долішня рампа, що з неї силоміць просочується світло, там вдалині більше й більше починають розходитись складки заслони, і на жовтожарому помості... урочисто і владно...

— Слава сонцю! — гукаєте ви майже по-хлопчачому.

Довкола немов займається дивна пожежа — горять простори! Довкола дедалі більше й різноманітніше спалахкують веселі вогники фарб, — сміються простори!

Яка багатюща палітра! — занепокоївся б сам Анатоль Петрицький.

І через свою мимовільну приємну схвильованість, через своє мимовільне піднесення ви ще гостріше й повніше сприймаєте довколишні фарби, довколишні звуки. Ви по-

вертаєте обіч од тієї стежки, що біжить повз жита до далекого хутора, ви обминаєте плантації, що укiсним клином, мов той півострів у море, врізаються в яркувату, запущену, зарослу бур'янами персть, — і йдете ви бур'янами, поки час, без мети.

На зелах, бачите ви, цвітуть вранішні роси, і раз у раз, зиркнувши на сонце, краплини скрикують раптовим діамантовим блиском. Зела з легеньким присвистом шмуригають вас по ногах і лишаять сліди такого ж бо ніжного смарагдового пилу.

Десь ніби з-під ваших же ніг раз у раз вистрибують потривожені трав'яні коники, вибігають і випурхують якісь шелесливі жучки, дзвінкасті злотаві хрущики, спритні різнобарвні метелики, і навкруги, що більше пригріває сонце, то більше зростає їхнє своєрідне шурхітне сюрчання. Чи не здається вам зрештою, що ця метушлива комашня хоче скласти до сонця якусь свою особливу, нечувано-смажну, радісно-упивну хвалу?

Невловимо тонка, многострунна гармонія! — занепокоївся б сам суворий Моцарт.

Ліворуч майже зникає крило міста, праворуч майже зникають переліски й хутори, — і от перед вами щойно порушена плугом, облита вранішнім рожевим світлом, розлога цілина.

Як у чорному морі ті скиби, що їх струже невтомний вітрига, так біжать ці свіжо заорані чорно-лискучі хвилі.

А й справді, погляньте уважніше: чи не здається вам, що вони повільно й розмірено дихають?

Чи не здається вам, що ці овали ген-ген заораних вчора ланів, ці тугі в рожевих цілунках перса легітно пашать?

Чи не здається вам зараз, що ця запашіла персть, ця розбурхана вчора коханка лише злегка замріяно-млосно примружила очі і жде, нетерпляче жде, щоб хутчій сюди впало сім'я?

Чи не здається вам, що в цій вранішній млості мріє вона за того дужого з металевими м'язами героя, який не томитьме довго й грубо її жагу, який прийде, десь певне, незабаром, рішучий, уважний, щоб охопити її всю в свої міцні руки і без вагань, без сутужних перерв і надаремного нуду радісно й легко дати їй плід?

Мріє, що буде так: сонячним ранком загудуть двигуни і по всіх усядах приємно-лоскітно побіжить ціла валка сміливих крицевих легінів.

Комбайни!

Бачить: сонячним райком гейкнуть двигуни й підуть гуляти, взявши кожний з собою по двадцять глибоких збудних плугів. Ще не встигне вона затремтіти від першої сильної ласки, як тут же слідком, мов той хвильний вітрець, набіжать, розсипаючи пестоші, цілі зграйки дискових блискотючих борін. І тут же, шойно зітхне вона втомно й візьметься на сонці масним випаром, як уже наспіють жадані занурливі полапки, і з сіялок поллеться злтавий мед.

Не знавши зайвої втоми, буде вона бережно викохувати рунь. Не затративши зайвих сил, помірно й достатньо буде насичувати дороге поріддя, аж поки стане час.

Тоді знову загуде знайомий рій, і один п'одному, як металева кіннота, прилинуть ті ж самі поспішні і вправні двигуни. Де пройдуть їхні перші шереги, там бистро й покірно вклониться перший покіс. А де пройде решта, взявшись за руки з конвеєром, там на перший покіс рівно й точно впадуть три наступні покоси.

І не треба буде ждати до осінніх туманів, поки вистоїться золото в найжених задушливих копах, поки не припадуть дощами й не запріють скарби, поки не затьмиться й не спопеліє добра міра здобутку (...десь там у клуні хтось ув один ціп гупає...). Не треба, бо хвилі покосів, що їх досхочу обійматиме вітер і цілуватиме сонце, досталь достигнуть протягом кількох зоряниць.

А комбайни, спритні комбайни, що виладнаються тут же на все привілля, комбайни услужно постелять рівні полотна й обережно, лагідно, щоб не впала надарма жодна крапля, понесуть дорогу покладь в жадібні руки рушія.

Ці вправні комбайни, ці прекрасні комбайни ту ж мить хуленько приборуть усю зайвину і знову будуть готові на перший же поклик з'явитись і дати гостро-занурливу ласку.

Так вона мріє — хіба вам не ясно?

І щиросердо вклоняєтесь ви цій запашній персті, що замріяно розляглась перед вами та хоч-не-хоч нагадує вам

жінку. Жінку, що мусить болям коритися, але радіти, в зойках вагатися, але родити — щасливу! щасливу!

Ви нараз чуєте, як брелять під ногами й хитаються гони.

Ви схиляєтесь долі, щоб краще збагнути. Ви припадаєте до грудей цілини. Ви наслухаєтесь.

Правда, як прискорюють віддих, — ви і вона?

Як гулко б'ється серце, — ваше й її?

Які могутні шуми бродять десь у глибинах, — і в вас і в ній.

Яка дивовижна легкість сповняє обох!

І ви обіймаєте землю.

Згодом, похопившись на думці, що починається день, ви рушаєте в поворотну путь. Ви вертаєте, напоений збудним вином і ласкою лона, вертаєте легко й потужно, вертаєте сміючись, і сьогоднішній день праці здається вам дорогим подарунком.

Еге ж, сьогодні буде заглиблено-творчий, багатий день!

СЕАНС ІНДІЙСЬКОГО ГАСТРОЛЕРА

Іноді надвечір, поглянувши в праве вікно, ви бачите печальну постать, печально похилу жінку в темному вбранні, що стоїть над могилою.

Так! Вона найчастіше приходиться, коли починає вечоріти. Приходить з портфелем або якимись паперами (очевидно, просто з роботи).

Вона майже раз у раз приносить з міста квіти, старанно розкладає їх там, де це здається їй за найкраще, і раз у раз обережно поправляє стьожки зів'ялих вінків. У цей момент, коли обережно й любовно доторкуються її пальці до вінків, вона (без перебільшень) скидається на Маццолеву «della Rosa», що, — пригадуєте, мабуть, — так граційно, любовно й захисливо зводить руки над своїм дитинчам. У цей момент, хоч як вам дивно, вона ніби ледь-ледь посміхається, як та ж стримана «della Rosa», ледь-ледь одхиляється, щоб краще перевірити, чи гаразд поправлено стьожку, і, одвівши руку, якусь хвилину нерухомо тримає цю руку в повітрі, мов білого птаха, що схилив свою голову.

В цей момент вона сама ніби трошки нагадує дитину, і вона, печальна жінка, не знає, що печаль надає їй іноді таких викінчених обрисів, такого ласкавого й поважного виразу.

Вона не знає, що бувають моменти, коли вона справді скидається на Маццолевий твір, на зразок своєрідно поєднаних Кореджіо і Рафаеля.

Дивившись на неї, ви забуваєте, що в руках вам застигла цигарниця, і лише згодом, коли жінка підводиться, ви тихенько запалюєте цигарку. Вам неприємно, що ви неначе підглядаєте за чужою душею, проте ви аж ніяк не можете одвести очей.

Ви бачите: стоїть непорушно, мов кам'яна, стоїть, прикипівши поглядом до німого пагорка, стоїть довго, бліда і прекрасна.

Потім, як почне сутеніти, вона стає навколішки, схиляється низько і гладить — легенько, ніжно, замиловано гладить землю могили.

А як загусне присмерк, як затче імлавим прядивом увесь цей куток, ви чуєте, — що це? — ридання.

Жінко, не треба!

Ви заслоняєте праве вікно.

Тоді, в тиші кімнати, згадується, що колись випадково потрапила вам до рук книжка славетного індійця з Капілавасту, славетного Сакія-Муні.

І там прочитали ви: «Що є початок страждання?».

«Та жадоба, що кличе від одного народження до другого, і що поруч з нею невідступно йдуть радість і пристрасть, — жадоба насолоди, буття й могутності».

Спочатку це вас вражає. Ви ще раз повільно і майже вголос повторюєте індійцеву мудрість, що згадалася так доречно і так недоречно. Ви напружено думаєте, так напружено, що врешті навіть уявляєте собі, ніби перед вами, підібгавши ноги, сидить у своїй уславленій позі уславлений Будда і, злегка похитуючись, з виразом спокійним та трошки лукавим, проказує до вас ту ж саму думку.

— Що це, зрештою, значить? — питаєте ви.

— Це значить те, що значить, — відповідає древній софіст.

— Значить, радість і пристрасть велике лихо?

— Так! Радість і пристрасть — велике лихо.

— Значить, жадова, що кличе від одного народження до другого, дуже шкідлива?

— Так! Жадова ця дуже шкідлива.

— Значить, якщо прикласти ці міркування... ну, хоча б до жінки, то жінка, яка звичайно сприяє жадові і родить, — наш ворог?

— Так! Якщо вужче й простіше це ставити, то ми самі собі вороги.

— Слухайте, древня людино, я ще раз питаю вас: ви категорично стверджуєте, що жадова насолоди, буття й могутності — це шлях до страждання?

— Рішуче так.

— І ви, мабуть, саме тому й пішли в пустелю, щоб сховатися од цієї жадови?

— Хай буде по-вашому... щоб сховатися од цієї жадови.

— Значить, мусило бути так: шойно втекли ви од людей і життя, ви одразу ж стали мертвяком?

— Стривайте...

— Ні, хвилинку уваги. Значить, по-вашому, мусить бути так: щоб знищити страждання, треба знищити життєдайну жадову?

— Ви маєте рацію.

— Але в такому разі ви, древня людино, зовсім не маєте рації. Бо, іншими словами, це значить: людей обернути на мертвяків, а весь світ у пустелю.

— Ах, ви занадто спрощуєте! А втім, висловлюйтесь собі, як хочете. Пам'ятайте тільки одне — все полягає в тому, щоб знайти супокій.

— Ах, ви також неймовірно спрощуєте! Бо все якраз полягає в тому, щоб глибоко закопати, заховати супокій.

— Ні, мій заповзятий. Ви забули, що написано в моїх автарах: лише коли гасне вогонь насолоди, гріха, облуди й гордошів, лише коли гаснуть всі пристрасті й безчестя,— тоді настає супокій, і нарешті наближається людино до нірвани.

— Іншими словами, вкорочує собі віку?

— Що ж... Ваша різка репліка мене не дивує, бо ви, оче-

видно, упертий послідовник ідеї вічної матерії.

— Мабуть, у такій же мірі, як ви послідовник ідеї вічного духу. І тому я не можу докладно збагнути, що таке нірвана, і тому дуже прошу це явище мені пояснити.

— Охоче, якщо ви серйозно.

— Цілком серйозно.

— Нірвана — це рух і нерухомість, буття й небуття, не створене й не народжене, не почате й не скінчене, але це — кінець страждання.

— Так! Знаєте, древня людино, що на моєму місці сказав би тепер хтось інший, ще завзятіший? Сказав би так: ви або щирий оригінал, або, даруйте на слові, ви... боягуз. О, не вражайтеся! Це сказав би інший. Я ж особисто цілком розумію вас, і я вам співчуваю. Так, так! Я щиросердо вам співчуваю, бо не ви — чуєте? — не ви винні в цій, висловлюваній вами, облуді. Я прекрасно розумію, що в таких усвідомленнях перш за все винне тодішнє буття. І перш за все в ньому причина.

— О, який перебільшений... модний кавзалізм!

— Мабуть, в такій же мірі, як ваш химерний і давно вже немодний ілюзійнізм. Адже, даруйте відвертість, ваші домисли нагадують домисли того розгубленого ченця, що синтезуючи все, коротко виголошував: «Sredo quia absurdum!». «Я вірю, бо все це — нісенітниця!». Пригадуєте собі? Вірю, бо це — нісенітниця! Вірю, бо це незрозуміле, нереальне, вигадане. Яка ж бо справді безпорадність, безнадійність, який відчай! А втім, облишмо ченця. Я хочу ще кілька слів до вас.

— Будь ласка.

— Я хочу, скориставшись із ваших же слів, остаточно сказати вам: якщо жадоба, що кличе від одного народження до другого, гарантує нас од нірвани, то хай живе ця прекрасна жадоба!

(Постать гостя вражено застигла).

— Якщо жінка сприяє жадобі й народженню, якщо жінка — один із тих найсильніших стимулів, що ніколи не дозволять зазнати нудного й страшного супкоюю, то хай живе ця прекрасна жінка!

(Постать гостя нервово здригається).

— Якщо жадоба радості є початок страждання, то хай живе страждання!

(Постать гостя різко хитнулася і починає мерхнути).

— Якщо страждання в свою чергу є початком радості (а так, здається, мусить бути), то знову-таки хай живе страждання — повсякчасний контролер і підсилок!

(Постать поволі тане й зникає).

— Хай живе те, що дає нам буття, найцінніша людська цінність! Хай живуть протиріччя, що постійно рухають все вперед! Хай живе чудесна рухома рівновага! Хай живе все, що ненавидить морок і любить силу, все, що не знає супокою й зневіри!

Помітивши нараз, що нікого з вами нема, відчувши велику полегкість і перейнятий великою певністю, ви поспішаєте до правого вікна, щоб цього разу піднесено привітати зажурену жінку.

Але в тому застиглому морокові жінки ви вже не знаходите. Тоді згодом перехоплюєтесь ви до лівого вікна, що здивилося впрост на місто.

ТАНОК МІСЬКОГО ВЕЧОРА

Воно невтомне, як одвічна радість життя. Воно суворе, як невблаганна смерть. Воно завжди сповнене тих загадкових, приглушено-клекітних, переможних і переможених шумів, що родяться тільки в самому вирі зустрічних сил, на перехрестях гострих почувань та домислів і в боротьбі творять прийдешнє.

Адже ви любите місто?

Бачите:

воно, як той непохитний лицар у надійному панцирі. Воно має крицеві груди і глибоко дихає шумами. Воно має в нетрях своїх неситиме гаряче серце, могутній двигун, що споживає людський мозок і пристрасті та бурхливо жене кров по своїх численних артеріях.

Воно, взявши потрібні соки, без жалю відкидає непотріб, воно упевнено, запопадливо притягає до себе все, що тільки може дати хоч трохи поживних калорій.

Безперечно, ви любите місто.

Воно визнає тільки сміливих і здібних. Воно обдаровує ласкою тільки імкливих та енергійних. І воно ненавидить, без-

межно ненавидить усіх, що кволі й зневірені.

Ви його любите, бо кожний, хто прийшов сюди, мусить бути бадьорим і мужнім. Кожний тут, свідомо йдучи на стра-ту, почуває себе тільки шасливим: він не тлітиме десь надар-ма, він поспішно збиратиме всю свою потужність і він побачить, як радісно й вдячно палає вона на вогнищі спільних зусиль.

Так. Ви схвильовано простягаєте руки назустріч коханці. Мудрій, сильній, звабливій коханці, що її було вимріяно, що її в цій родючій країні вже знайдено.

Так! Ви загрозливо зводите руки назустріч куртизанці. Веселій, пожадливій, нафарбованій красуні, жорстокій бабі, що хтиво лашиться, що її в цій родючій країні ще не загублено.

Адже ви любите так, що для вас неминуча ненависть.

Ви згодом минаєте вечірні вулиці й завулки. Ви переходите освітлені майдани й мости, притінені алеї та сквери. Ви входите в розчинені двері й потрапляєте в гущавину, в ту ряс-ноту протиріч, що скупчити їх може тільки місто.

Ви проходите крізь чад суворих корпусів, крізь барвисту суєту многоповерхових клітин, крізь сіру втому піддаш і брез-клу задуху підвалів, — всюди, куди вас веде тремгливий та-нок вечірніх вогнів.

І перед вами, як той строкатий візерунок на убранні тан-цюриста, як ті мінливі шматинки, що підстрибують, круж-ляють і звиваються в лад його рухам, як ті миготливі бли-скітки, що виграють всіма кольорами, перед вами кружля-ють, пролітають, виграють візерунки й блискітки вечірнього танку.

— Вас уже збуджено?

Задьорно підморгують зграї ліхтариків.

— Вас уже зацікавлено?

Шикуються в гордовитій поставі фасади.

— Ви вже помітили?

Співають дроти густих сполучень.

Промайнула, як у швидкому сальтарело, висока худорлява постать. Промайнула знову й знову, — ходить вона трохи зігну-та, мов той звір у клітці, міряє навкоси своєю комірчину, дедалі більше й більше прискорюючи крок, а за нею невідступно,

нахабно бігає тінь, стрибаючи по стінах, переповзаючи долівкою, звиваючись, ніби глузуючи з постаті, ніби намагаючись і собі відобразити, перекривити той напружений вираз обличчя, ту прокляту думку, що кидає людину з кутка в куток.

Проплива, як у лагідному менуеті, поважна округла постать, виринаючи з м'якого фотелю, де їй, мабуть, так вигідно схилити голову на розстібнуті опасисті груди, де їй так присмно, слухаючи патефона, присьорбувати з фальшивої порцеляни, де їй так зручно закласти ноги на поручні, запалити фальшиву гавану, летіти сантиментальними мріями за хмаркою диму, дрімати й бачити тільки рожеву путь.

Проїшла, як у чіткому весняному марші, упевнена постать з рішучими рухами, що здаються такими закінчено-владними серед блискавичних металевих кружлянь та безугавної гонитви шумів, постать, що її обличчя здається таким настожено-скупченим, сливе жорстоким, сливе камінним, ніби воно цією маскою застигло навіки, і тільки очі, пильні й правдиві, розливають теплінь, промовляють і тішать справжнім людським еством.

Ось у прокуреній клітині, мов у світанковій сутіні, стурбовано коливаються десятки голів, і точиться заповзята суперечка про насущні вимоги — он у прокуреній клітині, мов у сизій імлі, коливаються кілька стурбованих голів і, пасуючи та вістуючи, грають насущними вимогами.

Тут легковажно сіють убивчий родинний розбрат, там пишеться ніжно-юне, ніжно-чисте признание на адресу дівчини з синіми очима. Тут, вітаючи тінь невмирущого Елагабала, регочуть оголені стегна й продають насолоду та сифіліс, там, проганяючи тінь Елагабала, навчають про велику красу та вагу статевих взаємин і жажну потворність сифілісу.

Праворуч у закутку вихоплюється купка змовних скрадливих кашкетів, що поспіхом оглядають зброю і падають у п'ятьму — ліворуч поспіхом цокотять запізнені машинки, прокладаючи на завтра стежку до суворого вироку.

Спереду всіма силами тягнуться в привабливу далечінь, заповзято розвівають морок облуд, розчищають дорогу від спадкових згубних спокус; ззаду всіма силами впинаються, складають поганську честь, пожадливо допивають рештки з

потрошених сулій та половецьким побоєм б'ють свого друга й виганяють геть.

Тут обіймаються, і талановитий актор з підмостків захоочує до щирості, там підступно ладнають зраду, і бездарний фігляр силкується замаскувати свою нещирість.

Тут заклопотано ділять шкоринку на кільканадцять ротів і не тратають надій, не впадають у розпач, там ростуть на вибагливих дріжджах і одригують докорами, розпачливо зітхають за минулим.

Тут проклинають минуле, творять відродження прав, що їх зганьблено, там іронічно мружаться, занепокоєно горлають і виспівують великодержавних псалмодій про братів-слов'ян.

Там хрипить сьогоднішній невдаха, безумно хапаючись висхлими руками за життя, але помирає; тут, обіч же, здійснюється зойк сьогоднішнього маленького щасливця, що відразу оголошує своє право на життя.

Ось невідступно й рішуче змагаються за одвічну мету, ще кріпче беруться за руки, ще далі, ще густіше простягають ланки несхибних запорук, а по довколишніх щілинах шупорять скрадливим шурхотом, намагаються де-не-де цю міць підпиляти, присипати іржею заздрості й гніву, хуленько сторгувати за копійчаний скарб.

Так! Ви загрозово зводите руки назустріч куртизанці. Пожадливий, нафарбованій бабі, що її в цій родючій країні ще не зведено з світу.

Так! Ви схвильовано простягаєте руку назустріч коханці. Мудрій, сильній, звабливій красі, що її в цій родючій країні вже знайдено.

І от ви — на розі великих вулиць.

Хіба не досить тверезості в чітких камінних профілях?

Не зринають то тут, то там нові вже профілі?

Бракує рішучості й мужності подихам невтомних корпусів?

Не окрилено геніальними злетами мозок антен?

Не зацвітає тут щира й переконлива усмішка, щоб піти за штучною міною?

Хіба можна юність проміняти на облудну маску?

Хіба приваблять виснажені груди, коли насупроть запах свіжинних уст?

Хіба, нарешті, ще не запліднено цю нову потужну коханку новим ярливим героєм степів?

Задьорно підморгують зграї ліхтариків.

— Адже вам трепетно?

Шикуються в гордовитій поставі запещені світлом фасади.

— Хіба вас не збуджено?

Співають дрти густих сполучень.

— Що ви подумали?

Лунають сигнали задимлених фортець.

— Що ви помітили?

Вигукують бистрі авто і трами.

— Кому ви махнули рукою?

Громохко басують нестримні вулиці.

— Кому ви крикнули навздогін?

Ви поринаєте в одну з найбурхливіших жил.

Вас обступає ряснота облич, що на них такі щедрі бувають тільки міські вечори, облич, що швидко зринають і тануть, спалахкують і гаснуть, мінливо пропливають, немовби на цих хідниках вечір повів за собою якусь своєрідну безкраю фарандолу.

Ви впізнаєте їх: круглі, продовгасті, квадратіві, підстругані, обрубані, зарослі й голені, здорові й скалічені. Похмурі, що допитливо дивляться долі, або ховають свій позір, або несуть невідомий у серці тягар, або назавжди без вороття прикипіли очима до землі.

Життєрадісні, що дивляться ясно вперед або розсипають довкола піднесення, випромінюють бадьорість і віру, жарт і завзяття, пломінь і міць.

Обличчя, що від них повіває привітом, або сірі й скупі на привіт. Вирази спокійні, що прихилиють своєю певністю, або непокійні, що дратують своєю підозрою. Очі зацікавлені, що люблять часто озиратися, або гордовиті, що приховують цікавість за своїм шанолобством.

Обличчя гладкі й худорляві, шляхетні й грубі, оприскливі й добродушні. Обличчя деспотичні й затуркані, дегенеративні й соковиті, прості й самозакохані, розумні й тупі, захоплені й байдужі, приховані й відверті, радісні й безбарвні, сміливі й полохливі, задьорні й нерішучі, юні й старі. Обличчя рухливі,

обличчя мертві, обличчя живі, обличчя замасковані.

О, ця кольориста гама, цей нескінченний, красномовний потік!

Ви ніби розтоплюєтесь у ньому, ви самі себе віддаєте й самі насичуєтесь.

Ви дедалі більше й більше занурюєтесь у найгустіше кипіння. Ви пливете, либонь, без мети, але дізнаєте так багато! Хвилинами ви ніби не існуєте, проте ви стільки розумієте, бачите, чуєте.

Яка ряснота очей, усмішок, надій, розчарувань!

Яка злива слів, думок, стремлінь, почувань!

За один момент стільки тут створено й скільки зруйновано. Скільки в цих головах блиснуло нового і скільки спопеліло хвальних чеснот.

Скільки здобуто і втрачено, куплено й продано, народжено і вбито!

Злети й падіння, Віра і голод. Життя і острах.

Біль і перемога!

Конче — перемога.

Тут, у численній людській навалі, у спільному тісному шумуванні, ви, поза всім, зазнаєте великої радості. Тут, у нестримному вирі, забуваючи зовсім за себе, ви найбільше себе відчуваєте. Ви ще глибше проймаєтесь любов'ю до всіх цих многобарвних, незнаних і дорогих, чужих і близьких вам істот. Ви їх вітаєте, що вони, як і ви, малесенькі частки одного могутньо-великого. Ви ніби невимовно вдячні, що вони, як і ви, горітимуть, аж поки д'останку згорять.

Слава руйнуючій силі вогню!

Слава будівничим вогненним шумам!

Вас охоплюють нові сміливі пориви. Вас п'янить жадоба чинності. Вас сповняє така захооченість і сила, що завтрашній день праці здається дорогим подарунком.

Так! Завтра буде заглиблено-творчий, багатий день!

ПАНТОМІМА

Ой, снігу, снігу довкола, куди тільки глянеш.

Біло. біло довкола, аж очі мружаться, поки звикнуть.

А ще й сонце гойдається в голубих високостях, сміється маленьке пустотливе сонце, і сміються долі то тут, то там пустотливі, рожеві, голубі й фіалкові іскорки. Сміються іскорки на дахах, що ніби проти сонця повистелювали гостинні скатерки. Перестрибують іскорки вітами дерев, густо обдарованих снігом, дерев, що стоять такі непорушні та гордовиті й геть скидаються на майстерний витвір із тонкого скла. Здається-бо: підійдеш до котрого, штовхнеш — воно тобі із мелодійним дзвоном враз розсиплеться на дрібні шматочки. Штовхнеш — а воно тебе справді обсипає тисячма миготливих іскорок.

Сніг у дворі позвисав, як ті великі пухнасті пластівці вати.

Біло, біло довкола — аж очі мружаться маленькій дівчинці.

Дівчинка дуже любить сонце і любить сніг. І якщо вам особисто сніг нагадує всілякі давно й широко відомі образи, що за їхньою допомогою звикли змальовувати сніг (сніг, як вата, сніг, як скатерка, сніг, як розсипана мука і т. ін.), то маленькій дівчинці слово «сніг» перш за все нагадує її великого, білого, пухнастого діда-Мороза, якого вона теж дуже любить. Дарма що дід-Мороз надто вже зазнав її пестошів, що йому геть скрутилися в'язи й бракує однієї ноги, — дівчинка дуже любить дідуся-Мороза.

Маленька дівчинка — велика любов.

Збираючись у двір на прогулянку, вона, либонь, мріяла тільки за те, як возитиме його в доморобних санчатах оцим неймовірним снігом, бо ж, погодьтеся, не може бути нічого кращого за подібну розвагу.

І справді, спочатку, як ви бачили, вона тільки це й робила, мало звертаючи уваги на інших дітей, що граються в дворі. Вона собі щось наспівувала однотонно-наївне, задьорно погейкувала на діда-Мороза, перекидала його, а потім знову заклопотано всадовлювала, заспокоювала й знову співала й возила, — вона досхочу впивалася своїм маленьким щастям.

Маленька дівчинка — велика радість.

Та несподівано радість потьмарилася. Як бачите, непомітно для неї взялося десь поблизу двоє інших маленят, а за ними, ніби навмисне, плентається ще чималий кудлатий пес.

Дарма, що пес добродушно на всіх поглядає й байдужень-

ки помахує своїм скуйовдженим хвостом, — він все ж таки починає виявляти зацікавлення до діда-Мороза, він наближається до нього й хоче понюхати.

Серце маленькій дівчинці завмирає. Однак, схаменувшись, вона топає ногою і, скільки вистачає їй здібностей, суворо кричить на непрохану тварину.

Ну що ж із того, що поміркований кудлань, подумавши трохи, вирішив поволі одійти? Адже це анітрошки не стосується двох маленьких несподіваних прибуд. Адже це анітрошки не зменшує їхнього зацікавлення до діда-Мороза, що так вигідно й кумедно катається собі в санчатах.

Увага, що її виявив кудлань, тільки підсилює їхню власну увагу. І чому б їм справді не погратися трохи з Морозом, як ото грається маленька дівчинка? Це ж, мусить бути, надзвичайно приємно!

Тим-то, як бачите, вони не дуже вагаються. Лише кілька хвилин обмінюються вони з дівчинкою якимись неупевнено-запитливими поглядами, а потім досить упевнено підходять: один до діда-Мороза, другий до дівчинки, щоб узяти мотузочку од санчат.

Дівчинка спочатку стовпеніє. Але ту ж мить її пальці несвідомо й міцно затискають мотузочку, а тіло, мабуть, теж несвідомо падає на дідуся-Мороза, щоб захистити, щоб не дати.

Вчувається раптовий, пронизливий вереск, такий схожий на вереск звірятка, такий близький до ридання і такий загрозливий, що вражені прибуду одходять осторонь.

Еге ж, маленька дівчинка — велика тривога.

Після цього, як бачите, вона стає дбайливіша, — принаймні, протягом перших кількох хвилин. Вона, сторожко озираючись, знову возить свого дідуся, дбайливо розмовляє з ним, наспіває, підстрибує, захоплюється, знову щось наспіває (вона дуже любить співати), аж поки не привертає її уваги той різноголосий шум, що, як чуєте, дедалі сильнішою та безладнішою метелицею починає завихрюватись у другій частині двору.

Що це там?

Зупинившись і на такий випадок поклавши пальця в рот,

дівчинка якийсь час пильно й недоумкувато дивиться туди, де вирує шум.

Її збуджують дзвінки голоси таких же маленьких, як і вона, людей, що юрбою вовтузяться он там у віддаленій частині двору. Їй подобається, як декотрі з них заповзято кидають сніговими грудками, кумедно спотикаються, доганяють одне одного, падають, регочуть, регочуть до захлину, до сліз.

І раптом дівчинка сама регоче.

Бачите? — нестримно, щиросердо регоче. Вона не помічає, як із рук їй випорснула мотузочка од санчат. Вона вже захоплено йде на цей веселий гомін, до цих рухливих, безтурботних, чужих і близьких їй істот.

Наблизившись, вона стає трошки обіч, вона ще не наважується взяти участі в грі. Їй трохи сум'ятно, бо тут є старші й сильніші за неї. Вона поки що тільки відверто реагує на всі події, хляскає долонями, коли влучно когось наздоганяє метка грудочка, втішається, коли падає хтось незграбний, співчутливо розкриває свого рота, коли кисло кривиться чий-будь чужий рот.

Проте дедалі жвавіше й жвавіше починає рухатись маленька дівчинка: вгинатися, щоб не потрапили сніжкою в неї, одскакувати, щоб дати місце іншому, одштовхувати інших, щоб у цій метушні не штовхнули її саму.

Кінець кінцем (і як їй побороти нестримне бажання!), вона вже мене у руках грудочку снігу. Кінець кінцем (і як це сталося!), вона вже шпурляє в когось свою слухняну сніжку.

А тоді враз, наче шаснули двері в нову сонячну хату, спалахкують нові справжні веселощі, невситимі, захватні, ажень п'янки.

І здається дівчинці іноді, що будинки, дахи й дерева сіпаються на всі боки, що вони хиляться й підстрибують, що довоколишні друзі захоплено трусять якусь рясну снігову грушу, що високе й пустотливе сонце, раз у раз надимаючись, бризкає з рота крижаними блискітками.

Маленька дівчинка — великий химерник.

Хіба жадає в цей час маленька дівчинка чогось іншого, крім найкращого спириту в змаганні? Хіба може хотіти чогось іншого, крім вдалого нападу й рішучої оборони? Хіба

не збуджена вона до краю й хіба не потрапляє нарешті її сніжка в зашаріле обличчя ще меншого, ніж вона, дитинчати?

Дитинча, як бачите, поволі присідає, хвилину мовчить, і тільки через хвилину на все подвір'я розголошується його безнадійний скорботний захлин. І коли на цю скаргу вибігає з будинку хтось із дорослих та, лаючись на такі виграшки, забирає невдачу, маленька дівчинка, що вчинила біль, презирливо кидає на адресу скривдженого:

— От ісце... плакса!

Маленька дівчинка — великий самолюб.

Співчуття, звичайно, трохи стискає її серце, але в той же час її серце сповняє нове, приємне, сильне відчуття особистої переваги. І щоб побороти перше неприємне, вона, як бачите, чимдуж знову береться до гри.

Маленька дівчинка — великий хитрун.

Інші, що були трохи розгубилися й зніяковіли через цю хмарну пригоду, починають поволі прилучатися до дівчинки, і дівчинка своєю подвоєною тепер рухливістю заохочує їх до дальшої, ще заповзятішої гри.

Гляньте-бо, скільки жвавості виявляє тепер ця дівчинка! Скільки здогаду й зручності, — мабуть, несподівано для себе самої. Скільки рішучості й владності, — мабуть, несподівано для інших.

Гойдається земля. Танцюють дерева й будинки. Рясно падають сніжки Видзвонює сонце. Виблискують у повітрі голоси. Яриться захват, минає час у невтомному веселому дійстві.

Та раптом — ах! — заліпила очі навіжена сніжка, заліпила шорстким, дряпливим віхтем усе обличчя маленькій дівчинці. Заряботіло все перед маленькою, попливли якісь кружальця, і сама вона ніби кудись попливла...

І вона знає, що плакати не треба, але навіщо, навіщо так смагнула ця сніжка просто в обличчя? Навіщо зробили їй боляче? Навіщо... вона вже зайшлася слізьми і тепер, звичайно, в жодний спосіб уже не стримає себе. Еге ж! Не стримає. І тому їй стає ще гіркіше, болючіше...

Маленька дівчинка — велика невитривалість.

Це таке довге й тяжке ридання, що, ясна річ, незабаром знову мусить з'явитися хтось із дорослих та цього разу вже конче заборонити гру.

І справді, хтось погрозливо гукає з балкону. І справді, над веселощами збігається тепер темніша хмара, ніж то було минулого разу.

А дівчинка в цей момент чує над собою нетерплячий, сповнений презирства голос, що каже їй спідтиха:

— От ісце... плакса...

Хтось її навіть злісно смикає, і вона знає, що це хтось із більшеньких, сильніших за неї, а тому їй дуже соромно, так соромно, що вона довго ще не наважується розплющити як слід очі та поглянути як слід довкола.

Лише коли стихає біля неї шум, коли голоси (чує вона) віддаляються, — лише тоді поволеньки перестають здригатися її плечі, перестає лоскотно котитися слина в горлі, і обережно, насторожено з-під лоба викрадається її позір.

Ах, які ж неприємності бувають на світі! І зітхнувши, дівчинка ще довго стоїть на одному місці, повільно й механічно тре кулачком свої віченьки, що, до речі, давно вже висохли, і з-під лоба набурмосено поглядає аж у самий куток двору, де зійшлися стіни парканів і де тепер знову завихрюються нетерплячі, зривні голоси.

Згодом її палець знову потрапляє до рота, бо в самому кутку двору знову розгойдується якась нова цікава вовтузня.

Ага! Там починають ліпити снігову бабу. Яка ж це принадна історія! Хіба можна встояти на одному місці, байдуженьки поглядаючи? Хіба можна утриматись, щоб тихенько, бокаса не наблизитись до решти жвавих друзів та не взятися й собі до цієї побудови?

Одне слово, ви вже бачите, як маленька дівчинка працює на всі сили. Захекавшись, вона ледь-ледь доштовхує чималу грудомачу до самого центру спільної будівлі, і друзі, що вже забули за її невитривалість, залюбки допомагають покласти цей шар поверх інших нашарувань.

Підсилена приязним ставленням, дівчинка захоплюється ще більше. Захоплюючись цікавою справою, дівчинка за-

глиблюється ще більше в подробиці самої справи.

Вона вже не тільки виконує, вона дає поради й вказівки. Вона вже не тільки радить, вона сперечається, доводить і відверто сміється з інших, либонь, невдалих порад. Вона вже зовсім пустила в непам'ять свою недавню смутну пригоду, бо... все проходить. Вона вже знову рухлива, гомінна, життєрадісна, бо... все міняється.

Еге ж, маленька дівчинка — великий діалектик.

І коли побудову закінчено, коли снігова баба витріщує банькасті вугляні очі й вишкірює ікласті вугляні зуби, — в загальному вибухові сміху й оплесків, здається, найвиразніше чути верескливий регіт маленької дівчинки. Принаймні, так здається самій дівчинці.

А коли хтось із більшеньких несподівано пропонує:

— Давайте злобимо з баби генелала... — дівчинка перша сплескує долонями й кличе інших пристати на таку витівку.

Чому саме? Бо, поза всім, вона генералів ніколи не бачила, тільки чула за них. Бо слово «генерал» звучить для неї якось особливо химерно. Адже це десь, певне, ще цікавіша, ще краща розвага!

Маленька дівчинка — великий захват.

Дехто з недосвідчених, що теж ніколи не бачили генералів, трохи вагаються, боячись, щоб новою вигадкою не зіпсувати такого вдалого спільного витвору. Тому й запитують вони, тому й мають у відповідь:

— А отого сталого генерала з бантами, що був у кіні.

І байдуже, як там інші, але дівчинка вже знає, що саме мусить являти собою цей генерал, хоч, по правді, в кіні генералів вона собі не пригадує. Дівчинка тільки знає, що це якась дуже серйозна, цікава, небуденна постать. І цього досить.

Отже, тепер цій новій роботі — щонайбільше уваги, щонайбільше старанності!

З якою надзвичайною обережністю підстругує вона трісочкою сніг, щоб надати йому форми чобіт. З якою великою дбайливістю підліплює вона додаткові клаптики, щоб руки скидалися на справжні руки. З якою невірою виконує вона накази інших верховодів, що звідусіль обліпили постать і тремтять у напруженій творчості.

Еге ж, маленька дівчинка — великий інтуїт.

Робота, звичайно, досить клопітна й затяжна. Але робота ця, мабуть, дає прекрасні наслідки, справляє велике враження, бо все довкола геть принишкло, і навіть ті, що не беруть близької участі (а їх більшість) стоять у мовчазному напруженому чеканні.

Нарешті все скінчено, і, довершуючи витвір, на генералову голову урочисто накладається темно-синього кашкета — просто горщика, що його миттю принесено з чорних задвірків.

Тоді всі одходять на певну відстань, щоб добре поглянути, і подивам, захопленню, радості немає меж. Од вигуків, сміху, оплесків здригається весь цей куток.

Погляньте-бо: великий, важкий, з руками й ногами, в чоботях, в паскові, що до нього причеплено шаблюку, з гудзиками на всі груди, з бантами, з довгими вусами, зубастий, сердитий, страшний, — справжній генерал! Здається, що він от-от зірветься зі свого місця й шугне по дворі. Авжеж він мусить побігти. Він — як живий!

Що ж тоді буде? Що ж тоді буде?

І раптом, ніби у відповідь на це загальне мовчазне запитання, летить просто в генерала чиясь нетерпляча бистра сніжка.

Загальний сміх. Похвальні вигуки. І всі, ожвавившись, готові ту ж мить зробити те ж саме.

Але один із найстарших поспішно застерігає й спиняє розбурхані пристрасті:

— Стривайте! Ми зробимо інакше. Ми його розстріляємо!

Що він сказав? Що це значить? Як це?

А ватажок, одразу запалившись, уже формує бойову колону й береться до попередньої муштри.

Що ж це значить? Знищити генерала? Знищити витвір, на який покладено стільки дбайливості, праці й часу? Знищити те, що навряд чи вдасться так гарно зробити вдруге? Ні, це неможливо. О ні! Маленька дівчинка на це не пристане. Нізащо в світі! Ні!

Маленька дівчинка — великий консерватор.

Як бачите, вона поспіхом умовляє не робити руйнації, вона поспіхом просить, і до неї вже дехто починає прилучатися.

Та, як бачите, їй не щастить. Її просьби аж ніяк не впливають на більшість, і вона ладна спересердя навіть заплакати. Вона, бо вже встигла звикнути до цього витвору. До думки, що завтра й післязавтра стоятиме в їхньому дворі у цьому кутку ця химерна постать. Що можна буде похвалитися такою незвичайною прикрасою перед дітьми сусідніх дворів та й перед дорослими. Що можна буде по-всякому ще вбирати й розцяцьковувати цю прикрасу. Що можна буде...

А ватажок уже веде ватагу й попереджає за свою команду.

Що ж це справді? Як тепер справді залишиться куток? Як вони сміють не послухати її? Не послухати інших?

Дівчинка хапається, біжить назустріч неблаганному дійству, біжить, погрозливо махаючи руками, несамовито кричучи на весь двір.

Еге ж, маленька дівчинка — великий раб своїх прикрас, свого куточка.

Та не стримати їй суворого походу. Мало-мало не потрапляє вона в гушавину сніжок, що нараз градовинням сипнули в генерала. І хоч досить міцно стоїть генерал, проте невтомні кулі рясніше й рясніше обсідають його, а захоплені стрільці ближче й ближче підходять до нього.

Тоді несподівано прокидається в дівчині нове, незнане ще їй відчуття — якийсь глибокий, внутрішній протест. Протест проти себе самої.

Не гаючи й хвилинки, випереджуючи всіх, вона, як бачите, стрімголов кидається до цього ж химерного витвору, що був їй такий дорогий, і на всю свою силу починає його бити. Так, так! Бити по ногах, у живіт, у груди, — де тільки можуть сягнути її кулачки. Руйнувати безоглядно, руйнувати дощенту, руйнувати все те, що вона допіру так дбайливо допомагала створити і що їй так надзвичайно подобалось. Гнівові чудному, що зненацька охопив її, гнівові немає меж.

Її тіло одчайдушно швиргається, щоб хутчій повалити ненавидну тепер постать, її чобітки без жалю товчуть снігову підпору, збиваючи заметіль, її лікті працюють, як невтомні маленькі двигунчики, її пальці безсердо розривають хитромудру, щойно вистарану різьбу. І сама вона, забувши за все, мов у нестямі, кричить щось різке, бунтівливе, принадне, пристрасне.

Маленька дівчинка — великий бунтар, маленька дівчинка — жорстокий сміливець.

Її друзі, що спочатку були сторопіли, як бачите, враз прилучаються до неї. Їм надто припадає до серця такий рішучий вчинок, їм страшенно радісно, що вони можуть дати їй собі цілковиту волю.

І вони наввипередки роблять те ж саме. Вони всі ніби справляють безжурний танок завзяття, вони, мов охоплені насолодою перемоги, захватно, весело верещать на весь двір.

У дворі здійсмається такий неймовірний галас, наче тут завалився будинок або трапилось ще щось страшніше.

Ясна річ, що на місце події спішно з'являється кілька дорослих і згодом, притишивши рейвах, покартавши як слід за подібну поведінку (о, ці неможливі уважні дорослі!), категорично наказують не вчиняти дурниць (о, ці неможливі сухі накази!), а багатьом оповіщають, що час уже кінчати гулянку (о, ця неможлива сувора неволя!) і силоміць ведуть до хати (о, неповторне, голубе дитинство!).

Забирають також і маленьку дівчинку. І маленька дівчинка покірно йде, насичена до краю многобарвною, многоструною музикою сонячного дня, йде до темних сіней, що після сонця здаються ще темніші, і, наспівуючи ту саму свою пісеньку (вона дуже любить співати), повільно, майже навпомацки сходить сходами на свій поверх.

А дід-Мороз? — питаєте ви.

За пухнастого дідуся дівчинка забула. Дідуся нема. Дідусь лишився у дворі. Його непомітно прибрав-таки той кудлатий пес, що, граючись вкупі з іншими псами, порвав, пошматував, затаскав дідуся кудись у безвість.

Дівчинка згадає, але більше його не побачить.

Ніколи.

І це дуже добре.

ЛЯЛЬКОВЕ ДІЙСТВО АБО ПОВСТАННЯ КРОВІ

— ... тільки, на мою думку, ви все ж таки надто оптимістично дивитесь на цю справу, — каже один, високий, худорлявий, у капелюсі, з кийком у руках.

— Чи не хочете ви цим, з доброї волі, сказати, що я несерйозно дивлюсь на цю справу? — спокійно відповідає другий, кремезний, середнього росту, в кашкеті, без кийка.

Ніч. Насичена стриманим шелестом, облита місячним світлом, удекорована густими тінями, затайно-усмішлива, п'янка ніч весни.

Ніч, коли небо палахкотить синім пломенем, і жодним ліхтарям несила перемогти цієї ясної зливи, коли будинки й дерева обертаються в зачудоване майстерне панно й нагадують щось давнє й величне, коли шурхіт піску на доріжці здається особливо настороженим і тане поволі, тане довго, а кроки на асфальті здаються особливо лункими, ніби то не кроки вицокують, а навмисні грайливі молоточки, коли по-статі уявляються вам надто легкі і майже прозорі, а тіні від постатей незграбно-важкі, як недбайливо кинуті довгі кереї, коли з вікон часто рокоше запізнений рояль, а десь далеко-далеко чути уривки молодих і хвилюючо-снажних пісень.

І коли раптом десь поблизу впаде кришталевий келех, нестримно залунає, наче той джазовий зойк, і розсиплеться дзвінками блискітками сміху, а його поспішно й безладно заметуть безладні й веселі голоси.

І згаснуть.

Ніч.

Двоє людей ідуть, не кваплячись, віддаленими вулицями і, не кваплячись, трохи плутано, як це найчастіше буває, правлять бесіду. Двоє середнього віку людей вертаються з лекції, що їй цього вечора виголосив приїжджий заслужений професор естетики й моралі на тему «Наша дійсність і проблема статі» (до речі, тим сьогоднішнім співучасникам, що й досі погано знають свою мову, треба нагадати, що слово «стать» значить те ж саме, що значить російське «пол». Тих же росіян, що добре знають свою мову, треба застерегти, що тут слово «пол» не має нічого спільного з полом, яким вони ходять у себе в хаті, а визначає воно ту органічну різницю, що ділить людство на жінку й чоловіка).

Отже, двоє людей, високий в капелюсі і невисокий в кашкеті, як ви, мабуть, помітили з самого початку, не можуть дійти згоди, і кожний з них непохитно обстоює свої погляди.

— Бачте, мій друже, — мовить високий, — серйозність, що про неї ви допіру згадали, серйозність взагалі — річ до певної міри умовна. Бо ж, наприклад, багато явищ, що їх років двадцять тому вважалося за серйозні, тепер вважаємо за несерйозні. І навпаки. Те, що сьогодні вважаємо за серйозне, завтра буде зовсім несерйозне. І знову ж навпаки. Час, мій друже, робить своє діло.

— Щодо часу маєте рацію, — підхоплює другий, — тільки чудна трошки у вас діалектика. Я додав би сюди уточнення. А саме: навіть в один і той же час одні й ті ж явища можуть кваліфікуватися в одному місці як серйозні, в другому — як несерйозні. Все залежить од того, яка саме верства виносить про ці явища своє рішення. Узагальнено ж прикладати до всього ваше «навпаки» — це іншими словами стверджувати, що історія повторюється. А я в це рішуче не вірю.

— І віра, — перебиває високий, — на мою думку, теж явище до певної міри умовне. Сьогодні ви не вірите, а завтра, може, й повірите. І навпаки.

— О, ви невиправні! — сумно посміхається той, що в кашкеті. — Проте наша розмова починає вже набирати характеру казуїстики. Це, либонь, нам обом зовсім не бажано. Будемо говорити ясніше, простіше, конкретніше.

— Гарзд, — зупиняється високий, одним помахом своєї довгої руки зсонує капелюха на потилицю і стукає кийком об камінець, стукає один лише раз, але чуєте, як довго стоїть цей звук серед весняної ночі, як довго пливе, коливається луна, аж поки десь у далеких завулках, закутках тане.

Тоді високий, глянувши з неприхованим викликом на свого співбесідника, таким викликом, ніби хоче йому сказати: «Ось зараз я тебе знищу», — справді каже:

— Слухайте, але є ж у світі щось вічне?

— Ні! Нема нічого вічного, — спокійно відповідає йому другий.

— Як? А людина? Сама людина з її пристрастями?

— І людина, коли хочете, не вічна. І пристрасті не вічні. Пригадайте собі, що людина була колись просто хребетною твариною. А потім мавпою. А потім дикуном. А потім уже поволі стала людиною. Візьміть тепер на увагу невпинну пра-

цю вчених, величезний поступ науки і спробуйте майнути думкою в майбутнє. І спробуйте тепер мені заперечувати, що через кілька сотень чи тисяч віків ця сама людина з усіма її пристрастями не обернеться на щось нове, відмінне, зовсім інше. А?

Вдалині застугоніла вулиця, і телефонними дротами перребіг якийсь мелодійний шум.

— Як я бачу, то й ви невиправні, — каже високий, насуваючи капелюха на чоло. — І якщо я, припустім, був ухилився в казуїзм, то ви, безперечно, ухилиєтесь в утопізм.

— Підпертий об'єктивними фактами, — додає співбесідник, — а не якимись суб'єктивними здогадами. Проте я знову нагадую, що ми надто одбігли основної теми. Повернімося краще з цих високостей до нашої прекрасної землі й виходьмо лише з потреб та завдань буття.

Тим часом стуготнява, швидко наближаючись, обертається у цілий рій шорстких перекімшених звуків, і повз двох співбесідників, як бачите, проїхав візник.

А потім пройшла якась самотня поспішна постать, а потім іще неспішні три, що з них середня — жіноча.

— Еге ж, наше буття, — продовжує той самий кремезний, — оперує ще (та й довго, мабуть, ще оперуватиме) звичайною людиною з усіма її позитивними й негативними нахилами. А тому, вертаючи до нашої основної теми, до сьогоднішньої лекції про взаємини статі, я волів би перш за все говорити тільки за це. Ви не заперечуєте?

— Ха-ха! Наше буття! — піднесено жестикулює високий і знову цокає кийком об камінчик.

Він ніби ладен вважати себе за переможця і він знову зсовує капелюха на потилицю:

— Наше буття! Наше чудесне, прекрасне, запашне, чи як там його ще називають, буття! Наше, чорт побери, оновлене буття, що розв'язало всі скріпи моралі, особливо для молоді, що обернуло людську істоту на якусь плотську потвору. Не посміхайтесь, бо це ж так! Наше буття, що дозволило нам потоптати закони естетики й етики, дозволило дати безмежну волю емоціям, повернути до первісної полігамії, зробитися великими розпусниками!

— Ого! Як я бачу, то вам справді не бракує емоцій.

— За мене не турбуйтеся. А втім, приймаю ваше зауваження і буду конкретніший. Як вам, мабуть, відомо, я маю чималий досвід з медицини і, коли говорити конкретно, то прошу вас: статеві зближення, мусите знати, надзвичайно впливають на весь організм людини, особливо молоді. Статеві зближення руйнують організм, особливо молодий. Не посміхайтесь, бо це так. Мусите знати, що хребетний мозок та мозок голови зазнають од цього великих порушень, нерви обертаються на розтріпане клоччя, серце, що раз у раз потерпає від конвульсійної кризи, псується, легені геть втрачають свою еластичну пружність та належний обшар і наближають вас до сухотки, шлунок перестає нормально працювати і обдаровує найрозмаїтішими неприємностями, кишки геть слабнуть і також обдаровують різними неприємностями, печінка й нирки завдають несподіваного клопоту, шкіра втрачає свіжий вигляд, сили геть підупадають, очі позбавляються живого блиску, червоняться й погано бачать, зуби й ті навіть помітно псуються, воля тікає, а натомість з'являється нерішучість та бездіяльність, пам'ять затемнюється, наче на неї сходить густа тінь...

— І людина стає ідіотом або помирає. Це справді жах! — трохи нестримним, проте лагідним тоном вклинюється другий. — Справді, справді жах! І я тепер розумію сердешного святого Себастьяна, що не пожалів свого віку молодого та добровільно наважився на... операцію. До речі, на тому горельєфі, що й досі, як вам, мабуть, відомо, зберігається в стародавній Празі, найпікантніше виглядає самий виконавця цієї процедури, вірний пес сердешного Себастьяна. Пригадуєте собі?..

— Ну що ж, коли так — будемо жартувати.

— Ні. Я тільки на жарт відповів жартом.

— Але я найменше думав про жарт.

— В такому разі... в такому разі ви маєте рацію лише в одному. Ви, безперечно, маєте рацію, якщо все допіру вами сказане застосовувати до розпусників, до тих, що зловживають. Всяке-бо зловживання дуже шкідливе, а зловживання у взаєминах статей — особливо. Я навіть був би

дуже радий, щоб усі ті, хто має нахил до зловживань, завжди мислили саме так, як оце зараз мислите ви. Запевняю вас. Але я не можу погодитись із вашим трохи панічним тоном і трохи дивною категоричністю. Я також, як вам відомо, маю певний науковий досвід, а тому мушу сказати: всі біологічні функції організму, в тому числі й функція статева, щільно й безпосередньо зв'язані між собою. Отже, порушувати яку-будь із них, затримувати її процес в такій же мірі шкідливо, як шкідливо перевантажувати її, зловживати процесом. Ясно?

— Але маємо, прецінь, докази, що цілковите обмеження цього процесу не шкодить, а навпаки.

— Маємо також безперечні докази, що нормальний перехід цього процесу тільки підвищує працю розуму, витончує свідомість, надає уяві блиску й сили, заохочує до сміливих злетів.

— От воно! От воно! — хапливо нервується високий. — От де таїться все лихо! От де гніздиться ересь! От звідки походить анархія! Адже ви забуваєте, як це забувають і інші, що основне призначення зближень — продовження роду. Що, власне, зближатися мають право тільки тоді, коли дійсно хотять продовжити рід. А ви кажете... ха-ха! От звідки й маємо дегенератизм!

Десь неподалець, мов той птах із дерева, зривається ширококрилий жагучий сміх, що нагадує джазовий поклик, шугає між будинків, летить уздовж вулиці, підіймається високо й розсипається по дахах срібним пилом.

Наші співбесідники, повернувши за риг, потрапляють, як бачите, в зливу місячного світла. Їх тепер дуже добре видно.

— Чуєте? — каже кремезний з голеним обличчям і м'якими непохапливими рухами. — Чуєте? Їй-бо, сміється сама ніч. Адже я за основне не забуваю, адже я маю на увазі нормальний процес. Не можна, голубе, так перекручувати й доходити такої скрайності. Не можна тільки цим пояснювати дегенератизм. Не треба думати, що природа так зрадливо обдарувала нас цим почуттям. Не треба лукавити перед природою й перед самим собою.

— І не треба, — трошки дразливо додає високий з вигорбленим носом та чорною цапиною борідкою, — не треба бути

таким толерантним, бо якраз така толерантність призводить до того, що молодь наша (та чимало й дорослих) своє інтимне життя обертають в анархію. Це ж факт! Незаперечний факт!

— Хм! Дозвольте знову не погодитись і дозвольте сказати, що це не факт. Це знову паніка. Знаєте що? Не будемо брати на себе сумнівну роль панотців, не будемо соромливо приплющувати очі... А краще погляньмо на все це спокійніше, об'єктивніше, глибше. Запевню вас: коли ми так поглянемо, ми, безумовно, переконаємось, що молодь наша зовсім не така, як то вам здається. Я погоджуюсь, що інтимне життя нашої молоді ще як слід не врегульоване, але воно дуже далеко від анархії. Я кажу, що треба вести рішучу, невтомну боротьбу з усіма аномальними проявами серед нашої молоді, але це ще не значить боротьбу з анархією. Молодь-бо наша — прекрасна молодь, соковита, витривала, і в багатьох своїх вчинках вона буває зовсім невинна.

— Ну, знаєте... Це вже примиренство. Це вже якесь, так би мовити... хе-хе... покайне всепрощення... — труситься чорна борідка, і з неї вистрибують дрібні остючки сміху, які, здається, чіпляються за одіж і кілька хвилин ще висять, боячись упасти долі.

З вікна, що розчинене впрост на місяць, незважаючи на пізню годину, спочатку сум'ятно, а потім, як чуєте, сміливіше, чіткіше хтось радісно схвильований починає розмову з вічно свіжим та відвертим Шубертом.

Наші співбесідники на момент замовкають, приємно чи неприємно вражені, а потім кремезний, скинувши кашкета і злегка помахуючи ним, провадить далі:

— Так! Наша молодь, що напоєна південним сонцем, насичена південною свіжиною й завзяттям, — вона хороша, як оці свіжі бадьорні звуки серед ночі. Йй-бо, правда.

— Все ж таки, чому ви берете на себе досить невдячну місію розписуватись за молодь?

— Бо, повторюю, я її добре знаю, бо я її розумію, бо я не можу терпіти легковажних наклепів, як це дозволяв собі сьогодні хоч би й той самий шановний професор. І говорити про це — не значить розписуватись. І говорити про це — справа

дуже вдячна. Але для того, щоб говорити, треба, повторюю, підійти серйозніше, треба глянути глибше, і тоді ви справді переконаєтесь, що молодь наша, напоєна південним сонцем, — прекрасна молодь, і що в багатьох своїх вчинках вона буває зовсім невинна.

— Хе-хе... — труситься борідка, — хе-хе... Мабуть, таким, як ви, таким вічно підхмеленим юністю людям легко йдеться в житті?

-- О, навпаки.

— Хе-хе... Слово честі, я вам заздрю.

— О, не варто, бо це ж ви переходите на особисте. І не варто накидати юності всілякі перебільшені небезпеки, що вимагають найсуворіших заходів, бо цим самим можна переступити межу справжньої небезпеки. Знаєте? Якось був сірий день. Сірий, вітряний, передгрозовий. Ішли люди вулицями, і багато з них ішли понуро, зігнуто, пустивши очі долі, пильно позираючи в землю. «Чому вони такі похмурі й дивляться тільки в землю? — спитав я себе і тут же відповів: — Вони стомлені й дуже бояться, щоб не спіткнутись». Так, так! Але були між ними й інші, багато інших. О, як упевнено виступали ці інші, які рішучі були їхні рухи, які сміливі й привітні погляди, який шляхетно-гордовитий вираз несхилених облич. І вони не боялись, що спіткнуться. Бо це була молодь або ж ті, що вічно, як ви кажете, підхмелені молодістю. От за що я найбільше люблю молодь, ту молодь, що ви її не хочете зрозуміти. Адже ви мусите не забувати, що силою обставин цій молоді покладено творити зовсім нове, відмінне життя. Молодь наша, звичайно, ще не встигла, не мала можливості як слід приготуватися до цього, бо, зрештою, це справа цілих поколінь. Молодь наша цю справу шойно починає, але раз у раз на кожному кроці стикається з огидними й численними спадками. Молодь — заповзята. Молодь -- уперта. Молодь -- молода! Отже неминучі конфлікти й збочення, неминучі ті протиріччя, що їх ми часто й помилково проголошуємо злочинством. Слухайте, адже ми всі тільки нещодавно перестали робити з того ж таки біологічного явища якусь хоробливу таємницю, перестали огортати його серпанком грішної спокуси. Скажіть, будь ласка, що в нас

здебільшого й досі ще буває, коли, наприклад... ну, коли повстає молода кров? Коли, так би мовити, вино налито, і його треба випити? Що? Я відповім вам словами Декава: «Блаженні ті, хто стукає й кому не одчиняють — вони потім входять самі, не постукавши». Еге ж, вони входять, бо їм на такий випадок охоче допомагають досвідчені й уже, звичайно, розбещені друзі. Ми тільки тепер запрягли як слід нашу педологію, ми тільки тепер починаємо поступово з малих років ознайомлювати нашу молодь з основами та законами важливого біологічного явища. І хай ще не скоро, а все ж таки ми пождемо наслідки, що будуть прекрасні.

— Ах, мій заповзятий оптимісте! — докірливо хитається капелюх, що його знову зсунуто на потилицю. — Слухавши вас, можна справді подумати, що на задрипану землю вже лине сама голуба благодать. Але я все ж таки радив би більшу стриманість та поміркованість. Одна річ — гарні стремління й надії, друга — саме життя й азійська країна. Одна річ — привабний прапор прогресу, друга — азійський норів.

— Он як!.. — трохи здивовано й теж докірливо похитує головою другий. — Хоч, правду казавши, я таке чую не вперше, а тому й не вперше буде моя відповідь: все залежить від того, як це робити. До тієї поміркованості, що ви її радите і що її я приймаю, я додаю ще вміння й любов. А їх нам, безперечно, вистачить. Тепер ви спокійніші? Ну от... Щоб вас остаточно заспокоїти, я скажу ще більше: всі нездорові прояви, що трапляються в житті нашої молоді, треба без жалю викривати, виносити на світло. Жодних сантиментів! В одному випадкові подати дбайливу допомогу, в другому — карати нещадно. Але в той же час я мушу вас рішуче запевнити, що ці нездорові явища властиві тільки меншості, що більшість, переважна більшість зовсім не така, як вам здається. Ого, наша молодь, напоєна південним сонцем, кріпка, як сама земля. Наша молодь заповзята й витривала. Хіба ви, наприклад, не знаєте, що робиться навесні й восени по наших середніх та вищих школах? Як туди плавом пливе ця молодь? А ви кажете: розпушта. Хіба ви не знаєте, в яких складних умовах (через свою численність) здобуває ця молодь науку, як намагається вона в цих умовах наново формувати життя,

як вона в цих умовах не тратить бадьорості й певності? А ви кажете: анархія. Хіба ви не бачите, як у більшій та більшій мірі починає захоплюватись молодь здоровими розвагами й захочувати до цих розваг старших за себе? А ви кажете: потворство. Хіба не ясно вам, що молодь наша — це не та молодь минулих десятиріч з її хоробливим нудом та скигленням? Хіба не ясно, що молодь наша, вдосконалюючи нову соціальну особу, не мусить блукати десь по закутках таємниць? І коли в наших складних умовах трапляються збочення, обмахи, нездорові прояви, то іноді — це неминучі помилки тих, що справді працюють, іноді — можливі обмахи тих, що справді шукають, іноді — зрозумілі винятки, що стверджують істину. Ні, вибачте за щирість, але ви не знаєте нашої хорошої молоді, напоєної південним сонцем, ви не подумали гарненько над тим, у якому стані вона перебуває, не зважили її величезної ролі, її психологічних зрушень, її поступу.

— Можливо, можливо, — поспішним і заспокійливим голосом каже високий. — Можливо, що я тут трохи відстав. Можливо, що й заслужив на ваш суворий присуд. В усякому разі, ваша переконаність мене дуже тішить.

— Ну і чудесно!.. Мені, очевидно, лишається тільки одне: побажати вам такої ж переконаності.

В цей момент серед тиші вулиць наче вибухає ракета — гупають на розі великі двері, і, ніби ті різнобарвні грайливі ракетні літавці, що шумно розсипаються в повітрі, розсипаються кольористі голоси.

Як бачите, з дверей великого приміщення, що на розі, раптовим іскристим потоком береться юрба, мабуть, щойно тут скінчилась якась запізнена розвага чи праця. Ці люди жваво гуторять, вигукують, сміються. Ці молоді люди поводяться просто, непримушено. Дехто з хлопців бадьорно обіймає дівчат, дехто з дівчат задьорно штовхає хлопців.

Веселі, рухливі, гомінкі, вони хвильним припливом сповняють перехрестя, течуть по всіх напрямках, по всіх напрямках розбивають кришталеву задуму ночі, і кришталеві скалочки сріблясто зойкають, звертисто падають, котяться ще довго шалапутними шумами...

Коли наші двоє співбесідників, проминувши шумне пе-

рехрестя, завертають у притінок глухіших вулиць, їм чутно, як і вам, бадьорий зліт пісні. Пісня раз у раз більше й більше розправляє крила, але пісня раз у раз більше й більше віддалюється, — та віддалена пісня серед весняної ночі, що кличе й тікає, нагадує щось і щось не доказує, манить на весла й ховає береги, сповняє радістю й легеньким сумом, обертається врешті в якусь одну далеку-далеку погойдливу ноту, щоб от-от, забринівши востаннє, розвіятись... та пісня, що за нею завжди так хочеться летіти.

Якийсь час і високий в капелюсі і невисокий в кашкеті йдуть мовчки, очевидно, прислухаючись, як і ви, до далекої пісні. Потім високий цокає своїм кийком, що його тримав був під пахвою, цокає грімкіше, ніж завжди, ніби намагається гострим кінчиком нагачкувати якусь втрачену думку.

І щойно другий співбесідник розкриває рота, намірюючись говорити, як перший застережливо підводить руку, перебиває його:

— Бачили? Наше буття! Бачили цих ура-Джультет і цих розхристаних Ромео? Хе-хе... Слово честі, мені подобається... Між іншим, як ви мислите собі жінку в процесі цих нових психологічних зрушень?

Кремезна людина спокійно, довго й запитливо дивиться на свого невинного супутника і потім повільно, спокійно каже:

— Знаєте що? А я вам все ж таки на це відповім. Хоч ви, здається, трохи жартівливо й недовірливо настроєні, а я вам все ж таки відповім.

— Ви образились? — похоплюється високий.

— Та що ви справді? — здивовано знизує плечима другий.

— Ну й добре. В усякому разі винен не я, а винна сумбурність нашого часу.

— Сумбурних часів самих собою не буває. Бувають лише сумбурні люди.

— Серйозно? Ну, якщо це припадає й на мою адресу, то я теж не ображаюсь.

— Слушайте, облишмо цей тон! Він нам обом не пасує.

— Охоче. З радістю.

Але перш ніж кремезний встигає розкрити рота, високий знову його перебиває. Високий, зітхнувши, поволеньки бере його під руку і просто, тихо каже:

— Ви не думайте за мене погано. Я знаю сам, що буваю іноді надто нетерплячий, незносний. Я іноді сам себе нещадно картаю. Не гнівайтесь... А то дійсно за час нашої розмови я тільки-но й заперечував та ущипливо посміхався. Без жартів, я з багатьма вашими думками погоджуюсь. Та й смішно було б не погодитись. Але в той же час є у вас таке, що я беру під великий сумнів. Я не наважуюсь зодягти ваші рожеві окуляри. Може, це тому, що ви — романтик. А може, це тому, що я вже не вмю вірити. Так... Я, очевидно, стомився вірити і віру мою передав іншим...

Десь далеко — чуєте? — ще раз полинула пісня і згасла. Наші співбесідники сум'ятно замовкають, аж поки високий починає тихенько насвистувати щось неупевнене розгадливе, досадне і врешті звертається до другого:

— Ну от... Ви мені так і не сказали про жінку.

Кремезний раптово зводить на нього очі, якусь хвилину незрозуміло кліпає, проганяючи свою задуму, потім хутко погоджується:

— Так, так... Про жінку. Я й забув уже... Ну, що ж... Часи Джульєт минули, і перш за все — не Джульєта, а соціально-біологічний суб'єкт. Рафінованим естетам це, може, й не до вподоби, але нам також не до вподоби, коли на жінку дивляться, як на якусь ефемерне, вибагливе, нетутешне створіння або як на якусь (і так дивиться більшість), на якусь хитромудру, затайливу тваринку, причому нижчого ступеня тваринку, тваринку нерозгадану й лукаву, що їй ніби самою природою покладено приховуватись облудою таємниць та маскарадом інтриг. Аякже! Вічна загадковість! *Terra incognita**).

— Але тут в чималій мірі винна й сама жінка.

— Припустім. Але це тому, що вона в найбільшій мірі обтяжена полудою традицій. І тепер, за часів великого переходу, в ній, цілком зрозуміло, мусять відбуватись ще складніші пси-

* Невідома країна (латин.).

хологічні процеси. Вона надто довго була рабом, через те й неминучі для неї на цій новій дорозі всілякі прискорені злами, помилкові кроки, зайві підкреслення, одне слово, всі ті протиріччя, що їх ми часто спостерігаємо і що, не подумавши, готові одразу жорстоко висміяти, жорстоко засудити.

— Почасти згоджуюсь, але це мені знову нагадує те ж саме примиренство.

— Ні! Це тільки об'єктивність і віра. І, якщо хочете, я вже бачу віддалік, я вже знаю цю нову жінку. Вона вже йде. Я скажу вам навіть більше: найпомітнішою вона з'явиться якраз тут, у нас. Чому? Бо коли інші народи встигли вже віддати витратити свою потенцію, висуваючи той чи інший закінчений жіночий тип, то ми, якраз ми, цю потенцію, незалежно від нас, у великій мірі зберегли ще й досі. Бо в нас так багато ще непочатої свіжини, бо жінка наша тепер вийде вперше на всесвітній кін, бо жінка наша потрапляє в найщасливіший збіг обставин, бо жінку нашу виведе на цей кін не якась там подагрична рука минулого, а міцна, упевнена рука великого сьогодні.

— Еге-ге-ге-ге... Оце вже ви домовились, — вражено й зраділо, ніби впіймавши на гарячому вчинкові, погрожує пальцем високий. — Оце домовились. Це ж не що інше, як відверте месіанство.

— Ні. Це не що інше, як ті ж об'єктивність і віра. А ваш закид не що інше, як, даруйте на слові, закляклий формалізм. Іноді це ще називається: боятися власної тіні. Бо знову ж такі це у вас паніка, бо за подібною методою, чого доброго, й українізацію можна легко пошити в месіанство. Бо ж, говоривши нарешті серйозно, за яке месіанство тут може бути мова, коли моє твердження, цілком ясно, виходить із соціальних засад, коли це неминуче, як наслідок перш за все соціального відродження, коли це йде й буде йти за вимогами соціальної перебудови? Так от. На засадах цієї перебудови з'явиться й психологічно перебудована жінка, з'явиться найпомітнішою якраз у нас. Жінка, що не буде свідомо розцяцькованою річчю, що не буде сама приховувати своїх здорових біологічних потреб та робити з них якусь хоробливо-пікантну подію. Жінка, що сміливо вступить в коло найширших

інтересів, що достойно посяде рівне з усіма суспільне місце. Вона вже йде. І що швидше хочемо ми побачити її в себе, то дбайливіше мусимо ставитись до жінки взагалі, мусимо, звичайно, якнайбільше шанувати її — не отим галантним прислужуванням, а здоровою, простою шанобою, що не принижує. Звичайно, цим я не сказав нічого нового, але якраз це мусимо завжди й скрізь говорити й робити. Мусимо виховувати тільки таку повагу до жінки, повагу до друга, коханки й матері.

— Все це прекрасно! Все це чудесно! Але якраз щодо материнства, то в тому дальшому чи ближчому майбутньому, про яке ви говорите, справа стоятиме, либонь, трохи інакше. Трохи простіше. Я навіть сказав би: вульгарніше. Особливо, якщо мати на увазі тодішню широку громадськість жінки та вже теперішню її широку прихильність до оперативних засобів.

— Нічого подібного! От ви... ви справді вульгаризуєте. Ви забуваєте за основне — залежність від обставин, залежність від буття. Адже, прикладом, у наших умовах жінка ще дуже потерпає, бо раз у раз зазнає болючої боротьби між почуттям материнства й почуттям самозаховання. Адже в ній, у жінці, в найбільшій, найвідповідальнішій мірі закладено оте істотне, невблаганне стремління, що рано чи пізно наказує давати комусь нове життя. Але в наших умовах, повторюю, її ще часто лякає всебічна залежність. Якраз тоді, коли, поборовши залёжність, прийде нова жінка, якраз тоді основою взаємин повстане краса народження, краса материнства. Якраз тоді, коли не буде рабів ні власного самодурства, ні самодурства інших, коли люди справді поважатимуть людей за те, що вони люди, коли настане велика культура ширості й свідомості, тоді жінка стоятиме у всій своїй непохитній величній красі, як мати.

— Pardon. В якій країні має це статися?

— Та хоча б на Україні. Або десь-інде, поблизу десь, якщо вам тут не подобається. Чудесно ж буде, правда? Хіба можна не хотіти вірити? Ви, здається, самі посилались на велику ролю часу. Будьте ж певні, що час своє робить. Яка різниця: піввіку, вік, півтора чи й більше? Раніше чи пізніше — все

одно так буде. І жінку, нову жінку, я вже впізнаю. Її силвету я вже бачу й сьогодні.

Віддалік, мабуть, за кілька кварталів, чутно бистрий бодрений подих авта, що пролітає десь і швидко вщухає. Тоді звідусіль підходить і враз зупиняється притінена вузькими вулицями, запашна й трохи задушна тиша. Цілковита тиша. І в тишу цю, мов прохолодні великі краплі, падають слова непохапливої кремезної людини.

— Еге ж, шануймо жінку, коли хочемо шанувати себе. Скидаймо облуду хоробливих загадковостей, вибачливого ставлення до неї, як до тваринки нижчого ступеня, бо це принижує перш за все нас самих. Сподіваюсь, ви не будете заперечувати, що їй, як і нам, властиве геть усе — від геніальності до атавізму. І перш за все, як і нам — повстання крові.

Раптом десь обіч лунає короткий дивний звук. Він трохи верескливий, трохи хрипкавий і нагадує віддалений, придушений звук джазу. Він, цей джазовий вигук, скидається зараз на порив вітру, що підхопив якусь сподівану й боязку, радісну й болючу тривогу з землі. Він — такий, що наші співбесідники, як бачите, мимоволі зупиняються.

Знову падає тиша, що здається тепер ще густішою, але наступної ж хвилини зовсім недалечко знову чути той самий зрив остраху — жіночий голос, що в ньому ніби тривога й боротьба, просьба й неминучість. І, як бачите, наші подорожні чимдуж рушають туди, бо ясно, що там хтось зазнає лиха, що треба хутчій подати допомогу.

Збочивши трохи, вони потрапляють у міський садочок і через кілька кроків неподалець від себе постерігають, як постерігаєте й ви, дві невідомі постаті на весняному, пухнастому килимкові трав.

Одна з них, струнка й молоденька, вражена появою сторонніх, вже скочила на ноги й стала в тінь, як укопана.

— Що за крик? — суворо питає кремезний.

Постать мовчить. Тоді поволеньки підводиться друга, ще молодша, жіноча, і розгадливо, непевно ступає кілька кроків наперед. І також зупиняється. І також мовчить. Але ясно, що це саме їй хотіли заподіяти лихо.

— На вас напад? — запитує її кремезний і тут же поспішно

заспокоює: — Не хвилюйтесь. Нічого... Йдіть спокійно додому, поки ми тут. А може, вам боязко самій? Ми вас охоче одведемо.

Жіноча постать мовчить, схиливши голову і не рухаючись з місця. А перша, що застигла була в тіні, тільки злегка й застережливо підводить руку і знову повільно пускає свою руку, мов той величний маг.

І так один момент стоять вони всі в напруженні, стоять незмінно на рівних відстанях.

— Вас згвалтовано? — поспіхом питає високий в капелюсі.

Жіноча постать, не міняючи пози, повільно й заперечливо хитає головою.

— Але вас хотіли згвалтувати? — непокоїться знову високий.

І дівчина знову, ніби перемагаючи себе, повільно й заперечливо хитає головою.

— Нічого не розумію! — дразливо сіпає плечем високий. — Але ж вам хотіли вчинити якусь прикрість, інакше ви не кричали б. Так?.. А може, вас до нестями залякано? То зрозумійте ж, нарешті, що ми тут. Ми тут! Не бійтеся й ходімо вкупі. Чуєте, сердешна? Ну, ходімо.

Спадає мить ще напруженішої тиші. Дівчина підводить голову, позирає на наших знайомих, потім на легіня, що мовчазно стоїть у тіні. Її рухи в цій срібній імлі здаються надзвичайно м'які та округлі, її обличчя здається блідо-прекрасним. Вона, одкинувшись горілиць, ніби втягує в себе п'янке повітря ночі, ці запахи ніжних трав і кришталевих рос. Вона, либонь, хоче враз набути бадьорості, хутчій опанувати себе, і чоло та все надбрів'я беруться їй раптовими, різкими зморшками. Вона стискає губи, вона відчайсно змагається і, кінець кінцем, як зачарована, м'яко, повільно повертає в тінь.

Тоді легінь, неначе той маг, широким величним рухом обіймає її за плече, і вони вкупі повагом ідуть собі геть, лишаяючи серед ночі той шурхіт піску на доріжці, що співає так насторожено і тане поволі, тане довго...

— Ну, що ви тепер скажете? — питає високий, похапцем ізсовуючи капелюха на потилицю і почуваючи себе тільки переможцем.

— Еге ж! А що ви тепер скажете? — відповідає йому другий, спокійно й добродушно посміхаючись та зовсім не почувуючи себе переможеним.

Ніч.

Південна ніч.

АТЛЕТИКА

Ні жесту млявого — бадьорість. Ні ризику сумніву — сміливість. Ні хмарки в оці — ясність. Ні хмарки в думці — точний розрахунок.

Тут — чітка, мов цифри, суворість рухів. Ясна, мов аксіома, закінченість найменших відрухів.

Тут — правдива енергія й витривалість. Напружена, мов дослід над іксом, загостреність уваги.

Тут — невблаганна, мов остаточний підсумок, рішучість волі. Швидка, мов думка рахівниці, і несхибна, мов знак рівенства, доцільність всіх наказів волі.

Він добре знає: лише тому дається перевагу, хто, скупчивши зусилля, уміє швидко рухатись і володіти цифрами.

Ви зацікавлені? Ви придивляєтесь?

Може, занадто він плечистий та дебелий? Але який міцний у нього стан.

Це упертя? Воно тверде, як камінь.

Ці м'язи? Вони опукло-пружні, як булатна сталь.

Груди? Правда, як високо здіймається цей обшар? Як хвильно позначається на ньому контур ребер, що схоплені в проміжжях рядками чільних, вузластих пагорків!

Віддих? Повільний, точний, що не дозволить швидкої втоми. Повільний, але який потужний віддих! Чуєте? Як рівномірно, повно, мов той могутній міх над горном, движать легені. Як рівномірно, чітко, мов той чіткий невтомний маятник, співає серце.

Авжеж, ці лінії, ці форми ви ладні споглядати довго й залюбки. Ці форми й лінії — мистецький твір, що полонить, що силоміць вбирає в себе допитливість очей.

Що довше будете дивитись, то більше схочеться дивитись.

Що глибше будете доходити думками, то більше вини-

катиме нових, ба навіть несподіваних думок.

Що краще зрозумієте, то швидше, то сильніше опанує вас бажання наблизити його до себе, наблизитись самому, щоб самому ж здобути таку живу й прекрасну міць.

Ось у зливі сонця стоїть він перед вами — засмаглий та чорночубий. Він, може, виглядає трохи важкуватий, проте ви ще побачите і сприт і гнучкість.

Ось випростується він, широкоплечий, пружний, і непохлиплим, спокійним, теплим оком промінить просторинь. Він так поважно й владно дивиться навколо, що нема сумніву: до ніг його вся далечинь. Він непохлипливо та так уважно дивиться, що нема сумніву: там розступаються глибини. Він так любовно обіймає оком цю зарожевілу на сонці персть, неначе ту коханку, і вам здається, що вже не пильні очі — то простяглися руки, які поволі пестять, хвилинами стискають, хвилинами легенько одгортають одіж, щоб засміялась розкіш лона.

Ви піддаєтесь силі цього дійства. Вас опановує таке ж бажання. Вас мимоволі тягне в той же бік. Ви теж напружено скеровуєте позір, ви теж, підсилені його стремлінням, охоплюєте далеч, ви теж вбираєте очима одіж, що заслоняє ґрунт. Ви одгортаєте примхливі складки, ви споглядаєте красу... не мрійних, вишиваних, пшеничних, так запобігливо, так хитро, так упереджено, так однобоко ославлених просторів, а ланки протиріч, красу самих глибин.

Гукає він, і вкупі з ним ви йдете далі.

Ви бачите: ось величезна смарагдова тканка, ось багатющі сіножаті, а під ними — суцільні підверсти, брунатні підверсти.

— Галло! — гукає. — Один мільярд чотириста сімдесят чотири мільйони двісті сорок п'ять тисяч тонн повітряно-сухого торфу!

Чіткі рулади цифр. І, віддавшись на волю цих звуків, ви вже чуєте: півтора мільйона кінських сил, що з них можна користатися день у день протягом ста років.

Чітка музика цифр.

І далі, полинувши в другий бік, пронизавши ще глибше поверхню, бачите ви шари густої речовини.

Галло! Понад двадцять п'ять мільярдів тонн рудого вугілля найліпшої якості!

Напружене, буркітливе стакатто цифр... Бо не відомо, скільки ще лежить понад цими мільярдами. Бо не знати, скільки ще виявить цього скарбу ваша допитливість, що її тільки тепер насправді збуджено.

Буркітлива, інтригуюча музика цифр. І, віддавшись на волю цих звуків, ви вже чуєте: п'ять з половиною тисяч калорій основної тепловидатності.

Ясна річ, ви тут довше затримуєтесь поглядом, затримуетесь думкою.

Ви помічаєте, як по хащах Правобережжя причаїлись снажні половчанки — щедра Понтайя, щедра Мошора, нестримна Вишгора, весела Катеринпіль, ніжна Саксагань... А ще багато ви проминули своїм оком, а ще багато-багато їх міцно снять, ждучи уві сні, коли прийде сильний та невідступний, прийде, розбудить, візьме.

Ваша думка, затримавшись тут довше, розгортає у вашій пам'яті сторінки степових архівів. У вашій пам'яті повстає славне тремтіння гельзенкірхенських акцій і славна вимога аджамського власника. Ви на момент уявляєте собі опазурену лапу старого хижака і лисячі усмішки спритних прибулуд, уявляєте гостру красномовну гру пристрастей, що скінчилась нікчемно.

Та нараз, зім'явши й кинувши цю сторінку, ви вже бачите, як згодом (може, й скоро) голубими шляхами Словути підуть ці добровільні, посагом навантажені, бранки, як швидко підхоплять здобич залізни руки й понесуть у степи, як заспівають у степах палкі калорії й задудонять вічно юні двигуни...

І далі, ще глибше зиркнувши, ви помічаєте в жилах чорну, неначе ебен, чорну із срібним полиском, чорну, що вже одцвіла й загусла, кров.

Галло! Шістдесят мільярдів тонн кам'яного вугілля! Чіткі, яскраві акорди цифр.

Ви помічаєте, як у цих глибинах, мов дивовижне мереживо, послались ген-ген на всі сторони численні кривизни численних проходів.

Галло! Сорок п'ять з половиною тисяч квадратних кілометрів, що під ними засоталось мереживо.

В глибині ваш позір перебігає звивами похмурих галерей. Ваше око хутко завертає у квершлаги, перехоплюється сходами горизонтів, потрапляє у темрючну пащєку вибоїв. Ваше око випурхує з-під найжених бремсбергів, пролітає довгими штреками. Ваше око раз у раз натрапляє на жовтаві вогники, що блукають тут невиразно, блукають боязко, наче легендарні мандрівні блимавки — рештки загублених душ...

Еге ж, пильніше глянувши, ви помічаєте: іноді скрадливо повзе отрута і губить ці вогники, а хтось комусь вимовляє і не знаходить винного. Іноді зрадливо падає тягар і губить вогники, а хтось ламає руки, шукає винного. Іноді громохко здригається пащєка й засипає вогники, а хтось, обурений та заповзятий, знаходить винного.

Тут щось ламається, а там тихецько потирають руки, бо матимуть прибуток. Тут не старчає шрубів, зіпсуто ливни, страйкує кабель, а сортувальня кліснула і тихо задрімала. Он там бракує лісу, бракує рейок, вагонеток, а спантеличена підривка вже відстала, а тіні з вогниками недоладно потяглися з кутка в куток, з вибою до вибою.

Ось зольність та засміченість доходять половини, а цей вибійник, цей десятник, хитренько озирнувшись, хутчій стараються за кількість. Ось, прикладом, встановлювали квершлага, що досягає самого шару, і раптом без причин взяли ладнати бремсберга. Хоч це безглуздо, хоч більшість повстає, проте, як бачите, ладнають. Ось, прикладом, валяються машини, мертвіють по вибоях, цвітуть іржею, а хтось, як бачите, лагідно запевняє, що врубові зусилля такі смішні й такі даремні. Ось, прикладом, ще й досі не вкрито естакаду, а взимку холод і вітри коцюрблять рух, вставляють гальма, втішаються з безладної одкатки.

Ви вражені. Бере непокій. Але сторожке око, що ви за ним простуєте, вже поїняла суворість. Міцна рука, що вас веде, вже почала на це загрозово стискатись...

Ваш погляд знову доганяє далеч. Ваш погляд закружляв над Інгульцем, над Саксаганню, Жовтою... Припав до цілини, занурився у надра.

Галло! П'ятсот мільйонів тонн залізної руди!

Чіткі, хвилюючі акорди цифр.

А погляд знову далі, де нікопільська стародавня тканка сум'ятно падає з рамен...

Галло! Манганова руда! Сімдесят шість мільйонів тонн!

Чіткі акорди цифр.

А погляд знову далі, де з гайворінських овидів — цнотлива Хашувата.

Галло! Манганова руда! Ще біля чотирьох мільйонів тонн!

То тут, то там, в супроводі чітких акордів, в томливих усмішках, в чеканні або в дійстві чергуються хутчій, зринають і зникають: тут — живе срібло, там — вапняк, тут — фосфорити й крейда, там — каолін і вогнетривка глина, тут — пісковик, там — самосадна, кам'яна, виварна сіль...

Гудуть акорди. Дзвонить сонце. Яриться соками потужна далечинь. Снагою кличе лоно. Співає плід і те, що хоче плоду.

Співає ген по Україні, по всіх її родючих берегах...

І в урочистому звучанні найурочистіші слова:

— Руда й вугілля!

Ви помічаєте, як високо здійснюються знайомі груди, що в них, мов той могутній міх, движать легелі, як високо здійснюються ці груди й посилають відгук:

— Руда й вугілля!

Ви теж немов відчули крила, вас теж немов підхоплює ця буйна радість.

— Руда й вугілля!

Вас теж немов пойняв у грудях лоскіт, вам теж немов буремно, легітно й нестримно.

— Руда й вугілля!

Ви бачите нараз, як він, цей досі непохашливий силач, звів руки. Як раптом нап'ялися жили й запагорились м'язи. Він починає.

Ви бачите, як він схопив важкого коряка й подав його на вежу. Як на високості його спинив, торкнув і перекинув, щоб витрусити на долоні очисного вогню, але, не гаючи й хвилинки, вхопив уже ківша другого, теж повного руди, щоб теж віддати на вогонь.

Галло! Руйнуюча сила вогню!

Галло! Будівнича вогненна сило!

Ви бачите, як шохвилини прискорює він рух. Як він вправляється і тут і там. Як він невтомно піддає лискучу міць калорій, як розраховано взичає прохолоди, як зберігає в кавперах свій віддих, як уникає порохняви.

Згодом ви бачите той сприт, з яким він пробиває дверці, щоб випустити шумний накип, той сприт, з яким він пробиває другі, щоб випустити пломенистий скарб. Ви бачите: сміливо й точно вже він скеровує палкі потоки й формує потемнілі, неначе темно-бурштинові грона.

Руда й чавун! — гуде акордами метал.

Руда й вугілля! — вдячно і велично повторює луна.

А він уже підносить тягарі. Він швидко розкладає їх обабіч.

Тут, щоб наситити мартенову жадобу. Там, щоб залити спрагу бесемера. І знову — клекітний вогонь, і знову — сила, сприт, рішучість, точність.

Ні руху зайвого. Ні ризику сумніву. Хутчій вперед!

Щоб тут не запізнився генератор.

Щоб там не поспішив конвертер.

Щоб тут охолодити газом. Щоб там старанно випалити доміш.

Щоб, злегка крєкнувши, кінець кінцем одсунути заслони і дати путь новим палким потокам, палким до краю, до нестями, до нестерпучо-білих, ажень зловісних, ажень пекельних палахтінь...

Чавун і сталь! — гуде акордами метал.

Руда й вугілля! — віддає луна.

Ви не встигаєте помітити, як він уже крутнувся, як підхопив цю свіжу, грізну, іскристу напругу. Вона лютує, але піддається. Вона повзе крізь невгавучий гуркіт. Зрадливо, гнівно. Але дедалі їй тісніше, вона дедалі тонша й тонша. Вона заборсалась, вона оскаженіло пнеться, вона звивається довкола рук, але спадає з сил, чорніє спересердя, востанне зойкає та хилиться йому до ніг.

Він, чорночубий, обтерши піт, береться знову.

Ні жесту млявого — бадьорість. Ні ризику сумніву — рішучість. Ні хмарки в оці — ясність. Ні хмарки в думці —

точний розрахунок.

Він добре знає: лише тому дається перемога, хто, скупивши зусилля, уміє швидко рухатись і володіти цифрами.

Як бачите, він ще встигає простягти засмаглу руку он туди, де усміхаються на сонці рейки, він точно зупиняє свою руку там, де підбігають натовпом вагони, він ділить нарівно й дає любовно.

Чи уявляв собі хоч трошки старенький, посидючий Пліній, коли гортав дві тисячі книжок та занотовував дари Натури? Чи уявляв, коли писав про першу пломенисту тічність, першу спробу?

І ви бодрено, міцно стискаєте цю руку, — засмаглу руку дня.

НАЙМЕННЯМ — ЖІНКА

Як і торік, так і тепер за вашим вікном, де чорні хрести й зелене кипіння, тече на світанках прохолодне вино.

Як і торік, ви перехиляєтесь через підвіконня і з насолодою ловите устами ці незрівнянні струмені.

А ще пахне цілий день яблунова заметіль.

Цілий день тихо й снажно співає густий цвіт — три яблуні, що потрапили якось у ваш закуток і розрослися тут напричуд пишно, три великі яблуні під самісіньким вашим вікном.

Іноді ви одгортаєте вкриті піною верхівіття, і тоді погляд, поблукавши буйними заростями, натрапляє на торішню могилу. Ви тоді згадуєте за печальну жінку. З тих надвечір'їв минулого літа випливає її задумана постать, і ви згадуєте, як раз у раз з'являється вона надвечір'ями й сумує неподалець вашої хати...

Так! Одслонивши вікно, ви тоді майже день у день могли побачити сумно-задуману жінку.

А потім була осінь, коли зайнялися пожежі над кленами й боязко тремтіли березки, боязко стріпуючи свої легітні прикраси, аж поки в синьому дзеркалі небес не відбилась їхня одверта нагота.

Була осінь, коли ночами несподівано й глухо падали ос-

танні яблука під вікнами, — ті останні, що цупко були затаїлися між галуззям, що не брала їх ані рука, ані вітер, що довго змагалися й не хотіли падати.

Пам'ятаєте? — одне яблуко на самому шпильочкові верховіть героїчно трималось до глибокої сльоти. Вже й дерево стало зовсім голе, вже нудно замжичила негода, а воно все яскріло, мов той зухвалий виклик, все горіло на шпильочкові, ніби намагалось і собі і всім довести, що літо не минуло, що само воно ще молоде та міцне. Наївне яблуко! Одного разу, напружившись д'останку, воно на хвилинку ще було замислилось і все ж таки впало.

Пам'ятаєте за тих осінніх ночей надзвичайну, майже урочисту тишу під вікном? І серед тиші — глухий, м'який, неможливий звук падіння. Тоді, уявляючи собі похилі постаті яблунь, що потерпають від жорстоких об'ємів темряви й вогкості,— пам'ятаєте? — мимоволі уявлялося: десь там вузлуватими коріннями вони міцно тримаються за ґрунт, десь там своїми цупкими полапками вони позаплутувались у черепах, у кістках і смокчуть те тлінне надіб'я, смокчуть соки всього, що дозріло і впало, насичуючи себе якомога, щоб потім знову зацвісти й родити.

Пам'ятаєте? — була осінь, і ви ще часто могли помітити сумно-задуману жінку.

Була пізня осінь, коли раз у раз набігали із степу ватаги вітрів, гнали, як тих розкошланих бранок, натовпи хмар, і бранки, лементуючи, стукали в вікна, добивались до хат, а ночами, — пам'ятаєте? — вони іноді стогітно ридали.

Тоді вже не так часто з'являлась під березою самотня жінка.

Потім нестерпуче забіліло довкола. Замержені дерева нерухомо й гордовито стояли, мов той майстерний витвір із скла, пухнасті пластівці щедро лежали по всіх усюдах, маленьке сонце пустотливо гойдалось, розсипаючи кольористі іскорки, дзвінкоголосо метушилися діти, і гралася маленька дівчинка. Тоді за весь час, може, раз або двічі могли ви помітити задуману жінку.

І нарешті з далеких країн повернули дні, коли жовтожарий павучок, примоцувавши вгорі павутинку, наважився

спускатися нижче й нижче. Коли забреніли в повітрі злотаві шуми, коли запахли перші несміливі трави й перша несмілива брость, а скрізь зацвіла одвертіша усмішка, а тіло почало набрякати збудним напоєм, а кров почала непокоїтись подихом повстань...

Тоді... тоді ви знову помітили жінку, помітили вдруге й втретє, але, порівнюючи, це знову ж таки не часто.

Ви також помітили, що приходить вона не в темному, як минулого року, одязі — приходить в одязі скромному, але весняному. Ви також помітили, що хода їй стала твердіша й рішучіша, а рухи позбавились непевної м'якості, невиразної повільності.

О так. Її рухи набрали більше чіткості, а вся постава бадьорості. На обличчі їй зникли блідість і болісність, лишилися тільки життєва задума й твереза допитливість.

Вона шляхетно прибрала це місце несподіваного смутку, але вона вже не сиділа тут до пізньої сутіні, вона зберігала час і одходила пружним кроком.

О так. Вона одходила пружним кроком і останнього разу була вже не сама. Вона, безперечно, змінилася, як змінилося й все довкола.

Де ті осінні присмерки? Де той нуд і томливість сірих днів?

Де найжена тремітність днів і ночей, що потерпають від жорстких обіймів вогкості? Де безумна гульливність ватаг, що приходять із степу, де той посвист, зойк, шалапутя, і розкошлані бранки, і зворушливий лемент, і приборканий стогін, і безнастанна чорна, як ніч, тривога? Де та велика напруженість, та неможлива тиша, що приходять слідком за негодою, те зимове одубіння, що гнітить своєю величністю і так поволі, так нерішуче, проте неминуче піддається на перші злотаві шуми, першу веселкову снагу?

Вчора, хай буде це вчора, глухо й приречено попадали яблука, ті непотрібні яблука, що не житимуть більше ніколи, а сьогодні нестримно співає нова яблунева заметіль.

Сьогодні, пивши з вікна прохолодне вино, ви почували, як гнучко й лоскотно розгортається в вас невідома пружина, — хіба вам не кортіло засміятися або почати веселої пісні?

Сьогодні, бродивши в степу, ви бачили незрівнянні дим-

но-голубі плафони й далекі, запещені сонцем, обрії. Ви бачили багатомовну зливу нових фарб і відтінків, ви чули, як метушлива комашня складає до сонця нову багатогрунну хвалу. Ви добре знали, напоєні збудним вином та ласкою лона, що сьогодні буде заглиблено-творчий, багатий день. І сьогодні ви мимоволі згадали вашого доброго знайомого, милого бургундця з простою натурою та міцними зубами, що, серйозно жартуючи, так любив вихвалити життя. Воістину так, міцнозубий, невмирущий Бреньоне: ти йому одрубеш лапи, а в нього виростають крила!

Прийшовши сьогодні з роботи приємно стомлений, стомлений ще й цією душною дниною, ви одразу ж залюбки лягли в своєму затінку, де рівна похолодь і рівна тиша.

А згодом, чи чуєте? — фанфари.

Мабуть, знову хтось назавжди пустився берегів, і в пам'яті вашій на момент зринає постать знайомої жінки.

Та цього разу фанфари десь далеко, жінка тепер теж далеко від тієї, — і ви, збуджений звуками, недовго зупиняєтесь думкою на цих буденних випадках, ви даєте широку волю вашій уяві. Найширшу волю! Бо за цими злетами фанфар так легко летить химера...

Еге ж... Коли ви вертали додому, душна днина вже обіцяла відсвіження. Вже з крайнеба заходило сизе, аж чорне, крило, а другі півнеба ще леліли, і задьорно всміхалося сонце. Небо немов поділилось, і це було разуче видовище. Це була разуча краса контрастів, повсякчасних і повсюдних протиріч.

Під свіжим враженням тепер вам здається, що жодні звуки не відповідали б так цьому видовищу, як звуки фанфар.

Справді-бо. Коли ви їх чуєте, вас завжди сповняють тривога й бадьорість, вам завжди чомусь і тоскно і відрадно, вам приємно стискається серце, й легеньким сумом сповивається думка, вам ніби ще зрозуміліші радість і біль, вам тоді найчастіше уявляються героїчні картини.

Ви можете тоді раптово, неймовірно бистро летіти думкою в далекі віки, далекі країни... Ви можете... ну от, ви бачите вже, як виходять на арену похмурі люди. Тривожний, як розпач, поклик металу шматує повітря, і в останньому па-

раді повільно, похмуро й важко проходять похмурі люди. Їм квіти, оплески й тисячі вигуків із переповнених радістю грудей, а вони на всю силу легенів кидають таке грімке й таке безнадійне, мов зухвалий прокльон:

— *Morituri te salutant** .

Фанфари — і ви бачите, як на підвищенні вихоплюється спритний розцяцькований герольд, ви бачите, як зав'юненим вихором здіймається пісок із турнірного майдану. Ви навіть чуєте, як жорстоко, неприязно дзенькають сталеві шати, чуєте гострий терпкавий запах кінського поту й людської крові...

А от під зливою ворожих куль неподалець чужої барикади заліг невідступний загін. Ви бачите, як на лунке бадьорне гасло рвучко метнувся загін уперед і, всіваючи свою путь трупами, зрушив ворога, зім'яв ворога, розтרוшив ворога й переможно погнав сполохані ворожі рештки.

А ось під прапором волі, здобутої тисячма тисяч смертей, в супроводі тих же звуків проходять славетні полки вашої країни. Вони готові завжди дати найсуворішу одсіч, вони завжди готові на смерть, щоб тільки відстояти життя.

А он з білого каменю якісь величезні прекрасні будівлі. На урочисте гасло тих же звуків мармуровими сходами шумно сходять юрми нових життєрадісних людей. Строкатим потоком пливають вони долі — в сади й долини, на ріки й озера, — сходять на час перепочинку, поки знову покличе їх до праці той самий метал.

Ви любите звуки фанфар. Це — непокій і бадьорість, радість і біль, терпкава кров і світанкові роси...

Збуджений ними, ви, кінець кінцем, все ж таки підводитеся, наближаєтесь до правого вікна.

Яка надзвичайна картина! З одного боку змагається ще укисне проміння, укисне і тому якимсь ніби тремтуче, різке, заподадливе, що цілує міцно, цілує востаннє. З другого — важко й заціплено надходить похмурість, безсерда похмурість, що дедалі суворіше вигинає кошлаті брови й частіше поблискує гнівом. Вони зараз мусять стикнутися. Вони вже... така краса, що хочеться крикнути!

* Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе.

І в цей час на сталевому тлі передгроззя, на знайомому вже вам місці, внизу, біля торішньої могили ви постерігаєте дві ясні несподівані постаті. Несподівані своєю весняною ясністю, своєю тут присутністю.

Дві знайомі вже постаті, що, заглибившись у невситиму розмову, не помічають ні вас, ні наближення бурі.

Він, може, трохи важкуватий, але гнучкий і такий засмаглий та чорночубий. Ви впізнаєте цього плечистого, пружного й ніби непохапливого силача? Це він минулого разу якось незграбно, але зворушливо був підтримав її, а потім осторонь скромно стояв і чекав.

Вона — ви її знаєте.

Захоплена його мовою, вона також не звертає уваги, що вже рокочуть нестримні погрози й завихрюється шумний шал. Так наче зараз і вона і він хутчій відчують, ніж розуміють: що буря сильніша, то швидше пролетить.

Аж раптом ударило поблизу, несамовито труснуло деревами, замотиляло кучмою верховіть, сипнуло хмарками пилу, плямкнуло першими краплистими дзвониками...

Розмова урвалася: куди ж їм тепер?

Хутко, похапливо озираються довкола, і ви помічаєте, що вирази їм обом трохи розгублені, проте задьорно-веселі. Така-бо справді пригода!

Першою все ж таки зміркувала вона й чимдуж кидається до старого паркану, під захист густого яблуневого руна. І крикнувши щось заохотливе, поспіхом оминаючи горбики, високо підстрибуючи в траві, одбиваючись од цупкого галуззя, перебільшено махаючи руками, перебільшено вгинаючись, забризкана, зашаріла, задихана, — вона перша добігає до яблуні й з розгону просто грудьми падає на ню, обіймає. Туж мить встигає й він, чорночубий, плечистий, збурений, але йому нема де спинити свого розгону, і він з розмаху обхоплює жінку. А тоді, ярливо сіпнувшись, нараз припадає устами до її вигнутої шиї, до принадних ніжно-пухнастих кучерків, — і так завмирають, не знають, що їх в цю хвилину щедро обсипає яблунева заметіль.

Дивіться: в бурі, у грозі займається нове кохання!

Тільки наступний громохкий удар, наступний оскажені-

лий порив та ще рясніші струмені примушують їх схамелітись.

Вітрюга бахає вашим вікном — треба вікно зачинити. І, зачиняючи, ви несподівано для себе самого приязно й захватно гукаєте:

— Прошу до хати!

— Дякуємо! — теж приязно й весело, анітрошки не вражені, відповідають вони. — Дякуємо! Скоро минеться! Тут затишно!

Їм сьогодні припало до жартів: де ж та затишність, коли їх уже добре змочено?

— Прошу до хати! Змокнете!

— Справді? Ну гаразд.

Вони поспішають до вашої хати, а ви широко розчиняєте двері.

НАКАЗ

Програму скінчено. Завіса поволі гасне.

Ми вам не граємо напутного марша. Ми лише просто кажемо: добра вам путь, ішовши.

Йдіть, не забуваючи:

— що шалено-швидко пролітають наші дні, мчать життям, як розлогими степами, наші буйногриві місяці, пропливають, як гордовито задумані кораблі, наші роки, щоб не вернуться. Але прекрасно, що є можливість любити колишній біль і сумувати за колишньою радістю. Бо це дає невичерпні скарби, бо це значить день у день непереможно хотіти нового болю й нової радості, безнастанно й глибоко любити життя. Це значить: день у день якнайбільше змагатись, будувати, жити, любити.

Любіть!

— коли легесенькі бризки підстрибують і обсіпають обличчя, коли в грудях гнучко й лоскотно розгортається якась невідома пружина, коли хочеться полоснути ножом по неможливих заслонах, коли хочеться владно полетіти у просторинь, коли ви без глуму, але рішуче перехоплюєтесь через могили й розумієте невгавучу многострунну комахню, коли ви чуєте, як дихає земля, й обіймаєте землю, — то скільки б не було

вам років, хто — хто посміє сказати, що ви не молоді?

Будьте молоді!

— бо тут визнають тільки сміливих і здібних, тут обдаровують ласкою тільки імкливих та енергійних, тут, свідомо йдучи на страту, почувають себе тільки щасливими: адже не тлітимуть десь надарма, адже поспішно збиратимуть всю свою міць, щоб побачити, як радісно й вдячно палає вона на спільному вогнищі.

Збирайте, несіть!

— а маленька дівчинка — велика радість, великий химерник, великий бунтар і жорстокий сміливець, що заслуговує тільки на прощення та любов і завжди нагадує давню азійську мудрість: нарід, що не любить дітей, не має майбутнього.

Пам'ятайте:

— наша молодь, напоєна південним сонцем, насичена південною свіжиною й завзяттям, молодь, що ніколи не схилить голови, що ступає твердо, дивиться сміливо, — вона в своїй більшості кріпка, як сама земля. Треба, щоб і меншість стала такою ж.

Зробіть!

— що швидше порвемо у взаєминах облуду хворобливих загадковостей, що більше будемо шанувати простою шанобою, яка не принижує, що швидше розстріляємо рабів і власного самодурства і самодурства інших, а цим самим почнемо поважати людей за те, що вони люди, — то швидше й найпомітніше з'явиться якраз у нас нова Жінка і стане у всій своїй непохитній величній красі.

Шануйте її, коли хочете шанувати себе!

— дуже рідко падають із чужих риштувань, найчастіше падають з власних, падають невинні і лише тоді розуміють, що до перемоги безліч вимог. Перемога дається тільки тому, хто, скупчивши сили, вміє швидко рухатись і володіти цифрами.

Умійте!

— бо наші дві — це той колір, що біль перетворює в радість і, раз полонивши, не пустить назад, бадьорний колір нестримних палахтінь.

Хай він яріє, п'янка справдешня радість!

Хай будуть повні ваші серця, як повні бувають келехи.

Хай повсякчасно й повсюдно діють протиріччя, що рухають все вперед.

Хай живе все, що ненавидить морок і любить силу, все, що не знає спокою й зневіри, бо довкола багато ще в нас цілини й багато-багато весен попереду.

Бо вже вклоняються химери давнизни, вже упокорено стеляться простори.

Добра вам путь, ішовши!

Харків, 1929 р.

КРОВ

Взимку, вночі, на край великої лісової балки тихо, скрадливо виходили вовки.

Вони глибоко загрузали в сніг, бо лише недавно скінчилась заметіль, і довкола була буйна, пухнаста піна. Вони брели поволеньки, злегка похитуючись на гнучких лапах.

Їхні спини, шиї й морди були напружено витягнуті, вуха сторожко наставлені, всі рухи пристрасно скеровані вперед, — і віддалік могло видатись, що вони не бредуть, а випливають з лісових нетрів.

Край балки, де кінчалась звертиста стіна лісу й бовваніла внизу смуга кущів, вовки зупинились.

І ніби зникли — приховалися в затінку кущів.

Тільки один, обережний, поважний, обережно загрибаючи лапами, ступив кілька кроків наперед, до останнього куща, що стримів трохи осторонь. Звідси, з останньої схованки, краще можна було осягти зором велику лісову балку.

Тоді передній вовк злегка пригнувся, затопив очі в просторинь.

Стала надзвичайна тиша. Позаду вовків здіймалась висока суцільна стіна лісу, попереду лежала чимала кручена балка. Вщерть налиту снігом і взяту обабіч лісовими стінами балку неначе охопили дві величезні волохаті лапи величезного й мовчазного звіра. Якби цей невідомий звір лише трохи ворухнув тією чи тією або послабив ту чи другу, то з-під лап, волохатих і хижих, мусив би вихопитись бодай маленький звук.

Вовкові дуже хотілося почути який-будь звук. Так хотілося, що він мимоволі сам ворухнув лапою.

Справді, прошарудів легесенький хрускіт, — від вовчого

дотику хитнулася на куші галузка, і з галузки посіявся сніг. Вовк здригнув вухами, насторожився.

І знову була тиша. Була ніч, кріпка ніч. У височині рясно палахкотіли зорі, долі незмінно й неможливо пашів розпечений морозом сніг. Так само байдуже, мов зачудована, лежала німа й дражлива своєю мовчазністю балка. Так само щільно й похмуро, драгуючи нерухомістю, стояв довкола ліс.

Ця убивча тиша весь час, скільки не йшли вовки, незмінно їх супроводила. Ніби все довкола зупинилось, завмерло перед жорстоким холодом. І ніби під цим небом не було анічогісінько живого, крім їхньої стомленої зграї.

Іноді, правда, зривався десь легенький шелест або лунав короткий потріск, що серед ночі здавалися особливо чіткими. Вовки, всі як один, поводили вухами, витягали морди, задирали морди д'горі і поривчасто, жадібно нюхали повітря. Та одразу ж переконувались, що це омана: шелестом зітхав великий шмат снігу, потріском легенько зойкала гілляка, скидаючи з себе зайву сніжну вагу.

Знову, як і раніше, наставала тиша.

А вовки хотіли звуків. Вовки дуже хотіли життєвих, хвилюючих звуків. Того особливого шурхоту, що від нього одразу захоплює віддих. Загадкового шурхоту, що своїм наближенням бере всю істоту в солодкий і моторошний полон. Скрадливого шурхоту, що викриває наявність іншого живого створіння. Трепетного шурхоту, що від нього перекочується в горлі слина й хочеться облизатися. Шурхоту, що пахне кров'ю.

Вовки були голодні.

От уже багато разів минала ніч і наставав день, а вони, хоч як прикладали зусиль, все ж не знаходили поживи.

Вихрошерсті, сухоребрі, зігнуті в три погібелі, як саме лихо, або хижо насторожені, як сама жадоба, охоплені мукою голоду, вони покірно й невідступно тяглися одне за одним серед цих переплутаних хащів, снігових перевіїв, лісових нетрів.

Часами, шойно одійшовши, вони потрапляли на те саме місце. Потрапляли вдруге, втретє. Кружляли спантеличено, немов зачумлені. І вгадавши, що нічого поживного не може

з'явитися там, де вони пройшли, вони з несамовитою злістю шкірилися на свого переднього, і той, ошкірившись у відповідь, брався іншим напрямком.

Що більше докучав голод, то більше зростала в них клітнна злість. Особливо вона виявляла себе вдень, коли менше можна було сподіватися на здобич і коли вони більше одсиджувалися по закутках. Вдень найчастіше бувало так, що вони збігалися всі гуртом під захист якого-будь хащовиння і, згорнувшись клубочками, щільно попритискавшись, гріли одне одного. На якийсь час поступався перед ними холод. Кожне лежало припадом, занурившись носом у шерсть, і бувало так, що запах нагрітої шерсті починав нагадувати якісь щемітні, знадливі, хвилюючо-теплі, хвилюючо-жадані запахи. Тоді під заслоною примружених очей, в напівдрімоті рясніше й виразніше починали перед ними химеритись спогади й сни, — гаряче, ще трепетне м'ясо, гаряча, ще терпкава кров.

Ці марення були такі сильні, так правдоподібно пахла кров, що прискорювався віддих і пристрасно роздувалися ніздрі. Їм уявлялись хижі гонитви, бистрі переслідування, лоскотна близькість жертв, лоскотне щастя жертви й жертви, — аж здригалися вони й злегка стогнали в хворобливому півсні. Прокинувшись, дехто поглядав незрозуміло, тривожно, роз'ятрено і тільки згодом, збагнувши дійсність та облизавшись, починав дивитися похмуро і перейматись злістю.

Саме в такі хвилини до болю смоктало в череві, ніби незносними кігтями там брало, стискало, і погляд у такі хвилини ставав зловісний.

Охоплювала рвучка злість на те невідоме, невідступне, нахабне звіря, що весь час бралось кігтями в череві. Безглузда злість на свої ж гарячі безглузді марення. Паморочна злість на своїх, обридлих уже до краю і таких же злісно-нетерплячих сусідів. Несамовита злість на тихий, дуже тихий, білий, дуже білий, і ніби насмішкуватий, обережний, безнадійний для них день, — вовча злість на все, що було довкола.

Коли ж день поволі одходив у безвість і коли його місце крок у крок м'яколапо, скрадливо починав заступати вечір, вовки відчували полегшення. Спокволу, згинці наближаючись з-поза дерев, сутінковий вечір ніби ніс із собою щось

змовне. Вечір завжди був насторожено-хмурний, хитро-затайливий. За собою він вів ще більшу похмурість, скупчену похмурість ночі й загадковості. І саме звідси виникало їм полегшення. В цьому була для вовків вірада, бо в цьому була надія.

Вечір приводив нове життя. Довколишні речі скидали з себе неможливу одноманітність, прибирали нових форм і змісту. Тіні, відтінки й протіні обережним, нечутним натовпом збиралися звідусіль, наче в ліс поступово насувалися численні створіння. Мінялись нещодавні обриси, і все ставало майже рухомим, — чи то стовбур, чи кущ, чи й маленька галузка.

У натовпі тіней, в таємничій рухомості виникав гостинний притулок для кого завгодно: для одних — спасенна схованка, для других — найзручніша засідка.

З вечора між вовками і всім, що їх оточувало, починав утворюватися зв'язок, виникала своєрідна змовність. Глибинною чутобою вони навдивовижу тонко розуміли все це навкружне життя і прекрасно вгадували, відрізняли найменші шурхоти, шелести, звуки.

Голод, знесилоючи їх тіла, підсилював хтивість, загострював, витончував чуття. Вони вміли завмирати в такому високому напруженні, що себе самих уже майже не відчували, оберталися в єдиний, суцільний натягнутий нерв і боялися, що їх серця стукають занадто голосно, що стукіт цей чути в лісі.

Багато разів минала така сповнена тиші ніч і наставав обережний, насмішкуватий день. Минав день, і наставала таємна, змовна ніч.

Але нічого, нічого живого назустріч.

Останньої доби щось трохи змінилося: повітря ніби пом'якшало, а потім, наче клапті з білого зайця, почав падати рясний, пухнастий сніг. У повітрі ніби з'явилися свіжі, хай навіть віддалені, але давно вже нечувані запахи.

На жаль, удосвіта раптом стрибнув по верховіттях вітрець, лишаючи по собі струмисько легенького посвисту. Ще не встиг розтанути посвист, як уже підкотився новий розгін вітру, сильний, поривчастий, що зухвало трусонув деревами, — дерева застогнали й почали хутко скидати з себе снігову падь.

Вітряга підхопив білу порохняву, жбурнув нею д'горі, закружляв, заскавчав, заслонило небо й верховіття пінястими звивами хуртечі. Майже до самого вечора тривало шаленство. Ввесь час падав сніг, і розпанаханий борвій кидався ним на всі боки. В заметах тонули кущі, виростили високі снігові пагорби, виникали несподівані перевії, видолки, закутки, що так само несподівано й швидко міняли форми або й зовсім розсипалися.

Цілий день просиділи вовки в невеличкій угловині, під захистом приземних лапастих вітів.

Завірюха вщухла надвечір. Почав брати ще міцніший, пломенистий мороз. Вовки протягом дня й без того перемерзли. Вони відчували вже тоскню нехить до всього.

Але надвечір випогодилось. На заметах можна було сподіватися найсвіжіших слідів. Тоді легенько й надійно заскміло в серцях. Вони внутрішньо стрепенулись, обтрушуючи з себе денну млявість, нудьгу й незручність. Дехто нетерпляче з хрускотом потягнувся. Дехто сласно плямкнув язиком. А дехто зразу знизав вухами й припадливо почав нюхати повітря.

Інстинкт говорив, що тепер всяка звірина, як і вони самі, шукаючи собі поживи, почне виринати з потайних закутків. Потрібна тільки пильна увага, подвоєна обережність — і здобич на зубах.

Голод примушував скупчувати всі сили, щоб жити. Жадоба жити — щоб жити.

І от, переконані, заповзяті, з пильною увагою, з подвоєною обережністю, вони сьогодні крізь синій зимовий вечір вирушили в ніч.

Вони вгрузали по груди, по шию. Тільки місцями траплялись тверді видолки, що їх повилізував вітер, і можна було взятись стрибком.

Це смутило, дратувало, надарма стомлювало, а на випадок ловів могло утруднити гонитву.

Найгірше було передньому, старому вовкові, що перший поринав у снігопад, розбивав грудьми, розбризував лапами, силоміць прокладав дорогу. І він не мусив ані чим виявляти, що йому найгірше. Він мусив поводитись упевнено,

твердо. Він мусив бути невтомним.

Довго блукавши, вони сьогодні все ж таки натрапили на свіжий, ще теплий слід. Вони гарячково метнулись навздогін. Скрадались, чи бігли, чи летіли стрімголов, — ніхто з них не пам'ятав. Робили те, до чого швидко спонукувала невідома їй владна сила, що враз їх опанувала.

Тільки згодом, упірнувши з розгону в глибоку снігову ковбаню, вони як стій зупинились.

Передній наслухався.

Решта теж тороплено ї хтиво наставили вуха. Всі раптом збагнули, що запах сліду, замість міцнішати, послабшав, що трапилась помилка, що треба братися в протилежний бік, що передній, дурний передній, ненавидний передній...

Але передній вже встиг зміркувати й кинувся назад.

Вони за ним.

Це була скажена гонитва. Мчали, як вітер. Здіймали білу кураву. Одскакувала ї знову наближалася балка. Гойдався обабіч ліс. Гойдалось небо. Кружляли зорі. Крижаний подих. Пекучий віддих. І серця хотіли впасти на сніг.

Зупинились несподівано. Свідомо зупинився передній, а решта стрімголов безладно налетіли на нього. В роз'ятреній уяві здобич хрумтіла вже на зубах, і, збившись до купи, вони поспіхом, навмання тикались заскаленими мордами, шукали наосліп тіла.

Його не було, але десь близько струменів різкий, славно-подрозливий запах.

Через хвилинку вони зрозуміли, що тут же, біля них, лежав ще не зовсім замерзлий, тьмяний кал лісової кози. Легітне, збудне пахтіння затуманило свідомість.

Вони відчули набряклі, важкі язика. Щедро почала набігати слина. В тривозі вони затупцялись на одному місці, бо сніг лежав тут збитий, а слід, як навмисне, плутався, несподівано губився десь...

Тоді спантеличено кинулись на всі боки. Не одбиваючись далеко, поспіхом вертілися, припадали до снігу, хтиво никали, нюхтіли. І там, де, шукаючи, пробігали, лишались в'юнкі петлі їхніх слідів. Власні сліди починали траплятися частіше й частіше. Дедалі починала брати тривога. Починав брати відчай.

Сталося так, що всі вони збіглися на невеличкій галяві. Захекані, збентежені, вони навіть не глянули одне на одного, але тут вкупі нагло й незаперечно відчули, що ловитву програно.

Млостю затопило їм груди. Вони до нестями ненавиділи одне одного, і кожний самого себе.

А де ж був передній? Де ж його досвід? Як він міг прогавити?

З паморочною люттю позирали вони на нього.

Незабаром почала обступати темрюча голодна тоска. Від неї хотілось заплющити очі, підвести морду і з найглибших глибин єства завити скаргу, завити безвихідно-лячно.

Стомлені, запорошені памороззю, зігнуті в три погібелі, лизнувши снігу й підібгавши хвости, вони повільно, приречено знову потяглися кудись навмання.

І один з них, якраз передній, з перевтоми заточився.

Це була страшна, вирішальна хвилина — якби він упав, його миттю розтерзали б.

Він інстинктивно зрозумів. Жах заглянув йому в очі і видалось, що власна шкіра, тріснувши на спині, посунулась геть. Хоч як після гонитви був знесилений, хоч усе довкола ходором ходило, але подих смерті його очутив. Смертельна тривога збудила в ньому свіжі, може, й останні сили.

Він, старий вовк, скупчив ці сили, одхилився трошки, ніби уникаючи удару, і різко вищирив зуби. Потім, намагаючись додержати внутрішньої рівноваги й здаватися непохитним (проте хитаючись), ступив іще кілька кроків обіч і, ніби байдуже, підвів задню лапу, — за своїм...

Ця вдавана байдужість, непримушеність, незалежність здалися для інших такими природними, була в них така житева учепистість, така спокійність за себе, що загроза хутко одлинула. Дехто нюхав покроплене місце й зробив те саме. Згряя, притишивши дикий замір, поволі крадькома знову пішла за переднім — у тишу, в ніч.

Все ж таки вони чогось ждали.

Ніхто з них ані на хвилинку не припускав, що може загинути, бо так знадливо пахла в уяві чужа, гаряча кров. Наказувала вірити власна невсипуща, ярлива кров. І вела їх, спов-

няла безнастанною жадобою жити, невтомною пристрасстю шукати, невідступним бажанням змагатись.

Так потрапили вони знову до тієї ж самої балки, тільки до іншого, дальшого її краю.

Тут кінчалась звертиста стіна лісу. Вони зупинились, приховались у затінку кущів.

Передній ступив іще кілька кроків до останнього куша, звідки краще можна було осягти зором широкі, розложисті береги балки. Він злегка пригнувся, причаївся, затопив очі в просторінь.

Вщерть налита снігом, оточена густими, прямовисними стінами дерев, наче охоплена лапами невідомого звіра, що вічно спить чи дрімає, — балка ця здавалася великим озером, що його біла гладінь одразу ж мусила викривати появу першого-ліпшого створіння. Вона була зосередині, на якому, луною наближаючись віддалік, мусили збігатись різні звуки, — так говорив вовкам інстинкт.

Але звуків, життєвих, хвилюючих звуків, що пахнуть кров'ю, не було. Стояла надзвичайна тиша. Стояла іскриста ніч.

Передній почував себе погано: адже був він передній. Тоді, як їли востаннє, він завзято змагався, щоб бути переднім. Тепер він цього не хотів і пробував змішатися з гуртом. Але скільки він не відставав, даючи можливість себе випередити, в'такій же мірі відставала решта, уперто лишаючи його попереду.

І не тому, що був це старий досвідченіший вовк, а тому, що виникла для всіх надто велика загроза, і ніхто не хотів бути переднім.

Ось і тепер старий відчував, що вся згряя, засівши позаду, скеровує свою хтиву напруженість не тільки на довколишні явища, але й на нього особисто. Згряя — відчував — не може йому забути нещодавньої невдалої гонитви. Згряя ненавидить його, як і він її.

В нього з перевтоми чманіла голова. Перед очима плуталось морочне павутиннячко. Зашпори заходили в лапи, і колючий треміт проймав до кісток.

Вовк надсадно їжився.

Хвилинами холод, перебігши всім тілом, падав у сніг —

наставало раптове, коротке полегшення. Тоді морочне павутиннячко починало сотатись з усіх боків, обволікало старого легенькою байдужістю, спокушало трошки замружитись, покуняти.

Вовк не міг собі цього дозволити, і вовк не міг себе перебороти.

І коли він замружувався, в його череві прокидався болісний смокіт. Вся істота аж стискалася, скрикувала. Скрикнувши, завмирала. Одразу ж і череву і груди затоплювала дивна, майже спорзна, як це бувало на тічці, млюсть. Вона хуленько розтікалася по жилах, п'янку обтяжувала тіло, силоміць хилила на сніг.

Вовкові дуже хотілося лягти. Він аж ніяк не міг собі дозволити лягти. І він знав, що, кінець кінцем, не витримає, ляже — на смерть.

Несподівано в дрімотному мерехтінні повстала райдуга. Обидва її боки були пойняті туманом, який поступово кудись сповзав. Райдуга теж поступово танула. Від неї лишився довгий краєчок лісу, геть залитий весняним сонцем. На краєчок лісу викотився вухастий сірий клубочок. Вовк йому навперейми. Уже чує поперед себе кріпкий, лоскотний запах. Уже дочуває шурхіт чужих, божевільних стрибків...

Мов тороплений, здригнувся він, недоумкувато розплющив очі.

Таки справді поблизу шурхіт, — то чухався котрийсь із зграї.

Вовк досадно й докірливо озирнувся на шум, що міг їх усіх завчасно викрити, але йому у відповідь спануло кілька жовто-зелених погрозливих іскор.

Він поволі одвернув голову, вдаючи байдужого. Але він зрозумів. У племенистому зойкові жовто-зелених іскорок він уже побачив ту зловісність, ту мовчазну, заціплену зловісність, що завжди чомусь викликала в його пам'яті запах тліну.

З цієї хвилини почався в нього великий страх.

З почуттям самозахисту, злості й мстивості він готовий був хоч би й зараз ставити найрішучіший опір. Він знову озирнувся в їхній бік і теж погрозливо, як і вони, блиснув очима.

Це була помилка. Гурт не любить погроз. Гурт, свідомий спільної сили й переваги, не зносить заперечень. Він у завзятті визнає лише покору, і лише покірний тоді має право обертатися в гурті.

Це була велика помилка. Гурт одностайно виширив зуби до нього, готовий от-от кинутись.

Вовк, як і раніше, намагаючись вдавати байдужого й певного своїх сил, поволі одвернувся. Але цього разу він остаточно переконався, що позаду — немилосердне, рішуче. Він був до краю вражений. І хоч як старався, не міг уже приховати великого нестямного страху.

Найголовніше ж, найгірше — вони це знали. Вони знали, що він їх боїться.

Вони бачили його боязкість, невпевненість, розгубленість, нікчемність, його кінець. Це ще більше розбурхувало їхню ненависть, розпалювало ярливість, паморочило жорстоким наміром.

На ньому після довгих невдач та злигоднів одностайно збігались їх свідомі й несвідомі стремління. В цій точці силою табунного чуття почали вони, кінець кінцем, вбачати єдине побороення спільної загрози, найкращий вихід.

Вони чатували. Вони тільки ждали останнього найтруднішого внутрішнього руху, що мусив розтяти між ними і ним незриму павутинку, яка ще стримувала.

Передньому це було ясно. Він добре знав, що досить наважитись комусь одному. Тільки маленький порух — і край.

Від напруження в нього тонко задзвеніло в вухах. Балка хитнулася. Тілом перебіг остюкуватий, лихоманний дроз, і дуже чутно війнуло моторошним запахом тліну.

Зірватись? Тікати?

Але його притьмом наздоженуть.

Хай! Краще, коли в боротьбі.

Він тільки обережно, тихцем переступив з лапи на лапу, і дрижаки, метнувшись поза шкірою, болісно збігли в сніг.

Він уже не міг озирнутись, — навіть боявся зробити бодай незначний рух. Він був у полоні табунної, непереможної сили, що напливала на нього ззаду, лягала тягарем, паралізувала.

Зігнувшись, сидів він тепер нерухомо. Це поки що впливало на тих, які сиділи позаду, силоміць примушувало їх до такої ж нерухомості.

Він ухопився за останню надію і завмер.

І раптом завив. Тоскно, безнадійно і беззвучно — ніхто не чув. Він сидів мовчазно, як кам'яний. Але, охоплений великим розпачем і страхом, заціпивши зуби, вив.

Він сам собі здавався таким скривдженим, що не міг не ридати, і таким кволим, нікчемним, що хотів, дуже хотів покірно припасти до чийхсь невідомих, могутніх лап і лаштитись до них, лизати, благати...

Ніхто не чув, але в нього у вухах грімко віддавалась луна — відгук власних ридань і жагучої скарги.

Далі він цього не міг зносити. Він був готовий. Він хотів, щоб швидше це почалося. Йому бракувало слини, щоб ковтати. В ньому зупинялось серце. Кров глушманно стукала в скроні. Голова ходила ходором. Голова палала.

Коли це шаснуло ззаду й рвучко метнулося повз нього в балку.

Ту ж мить метнувся й він.

За ними обома — вся згряя.

Це було блискавично.

Він уже мчав навкоси через балку, мчав навздогін за тим із гурту, що вихопився перший. Він уже знав, що це навмисне, що так зручніше нападати заднім на нього ж самого, що він тепер конче мусить наздогнати першого й затопити зуби в його горлянку, бо інакше ось-ось наздоженуть його самого й встрягнуть зубами в його ж власну горлянку.

Поспішай, кому сила! Зловчайсь!

Снігова повідь кипіла, вирувала під лапами. Ковбані місяцями були дуже глибокі й доводилось кидатись плавом або рвучко хапатись, як на трясовині.

Снігова повідь одбігала так бистро, кущі й дерева шарахались так вражено, що здавалось: все довкола зрушило з місця, поспішає, летить...

Мабуть, ніхто з них ніколи не почував себе таким легким, спритним, як зараз.

І він, старий вовк, ще ніколи не знавав подібної гонитви.

Відстань між ним і тим, що мчав попереду, меншала й меншала. Проте він встиг помітити, що відстань між ним і тими, що мчали позаду, теж дедалі меншала.

Ті, що позаду, наближались.

Він чув уже їхнє дихтіння.

Вони майже його наздогнали.

Таки наздогнали.

Вони порівнялися.

Йдуть поруч.

Поруч.

І вони його не чіпають.

Ще не чіпають.

Чому не чіпають?

Як перекотилася перша хвиля страху, він одразу, ніби прозрівши, догадався, що діється насправді. Він почув поперед себе сильний, привабний запах тварини, почув хвилюючий тріскіт утечі, зрозумів, що вони всі гуртом знову переслідують здобич, яку першим помітив той перший, що рвучко метнувся повз нього.

Значить, його таки не зачеплять? Значить, він буде жити? Буде жити і жерти! Буде жерти! Бо ось уже близько жертва. Уже поміж деревами вона миготіла.

І він, сам собі віри не ймучи, до краю зраділий, збурений, швидше пішов навперейми, — так швидко, що старе його серце ледве витримувало.

Всі чимдуж ішли навперейми, випереджували одне одного, ярливо хапалися, змагалися, поспішали, щоб урвати кращий шматок.

У паморочній спразі, у захваті, в нестямі він майже не розумів, не пам'ятав, що відбувалось далі. Його сліпма кинуло на повалену тушу лісової кози. Його пащека механічно роззявилась, і зуби хутко встрягли...

Яке щастя! — гаряче, трепетне м'ясо, гаряча, терпкава кров.

Він конвульсійно здригнувся, і зуби не хотіли розчепитись.

Тим часом інші, одне одного штовхаючи, збиваючи, побиваючи, запопадливо рвали, зажерливо батували, — поспішай, кому сила! Вони давились, ікали, сласно смоктали

об'юшеними мордами гарячу кров, — поспішай!

Він сіпнувся знову, проте не міг розчепити заляклих щелеп.

Тоді все довкола хитнулось, закружляло, тягарем пішло кудись у прірву, і він також тягарем пішов долі. Десь у глибинах, торкнувшись дна, він відчув раптовий і такий страшний і такий солодкий біль у грудях, що серце його вже справді не витримало, розірвалось.

Витріщивши очі, він іще встиг помітити, що розтоплені зорі течуть по небу і краплями падають, падають у сніг. Встиг іще подумати, що треба знову сіпнутись, але не знав, що вже простягається в болючому екстазі, в мертвому похваті.

Він заважав їм — такий чудний, обважнілий, нерухомиий. Вони щирились на нього, загрожували, навіть кусали.

Котрийсь насмілився і силоміць вирвав той шматок, що застряг у його назавжди заціплених зубах.

Гомель, жовтень, 1929 р.

ПРОСТА ІСТОРІЯ

I

Коли герой цієї історії, добрячий хлопець на ім'я Мишко, розплющив свої дрімотні очі, в казармі було досить тихо, — вранішня зміна відпочивала.

Мишко теж належав до цієї зміни, теж недавно виліз із шахти, але йому не спалося, як це здебільшого буває на новому місці. Подрімавши якийсь час, він прокинувся і відчув, що вже не спатиме. Він механічно протер свої припухлі обважнілі повіки, натрапляючи в куточках очей на вугільний пісок, що збився там маленькими зернинками, — хоч як вимивав після роботи, проте й окріп не міг витравити цю вугільну падь.

Мишко уважніше поглянув довкола: довколишня дійсність була йому ще незвична. Якраз на протилежній стіні, переповзаючи кінцями на стелю, відбивались вікна. Колір довгастих, зламаних відбитків був злегка рожевий, жовтавий, той особливий колір, що його дає завечоріле сонце.

Проміння навкоси бралось з вікон. Золоті стовпи перетинали хату. Новенький бляшаний чайник, що стояв навпроти на полиці, неймовірно вигравав блискучою поверхнею, — аж разило в очах. А обличчя людей, що спали на койках і що дехто з них потрапляв у проміння, їхні спрацьовані обличчя вкривалися рівним, трохи жовтавим рум'янцем або ж мали червонястий, теж рівний мідяний колір і здавалися прозорими чи намальованими.

Ця сонячна повідь надавала всьому якоїсь витворності, грайливості, легкості. Здавалося, що повітря в казармі дуже багато, що стіни тут незрівнянно ширші й вищі, ніж то було справді.

У правому кутку хтось куриє, і цигарковий дим потрапляє на сонячні струни. Звиваючись плинними кривулями,

вриваючись безшумними вибухами, прибираючи чудесних, прозоро-синіх, іноді попелястих, іноді молочних або златавих відтінків, дим химерно вигравав, мимоволі притягав до себе увагу.

Мишко зупинився на ньому поглядом, на хвилинку замислився.

Буремний димний танок і вся ця зграйність, легкість подобались йому, молодому ще, вразливому хлопцеві. Вони збуджували в ньому самому охоту до такої ж буремності, рухливості, легкості.

Нараз захотілося й самому закурити.

Він сягнув рукою під сінник і, видобувши звідти цигарки, з великим задоволенням ковтнув першу щедру затяжку. Потім з такою ж приємністю тоненьким і довгим струмком випустив дим із себе, скеровуючи його впрост у найближчий укисний сонячний стовп.

Дим шугнув туди ураганом і на всю просторінь, що її охоплював промінь, здійняв неймовірну, безшумну колотнечу.

Мишко посміхнувся. Він хотів знову ковтнути диму, вдруге видихнути ураганним струменем, але саме в цей час почув:

— Землячок, дай, брат, закурить.

Просив молодий, рудявий, з маленькими бистрими очима хлопець, який містився на четвертій од нього койці ліворуч. Мишко не був йому ніяким земляком — хіба що близьким сусідою на койках.

Він уже трохи знав цього хлопця: коногон, який сьогодні і вчора працював на тій же восьмій східній лаві, де й Мишко за саночника. Він знав про нього ще більше: досить веселий, хвацький хлопець, на ім'я Ромка. Хлопець з тих невтомних, спритних, гострозорих і гострослових, що конче мусять бути в кожному гурті, в кожному товаристві. Таких Мишко не раз уже зустрічав і в себе на селі, і тут на шахтах. Що Ромка саме такий, це Мишкові стало ясно ще вчора, коли Ромка вкупі зі своїм сусідою (теж веселим підголоском) розповідав про десятника й розповідав так жваво та кумедно, що гурт аж падав зо сміху.

Тримаючи в руці вийняту цигарку, Мишко вагався: той не підходив, а сам Мишко нести не хотів.

— Бросай, землячок! — змовно примруживши око, запропонував Ромка з якимсь особливо задьорним наголосом.

Вже й намірився Мишко кинути, непевний, звичайно, що цигарка долетить, та згадав, що йому потрібна бритва і що бритва, бачив він, є в Ромки. Він вирішив цього разу взятися трохи на хитрощі і ніби знехотя сам поніс цигарку. І тут же поставив справу руба:

— Дай поголитися.

Він і не думав ставити це одразу й так рішуче. Само собою вийшло. Вийшло дуже просто, дуже добре для Мишка і дуже несподівано для власника бритви. Ромка зам'явся. Справді-бо: негайно давай бритву хтозна-кому. Може, цей новак ще й голитися не вміє?..

— Так даси? — нетерпляче спитав Мишко.

— Та в тебе ж, здається, ще й не росте? — вивертом, з усмішкою відповів Ромка.

— Як то не росте? Хіба не бачиш? Сліпий? — вихопилось у Мишка, бо це ущипливе зауваження його таки дошкулило.

— Іч ти! Ха-ха! Дак ти, значить, із тих, що задаються? — засміявся Ромка, міркуючи таким способом звести все на жарт і бритви не дати. Але, постерігши на Мишковому зчервонілому обличчі різку похмурість, змінив свою думку й сказав:

— А ти мені не попсуєш?

— Я тобі ще направляю.

— Ну?

— А от тобі й ну.

Бритва опинилась у Мишкових руках. Бритва була стара, геть почорніла, стерта. Коли ж Мишко спробував її на нігті, виявилось, що вона ще й дуже тупа. Він розчаровано поморщився. Хоч на металі, з якого роблять бритви, він не розумівся, проте з виглядом знавця спробував видобути з неї щось подібне до звуку і знову презирливо поморщився, уже навмисне.

— А правда, бритвочка? — теж навмисне, з виразом гордовитим кинув Ромка.

Мишко не відповів. Бритва, бодай така, була йому потрібна. Він узяв її й подався до своєї койки, лаштуючись, поки сонце, поголитись.

Із надщербленого дзеркальця, яке він примостив тут же на койці, заясніли йому знайомі вуглики-очі. Задьорно й змовно ворухнулись чорні, криласті, степові брови. Потім одразу сіпнувся кінчик трішки кирпатого носа, а губи одразу стулилися так, що з них стиха почав прократатися посвист.

Він стиха собі посвистував, він був задоволений. І взагалі, якби до цього всього ще й бритва не скубла, було б усе дуже добре. Та згодом несподівано порізався. Хоч як гострив, а була вона уперто-тупа, уперто скубла, і саме тому, що була вона тупа, він і порізався.

Звичайно, припиняти гоління було вже незручно. Заходившись, треба справу довести до кінця.

І він, покладаючи все своє терпіння, старався хоч будь-як пристосуватись до цього надміру загартованого зняряддя.

Між ділом постеріг він на собі пильний погляд людини, що проходила повз нього. З казанком у руках та парою оселедців із харчових мандрів вертався голомозий Ромчин сусіда, постійний Ромчин підголосок.

Йому у відповідь послав Мишко одверту похмурість (надто вже непокоїла бритва), і той з хитренькою усмішкою прискорив крок.

Але незабаром почувся Мишкові позаду прискорений шепіт. За хвилину — нестримний Ромчин сміх. Пирснув і голомозий.

Мишкові набігла думка: може, це на його адресу? Проте підозра хутко одлинула. Сміялися вони так щиро, захоотливо, що врешті Мишко й сам мимоволі посміхнувся.

Аж раптом приєднався ще сміх з близького до Ромки, засерпаненого сонячним промінням кутка, де троє невиправних картярів гуляли в «очка». Ці троє, як Мишкові було вже відомо, потрапили нещодавно до місцевої стінгазети і відтоді гуляли тихцем, переважно під час відпочинку, щоб уникнути зайвих свідків, особливо ж кого-будь із казарменної трійки. Вони згинці сиділи в кутку, лише від часу до часу нагадуючи про себе притишеними суперечками, і тепер, почувши якийсь Ромчин дотеп і нестримний сміх, приєдналися й собі.

Зацікавившись, Мишко повернув голову в їхній бік. Вони ж якраз дивилися на нього. Стало ясно, що сміються з нього.

Ясно і прикро. Одвернувся.

Мабуть, сміючись, знали вже, що то за бритва. Але саме через це Мишко вирішив на них не зважати і поголитися їм на зло якнайкраще.

Він раз у раз підправляв бритву, зручніше мостився перед дзеркальцем, захоплював якнайбільше повітря та надимав щоки. Він завмирав у неймовірному напруженні, у непорушності, аж поки не минало ще кілька дотиків, дряпливо-лоскотних дотиків жорстокого й морочливого знаряддя.

Віддих за віддихом, волосок за волоском він все ж таки посувався наперед. Він був невідступний.

Згодом знову вчувся підозрілий, уривчастий, нестримний шепіт.

Вони тепер сиділи обидва на одній койці, простеливши проміж себе газету з їжею. На газеті горіли помідори, парувала з казанка картопля, металево вилискували порізані оселедці. В руках у них стирчали розкриті кишенькові ножики, роти їм були напхом напхані. Вони смаковито, ґрунтовно живилися, але це анітрішки не заважало їм спідтиха висміювати Мишка. Навпаки. Це, очевидно, додавало їм, як і всяка розвага, кращого настрою й апетиту.

— Ну, як бритвочка, товаришок? А? Правда, бритвочка? Такої бритвочки пошукать!

Мишко мовчав.

— Не бритва — вогонь! — додав голомозий.

— Ти, братуха, гляди, не попечись! — підхопив Ромка.

Мишко незмінно мовчав. Ця мовчазність починала їх драгувати.

— Ні, він таки справді не вміє. Ти дивись, дивись, що він робить? Ей, новачок, та ти ж мені бритву поламаєш!

Ця уперта мовчазність зневажувала їхні глузливі напади, позбавляла будь-якої гостроти. Ця затята мовчазність починала вже їх просто обурювати.

— Чуєш ти, новачок? Землячок? Та що він, оглух чи онімів? Врешті, їм самим надокучило. Вони притихли.

Мишко почув іще, як Ромка востаннє спідтиха й зневажливо кинув: «Задавака!». Сусід перепитав. Ромка, сміючись, коротко пояснив, повторив виразніше. Вони заребота-

ли. І це найбільше вразило Мишка.

Мишко, нещодавно прийшовши на шахти, мало ще встиг дізнати життя. Він був ще хлопець молодий, хлопець недовідчений і дечого інколи не розумів, в дечому інколи помилявся.

Коли, переборовши всі труднощі, скінчив він голитися, жартівливі друзі також скінчили свій наїдок. Вони обважніло полягали, позапалювали цигарки, що їх вкупі з оселедцями приніс голомозий, і віддали себе на волю приемних, опромінених сонцем і сповнених ситості хвилин.

Мишко тим часом почав виймати із скриньки чистий одяг.

Вираз його дедалі ставав заклопотаніший. Він збирався піти до тутешнього клубного саду і взагалі докладніше ознайомитися з новою для нього місцевістю, куди прибув лише передучора. Тому й голився він так старанно — і добре поголився, хоч на тяжку силу. Тому й зодягнув свої нові сині штани, які придбав уже на шахтах, які дбайливо ховав у своїй скриньці, які через цю дбайливість навдивовижу довго зберігали заправований рубчик, які, крім двох звичайних бокових кишень, мали ззаду ще й третю, що ловкенько застібалась на окремий гудзик, які лежали на Мишкові, мов улиті, — прекрасні сині штани! Замість зашкарублого взуття на ногах його були вже червонясто-жовті черевики, дешево перекуплені з чужої ноги на шахті «Горбатій», що на ній він працював досі, — правда, трохи довші ніж треба, з передками задертими, але все ж зручні, легкі, хороші черевики. Слід було б також зашити сорочку, що недоречно розпоролася на шві під пахвою. Та цього разу можна ще обійтись: там-бо, під пахвою, не дуже видно. От щодо коміра... його, либонь, треба закотити в середину, щоб ліг на грудях рівеньким правильним трикутничком. А рукава підкачати до ліктів теж рівенькими широкими складками, як роблять інші хлопці. Ну от. Кашкета можна й не брати — літо ж! Тільки ще раз гарненько притиснути, пригладити вогкий і досить непокірний чуб. Ну от. Тепер, здається, гаразд.

З полегшенням, з приемним відчуттям добре скінченої справи, він шумно зітхнув.

Випроставшись і ненароком глянувши осторонь, він на-

трапив очима на дві пари бистрих, пильних, примружено ске-
рованих на нього очей, — Ромка і Ромчин сусіда, за яких він
уже був забув. Тихе, мрійне самоспоглядання після їжі було
їм не властиве. Їм стало нудно. Шукаючи, чим би розважи-
тись, вони знову зупинили свої очі на Мишкові, — примру-
жені, насмішкуваті очі.

Мишкові було незручно. Адже він тут новак, і, дивившись,
як він зодягається, можуть тепер подумати, що він фертик.
То дарма, що інші хлопці зодягаються ще краще, а подумати
таке про нього все одно можуть Йому цього дуже не хотіло-
ся.

Тоді, наче раптом згадавши, він хутко взяв бритву й поніс
до Ромки.

— Ну як? — спитав той, пронизуючи Мишка допитливим
зором. — А правда, бритвочка? Аж горить!

— Ні, бритва погана, — посміхнувся Мишко.

— Як погана?

— Погана, та й годі. Нікуди не годиться.

Ромка підвівся. Занепокоєно спробував бритву на нігті,
спробував на волоскові, що його тут же вискуб із своєї голо-
ви, і в тривозі, в розпачі, повільно, але многозначно спитав:

— Нащо ж ти мені, товаришок, зіпсував бритву?

Мишко зрозумів це як жарт. Навіть підсилив свою знева-
гу, сказавши, що така бритва заслуговує тільки на смітник.
Але той кинувся до нього ще зухваліше:

— Нащо ти зіпсував, питаю? А? Я ж тобі по-хорошому
давав, а ти мені що? Ти ж обіцяв, що навіть направиш, а те-
пер що? Нащо ж ти зіпсував?

Дедалі говорив він грімкіше, починав більше хвилюватись,
привертаючи до себе сторонню увагу. Жодного слова не да-
вав Мишкові супроти мовити.

З виглядом здивування й зацікавлення до них уже набли-
жались двоє з картярів, що заради такого випадку навіть гру
свою припинили. Ромка звертався до них, покликався на їхню
безсторонність, сумлінність:

— Ви бачите, який хлюст? А? Зіпсував мені річ та ще й
насміхається. Ні, браток, це тобі не пройде. Тепер заплатиш!

З обурення аж тремтів Мишко. Він ніколи такого не спо-

дівався. А найголовніше — був він тут справді ж новаком, на сторонню підтримку розраховувати ще не міг та й доказів переконливих не мав, щоб Ромчині напади одразу одбити. І саме як новака його це особливо чіпало. З перших же днів це могло утворити довкола нього зайву сумнівність, упередження, могло погано рекомендувати перед новим оточенням. Він виждав влучної хвилини і коротко, діловито спитав:

— Значить, по-твоєму, бритва зовсім зіпсута?

— А то ж як? — здивувався Ромка.

— І я тобі мушу заплатити?

— А то хто ж? — дивувався Ромка.

— Скільки я мушу тобі заплатити?

— А це ми порахуємо.

— Ні, говори зараз же при людях, і я тобі зараз же заплачу.

Присутні мигцем, здивовано переглянулись. Ромка скерував очі кудись д'горі, зібрав зморшками чоло, поспіхом вираховував. Та підрахунок цей щось занадто затягувався.

— Ну, говори, скільки? — нетерпляче, суворо перепитав Мишко.

Ромка злегка ворухнув бровами, щільніше стиснув уста.

— Ну?

У Ромки затряслось підборіддя, ніяково кліпнули очі, потекла на все обличчя усмішка, і, звертаючись до Мишка, він встиг лише сказати:

— Бресь, новачок. Я ж пожартував... Ха-ха!..

Вибух нестримного, загального, щиросердого сміху ту ж мить заглушив його слова, пролунав розгонисто на всю хату.

— От народ! От народ! І що вони собі думають? — прокинувся зо сну чийсь незадоволений голос. Ще далі піднялося заспане, мідяне обличчя:

— Ану надвір з виграшками! Надвір! То тобі сваряться, то тобі сміються...

— Жирують, песиголовці! Я вам пожирую! — додав іще хтось досить загрозливим, простудженим басом.

Вони справді занадто собі дозволяли. Був певний порядок, певні години, коли порушувати тишу в казармі заборонялося. Про це докладніше говорилося в добре всім відомих,

напривході почеплених правилах. Але, як це й досі раз у раз бувало, старші, стомленіші, відпочивали, а дехто з молодших (чи легковажніших) ніяк не могли додержатись правил. Надто ж не могли такі непосидючі, як Ромка й голомозий.

— Ну й чудаци ви, хлопці, як я подивлюся. Шуміти не можна, а вони... Люди он сердяться, — з докором кинув Мишко і, на хвилику запнувшись, додав іще два слова, що враз йому спали на думку: — Некультурно це.

— Що? — завагався трохи, витріщив очі Ромка. — Дак ти он який... мудрий? Може, ти нам лекцію прочитаєш?

— Може, ти лектор будеш? — в тон йому підхопив голомозий.

— Може, й буду, — спокійно сказав Мишко.

— Може, ти професор будеш? — глузуючи, витягував шию, пильно придивлявся до нього Ромка.

— Може, й буду, — спокійно повторив Мишко.

— Може, ти розкажеш? Може, ти покажеш? Може, докажеш? — наввипередки забалдикали хлопці. — Може, покажеш, як в очах миготить, а в голові не світиться? Як під носом зійшло, а в голові не сіяно? Як наш Фадей ні на себе, ні на людей? Ха-ха-ха!..

Постоявши розгублено, Мишко, кінець кінцем, і сам розсміявся.

— Ану вас в... баню! — спересердя сказав він, як чував на вулиці, широко махнув рукою і попростував до виходу.

— Стривай! Стривай! — тороплено загукали йому навздогін.

Та він не оглянувся. Він хутко йшов, розтинаючи останні сонячні перемети, що помітно зблідли й танули.

— Задавака! — почув він ззаду на свою адресу, але тепер це слово прозвучало інакше і майже не вразило.

Тепер Мишко певен був, що якийсь час доведеться йому, новакові, зазнавати жартівливих нападів, аж поки до нього тут звикнуть.

II

Щойно рік минув, як пустився він сільських берегів.

Він прийшов на шахти і приніс із собою трохи похмуру

зосередженість, що її надає степова праця, трохи своєрідну безпосередність, що нею напоює міцне степове сонце, деяку безладність у поглядах і молодість, захватну, нетерплячу, справді соковиту й іноді наївну ще молодість.

Він потрапив у нові, не знані йому досі умови, в незвичке оточення.

Вчорашні погляди й звички стикнулися з новою дійсністю, що не могла для тих звичок поступитися. Дійсність вимагала рішучих переоцінок, ґрунтовної зміни сприймань та нахилів. В ньому з першого ж дня почалась прихована й безнастанна боротьба. Невтомно виникали, змагались, падали і знову повставали сумніви та суперечності.

В цій безупинній навалі, в боротьбі повільно, проте невідступно розгортався, багатів його світогляд, визрівало щось нове.

Мишко й сам не помічав: це були явища складні, тонкі. Щоб їх збагнути, потрібне було пильне самозаглиблення. А він часто ще надавав переваги зовнішньому, — така вже молодість.

Молодість не завжди любить над собою міркувати. Молодість ходить бисто і не завжди встигає поглянути під ноги: хіба їй страшно, якщо й спіткнеться? Заохочена, поспішна, вона іноді береться навмання, іноді хапає речі наосліп, вона збивається чи обпікає руки, проте з усмішкою збільшує свій досвід і з певністю простує наперед, — примхлива, нестримна, непереможна молодість.

Дорівнювати старшим, бути рівним серед кращих — таке захватне бажання опанувало Мишка, коли він, потрапивши на шахти, обізнався трохи з новою дійсністю.

І здавалося йому, що це не дуже складна чи нездійснима річ. Треба тільки захотіти — він якраз хотів. Треба, ставши на шлях домагань, не поступатися, — і йому, здається, не бракувало завзяття. Треба твердо вірити, що буде саме так, як то покладено в думках. Але хіба молодість не володіє найбільшою вірою?

Якщо й нападали іноді сумніви, вони тривали не довго, вражали не глибоко. Після їхніх нападів сповняла ще більша певність, охоплювало сильніше бажання поступу.

Так, захопившись, приклав він усіх зусиль, щоб перебраться із віддаленої шахти «Горбатої», де працював досі, на «Капітальну № 6», що єднала кілька довколишніх шахт, лежала близько до окружного центру й була завжди залюднена, оживлена.

Якось у випадковій розмові прочув він за неї і постановив собі конче сюди перебраться.

Тепер це здійснилось. Мишко був радий, підбадьорений. У нього виникали вже й дальші плани: як він вступає до комосередку, як, дорівнюючи іншим, набуває освіти, як згодом переїздить до міста, як йому взагалі щастить, як він, нарешті... ех! як нарешті легко, рівно, принадно стелеться в уяві життява дорога, коли уява молода, коли її підсилено першим успіхом.

Справді-бо стелився успіх. Він не тільки потрапив на «Капітальну», а ще й влаштувався на вранішню зміну. Тепер у нього кожний вечір був вільний, — саме так, як він давно хотів.

Сьогодні, користаючи з вільного часу, вирішив він трохи ознайомитися з новою місцевістю.

Причепурившись, щоб своїм зовнішнім виглядом більш-менш дорівнювати іншим, попростував він із казарми до головного шосе, що межувало з клубним садом.

Він ішов поволі, перебільшено натискаючи на кожну ногу, трохи розгойдуючись, шлапакуватою ходою, — так, він бачив, ходять матроси або ті, що хочуть скидатись на матросів. Руки його були в кишенях, глибоко й незмінно в кишенях. Коли він з'являвся на людях, чомусь не міг своїм рукам знайти кращого місця, як у кишенях. З цигаркою в зубах, з виглядом байдужим, неначе все тут було йому досить відоме (а справді з допитливою увагою), наближався він до вхідної брами.

Догасало на верхів'ях останнє проміння — та невиразна, непевна хвилина, коли вгорі ще ледь-ледь мружитья сонце, а внизу вже скрадається, суне сутінь.

Напривході спавхнув ліхтар. Передчасно трохи його запалили — велику, білу, охоплену дротяною сіткою кулю. Світло здавалося недоречним, зупиняло на собі увагу.

Якраз у цей момент плече його грубо стикнулося з чийсь чужим плечем, і кинув хтось на його адресу досить дражливо:

— От іще ворона!

Хутко поступившись, він дав дорогу двом дівчатам, що йшли під руку і з його ж таки вини наскочили на нього.

Стало ніяково. Не знав, що й відповісти.

На другому ж кроці дівчата озирнулись. Одна сказала тихцем щось комизливе. І змовно, шелесливо вони засміялись.

Мишка чіпнуло. Але цього разу йому забракло рішучості. Механічно ступивши кілька кроків за дівчатами, він все ж таки зупинився: чи варто? Передумав: чи ж варто їх затримувати?

А тих уже заслонив великий куш акації. В уяві лишилося тільки дві постаті в білих блузках. Одна, вища, мала чорне намисто. Це він запам'ятав.

Скоса зиркнув він ще раз праворуч на великий куш і, не виймаючи рук із кишень, шлапакуватою ногою рушив далі.

Через якусь хвилину він знову несамохіть озирнувся на куш, на доріжку, що виступала з-поза куща. Але дві білі блузки вже не міг розпізнати. Загубились вони серед інших, що парами й гуртками напливали в сад.

Сповняла сад ще переважно молодь, — гомінка, нестримна, шалапутна молодь, що непримушено перегукувалась, нетерпляче шукала розваг.

Все це було Мишкові добре знайоме, близьке. Але серед усіх не було жодного справді знайомого йому обличчя, справді близької людини. «Новачок» — згадав він за причпливого Ромку, і стало ще самотніше.

Йому дуже захотілося мати когось, з ким він міг би говорити не тільки про буденне, але й про дещо своє, особисте, приховане, хвилююче.

Переїнятий самотністю, він зійшов на вужчу, глухішу стежку. Попереду йшла пара — хлопець у сірому вбранні і дівчина. Нахиляючись близьенько, хлопець вів її поволі, і були вони так зацікавлені розмовою, що не помічали нічого довкола. Не помічали й Мишка, що, збавивши кроку, почав назирці простувати за ними. Чому йшов за ними, він і сам не знав. Було заздро на цього ловкого, в сірому вбранні хлоп-

ця, що мав гарний вигляд і товаришував з гарною дівчиною. Було сумно, проте він ішов, уявляючи себе таким же спритним, непримушеним, гарно зодягненим.

На повороті він з ними розминувся і, тихенько собі щось насвистуючи, тією ж погойдливою ходою попростував далі — у натовп, у шум.

Не встиг іще пройти й десятка кроків, як увагу зупинила на собі бокова лавка. Дивна річ! Його пройняв легенький, приємний треміт, коли він помітив дівчат, що завдали йому трохи неприємності отам коло брами.

Вони обидві сиділи на лавці, і дівчина з чорним намистом тримала в руках книжку.

Спочатку він хотів круто повернути, піти собі геть. В товаристві дівчат він майже не почував зайвої незручності, та й звук уже, спільно працюючи, але в цих обставинах і з цими дівчатами він трохи губився.

Все ж таки він передумав повертати. Дівчата його вже побачили, і, якби він повернув, це могло б скидатися на кумедну втечу.

Він пішов. Він насторожено глянув. Дівчина з чорним намистом глянула теж насторожено. Погляди коротко, беззвучно ойкнули, усміхнулись.

І, одразу ставши незграбним, натрапляючи ліктями на стрічних, а ногами на чужі ноги, охоплений дивним замішанням, він прискорено пройшов повз них.

Проминувши, озирнувся. Дівчина з чорним намистом дивилась тим самим сторожким і, як йому видалось, змовним поглядом, але хутко пустила очі додолу. Він знову оглянувся і знову, хоч заступали, заважали прохожі, помітив, що дівчина дивиться в його бік.

Легітна ніжність затопила все тіло. Все тіло ніби стиснулось. Забрало грудям повітря. Роздимаючи груди, він захопив якнайбільше повітря. І стало дуже хороше. І відчув він себе навдивовижу сильним, таким сильним, що, здається, зараз ніщо не могло встояти проти нього.

Але пройти вдруге повз них він довго не наважувався. Кілька разів наvertався і не міг переступити незримої межі, неначе за нею було неможливе, недозволене, неймовірне.

Кінець кінцем, переступив. Але дівчини з чорним намистом вже не було. І біля лавки її не було. І ніде довкола, скільки міг він оком сягнути, не було дівчини з чорним намистом.

Може, й зовсім пішла?

Невже пішла?

Він поринув у натовп, що вже рясно, мов та гілляста річка, розтікався по всіх доріжках саду.

Він пронизував юрбу гострим оком, та йому заважала сутінь, що стала вже досить густою, скрадала лінії й фарби.

Він кидався туди, де горіли лампочки. Він ніби ненароком зазирає до віддалених закутків. Нишпорив по всіх усюдах. І не міг, ніяк не міг перебороти незрозумілого непокою, втамувати розбурхане нетерпіння.

Невже пішла?

Тоді перехопився до брами. Вибіг і став на шосе. І раптом сам собі видався смішним. Ну до чого цей непокій, розшуки, біганина? Все одно він її не знає. І вона йому не потрібна. І все це вигадки, примхи.

З досади зібгав у пальцях і кинув щойно запалену цигарку. Погляд іще раз охопив тих, що входили й виходили. Та це вже був холодніший, байдужіший погляд.

Він згадав, що в саду на майданчику, перед одкритою сценою, почали вже, мабуть, кіносеанс, і повагом повернув у браму.

Сеанс справді почали. За чужими спинами важко доступитися. Але згодом він все ж протиснувся на краще місце. Що більше увагу свою переносив він на картину, гасла його досада. Непокій свій він притишив простим домислом: не все ще втрачено, є ще попереду завтра, позавтра, багато днів. Він поволі скупчувався на картині. Він був уже там, серед цікавих, небуденних обставин, вкупі з цікавими тямучими людьми.

Один з кіногероїв, молодий спритний лікар (теж у сірому вбранні) особливо йому подобався. Мишко стежив за ним з великим напруженням і хотів бути таким же спритним, бистрим на розум, таким же товариським і простим.

Незрима сила, що містилася ззаду в будці, настирно пробувала скоротити сеанс, примушуючи героїв на екрані руха-

тись з надлюдською швидкістю. Раз у раз вона зустрічала з боку глядачів найрішучіший опір і врешті втихомирилась, дозволивши собі тільки не робити спеціальних антрактів. А що картина була вже старенька, і плівка рвалася разів десять, то й сеанс тривав годин дві з половиною. Якби він тривав ще годин дві з половиною, Мишко однаково стояв би та дивився: дуже подобалась картина.

Коли скінчилось і дали світло, він був під таким враженням (чи, може, це сталося з несподіванки), що дивився широко розплющеними очима впрост перед себе і не вірив, що бачить знайоме обличчя.

— І ви тут? — незчувся навіть, як вихопилось у нього з уст.

Дівчина ніяково посміхнулась. Дівчина стояла тут же. Та сама дівчина з настороженим поглядом, з чорним намистом, з книжкою в руках.

Можливо, що вона впродовж усього сеансу стояла так близько, а він нічого й не знав.

На Мишкове запитання вона не відповіла. Коли ж вдруге скинула очима, з'явилось в погляді щось нове, щось затайливе, тепло-лукавеньке. І було так, ніби вона щось знала. Чи Мишкові вдалось?

Його враз підхопила нестримана буйна хвиля і понесла слідком за нею.

Густий натовп витікав на головну стежку, що правила до виходу. Натовп мінливо рідшав і знову гуртувався, хвилинами прибібно вирував. Прикладаючи всіх зусиль, Мишко намагався тепер не прогавити дівчини, не відстати ані на крок.

Течія іноді силоміць виносила його наперед — він озирався і натрапляв на усмішкуватий, тепло-лукавенький погляд, від якого було трепетно. Іноді ж його відпихали, затирали, і попереду опинялася дівчина — тоді озиралась вона, і Мишко був дуже вдячний.

На самому виході, в брамі, в тісній навалі вони стикнулись рука в руку. Їх щільно обступала товкотнеча. Вони не могли розминутись. Почували себе незручно. Кожне з них хотіло чимдуж одступитися, наче вороги. Обоє одвертали очі, почували, що мовчати далі не можна.

— І чого б ото всім натискатися, як на зламану голову? Не розумію! — втративши терпіння, сказала дівчина до всіх.

— Да, народ... — теж докірливо, хоч з меншою певністю підтакнув Мишко.

— А чого ж ви, громадяночка, сюди полізли, як вам тісно? — іронічно, згори й скоса поглядаючи, зауважив високий чолов'яга, просуваючись тут же поруч.

Хтось поблизу придушено засміявся, додав:

— Аристократія!.. Подумаєш!..

— Нічого, товаришу, тут довго й думати. Пора вже знати, що це некультурно, — рішуче відповіла дівчина.

— Ач, яка мудра! Де це ти така взялась?

— Така культурна? — кинув другий.

— Така сердита? — підхопив третій. — Ну й сердита, хай йому всячина! А що ж то буде, як вона виросте?

— Ану, Сеню, наддай! — весело запропонував ще хтось позаду, і довкола засміялись, обернули все це на хвилиний жарт.

Мишко образився. Тепер він почував і себе причетним.

— Дійсно, чортзна-що! Досі ще ходити не навчились, — сказав різко, наїжено.

Самому стало трохи чудно. Зовсім не сподівався, що скаже так, не сподівався, що взагалі встрягне в розмову.

Але загату прорвало. Мінливий потік уже виносив їх на вулицю. На Мишкове сміливе зауваження лише буркнув хтось неприязним голосом, що, мовляв, є молоко, яке довго сохне на губах. Та Мишко не звернув уваги.

Допірішня пригода усунула зайву перешкоду, що досі була між ним і дівчиною. Оцей її докір за некультурність, як і його сьогоднішній докір у казармі, створювали щось спільне.

— Ну й народ... — стиха повторив Мишко, щоб додержати спільності.

Вони вкупі вийшли на шосе.

— Да, — погодилась дівчина, не поспішаючи вперед і не збавляючи кроку, нічим не виявляючи, цікаво їй, а чи ні мати цього незнайомого супутника.

Була невиразність, непевність, полохливість очей і насто-роженість рухів. Але й далі простували вкупі.

— Летять, тиснуться... дійсно, як на зламану голову, — раптом знову згадав Мишко за те ж саме, бо вже надто довго мовчали і конче треба було за щось зачепитись, а в нього, як на зло, не наверталось жодної свіжої думки.

— Да, — знов погодилась дівчина, не поспішаючи вперед і не збавляючи кроку, нічим, здається, ні виявляючи, цікаво їй, а чи ні.

Вони йшли по шосе праворуч у протилежний бік од казарм. Натовп рідшав, розтікався, і вони дедалі ставали самотніші. Вони йшли знову мовчки. Напружено мовчки.

Хтозна, як довго все це тривало б і як скінчилося б, коли б у дівчини з рук ненароком не випорснула книжка.

Мишко згадав про того спритного лікаря, що на екрані, і кинувся допомогти. Дівчина теж похопилась. Вони водночас взялися за книжку й мимоволі засміялися. Мишко дужче потягнув за свій кінець. Книжка розгорнулась, затріпотіла в поросі сторінками, як білими крилами. Він узяв. Тоді, знову згадавши про молодого, спритного лікаря, що на екрані, він почав досить неспритно обчищати книжку від пороху.

— Ви глядіть там разом із порохом карток мені не повітрушуйте, — грайливо застерегла дівчина.

— Ні, ні, не турбуйтеся. А ви глядіть краще з книжками не гуляйте, — теж грайливо закинув Мишко.

— Та це я сьогодні там же, в саду, в книгозбірні взяла.

— А що ж це таке?

— А це у нас в гуртку радили прочитати. Ленін — «Підготовка більшовизму».

Мишка одразу сповнила пошана. Далі не розпитував. Сам він таких книжок не читав, але бачив, що заходить у стосунки з неабиякою дівчиною. Він вирішив пильнувати, щоб не виявити десь своєї відсталості.

Згадавши знову, як находчиво, незневольню поведився в саду той хлопець у сірому вбранні, що йшов з дівчиною, він і собі посміливішав, підбадьорився. Він уникав розмов про маловідомі чи й зовсім невідомі йому речі, перевів хутчій розмову на надійніший ґрунт — на картину, яку вони обоє допіру бачили.

Говорилося проте нелегко, уривчасто, з довгими пауза-

ми, — полохливість очей і настороженість рухів.

В розмові обоє намагалися бути стриманими, розсудливими. Тому й розмова, як і вся поведінка, мала в собі дещо примушене, набирала характеру відмінного, незвичного.

Шосе завертало в улоговину, до ставка, куди крилом сягало видовжене селище.

Туди спускалась дівчина. Спускався охоче за нею й він.

Говорили: зір багато і ніч взагалі гарна. А ще: із ставка, мовляв, тягне прохолодою... приємною прохолодою... справді приємною прохолодою. А потім: що он у тому будинку за осокорами, де світяться два скрайні вікна, живе подруга, з якою були вони сьогодні в саду. Еге ж, та сама. Чи давно товаришують? Давненько вже. Що? Бо пішла додому. Чому? Ой, видно, подруга впала йому в око. Ні! Це — так. Між іншим. Додому пішла, бо стомлена, а завтра вранці треба на роботу.

Трохи зніяковів. Не знав, як зрозуміти цей натяк на подругу — маленький закид чи безсторонній жарт? І, щоб покласти сумнівам край, щоб підкреслити свою увагу лише до неї, він тут же швидко спитав:

— А ви теж служите?

— Да.

— Десь, мабуть, у конторі?

— Да, — коротко, тихо відповіла дівчина і собі спитала:
— Ви теж?

— Да... в рудоуправі.

Сказалося це раптово, несподівано. Одразу ж виникло неприємне, самодокірливе відчуття: ну навіщо така неясність? Навіщо це «в рудоуправі»? Треба сказати просто, що в шахті.

Але він не міг. Уже не міг. Іншим разом, тільки не зараз.

Дівчина зупинилась. Вона жила тут же, за осокорами, недалеко від подруги.

Він похапливо стиснув простягнуту руку. Вона посміхнулась востаннє. І по кількох кроках із сутіні долетів її голос:

— Приходьте завтра на матч!

— Га? — перепитав Мишко, хоч добре чув цей заклик.

— На матч, кажу, завтра приходьте.

— А! Прийду, прийду. Неодмінно!

Якийсь час він стояв розгублений, здивований, вражений усім, що трапилось за цей вечір, і вдячний за все, чим обдарував його вечір, — стояв і дивився в бік осокорів, де зникла дівчина.

III

Вибої потроху газували. Курити було суворо заборонено. А курити вже хотілося.

Мишкові добре був знайомий цей тягучий смокіт у грудях, у горлі, у всьому тілі, який щоразу починав нападати на нього десь так по годині перебування під землею. Ніяк не заспокоїти це настирливе цкління.

Чи не занадто він звикає до цигаркового диму? Треба покинути курити. Він часто так вирішував, найрозмаїтішими доказами переконуючи себе. Але, вийшовши на-гора й почувши в оточенні неможливо-знадливий тютюновий дим, знову закурював.

Хотілося курити, і через це хвилинами виникала зайва, не властива Мишкові подразливість.

Він взагалі був тут інший, не подібний до того, що під сонцем, — і виглядом, і настроєм.

Незграбний і важкий був він у своїх зашкарублених, скоцюрблених, неначе залізних черевиках, у своєму зашерхлому робочому вбранні. Старий сукняний капелюх з обвислими крисами, недбайливо тицьнутий з потилиці, переднім крилом сягав аж на чоло й притінював обличчя.

При світлі шахтарки, кволому на-гора і досить відчутному в цій темряві, його запорощене вугіллям і трохи притінене капелюхом обличчя з надзвичайним вилиском білків і різючими, аж сніжними перлинами зубів прибирало химерних рис.

Це був хтось інший. Хоч у своєму робочому взутті й убранні здавався він важким та незграбним, але в той же час здавався він вищим, огряднішим, поважнішим — людиною, що їй властива сила й упевненість у роботі, яку вона виконує. Хоч обличчя його було запорощене й неподобне, проте крізь цю заслону виступала зосередженість, серйозність, що завжди супроводять працю.

Справжня праця має в собі якусь невлловиму особливість,

що нею обдаровує кожного, хто став до праці, — самопоглиблення, самоусвідомлення, самоповаги. Праця має в собі тиху, безпретенціозну, але могутню мудрість, що мимоволі кладе відбиток на всякого, хто залучився до процесу праці. Байдуже, чи то молодий, чи старший віком. Старший тільки поглибить набуті вже зморшки — борозни думок і серця. Молодий в молодечій напрузі почне їх раз у раз набувати.

Душно було в цих глибоких, спадистих та закрутистих норах. Мишко напівроздягся — голий до пояса. Шлях од вибою до висипу, що ним він тягав навантажений дощатий короб, мав кілька зломів та видолків. А головне — один прикрий горб, похилість якого западала саме в бік вибою. Доводилось братись на нього не порожняком, як це волів би Мишко, а витягувати той же кількапудовий вантаж. Шлях цей густо всівало перетовчене, дрібнозерне вугілля і просто вугільний пісок. Завороти й видолки слизькі.

Це полегшувало «санчатам» рух, але ускладняло рух самого саночника. Ноги його несамохіть ковзались, чепірились. Він вгрузав у зернясту вугляну піщугу, падав навколішки. Він підхоплював короб іззаду і, наполягаючи всім своїм тілом, як це роблять з навантаженою підводою, що ледве повзе на високому закруті, виштовхував тягар вище. Тоді кидав собі на плечі й через груди шлею, що була примощована до короба, впрягався, як той кінь, і збирав, купчив у єдиному рухові всю силу.

М'язи, навіть при слабкому світлі шахтарки, виступали опукло, вигорблювались різко, — цупкі, напоєні соками степів, молоді м'язи. Криласті брови збігалися близько на переніссі, уста затискалися, все обличчя набирало різкішого, суворого, аж сердитого виразу. Це був не той, не той Мишко. Він поволі тягнув, далі й далі тягнув чорний дощатий короб з чорним лискучим вантажем. А пощербленими стінами, перехоплюючись на взяті підпорами стелю або ламаючись на вкритій вугільною жорствою долівці, невідступно й тремтливо посувалася за ним чудернацька тінь.

Від напруги іноді виступав на чолі піт. Ще не звикла його вдача до браку повітря, браку світла й підземної, м'якої духоти. Так само бракувало йому звички й до цієї, на перший погляд ніби звичайної, але насправді відмінної, важкої роботи.

На шахті вже запроваджувались і нові засоби. У західній частині почали працювати дві зарубні машини. Незабаром мали поставити й третю. Але шахта була чимала. Поруч із машиновим устаткуванням, із найновішим технічним надбанням тут вживалося ще звичайнісіньких способів.

У вибої хто працював згинці, хто навколішках, чи приладнавшись боком, чи впавши навznak. Раз у раз шукали собі опертя на незручній поверхні, хапаючись за виступи. Ліжма совались у бруді, ковтаючи вугляний пил. У вибої мішма вовтузились люди, цюпали кайлами, одгрібали лопатками.

Мишко щоразу навантажував свої «санчата», і, запрягаючись, тягнув спадистим ходом до ближчої колії, до висипу.

Там, пронизливо посвистуючи на сіру сухоребру кобилу, методично з'являвся Ромка із громохким, брязкітливим порожняком. Взнявши готову партію навантажених вагонеток, свиснувши хвацько або хвацько лайнувшись, він рушав у поворотну путь.

Мишко, як і інші саночники, як і навальники, як і вибійники, мусив пильнувати, щоб вагонеткам не забракло вантажу, щоб уся їхня група виробила не тільки норму, але й понад норму: їхня група змагалась із сусідньою. А що був Мишко тут новаком і приймали його до готової групи неохоче, то й старався він скільки міг, щоб себе виправдати.

Він махнув рукою, стираючи піт, і ще більше забруднив обличчя, розвів по ньому чорні патьоки. Він уже двічі пив із тутешньої діжки несмачну воду, хоч натомість з радістю запалив би.

Знову хотілося курити, і Ромка вгадав це бажання. Ромка, мабуть, виводив це з власного бажання. Стикнувшись на висипі, він хитренько сказав:

— Може, закуримо, землячок?

Дзвінкий Ромчин голос звучав тут глухо, придушено, як у мішку. І тут, під землею, в жартівливому тоні більше відчувалось умисності, чи то примушеності.

— Ні, не закуримо. Не хочеться, — відповів Мишко.

— А то сідай, підвезу аж до ствола. Там можна!

Невже він думав, що Мишко не витримає спокуси, пого-

диться, — і вони з першою ж партією вантажу гайнуть собі до ствола, і покурять, і зайве слово мовлять?

Насміхався Ромка чи говорив щиро? Може, зробив враження вчорашній Мишків учинок, готовість платити? А може, витриманість Мишкова впливала на вертку Ромчину вдачу, збуджувала зацікавлення, чи подив, чи й повагу?

— Ну, так сідай.

— Ні, паняй сам.

— Ех ти, задавака!

Мишка це зачепило. Саме тепер, саме тут, при роботі ця витівка видалась обурливою. Тим більше, що задавакою він ніколи не був і сам задавак не зносив.

Він навіть зупинився, ізсунув капелюха на потилицю і напевне відповів би різко, якби не заторохтів своїм хургоном і не пірнув у темряву напасний Ромка.

Гаразд, надалі він не мовчатиме. Тут, при роботі, почував він себе незалежнішим, певнішим, рішучішим.

Вернувшись до вибою, він застав там загальну стурбованість.

Вибій на сьогодні погано був кріплений. Запасного лісу під руками бракувало. Права стіна, надламавши підпору, піддалась, спливла. Це загрожувало безпеці, порушувало роботу.

Але винуватити попередню зміну, що ніби хотіла всі неполади накинути зміні наступній, ніхто не наважувався.

Якраз під час нічної зміни на східних лавах працювало на ремонті два кріпильники, слюсар і навіть десятник. Змагання груп примушувало тепер усіх бути пильними.

Кріплення, коли вони почали вранішню зміну, було свіже й виглядало надійно.

Тим часом припускати, щоб лава бурилась, припиняти роботу й чекати, поки закріплять, — це вже якусь частку втрачати на змаганні.

Невеличкий, горбоносий, вилкастий вибійник, занепокоєно жестикулюючи, нагадав усім за звітні таблиці, які щодня виставляв шахтком, визначаючи наслідки змагання. Привселюдні таблиці, що завжди купчили біля себе обмін думок і пристрастність інтересів. Невблаганні таблиці, що

збуджували завзяття, підсилювали заохочення, вкорінювались у процес життя і праці не сухим показником, а чимсь живим, рухливим, найважливішим — так поставив справу місцевий шахтком, що взявся сам перевіряти групові угоди.

Крім таблиць, важили й особисті не дуже приязні стосунки декого з учасників обох груп. Принаймні, вже й тепер з досадою згадувалося окремі імення з супротивного табору.

Це робилося ненароком, жартома, але видно було, що імення зачіпають.

Думка, що сусідня група завтра знову стане попереду — так уже трапилось два дні тому — дуже всіх непокоїла. І хоч Мишко не встиг зайти в особисті стосунки з другою групою, але одразу гостро сприйняв лихе становище.

Охопивши пильним поглядом стіни вибою, він пригадав, що приблизно таке ж трапилось було на «Горбатій». Тоді, підсилений досвідом, він подав і свої міркування. Він порадив поки що, не припиняючи роботи, перейти всім на протилежний бік, ближче до виходу, взятися окремими норками, щоб було безпечніше.

Дехто з вибійників озирнувся, так, як це роблять, коли вперше чують незнайомий голос чи вперше помічають чию-будь присутність.

Дехто злегка посміхнувся.

— Спізнився, браток. Це вже й без тебе думали.

Але Мишкові було приємно, що він сказав і своє слово.

— Думали-передумали, а доведеться, мабуть, так і зробити, — признався вусатий, в кашкеті з повернутим на потилицю козирком, вибійник.

— Мабуть, так, — додав іще хтось. — А тим часом треба послати...

— Авжеж послати! Зараз же послати! — підхопило кілька поспішних, тривожних голосів. — Хай зараз же сюди лісу й кріпильників!

— Тільки лісу, а не трухи, — дразливо додав той самий невеличкий, горбоносий, що вів тут перед. Така причепливість себе не виправдувала, бо й цей ліс був непоганий. Просто дратувала несподівана затримка в роботі.

— Ото діла! — досадно бовкнуло в глибині вибою, і хтось

там кріпко лайнувся.

Відрядили одного чимдуж по підмогу. Самі почали пересуватися на протилежний бік, ближче до виходу. Мишкові знову було приємно, що його міркування мали не тільки одnodумців, але й застосування. Вплинула на всіх не стільки сама його порада, як вирішний натиск, що часто належить останньому слову.

Взялися споро, один одного заохочуючи, взаємопідсилюючи, застерігаючи.

— Ей, Русалочко! Чуєш, Русалочко? — гукали вже здоровенному, м'язистому, напівголому чолові'язі, прозваному так через найрозмаїтіше татуювання по всьому тілу, а надто через довгохвосту русалку, випечену в нього на грудях. — Русалочко, чуєш? Ти, брат, не дуже тулись під той виступ!

— А хіба що?

— Хоч борець ти, але там тобі й амба.

— От налякав! А! — задьорно й захекано мовив у відповідь Русалочка. — Буду тоді під землею на три аршини. Правда? Так я ж тепер на триста!

— Правильно, Русалочко! — підтакнув пригорблений із східними рисами чоловічок, сам засміявся, добродушно додав:—А все ж таки стережись, Русалочко!

— Чадить, здається?

— Хіба чадить?

— Авжеж чадить.

— Так наче досі не чадило?..

— Але тепер більше.

— Ото діла, — знову пробубонів у глибині незадоволений голос (є такі своєрідні, завжди незадоволені голоси) і знову лайнувся.

— Ну, це ще єрунда. Хіба це газ? — зухвало й презирливо вклинився жвавий хлоп'яга з поривчастими рухами: — От у нас на «Івані» був газ. Ото газ! То я розумію. На «Івані» у нас так: шурф давно вже закінчили, а повітря нема й нема. То есть, є повітря, але... ну, зовсім мало, погане. А тут як двине газ. Ото діла були — я розумію! А це хіба газ? Єрунда...

І жвавий хлоп'яга з поривчастими рухами, сповнений зневаги до такої загрози, стягнув із себе брудну, як каглянка,

сорочку і почав нею старанно вимахувати в бік правої стіни, де піддалося кріплення.

Чад, що від нього швидко стуманіла б інша незвичка голова, вони дійсно розганяли, знешкоджували, поки компресор піджене повітря, найпростішим способом. І в ямі цій з надтріснутою, тяженною брилою, з непевною підпорою, в небезпечній ямі, вони, такі звичайні й такі незвичайні люди, товклися сміливо й уперто, старалися надолужити втрачене.

— Ви тільки попросіть мене, — між ділом кинув Русалочка, — щоб я часом отут дна не пробив. Мені нічого. Я, так сказати, людина водяна, води не боюся. Але вам усім тоді дійсно амба!

— Якого дна? — басовито спитав незадоволений голос.

— Якого дна? — поспіхом перепитало ще кілька.

— Та ми ж під ставком, чи де? То не важно, що аршин триста. Вода, брат, скрізь. Ти її тільки зачепи...

— Е, Русалочко, оце вже ти ляпнув...

І Русалочку враз взяли на посміх.

Мишко не чув, не слухав далі. Згадка про ставок, як той вихор, нестримно звійнулась, підхопила звертистий розсип інших згадок і, здається, підхопила саму його істоту, заповонила уяву до краю.

Це ж той самий ставок! Дивно, що ген-ген, високо над ним той самий вчорашній ставок. І віддалік осокори. І два вікна.

Ні разу ще сьогодні думка про дівчину не поставала так хвилююче, як тепер, коли стороння людина нагадала про ставок. Але саму дівчину, її обличчя він не міг собі уявити. Тільки — намісто. Чорне намісто на засмаглій, кучерками взятій шії.

Вона з нього сміялась біля брами. Він образився. Може, це якраз вона сказала: ворона? Але тим-то ще більше хотілося пригадати її постать, її обличчя. І хотілося цього зараз же, невідкладно.

Він ще з більшим завзяттям наполягав на санки, хутчій підштовхував, частіше ковзався та впинався своїми великими, кріпкими, зашкарубленими черевиками.

От якби вона побачила ці черевики. І взагалі якби поба-

чила його зараз у цьому вбранні. Не впізнала б.

Вчорашня зустріч видалась такою далекою, чудною, що про неї годі було й думати, як про щось надалі можливе.

Чистеньку, зграбну, тямучу дівчину не могла свідомість поєднати з похмурою підземною обставою, з цим брудом, з цим коробом.

Ще бракувало Мишкові життєвого досвіду, що допомагає правдиво зважувати людей і речі. Часто ще він надавав перевагу зовнішньому і часто силкувався дорівнювати тим, що зовні здавалися йому за найкращих.

Він згадав слово, що одразу відганяло сумніви, вертало певність. Слово це було вчорашнє останнє її слово:

«Приходьте на матч».

Чорт побери, як хотілося курити!

Звичайно, сьогодні о п'ятій матч не почнеться без нього. Як це добре, що сьогодні матч. І взагалі, як добре, що існують матчі. Треба буде й собі записатися до команди. На матчах збирається народ, і приходять дівчата з чорним намистом.

Він завзято штовхав свій короб, поспішаючи до висипу. На висипі різким рухом перекинув, здійняв хмару чорної порохняви. Хмара ця, як і чорне намисто, що вже двоїлося, рясніло в уяві, ще густіше заслонила собою і без того неясну постать дівчини. Лишалася тільки думка про неї, сама думка. Але й думка хвилювала.

Як про свято, сонячне свято, думав Мишко про ті хвилини, коли нарешті закурить цигарку, а потім — матч, а потім... справді трудно уявити собі зустріч, розмову.

І раптом він похмурнів.

І вчора після зустрічі і сьогодні часто набігала одна дуже неприємна думка: хоч він, можна сказати, й працює при рудоуправі, але працює шахтарем. Чому ж він учора приховав? Рано чи пізно неправда викриється. А тоді ж як? Де ж тоді очей позичати?

Ну, навіщо, навіщо він допустився брехні?

Просто — бовкнулось отак знічев'я. Здавалося незручним одразу ж запобігати, виправляти. Потім здавалося незручним до цього розмову повертати. А потім було пізно, проминула

вже та хвилина. Час минав, і неясність вистигала на брехню.

Сьогодні, коли згадував, брав сором. Дурниця, якої припустився вчора, оберталась на клопітну, невгамовну колючку, що застрягла глибоко й безнастанно ятрила. Що більше думав, то більше ятрила.

У вибої — застав він — працювали не всі. Мусили пересунутись на один бік і не могли як слід приладнатись до роботи. Чергувались. Дехто, відбувши чергу, мимоволі лишався обіч. Це непокоїло. Це смутило, нервувало.

Роздраження штовхало думку на хиби, розмова найлегше схилялась до критичних закидів. В таких випадках особливо виявляє себе спостережливий зір, пам'ять та насмішкуватість. І в таких випадках, звичайно, неминучі перебільшення.

Говорили з перебільшенням. Говорили докірливо, непокоїно.

Хіба на минулому тижні не присів один хід і не завалився косець? Добре, що на той час не було людей. А хто мусить дбати? Передусім — десятник. Ну, що з того, що цієї ночі їхній десятник сам тут крутився? Кріплення ж все одно піддалося. Значить, погано десятник крутився.

Хтось нагадав, що десятник не винен. До речі, він шахтар-кадровик, нещодавно висунутий на десятника, людина своя, дбайлива. Це не його попередник, що не дописував упряжок та записочками із квартири посилав наряди. І взагалі на їхній шахті справа налагоджена куди краще, ніж то декому здається.

Але не слід замовчувати й хиб. Якраз треба збирати робітничі зауваження, робити з них висновки. Дехто незадоволення своє скерував на адміністрацію. Хтось закинув інженерам і технікам, що вони взяли собі моду занадто спізнюватись, послаблювати догляд. Хтось згадав, що завшаhti любить переважно розмови телефоном. А комусь спало на пам'ять, що під час палення бурок осідають по багатьох місцях — і в місцях роботи, і в людських ходах — шматки породи, «коржі», які можуть потім обвалюватись. Де ж охорона праці?

Тоді Мишко не витримав:

— А вода? Он я напився з діжки, так трохи-трохи не вернуло.

На нього знов поглянули так, ніби вперше він з'явився. Та цього разу поставились уважніше.

— Правильно! За воду це ти правильно! Щодня міняти треба. Бо самі ж забороняють шахтову воду пити.

— Не тільки це, — ще охітніше продовжував Мишко. — Я от читав у правилах, так мусить бути кожному фляга. Як лампа мусить бути, так і фляга з водою. З перевареною. Кожному своя. Здаєш лампу — здаєш і флягу.

— А це, дійсно, правильно, — згадали в гурті й поглянули на Мишка уважніше, поважніше. — Дійсно, братця, такі ж правила є.

— Все це записати б і прямо на збори, — запропонував хтось рішуче.

— Так чого ж? Можна й записати!

Мишко почував, що між ним і гуртом визріває та близькість, якої він дуже хотів. Це сповняло теплим піднесенням, надавало більшої певності в собі й тієї сили, що нею сильний гурт.

В цей час із темряви вигулькнув захеканий Ромка. Він дуже поспішав. Вигляд його був турботний, розгублений. Зиркнувши по всіх кутках, скільки око могло охопити при світлі шахтарок, він бистро, жартівливо поспитав, чи всі тут живі-здорові, бо хлопець, якого послано за підмогою, зняв на стволі цілу веремію. Там уже заметушилися. Зараз буде й ліс, будуть і кріпильники. От лихо! — не доведеться їм, сердешним роботягам, навіть трохи перепочити.

— А ну, йди звідси, коли ти такий стомлений! Тут спочивать ніколи. Иди, не базікай!

Ромці стало незручно. Він натрапив оком на Мишка і, щоб розвіяти цю незручність, перебільшено вигукнув:

— Та й полякались ви, бачу я, здорово! Задавако! А в тебе душа ще на місці?

— А от я тобі як задавакну! — несподівано для всіх рвонувся Мишко, замірився.

— Ну, ну, ну... — одхилився Ромка.

Всіх це здивувало й зацікавило. Адже це був той самий Мишко, який ось допіру поводився витримано, говорив розсудливо, встиг уже набути собі прихильності. Що ж могло призвести непоганого хлопця до поганого вчинку?

Почали розпитувати.

Мишко пробував сердито одмовчуватись. Ромка пояснював уривчасто, ухильно, хоч не міг приховати сум'ятності й провини.

— Та чудний він якийсь. Розумним дуже хоче бути, культурним! Задається, чи що, — знизав Ромка плечима.

Незабаром все і всім стало ясно.

— Ах ти ж, дурачок, — докірливо, по-батьківськи сказав Ромці вусатий, в кашкеті з повернутим на потилицю козирком вибійник. — Дурачок ти, от що. Хіба ж можна сміятися, що хлопець порядок захищає, свідомість виявляє, що розумним хоче бути? Він же з тебе не сміється, що ти дурний? Ні? Ну, от бачиш...

Ромка хотів щось відповісти, але його швидко перебив невеличкий, горбоносий, що взагалі вів тут перед:

— Ти де живеш? — спитав рішуче.

— Як то де? — перепитав Ромка розгублено.

— Ти в радянській республіці живеш, чи де?

— В радянській.

— Ти про культурну політику чув?

— Та брось, — одмахнувся Ромка.

— Не брось, а я тебе питаю: чув? І я тобі ж кажу: не міг не чути. Наша партія і наша влада...

— Та брось, брось, — знову з виразом вдаваної байдужості спробував одмахнутись Ромка.

— Ти, браток, не одмахуйся, а зарубай собі на носі: кожний мусить поважати культуру і старатися стати культурним. Чи, може, ти взагалі не знаєш, що значить культура? Тоді з тобою взагалі треба говорити ще інакше.

В гурті голосно засміялись, і сміх стьобнув Ромку. Він збавив свого задерикуватого вигляду:

— Чудаки хлопці! Я це так собі, жартуючи... А вони вже он куди!..

— Дурачок ти, — похитав головою вусатий. — Є всякі жарти. Раз людина сердиться, це вже не жарт. Чого ж сміятись, що він за культуру? Це все одно, якби ти сміявся з нього... ну, що він вугілля тягає, що він саночник. Хороше було б? Правда? Ех ти, дурачок...

Вусатий говорив спокійно, з лагідною усмішкою, і все в його устах набирало такого переконливого значення, що опадала охота що-будь заперечувати. Навпаки, була охота слухати далі й далі.

На цьому й скінчилося. Ромка поспішив умкнути.

Потім, наполягаючи на тягар і міркуючи про сутичку, Мишко ніяк не міг утямки взяти, чому він рвонувся, чому замірився. Сталося якось само собою, поза свідомістю й волею.

Злості на Ромку він не відчував, як не відчував її й раніше, до цієї сутички. Лише на хвилинку пойняла його раптова, невідома, паморочна сила — чому? Це було незрозуміло й неприємно. Це було теж некультурно.

Він нараз зрозумів це все так же повно, як і просту істину, що крилася в словах добродушного вибийника: сміятися з його стремлінь до культури таке ж безглуздя, як, приміром, сміятися з нього, що він саночник.

Мишко аж зупинився. Іншими словами: таке ж безглуздя, як, приміром, соромитись, що ти працюєш у шахті.

Мишко аж стрепенувся. Знову згадав, як він учора приходив себе перед дівчиною, — ні, він не соромився. Він не міг легковажити. То трапилось несамохить.

Досада на себе ще більше зросла. Треба було конче над цим усім як слід застановитись, зважити, розв'язати.

IV

Матч мав відбутися о п'ятій годині на місцевому спортивному майдані. Змагались «Капітальна» і «Маріуполь», що прибув сюди вчора уславленим переможцем після змагань на станції С.

Всім відомо, що команда станції С. — неабияка команда. Отже, коли вона піддалась «Маріуполеві», значить, «Маріуполь» являв собою неабияку силу. Тому й купчив на собі «Маріуполь» загальну увагу і розтривожив не лише тутешніх фізкультурників і прихильників фізкультури, але й тих, що були до фізкультурного життя досить байдужі.

Десь за півгодини до початку біля паркана, що оточував спортивний майдан, почали, як перші розвідки на фронті, з'являтися окремі невеличкі гуртки.

Приблизно в цей час з'явився і Мишко.

Заклавши руки в кишені, перебільшено натискаючи на кожну ногу, трохи розгойдуючись, своєю повільною шлапакуватою подою, як ходять матроси або ті, що хочуть скидатися на матросів, наблизився він до майдану.

Він знав, що йде завчасу, але не міг всидіти в казармі. Полежав тільки з заплющеними очима, хоч тим часом крилаті думки бушували в голові і вся істота дзвеніла в напруженні. Підвівшись з обважнілою головою, він, як і вчора, переодягнувся. Цього разу зашив уже сорочку і пішов сповнений нетерпіння.

На майдані було ще порожньо. Лежав він, оточений невисоким парканом, чистенький, рівенький, як накритий скатеркою стіл, що загадково жде на гостей. Над ним здіймався вигинистий струмінь води і, веселою граючи на сонці, розмірено падав дрібненьким дошовинням. Струмінь старанно скеровував пожежник, який до пояса виступав з-поза огорожі і мав обличчя червонясте, а вираз такий зосереджений, суворий, ніби загода вже гасив пожежу пристрастей, що незабаром мусила тут спалахнути.

Від политої землі брався приємний, терпкий запах, як це звичайно буває після перших крапель дощу, запах землі.

Мишко кілька разів глибоко втягнув у себе гірко-батьорне повітря.

В пам'яті зринуло щось дуже далеке й дороге. Лише на мить промайнув коловоріт села і розсунутий, шойно зрошений дощем рів...

Та хоч яке приємне було це повітря, Мишко відчув нагальну потребу закурити. З насолодою ковтнув він п'яного диму і пішов собі довкола майдану, міркуючи про футбол, позираючи на шосе, звідки надходили глядачі.

Щохвилини їх прибувало рясніше. Мишкові ставало непокійніше. І була в той же час якась несвідома, у глибинах прихована певність, що найголовніше трапиться згодом.

Може, навіть краще, що воно трапиться згодом. Він уже не відчував, як учора, тихої, гризотної самотності. Тепер була в нього людина, незнана й близька, незнана й хвилююча.

— А цікаво, як же її звати?

Він перебирав у пам'яті чимало різних імен, але на жодному не міг зупинитись.

Виникала ще одна маленька загадковість, і він тішив себе, що сьогодні ж її розгадає.

Згодом почувся застережливий поклик — треба було хутчій стати обіч і дати місце пересувній кольористій будці з морозивом, що поспішала розташуватись якраз наprivході.

Тут же, мов ті шапкасті гриби, непомітно вирости дві бабусі з насінням, і Мишко купив аж три склянки.

Не встиг озирнутися, як з'явилось двоє парубійків із тромбоном та бубном. На обличчях їх ясніло самозадоволення й самоповага. Вони добре знали, що справляють інтригуюче враження, знали також, що для цієї приємної ролі час у них обмежений (от-от надійде решта оркестру), і тому вирішили враження підсилити, збудити ще більшу до себе увагу. Тромбоніст, додержуючи заклопотаного вигляду, зараз же почав продмухувати інструмент і ніби ненароком видобув з нього кілька раптових, уривчастих, лунких нот. Майже водночас, ніби ненароком, бубнув бубон, що, здається, мав намір скотитися з лавки. Їх враз обступили з усіх боків не тільки діти й молодь, але й дорослі.

Натовп зростав. Мишко відчував уже легкість, піднесення, що завжди сповняли його, коли він потрапляв у натовп. Суцільна погойдливість юрби, її могутній подих, багатомовна й багатобарвна рухливість завжди збуджували Мишка, трохи п'янили.

Натовп зростав, і надвечірнє сонце, що наостанку купчило свої сили, падало щедрою зливою. Воно намагалось хутчій напоїти всіх цих людей, що повиходили з вільготного мороку вибоїв і штреків.

Сонце мінливо перебігало, вигравало, спажкувало на їхніх обличчях, мружило очі.

Сонце викликало в них потребу відрадіше дивитись, частіше посміхатись.

Сонце примушувало їх голосніше й люб'язніше розмовляти, жвавіше й вільніше рухатись. Бодреною свіжиною насичувало, теплим настроєм переймало їх сонце.

Гримнув оркестр.

Юрба, мов на подане гасло, відразу хитнулась, замиготіла сотнями блискучих очей та різнокольорових убрань, загула ще сильніше.

Вона вже залучала до своїх надрів героїв сьогоднішнього свята, що надходили, як і личить героям, з певним запізненням.

Надходили вони, молоді, засмагли, аж мідяно-золотисті, аж брунатно-мідяні, в трусах, дехто в майках, дехто з непокритою головою. Були серед них і поставні, і м'язисті, були й трохи кволіші, куценькі. Але всі вони йшли сміливим, упевненим кроком, мали скупчено-заклопотаний вираз і гордовито-урочистий вигляд.

Це анітрохи не заважало декому з дорослих поважних глядачів найпростішим способом зупиняти своїх місцевих обранців і давати їм востаннє короткі, значливі накази:

— Васько! Юрчик! Глядіть же, не піддайтесь!

— Щоб знали наших!

— Щоб наша взяла!

— Бо як тільки ви той... глядіть, хлопці!

Хлопці надмірно випинали й роздували свої груди, хотіли скидатися на атлетів. Вони задьорно підморгували, охоче й рішуче кивали головами, — о, звичайно, вони не такі, вони не піддадуться!

І так закортіло Мишкові бути вкупі з ними. Теж у безрукавці й трусах. Теж сміливо й гордовито виступати під звуки оркестру. Привертати до себе загальну увагу. Збуджувати цікавість. Брати відповідальність. Здійснювати надії. Як це хороше!

Конче треба вступити до місцевого гуртка.

Захопившись, він і не помітив, що промайнуло вже досить часу, і людський натовп встиг кількома рядами щільно обліпити паркан. А в натовп, мабуть, пройшла вже і стоїть десь дівчина з чорним намистом.

Він занепокоєно шугнув поміж люди.

Він недбайливо штовхався, викликаючи чимало різких застережень, а то й погроз. Він пильно придивлявся, збуджуючи до себе зайву цікавість та кепкування. Старанно шукав, так поспішно й старанно, ніби те, чого він шукав, от-от мало

зникнути, загинути навіки. Він не знайшов дівчини в першому крилі глядачів.

Тривога зростала. Може, її взагалі тут нема? Може, все це вигадки? Нездійснима річ? Сон? Дим?

Він ретельно кинувся далі.

На самому розі паркана, де починалось нове крило, несподівано пролунав знайомий голос:

— Куди ти, землячок?

Він механічно озирнувся. Перед ним близьенько стояв Ромка з виразом здивування і такої радості, неначе вони були великі друзі і давно вже не бачились.

Мишко знітився. Він хотів, не відповідаючи, пройти далі. Але той похопився, бічма заступив дорогу:

— Стривай, куди ж ти?

Найдивніше було, що в очах Ромки тріпотіла радість, а голос звучав сумирно, навіть запобігливо.

Але, пильніше глянувши, Мишко помітив, зрозумів, відчув, що це не так. У глибині очей постеріг він і настороженість, і сум'ятність, і трепетні вогники того особливого сміху, що завжди був Ромці на сторожі, що ним завжди він міг шалапутно бризнути собі на захист.

Хто зна, що цей шалапут мав на думці зробити наступної ж хвилини?

Мишко знову намірився пройти далі. Той заступив дорогу:

— Та почекай, товаришок. Куди це тобі так приспіло?

Мишко обурився, глянув через голову з викликом. І все ж таки Ромчині очі привітно посміхалися, хоч з більшим уже непокоєм і сторожкістю.

Ну, хто зна, що готував цей Ромка?

Хто припустив би, що цей легковажний хлоп'яга щиро шукає ближчих взаємин? Особливо після сьогоднішньої сутички, після неприємних вичитувань у шахті.

Вони якраз мусили збільшити Ромчине упередження, підсилити неприязнь. Недарма-бо Ромка після сутички ані в шахті, ані потім у казармі жодним словом до Мишка не звернувся. Навіть не дивився в його бік. І якщо тепер він, навмисне сюди завітавши, почав підсипатися, то це теж недарма.

Якісь хитрощі. Треба бути обережним.

Ромка вийняв свіжу пачку цигарок і, підморгнувши, запропонував:

— Тут уже, брат, можна. Ану! Моїх!

— Ні, дякую.

— Та брось. Бери, коли вгощають.

— Не хочу.

— Та бери.

Тон серйозної добродушності, якого він намагався прибрати, йому не личив. Було враження, що він вдає, хитрує. Здавалось, що справа з цигарками має якийсь принципіальне значення, бо занадто вже він припрошав. Це підсилювало підозру.

— Дякую. В мене свої.

Найкраще було б на цьому балачку припинити і піти собі геть. Але Мишко сягнув уже рукою по свої цигарки. Виймаючи, він зачепив з кишені насіння, розсипав. Це одразу нагадало за дівчину, бо, власне, для неї ж купив він насіння. І от замість швидше знайти її, він мусив тепер казна-чого стовбичити отут на самому розі, гаяти час, розважати Ромку, шалапутного хлопця.

Взяла злість.

— А! В тебе насіння? — зрадів Ромка. — Ну, давай, браток, насіння!

Перемігши себе, Мишко насипав з досади повнісіньку жменю.

— Ну, ходімо, — запропонував Ромка, — почалося вже. Подивимось.

Тепер кінчик випорскував назовні. Не інакше як цей хитрий Ромка встиг довідатись про його зустріч із дівчиною і хоче стати на перешкоді.

— Нам не по дорозі, — коротко, сухо кинув Мишко.

— Та брось. Чого ти сердишся?

— Я не серджусь. Але нам — ти чув? — не по дорозі.

— От чудак! — знизав Ромка плечима.

І коли Мишко, теж сіпнувши плечем, рішуче почав протискатися далі, Ромка гукнув йому ще раз занепокоєним, ображеним голосом:

— Стривай, чуєш?

Мишко не оглянувся.

— Чуєш, ти?

А потім долетіло і впало зневагою, докором, пересердям:

— Задавака...

Мишко почув, але вдав, що не чує — не оглянувся.

Зараз це безглузде слово прозвучало так, ніби Ромка вкладав у нього більше власної образи, ніж бажання образити когось другого. Після сьогоднішнього випадку в шахті у Мишка заройлося вже чимало нових думок, він уже дивився ширше, стояв вище над подібні глузливі витівки, і ця допірішня витівка не дуже його зачепила.

Він згадав, що сьогодні під землею так само Ромка пропонував закурити, так само одмовився Мишко, так само обурився Ромка з відмови і лайнувся прозвищем. Тоді це Мишка розгнівало. Тепер ні. Він уже не скипів, не зупинився погрозливо, навіть не оглянувся. І не тому, що поспішав. А тому, що від сьогодні в ньому взагалі почалась якась зміна.

Багато втратив в його очах сам Ромка, зазнавши догани від шахтарів.

Під впливом цих же розмов у шахті прокинулася і в нього ширша думка про відношення до людей, до товаришів, до життєвих явищ.

Було так, ніби досі щось плуталось, заважало, а тепер починало поволі розв'язуватись, ізсуватись, зникати. Ставало вільніше, простіше, легше. Більше самовпевненості, більше незалежності від яких завгодно навмисних чи несвідомих кепкувань.

Неприємно тільки, що між ним і Ромкою утворилась зайва напруженість. Але як інакше бути, коли ось-ось на дорозі може знову виникнути причіпливий Ромка, знову щось сумнівне вигадати?

Обережність не зашкодить. Треба стежити на два боки, щоб не навести й Ромку на той потайний слід, яким він пішов далі, розшукуючи дівчину.

Це вимагало і сприту і терпіння. Головне — терпіння. От уже кінчалось друге крило натовпу, а дівчини з чорним намистом він однаково не бачив.

Це вимагало терпіння і часу. Бо поки він перевірів третє, найгустіше крило, минуло хвилин десять. І в третьому крилі він її не знайшов.

Лишалось четверте з головним ходом на спортивний майдан. Там здіймалась надто висока огорожа, і глядачів з того боку було зовсім мало.

Дівчини нема.

Невже й тепер, як учора, після довгих та майже безнадійних турбот він несподівано стикнеться з нею в юрбі?

Вдруге обійшов майдан. Ніде не було.

Спізналась?

Чи щось трапилось?

Ще раз обійшов. Ще раз оглянув. Мабуть, щось трапилось. Від початку вже минуло часу багато. Вже й спізнюватись пізно.

Мишко губився. Він тинявся поза гуртом, втрачав певність і зрозуміти не міг, навіщо його обдурили.

Був злий. Готовий був піти додому. Вже навіть одійшов, але в кишенях натрапив на насіння. А може?.. Шкода ж так швидко. Передумав. Повернувся у натовп, у найгустіше місце натовпу.

Будь-що-будь — принаймні, додивиться кінець змагань.

Мишко на грі розумівся погано. Коли ж протиснувся й побачив, що завзяття грачів закипає, що вони доходять такого сприту, як і сам верткий м'яч, що вираз їхніх облич стільки ж напружений, скільки й погрозовий, що натовп хвилинами зовсім стихає, аж завмирає, або раптово й радісно скрикує, — він і сам почав перейматися захватом.

І сам мало-мало не скрикнув. Не повірив очам своїм: там, на спортивному полі, серед інших учасників, була дівчина — тільки без чорного намиста. Та сама дівчина, тільки без намиста. У білій блузі, у темно-синій спідничці, ловкенько й коротко підібганій для зручності.

Він уже не пропускав жодного її руху. Він так жадібно сприймав кожний найменший її рух, ніби й сам змагався.

Думкою, почуттям, всією істотою він був уже там. Як і вона, хвилювався він, коли м'яч робив у повітрі лукаву спіраль. Як і вона, — здавалося йому, — вгинався, щоб захис-

титись чи захистити, як і вона, легко й бистро шугав у напад.

Лише згодом, коли перше здивування й захват одлинули, він відчув себе сторонньою особою, звичайним глядачем і поглянув на все збоку, з-поза бар'єру. Тоді він сповнився до дівчини ще більшої поваги. Стала вона йому ще дорожча, але неприступніша.

І знову набігла та згадка, від якої він раз у раз хмурнів. Адже між ними є прикра неясність. Він бовкнув учора дурницю, якої не наважився одразу виправити.

Тепер її виправити важче.

Він згадав літнього вибійника, що говорив з лагідною усмішкою спокійно й переконливо. Він згадав слова: «Це все одно, якби ти сміявся, що він... ну, що він вугілля тягне». Згадав і збентежився.

Ще бракувало йому глибшого життєвого досвіду, що знає ціну цінностей, знає місце цінностей і допомагає правдиво зважувати людей та речі. Але, помиляючись, він досвід набував?

От він мріяв бути інженером чи техніком, але хіба він має право, хіба може легковажити свою теперішню працю?

Хіба, працюючи сам під землею, не може він оцінити важливість цієї праці? Хіба не мусить її поважати? Як же він учора допустився такої дурниці, майже брехні?

Випадок?

Але він ще не знав, що випадки теж мають свої причини. Не розумів, яке значення іноді мають сторонні сумнівні впливи, як запопадають вони молодих, не досить загартованих, які взагалі ще не зжиті бувають вони не тільки по глухих закутках, але й на великих шляхах.

І йому кортіло швидше зустрітися з дівчиною, швидше цю справу розв'язати. Він одразу скаже: вчора я вам збрехав. Так найкраще.

Чекати довелося з півгодини.

Тоді тільки насторожений, в суцільну істоту поєднаний, величезний натовп очутився. Востаннє завмер на мить у напруженні і прокинувся громом щедрих оплесків, сміху, вигуків, найбурхливіших виявів задоволення й вдячності.

Матч скінчений.

В натовпі говорили, що «наша взяла», що «Маріуполь» хоч як старався та хитрував, а «Капітальна» йому все ж таки здорово набила. Тепер пам'ятатимуть. І Мишко був дуже радий, наче сам змагався й виборював славу місцевої команди.

Підхоплений натовпом, він швидко одлинув од бар'єра. Його силоміць зносило. Він силоміць затримався через кілька кроків. Тоді одступився вбік, де менше вирувало. Але це завважало швидше потрапити до головного виходу: там гримів оркестр і якраз там мусили бути учасники змагання.

Добутися можна було довкола паркана або навпростець через шумний людський потік.

Він довго не думав. Він уже загребисто протискався крізь натовп.

Біля виходу гуртувалися засмагли й потомлені герої дня. Їх оточувало коло найзацікавленіших глядачів. Їх обдаровували теплими усмішками, нестримними вигуками, найщирішою хвалою. Тут же згадували про найяскравіші моменти гри і жваво обмінювались думками.

Герої, як і личить справжнім героям, визнавали багато переваг у своїх супротивників, віддавали переможеним великодушну честь і вкупі із своїми прихильниками, оточені зазд-рістю й славою, поволі рушали з майдану.

Серед інших побачив Мишко і знайому дівчину. Була вона в товаристві кількох веселих друзів. Один жартом ловив її за руки. Вона жартома ухилялась. Один сказав щось кумедне. Вона сміялась. І той, що сказав, що примусив сміятись, був Ромка.

Мишко відсахнувся.

Цей неможливий хлопчисько наче знав про його таємницю і вирішив увесь час ставати на заваді. Звідки ж він узявся? А втім, чи довго шалапутному Ромці? Він може прилипнути де завгодно, до кого завгодно і зразу розважати, як ось розважає цю дівчину.

Мишко не міг уже підійти. Він одступився, притаївся. Тільки встиг почути уривок розмови:

— Аня! Слово честі, ви сьогодні грали, як справжній чемпіон!

— О, да! А ви сумнівались? Я така. Я можу!

— Теж... задавака! — насмішкувато кинув Ромка.

І це найбільше Мишка здивувало.

Він мимоволі озирнувся в той бік.

Вона повагом поправила косинку і, не помітивши, пройшла повз нього.

V

Вранці, коли Мишко прокинувся й заквапився на роботу, між ділом спало йому на думку, що є якась неприємність. Враз ізгадався вчорашній матч, згадалось, що Ромка повернувся до казарми пізно.

І водночас постало тверде рішення: більше не завдавати собі мороки і знайомство припинити.

Шкода було гарних, втрачених назавжди хвилин. Шкода було самих сподівань, чудесних витворів уяви, тієї таємничості й трепету, що встигли виникнути довкола їхньої зустрічі й стати дорогими. Але треба покласти край.

На Ромку гніву не мав. Почував себе переможеним, погодився з цим, тільки не хотів нічого назовні виявляти. Найкраще поводитись так, ніби Ромки для нього не існує.

Як і вчора, вони мали бути в одній зміні. Чи йде Ромка, чи пішов уже, він не знав, бо ні разу не глянув у той бік. Дуже кортіло, але не глянув.

З відчуттям бодай маленької переваги попростував він на шахтний двір.

У ламповій, що містилася серед двору, одержавши лампу й вертаючись, на вході хвилинку затримався.

Тут висіла контрольна дошка для надвірного робочого складу. Біля дошки серед інших шахтарів він помітив ніби знайому постать. Вона бистрим рухом почепила чи зняла номерок. Потім так само бистро, звично розчинила скрипівяі двері.

Вражений, але ще не певний, він чимдуж кинувся за нею. Він наздогнав її, і, стикнувшись віч-на-віч, стали вони, як укопані.

В зашкарублених, трохи скоцюрблених робочих черевиках, у зашерхлому робочому вбранні, у старому капелюсі з похи-

лими крисами, трохи важкуватий, трохи незграбний, з лампою в руках і з виразом превеликого здивування та радості на чистому ще обличчі стояв Мишко.

В таких же шкарубких черевиках, у такому ж брудному, заношеному робочому вбранні, пов'язана рябенською хусточкою, неймовірно здивована і теж зраділа — стояла вона.

Стояли обоє, як видалось їм, дуже довго, і обом бракувало сміливості, щоб мовити перше слово.

— Як же це так? — наважився, кінець кінцем, Мишко.

Дівчина посміхнулася, подумала і, переборюючи сум'ятність, тихо відповіла:

— Дуже просто.

— Значить, і ви тут? — похопився Мишко, ще й досі не ймучи собі віри.

— І я тут.

— Де ж ви тут?

— А он, на горі. На вивозі.

Ще раз пильно глянувши одне одному в вічі, вони одне одного цілком зрозуміли. Вони вже ніколи не говоритимуть про свою маленьку неприємну таємницю, але й ніколи про неї не забудуть.

— Значить, і ви тут? — повільно, розгадливо перепитав Мишко.

Над ним, як і над нею, тяжів іще напад великого здивування. Перебуваючи в цьому полоні, не все він міг іще собі пояснити. Він дивився на неї зацікавлено, ніби вперше зустрів.

Бо й справді як слід він її бачив уперше.

Тепер він не забуде цей гарний, трохи продовгастий овал обличчя, бистрий змах тонких і темних брів над рівним носом, темні, сторожкі очі, неможливі очі, такі, ніби вони щось особливе знають.

Дуже й дуже бракувало чорного намиста. Уява звикла до нього, і, хоч його не було, уява все одно бачила намисто. Він пожадливо ловив кожную найменшу ознаку, всмоктував все до останньої риски. Навряд щоб потім він уже не міг собі пригадати обличчя і всю постать, міцну, струнку, ловку, дарма що була вона зодягнена в старе, безформне вбрання і в шкарубкі безформні черевики.

«Ви грали, як справжній чемпіон» — згадав він учорашню захоплену фразу і поглянув сам захоплено.

В цьому напруженні думка блискавично передалася. Вона спитала:

— А чому ви не приходили вчора на матч?

— Я був.

— А чому ж я вас не бачила?

— А я вас бачив.

— А де ж ви ділися, як ви були?

— А я не хотів заважати вам.

— Цебто?

— Ну, розумієте... біля вас там стільки людей... весело було вам і без мене.

— Е, це вже ви... це вже мені не подобається.

Він уже й сам шкодував, що так невдало, з недоречним прибідкуванням повернув розмову. Навіщо? Кому це потрібно? Хотів швидше виправити, але нараз почувся знайомий голос:

— А, землячок!..

Він упізнав. За інших обставин він удав би, що не чує. Тепер все змінилось. І, почувавши незалежність, упевненість, він спокійно глянув на Ромку, що з лампкою в руках стояв уже поруч, спокійно, усмішкувато спитав:

— Ну, який я тобі землячок, скажи на милість?

— Як то який? — здивувався Ромка. — Чули, Аню? Ще й питає!

— А який? Я теж не розумію.

— От народ, ей-право, — перебільшено кумедно розвів Ромка руками. — Скажи, браток, де ти працюєш? Під землею — правда? А я де працюю? Теж під землею. Земляки ми з тобою чи ні?

Дівчина засміялась. Засміявся Ромка. Останнім, не втерпівши, засміявся й Мишко.

— А поки ми ще на землі, давай, землячок, курнемо.

Мишко не odmовився. Що тепер різні сумніви останніх днів? Що там всякі упередження й непорозуміння? Чому б і не закурити?

— Ну, давай... щоб дома не журились.

Ромка кілька разів хутко поглянув то на нього, то на дівчину. Хоч як вільно він поводився, але видно було, що йому чогось бракує. Може, на нього вплинула сама зустріч? Не сподівався, може, що їхній новачок так швидко заведе знайомства, що дівчина так швидко почне обдаровувати новачка увагою?

Була хвилина — Мишко її добре постеріг — коли в Ромчиних очах зникли усмішкуваті вогники і вираз став спокійніший, зосередженіший, серйозніший. Була така хвилина, і Ромка злегка доторкнувся рукою до Мишкового плеча, трохи ніяковіючи, просто, неголосно сказав:

— Ти не сердься на мене, землячок... Я не хотів... розумієш?

Дівчина зацікавилась. Але ні Ромка, ні Мишко не хотіли розповідати — справа, мовляв, особиста. Дівчина все ж була невідступна, і Ромка перший піддався.

Справа, мовляв, така, що цей Мишко все за культурою турбується, і він вигадав на нього дражливе слово. Він хотів тільки пожартувати, не образити. Учора, між іншим, на футболі він уже пробував порозумітися — не вийшло. Так оце він тепер.

— Он як! — звела дівчина тонкі брови і змовно, заохотливо кивнула до Мишка головою:

— А ви не звертайте на них уваги. Робіть, як я роблю. Вчіться та інших вчіть. До речі, у нас же тут є різні гуртки. Приходьте сьогодні до клубу.

— Добре.

— Тоді й поговоримо. Видко буде. Чи, може, ви взагалі дуже образливий? Може, й мені не забули?

— Чого?

— А що я вас вороною назвала.

— А то ви?

— Авжеж.

Обоє дзвінко засміялись. Зареготав і Ромка. Однак їм усім перебили: час до роботи.

Дівчина рушила на естакаду. Вони — до групи, що ладналась на кліть.

— Так я прийду! Чуєте? — гукнув Мишко.

Вона привітно махнула рукою. Ромка весело відповів, хоч

це найменше його стосувалося, і почав з Мишком дальшу розмову.

Була теплінь і справжня молодість. Та молодість, що ходить бистро і не завжди встигає поглянути під ноги: хіба їй страшно, якщо й спіткнеться? Заохочена, поспішна, вона іноді береться навмання, іноді хапає речі наосліп, вона збивається чи облікає руки, проте з усмішкою збільшує досвід і з певністю простує наперед, — примхлива, нестримна, непереможна молодість.

В гурті, що ладнався на кліть, одразу ж охопили і Ромку і Мишка інші інтереси.

Тут жваво говорили про останні цифри з таблиць шахткому, сперечалися, нахвалялися, сміялися, билися об заклад.

Їхня група вчора хоч і була в небезпеці, хоч і зазнала перешкод, а все ж вийшла нарівно. Сьогодні вона мусила стати попереду. Конче.

І Мишко з Ромкою, з іншими ступили до погойдливої кліті, щоб через хвилину вкупі з іншими полетіти в знайому, чорну глибіню. Він раптом згадав за дівчину. Трохи дивно було думати про неї саме тут, у кліті, в тісному оточенні зосереджених, а то й похмурих людей. Але подобалось, що є в нього своя маленька таємниця. Ніхто, крім нього, не знав, що цими днями на «Капітальній» трапилась така собі звичайна, проста історія.

Кліть пішла.

Харків, січень, 1930

ВОРОГ

Від часу до часу кінь виявляв непокій.

Було вже десь по півночі, над стайнею висвистували окаянні вітри, і від цих протяжливих зойків та сичання недоторкливий, норовистий кінь легенько здригався.

Кінь був молодий, сповнений м'язистої сили, м'язистої пружності. Ночами він ніколи не потребував відпочинку, який звать сном. Лише іноді, чи то в бурю, чи в тишу, набігали йому коротенькі моменти забуття, раптова дрімота. Тоді майже зовсім уривалося плетиво його перемішаних уявлень, і брала його приємна хвилинна непорушність. Але чути — він і тоді чув усе. Бачити — також бачив, скільки це дозволяла ніч. І навіть бувало, що, задрімавши, він ворухив ніздрями — пахло десь у сіні улюблене зело.

Так і зараз — він стояв, маючи в роті смак і запах нещодавно знайденого, геть розжованого зела. Він хотів постояти хвильку зовсім нерухомо, хотів у своїй коротенькій дрімоті зберегти рештки приємних відчужань. У нього злегка ворухилися ніздрі, і починала наповзати на очі тьмяність насолоди.

Але новий напад вітру примусив його очутитись. Кігтистою лапою вітер з розмаху ляснув по залізному дахові стайні, і кінь сторожко наставив вуха, глянув і ту ж мить злегка здригнувся.

Хоч стайня була добра, заможницька стайня, проте крізь щілину силоміць продирався холодний в'юнкий струмінь, що збудним лоскотом перебігав по коневих боках.

В цьому подихові знадвору було стільки ж холоду, скільки й бадьорості. Кінь здригнувся задоволено і грайливо повів оком на своїх сусідів.

Вони, кобила і другий кінь, що стояли поруч, не звертали уваги на ту колотнечу, що діялась поза стайнею. Були вони геть сумирні, похнюплені й часто переступали з ноги на ногу. Були старші за першого коня, мали ноги притомлені, а тіло вишмагане вітрами, і такі залітні струмені здавалися їм дурничкою.

Вони могли б іще довго й добре служити хазяїнові, та їм трапилось несподіване лихо: хазяїн останніми часами годував їх чомусь так погано, наче збирався продати на бойню, і через голод, через втому вони дедалі ставали млявіші, до всього байдужіші.

Чи могли ж вони рівнятися з молодим, ситим, працею не навантаженим конем, якого, очевидно, дуже любив хазяїн?

Тому й зберігав цей кінь молодечу недоторканість, свіжу тонку чутливість, що примушувала його здригатись навіть од легенького струменя.

Іноді коня брав більший непокій — уявлялось, що вітрюга може надмірно бахнутись у двері чи в дах і, поборовши перешкоди, ринути до стайні нестримними табунами.

Крізь шум нараз почув він кроки. Він наструнчився, недовіриливо прищулив одне вухо. Потім, коли вже під самими дверима тупнули кроки й дзенькнув замок, кінь злегка, уривчасто й привітно заіржав — пізнав.

Він віддалік вгадував що ходу і цих кілька звичних рухів, що від них дзвзязкотів надвірний замок. Він добре знав, що тепер мусять розчинитися двері і мусить увійти той єдиний, кому він корився і до кого раз у раз виникала в ньому теплота вдячності.

Справді — увійшов хазяїн.

Вітер хотів грюкнути дверима навстіж, але хазяїн вчасно утримав скобку в руках і, перемагаючи вітрове зусилля, поволі зачинив двері на засув.

Такими ночами аж ніяк не завадить посилити догляд, і хазяїн обережно засвітив ліхтар. Щоб краще бачити, він підніс його вривень із своєю шапкою, трошки вище за рівень очей.

Світло найщедріше падало на його обличчя, не молоде вже, але й не старе, тільки густо заросле обличчя. Такі ж густі, вихрасті брови кущились над очима. Вкупі з глибокими над-

брівними зморшками та трохи вигорбленим носом надавали вони твердого, суворого виразу. Світло падало на одну половину, лишаючи другу в затінку. Тому ще різкіше виступали риси й гостріше підкреслювали суворість. Через густу й клинчасту бороду обличчя виглядало сухорлявим, видовженим, як була видовжена і вся ця висока, досить кремезна й дещо сутула постать.

Ззаду бралася тінь. Спочатку тонка, потім ширша і нарешті, перехоплюючись на стелю, чудернацька, трепетно-рухлива.

Тінь вразила коня, видалась живим створінням, якимсь зловісним птахом, — кінь недовірливо, непокірно прищулився.

— Ну чого ти, дурачок? — мовив хазяїн, наближаючись до нього. — Чого ти, Коська?

Підступивши зовсім близько, він хляснув коня по шиї.

Той нервово сіпнув шкірою, як це робив улітку, коли доторкалась надокучлива муха. Він не переставав щулитись і позирати скоса, гордовито й примхливо.

Велике насторожене око при світлі ліхтаря мало ніби фіолетовий, навіть червонястий відтінок, і тільки в одній точці зоріла жаринка — відбивався сам ліхтар. Ніздрі хутко ворухилися, ворухилися й губи. Він поступово повертав морду в бік людини, ловив ті запахи, що їх допіру принесла людина з собою.

Найбільше пахкотів, заступаючи все інше, свіжий дубленик, що був щільно підперезаний широким шкіряним паском, так наче господар збирався в дорогу. Кріпко й кисло. Коневі не подобалось, дратувало, як і взагалі дратувало його світло ліхтаря, зловісна тінь на стіні, і лоскотний хляскіт по шиї, і вітряні зойки знадвору...

Він почав загібати передньою ногою.

— Басуєш, басурмане? — знову буркнув хазяїн, ще дошкульніше поплескав по холці, але помітивши, що той має намір хвицатися, уже погрозово кинув: — Ну, ну! Чужим уже стаєш?

Погрозливо піднесена рука спинилась, взялась за гриву й перегорнула частину пухкої, хвилястої волосіні на цей, на свій бік.

І так, занурившись пальцями в гриву, міцно її захопивши, міцно тримаючи, немов трималося тут кінці всього добра, стояв він якусь хвилину зовсім непорушно, у глибокій задумі, у злій задумі. Потім, стрепенувшись і хутко поглянувши довкола, одступив крок назад і різко, з досадою смикнув той жмут гриви, що тримав у руці, — так різко, аж у нього між пальців лишилася добра горстка.

Коня це здивувало. Знову прищулившись, він затупцяв задніми ногами, навіть присів, готовий от-от по-своєму різко відповісти.

Та йому не довелося. Саме в цей момент хазяїн, одступаючи, натрапив на сусідню запаршивілу кобилу і, знайшовши вихід своїй досаді, люто її вдарив.

— Ти! Чортова душа!

Кобила поточилася, покірно ще нижче схилила голову. А недоторкливий кінь затремтів, сіпнувся, затупцяв дужче, так, ніби це вдарили його, а не кобилу. Хазяїн знову замірився, пробувонів коротко, многозначно:

— Ну! Ну!..

І знову підведена рука не здійснила погрози. Підведена рука тільки окреслила в повітрі дугу, немов іще вагалася, і рвучко, нестримно упала, плеснувшись об полу кожуха.

Сьогодні хазяїн був інший, ніж завжди. Не тому, що гнівався, лаявся, штовхався (це траплялося часто), а тому, що тут же виявляв ласкавість.

Було так, ніби грубість свою він поспішав пом'якшити ласкою, а потім, ніяковий за перебільшену ласку, поспішав її отьмарити грубістю. Сьогодні він не мав завжди йому властивої твердості.

Криласта, зловісна тінь зашамоталась, поповзла на другу стіну.

Хазяїн одійшов, але не вийшов.

Зупинившись біля кілочків, де висіла упряж, він поставив ліhtar долі й потягнувся руками до упряжі. Він зазірнув до інших кутків, чогось шукаючи, і криласта, трепетна тінь, непокоячи коня, весь час невідступно повзала за ним.

Вкупі з тінню він знову наблизився до коня і несподівано вкрив його короткою, товстою, вдвоє складеною рядниною.

Тут же, влучно поєднавши два підчеревники, зробив попругу і нею на обмах взявся прив'язувати намошену ряднину.

Неприємна зайвина заважала коневі. Кінь тупцявся і, хитруючи, надимався, щоб потім послабити небажані й занадто міцні обійми.

Хазяїн помітив. Хазяїна пойняла злість. Раз, ще раз ткнув він коня кулаком під ребра, примусивши збавити напруження.

Коли підійшов він удруге з вуздечкою в руках, вже гніву не бриніло в зміненому голосі. Навпаки. Знову з'явилась ніжність.

— Ну, зуби, Коська! Давай зуби! Ач ти, сучий сину... Давай, давай, не крутись!

Підлещений новою ласкавістю, кінь комизливо задирав морду, крутив мордою.

— Зуби... твою мати! — гримнув хазяїн так люто й лунко, аж коневі залякло у вухах. Він хутко дався загнuzдати.

Одв'язавши обротъ, різким рухом смикнув хазяїн за повіддя і — хотів того кінь, а чи ні — повів до виходу.

Шаснули двері. В груди обом їм бахнувся крижаний вітрюга.

Було середим'я. Саме така пора, коли сніг майже розтанув, на шляхах починало протряхати, але з півночі знову війнули морозні вітри, дедалі різкіші, нестримніші. Вчора вони тільки стелились, в'юнились степами. Сьогодні вже рвучко шмагали по горбах, занурливо юхкали в долини, наскрізь пронизували тремітні ліси й цілими бандами з по-свистом і зойком вривались до селищ.

Така ніч, так темна, що довколишні речі спочатку геть зливалися, наче потопали в безвісті. Тільки згодом, коли око освоювалось, починали проступати неясні окреслення.

Хвилинами здавалося, що вгорі пролітають божевільно-бистрі тисячні зграї кажанів чи якихсь невідомих свистокрилих птахів. Безліч рук, безліч лап, вузлуватих, волохатих, опазурених, похапливо-хижих з розмаху чиркають по землі — чіпляються кігтями за дерева і на льоту нагинають їх, тря-

суть, куйовдять — чіпляються за дахи, за заслони і на льоту намагаються зірвати, скрутити, розтרוшити...

Навіть собак не чути було на кутку.

Щойно вийшли із стайні, неподалець дверей ворухнулося щось горbate, кострубате, чорне й скрадливо посунуло назустріч.

Кінь шарахнувся. Кінь тремтів. Не хотів іти в той бік.

Але хазяїн різко смикнув за повіддя й потягнув у той-таки бік — не до вулиці, до саду.

Пританцьовуючи, хропучи, кінь поволі корився і, хоч на третьому ж кроці виявилось, що горbate, кострубате й страшне не що інше, як звичайна купа гною, кінь все одно здригався, тупцявся. Йому здавалося, що довкола і на землі і в повітрі сила-силенна зловісних створінь, що вгорі вони шалено шувають, а долі повзають, засідають, чатують.

Коли хазяїн підвів його до саду, він знову закомизився, почав опинатись: дерева, шумно вгинаючись, вимахуючи вітами, як розтріпаніми кудлами, були йому такі непевні, зрадливо-страшні, що він ніяк не наважувався вступити в їх оточення. Не дерева — буйне збіговище довгогривих і довгохвостих потвор, що от-от мали кинутись назустріч. Його м'язи жорстко тремтіли. Кожний нерв був напружений.

Знову гнівно сіпнув хазяїн за повіддя, але цього разу кінь уже не пішов.

Замірівся хазяїн, стьобнув ремінними кінцями, і коня охоплювала ще більша тривога, дужче він пританцьовував, намірявся стати на задні.

Тоді хазяїн попустив, наблизився і лагідно поплескав по шиї.

— Ну, Коська! Ну, хлопчик... Сукин син...

Але ніякі слова не могли вплинути, і поступитися, кінець кінцем, примушений був хазяїн.

Він взявся обіч, поза клунею.

Незабаром вийшли вони на городи. За городами врівні починався степ.

На хвильку зупинились.

Хазяїн щільніше насунув шапку на лоб, щільніше пригорнув поли дубленика, підтягнув пасок, скочив на спину.

Почувши на собі тягар, що пружно, міцно охопив боки, кінь почув у собі певність. Надто ж цієї певності надали йому туго натягнені вудила, од яких він мимоволі зігнув шию і в яких одразу вгадав, чого хоче рука.

Він був чи не найкращим у селі жеребчиком, що про нього майже всі на селі знали і починали день у день згадувати частіше, день у день рішучіше. А вчора вже цілком рішуче.

Хоч і не мав він виучки, проте інстинктивно вгадував, чого од нього хочуть. Але не завжди хотілося виконувати саме те, чого од нього хочуть. Він був молодий, пещений і любив перш за все, чи то до часу чи ні, трохи погороїжитись, побасувати.

Тим-то й зараз, відчувши більшу певність і менший страх, він зухвало задер голову й спробував піти кружка.

Це йому не вдавалося. Не пускали суворі вудила. А все ж він дуже хотів бодай на одному місці, бодай маленького зробити кружка.

Ні, не пускали чуйні вудила. Настирно роздирали рота. Тягли назад.

Тоді можна дозволити собі поточитися назад. Ще й присісти. Чи зовсім стати дуба.

І тоді колько, лоскотно ткнулись каблуки під ребра. Вся істота наструнчилась уперед.

Але уперед він рушив не зразу. Спочатку дрібно закопитив на одному місці, потім, коли добулися дороги, взяв непевним підтюпцем, грайливо похитуючись, погойдуючи на собі їздця. Це йому самому подобалось, — так чітко й твердо промовляли вудила, так ловко й твердо приріс їздець, так задьорно підлітав, штовхав, хапав за ноги шибеник-вітер, що коня дедалі більша охоплювала радість.

Зненацька він заіржав.

— Ти, чор-р-р!.. — рвонув чорний, чіпкий вітер тривожне слово і скрутив, порвав, кинув додолу.

Видко, не хотів їздець, щоб їх почули. Довершуючи своє застереження, він сердито підшарпнув повіддя, сердито штовхнув каблуками.

Кінь обурився. Але згадав, що мусить коритися.

Підстрибнувши, він хутко залишив ці вибрики і, поступово вирівнюючи крок, далі й далі загібаючи ногами, пішов

легкою, прекрасною рисою.

Вудила не стримували, і кінь був вдячний.

І що сидів на ньому кріпкий їздець, він був так само вдячний.

І що біглося йому легко, що довкола чорна ніч, і шибеник-вітер, і буйна бадьорість, — він був по-своєму вдячний.

Повнота життя п'янила його. Велику, трепетну радість життя, радість глибокого віддишу й вільного руху відчувала кожна найменша частка його істоти.

Кінь ішов.

Кінь ще наддав.

У захваті, в молодечому завязтті він бистру рівну рись доводив уже до високих ступенів сили й краси.

Під копитами бриніла земля. Степова, ледь помітна нічю дорога напружилась і, кріпко натягнута морозом, гула. Гультай-вітер перебирав ладки, вихоплював звуки з-під коневих ніг, рвав, шматував їх, жбурляв у ніч, у безвість.

Кінь ішов

незмінно

вільно

рівно.

А вітер лютував —

невтомно

запінено

хижо.

Лютував вітер, що його розгойдана сила і хист не можуть збити з пуття.

Хитруючи, вітер пробував раптовим різким помахом шмагонути по ногах, зрадливо підсікти. Дарма!

Тоді обурений вітер з розгону падав на груди, забивав віддих, сліпив очі, куйовдив гриву.

Кінь, мотнувши головою, чхнувши, все одно без послаблень ішов далі, — довго вже йшов.

Оскаженілий вітер забігав ззаду, ударяв у круп і, нічого не вдіявши, починав сікти навкосо, — завзято, навально. Тоді він трохи заважав. Люта настирливість інколи ухияляла коня, але чуйні поводдя ту ж мить застерігали, вирівнювали. Кінь, як і раніше, бистро, легко, упевнено йшов, — давно вже йшов.

Лишилися позаду якись дві балки, лишився в пам'яті їхній затишок. Хто зна, скільки проминуло часу, яка одлинула відстань, але дорога знову почала вгинатися, і почав обступати затишок.

От і дно. Зовсім тихо. Напрочуд тепло й тихо. Мить. І дно минулося. Назустріч — протилежний вигорбок. Чималий вигорбок.

А повіддя мовчать, не стримують. Вони не стримують навіть тоді, коли кінь, заохотившись, бере на гору галопом.

Такого кінь ще ніколи не знав. Завжди на гору його примушувано йти повагом, ступою. Тепер давали волю.

Коли він вихопився з яру, коли супутний вітер, наче цього чекавши, враз піддав завзяття, коли вітер і кінь югнули випереджувати одне одного, — повіддя й на це мовчали, не припиняли шибай-галопу.

В шаленому гоні, в темряві й буряних тисках легко було спіткнутись, упасти, пропасти.

Чи думав про це їздець?

Він сидів, низько пригнувшись, аж припадаючи до коневої пийі. Напівігнуті ноги, міцно стискаючи коня, залякли, мов у корчах. Він приріс до спини і не стримував.

Вітер хвиськав йому в обличчя, мружив очі, шарпав за бороду. Вітер зухвало жужмив, розбивав, розкидав довгі вуса й бороду. Вони так плутались, тіпались, що хвилинами йому самому уявлялось, наче борода неймовірно видовжилась, упала поза плечі, летить позаду скошланим віялом. Він сидів, низько пригнувшись, він поринав пильним половецьким зором у темряву, в ніч і десь там в далині розбурхана уява ловила уривки незабутніх подій, коли ярилось повстання і коли він так само серед ночі божевільно летів на коні, а позаду невідступно летіли червоні...

Від згадки він мимоволі стискався. Ноги ще міцніше охоплювали коня, ніби почували раптову небезпеку падіння. Очі ще більше мружились, пильніше вдивлялись, ніби хотіли перевірити, чи й справді знову щось не загрожує.

Він притишив ходу і, круто повернувши, гайнув назад, наче злякався, тікав.

Кінь увігнався в той самий яр.

Через хвилюкю яр уже був позаду. Але їздець недовго дозволив їти по цей бік. Як і раніше, він круто повернув і втретє, на диво коневі, скерував його до того-таки яру.

Чого він хотів, цей неподібний сьогодні їздець?

Він кидався з краю до краю, наче ворожий кіннотник, що між двох сил потрапив у пастку.

З його волі кінь знову упірнув у затишок яру — хвилина — і, дихаючи на всі легені, надпоривно хапався вже проти-лежним узбіччям. Ще хвилина — і махав кінь навзаводи тим самим досить рівним, досить упертим шляхом.

Серце його стукотіло прискорено. Шкіра вогчіла з поту. Дедалі більша сповняла ярливість, дедалі меншу почував він залежність од їздця.

На довколишній шум відгукувався паморочний шум в його власній істоті.

Можливо, од вітру, що невтомним свистом пронизував вуха, в коневій голові гойдався, зростав, розпирив череп неможливий гул. В цьому завязатті, в радості, в гулі, в буйній ярливості хвилинами чманіла голова, і на очі спадала тінь сумніву. Він недовіриливо щулився, напружено вдивлявся вперед і не знав, чи довго ж так буде, чи справді тікати, чи боя-тись?

Нараз метнулось попереду щось невеличке, хиже, вертке.

Кінь рвонувся вбік.

Ще трошки, і збурений кінь летів би сам. Він уже мало відчував їздця. Він уже не корився стривоженим рукам, що вудилами роздирали йому рота й хотіли тепер спинити. Він закусив вудила, дугою взяв шию і, жахом охоплений, мчав без дороги, наосліп. А за ним весь час невідступно мчало те саме невеличке, хиже, вертке.

Чорне, хиже, вертке.

Хиже, вертке.

Вертке... вертке...

Він не міг зупинитись. Не міг припустити, щоб воно — чорне, хиже, вертке — наздогнало, підкотилось, учепилось. Ні! Він нізачо не міг припустити, щоб воно опинилось попереду.

Воно котилося збоку, весь час трохи збоку, на тій самій

відстані, як було вихопилось наночатку — так уявляв собі кінь. Але воно хитрувало, скрадалось, змагалось — так уявляв собі кінь. Воно — хиже, чорне, вертке — всіма силами хотіло наблизитись.

Ні, він не міг припустити!

Не зважаючи на вудила, ні на що не зважаючи, він летів, як боєм уражений, як навісний, як сам окаянний вітер.

Розпанаханий, зраділий вітер зняв обабіч таке безглуздя, таку веремію, ляскіт, клекіт, сичання, що цей свист і сичання ставали безперервні, суцільні, як бистрий звуковий потік. Здавалося, що сама земля — теж бистрий, клекітний, чорний потік, якого не обминути, не спинити.

За цим вітрюгою не чути було людини. Людина кричала. Уривчасто, коротко, сильно. Із покрику лишався тільки невиразний, звертистий, подібний до вітрового зойку, зойк:

-- І-і-й!..

Либонь, «стій» кричала людина. Кричала вже механічно, не розуміючи, що її все одно не чуто. А якщо й було трохи чуто, то це не впливало.

Кінь носив. Переляканий грудкою, чи кущиком, чи, може, дійсно якимсь випадковим і теж переляканим звіром, молодий норовистий кінь носив просто полем, ріллею. Він не падав, не ламав собі ніг, не скручував шиї тільки завдяки інстинктові, тонкій тваринній чутобі, що позасвідомо і вчасно підказувала, куди ступити, і позасвідомо оберігала.

Переслідуваний уявою чогось невеличкого, чорного, що незмінно й скрадливо котилося збоку, сполоханий до одуру, він увесь час завертав убік, щоб уникнути зустрічі. І він не помічав.

Не помічав цього й їздець. Прикилівши до коневої спици, їздець в думках своїх тільки благав лиху долю, щоб не трапився який рів, чи яр, чи інша перепона. В думках він був готовий стрибнути. Він напевне стрибнув би, коли б це трапилось йому вдень, а не такої темної й буряної ночі.

Як павук, що, зігнувши лапи, на всю силу цупко тримається, хоч вітер гойдає тонку павутинку, так і він, охопивши вузлуватими ногами коня, на всю силу стискав його, міцно тримався, мов за життя.

З досвіду знав: скоро тварина зірвалась і не встигли одразу стримати, то найкраще дати їй волю одбігати, одхекати свій паморочний острах. Та й що тепер міг він подіяти, як не віддатись на волю буремних сил і ждати, щоб, принаймні, в останню хвилину зловчитись, врятуватись.

Одне найбільше турбувало: щоб то не заєць перебіг дорогу. Якщо заєць — добра не жди.

Завертаючи, весь час завертаючи, кінь врешті дзвінко ударив копитами. Була знову рівна, утерта, лунка від морозу дорога. Вітер рвонув, зібгав, перекошлав цю коротеньку тишу, що дозволила почути дзенькіт копит, і, надолужуючи, зняв довкола ще нестримніший клекіт. Але добре відчувалось, що під копитами твердий ґрунт.

Кінь, потрапивши на нього, вже не збочував. Кінь навіть почав збавляти завзяття. Здавалось йому, що на твердій дорозі він може почувати себе безпечніше: невеличке, хиже, вертке не посміє ступити на дорогу. Він, зменшуючи розгін, похропував, мотав головою, роздував боки в частому дихтінні і тремтів безперервно, збурено тремтів. Ще його страх не минувся.

— О... а! О... а! — говорив щось їздець і пробував лагідно похляскати по шії.

І саме тоді, як їздець трохи перехилився, готуючись зіскочити, коневі видалось, що невеличке, хиже, вертке знову скрадається до них, хоче підскочити, перебігти дорогу.

Кінь сполохано кинувся вбік. гайнув навмання.

Як і минулого разу, ледь утримався на ньому їздець. Як і минулого разу, різко шарпнув вудилами, а потім вудилами роздирав рота, кричав, намагався стримати — дарма, дарма.

Хіба міг кінь послухатись, коли йому геть стуманіла голова, притупились всі відчуття, крім відчуття самозахисту?

Хіба міг він спинитись, коли ярим оком своїм помічав, що хиже, чорне, вертке все ж таки котиться, запопадливо котиться й хоче наздогнати?

Він тікав. Він знову чимдуж ухиявся в один бік.

Так догнався він до якоїсь улоговини, повернув різкіше, інстинктивно обминаючи крутий спад, а коли під ногами відчувся спад рівніший, дав ногам своїм волю впрост через улоговину.

Так долетів до високої стіни, що несподівано повсталала з темряви, але, не розуміючи, що то залізничний насип, злякався ще більше й шарахнувся.

Промайнули повз них якісь будинки, дерева — либонь, хутори, — але до краю натягнені вудила не могли стримати сказаного льоту.

Виросла, нарешті, їм назустріч гора, невідома гора, що її вже кінь не сполохався, не обминав, а засліплено кинувся перемагати.

Гора була чимала, спадиста, і кінь борзо сіпався, пружно поривався.

Вже підупадав на силах, але не переставав п'ястися вище й вище. Не знав, скільки тієї висоти, але конче хотів добути-ся верху.

В запамороченні, у відчаї проступало єдине спрямування, єдине бажання: щоб там, куди він на тяжку силу пнеться, знайти нарешті спасенний захисток. Не тільки бажання, але й надія. Не тільки надія, але й певність — пряма, тваринна певність, що так має бути, мусить бути.

Злетівши на гору й пробігши рівниною ще трохи, він уявив собі, повірив, що страшне лишилося ген-ген позаду, внизу, і почав притишувати запал. Він відчував велике знесилля і спрагу.

Згодом перейшов на рись, потім на тихшу рись, ще тихшу. За якусь хвилину раптом стало легше — зіскочив їздець.

Кінь одбіг трохи, нерішуче зупинився.

Зупинився й вітер. Потім спробував знову дико занцювати. Але, хоч як прикладав свого хисту, підбиваючи, викликаючи, заохочуючи, на коня це не впливало. Вже освоївся кінь. Збайдужений втомою, вже не сприймав.

У нього кружляло в очах, пересохло в горлі. Часто й високо роздувались боки. Коли обережно підійшов їздець і доторкнувся долонею до захеканих грудей, кінь відчув, що груди геть мокрі. Відчув також під дотиком долоні своє власне тремгіння.

Ще д'останку не минувся страх.

Їздець розумів. Йому теж не минулась смертельна тривога, але коневі був він вдячний: адже не спіткнувся кінь, не впав,

не скалічив, не вбив.

— Коська! Ось... а! О... а! — вітер не давав почути, проте відчути вдячну ніжність міг кінь з ласкавих і щедрих дотиків.

Підібравши повіддя, їздець поволі рушив уперед.

Іти було важко. Доводилось риллею. Вітер валив з ніг. Ще й кінь, ступаючи ліниво, занадто витягнув шию, опинався.

Тепер їздець відчув холод, зрозумів, що в цьому сум'ятті розстебнувся під коміром його дубленик і спиритний вітер встиг добре прошити одіж. Він став за вітром і коли, впорядкувавши одіж, хотів був далі рушати, близько перед собою побачив високу чорну постать. Неподалець бовваніла така ж сама висока й чорна постать. Ліворуч теж.

На другому кроці впізнав він тополі. А ще по кількох кроках, перехопившись через невеличкий рівчак і ступивши на твердий, утертий ґрунт, він упізнав, що це стара алея під колишнім панським маєтком і що це так званий П'ятигорів шлях.

Стало веселіше: тепер хоч знав, де він. Наступної ж хвилини радість вщухла, бо вже зміркував, що звідси додому буде добрий десяток гонів.

Навпростець, саме так, як сюди він потрапив, це мало бути значно ближче.

Але вертатися не міг він в той самий лихий спосіб — доводилось тільки шляхом, попід П'ятигори.

Він пригнувся, уважно поглянув довкола, уважно поміркував. Його нічна подорож надто затяглася.

— Ну, чорт!.. — досадно смикнув коня, що одсапувався й мимохідь опинався.

Ласкавість уже одлинула. Була навіть зловливість, темна погроза, наче до всього спричинився кінь.

Він не зважив на коневу втому. Він різко шарпнув за вудила, закинув вудила на шию й сів верхи. Він не розраховував так довго бути в степу і тепер квапився, — одразу ж ударив коня каблуками, зриваючи на бистру рись. Ударив коня ще раз, хоч біг кінь старанно, вдарив із тим зухвальством. пересердям, що їх надає накипіла злість.

Кінь не розумів. Кінь, великої втоми зазнавши, спрагою знеможений, якби й хотів, не міг побігти швидше.

А його раз у раз підштовхували каблуки, замірялась рука, здіймався погрозливий голос.

Кінець кінцем, кінь почав приставати. Їздець все одно не милував.

На крутому узвіззі кінь пішов ступою. Їздець міцно штурхнув ногами. Кінь сіпнувся, проте йшов ступою. Тоді їздець вище підібрав повіддя й кінцями їх з розмаху вперіщив коня. Кінь стрибнув, нервово задрібцював, пішов таки ступою. Сатаніючи від злості, їздець ще дужче свиснув кінцями.

Він поспішав, щоб до світанку конче бути вдома.

Він поводився так, наче не мав ні розуму, ні серця.

Коли наближались до свого села, до садиби, вітер трохи вщух. Темрява починала рідшати. Все довкола набирало чіткіших окреслень, — світанок.

Верталися так само з городів, задвірками. Під садком хазяїн хутко зіскочив і напруго потягнув за собою коня. Але кінь не поспішав. Коня вже не вразили скуйовджені дерева. Не видались уже вони буйним збіговищем довгогривих і довгохвостих потвор.

Хазяїн вів його впрост через садок, і він не вагався. Він ішов повільно, дарма що нетерпляче смикались повіддя й силоміць тягли.

Хазяїн був дуже настирний, похапливий. Ступав він згинці, озирався злодійкувато, наче підходив до чужого двору.

Та ні близькість стайні, що обіцяла відпочинок, ні натиск, ні погрози не могли прискорити кроку. Кінь ступав поволі. З нього струменіла пара, і на губах, на шиї, на грудях, під черевом так густо повиступала піна, що звисала подекуди цілими шматками. В голові стугоніло, аж тьмарило зір. Як і раніше, бракувало повітря. Як і раніше, мучила спрага. Хотілось зупинитись, стати непорушно. Хоча б і тут, серед двору. Все одно.

Із світанкової сутіні, з того боку, де хата, випливла по-стать.

Хазяїн з несподіванки сіпнувся, затримався на півкрокові, наче готовий був ту ж мить кинути повіддя й тікати. Потім

хутко опанував себе і спересердя лайнувся.

— Боженьку святий! — вражено розвела руками дружина, підходячи ближче: — А я побиваюсь, а я місця собі не знайду... Кидь серед ночі — аж його нема. І ніде нема. Думала вже: взяли тебе так, що й незчулася...

— Ану, не гомони. Тсс! — застережливо й сердито бовкнув хазяїн і тихшим голосом чи то до неї, чи до самого себе пробубонів: — Візьмуть іще... не журишь.

— Що ти кажеш? — не дочувши, перепитала дружина.

— Одчиняй стайню, кажу! Не варнякай!

Зникнення серед ночі, пізня подорож, світанкова поява, і вмилений кінь, і гнівний вираз хазяїна, його скрадливість, його поспішність, — все це було таке загадкове, дивне, тривожне, що вона мимоволі на хвильку застигла в нерішучому рухові, готова швидше розпитувати, ніж відчиняти.

— Ну, відчиняй же! — крізь зуби, щоб не так було чути, гаркнув хазяїн.

Жінка здригнулася. Вона вже, мабуть, знала, що такий голос не віщує нічого доброго. Руки її трусилися, і ключ довго не потрапляв у замковий проріз. Це ще більше дратувало чоловіка. Його густі вихрасті брови починали дико стовбурчитись, наповзати на очі.

Надбрівні зморшки, збігаючись на переніссі, ставали глибші, різкіші. Він не витримав, грубо відштовхнув дружину. Він взявся хутчій сам одмикати. Але що надто поспішав і нервувався, теж не міг одразу потрапити ключем, і брала його така нестерпна злість, аж душною млюстю обіймало.

— Та почекай! Ну, й чого ти лютуєш? — заспокійливо, хоча й докірливо мовила дружина.

Він раптом спинився, озвіріло глянув на неї, і не скінчилося б це одним лише зловісним поглядом, якби саме в цей момент не клацнув, не одімкнувся комизливий замок.

— Ти мені поговори, поговори! — многозначно попередив хазяїн.

Увійшли до стайні.

Дорогу до ясел заступали ті двоє занехаяних коней, що їх останнім часом ніби готувалося на бойню, — один із них обважніло лежав, другий стояв, понуро пустивши голову.

Хазяїн ткнув чоботом лежачого — той не підводився. Ткнув удруге, міцно, ненавидно — лежачий хитнувся, підвівся на передні коліна, поволі випростався.

— ...сибірки на вас!.. — продовжуючи якусь думку, найже-но промурмотів хазяїн.

По хвильці, прив'язуючи коня, він кинув через плече до дружини:

— Давай води.

— Води? — перепитала здивовано.

— Води, — повторив він.

— Нащо ж тобі вода?

— Води, кажу, давай! Чорррт! — і навздогін додав:— Та не тарабань там відром! Чуєш?

Коли принесли воду, він уже встиг розсідлати. Спина коня була геть мокра, сходила густою парою. Проте, анітрохи не вагаючись, хазяїн одразу подав йому крижане питво.

— Ти здурів? — злякано й розпачливо сплеснула долонями дружина.

Він і не глянув на неї. Він бачив перед собою тільки пожадливу морду коня, що смоктав, присьорбував, морщився від зашпорів, які заходили в губи й зуби, — пив свою загибель.

Та як polegшало в руках відро, хазяїн знову гукнув до дружини:

— Давай іще!

— Що ж ти робиш, чоловіче? Пропав же кінь! — нестерпно, аж слізно мовила дружина.

— Ну! — гримнув несамовитий голос, і вона покійно пішла.

Хазяїн, як і перед виїздом, взявся ненароком за улюблену гриву, пухку, хвилясту гриву. Зануївшись пальцями в тонку волосінь, міцно її тримаючи, немов трималося тут всі кінці його куркульського добра, стояв він хвилину зовсім непорушно, стояв у раптовій, глибокій задумі.

Потім, стрепенувшись, різко смикнув за гриву і тихо сказав:

— Пропадай, Коська... твою мати! Пропадай!

Друге відро кінь повільніше випив. Хазяїн вихлюпнув реш-

тки йому під ноги і вийшов з-поміж худоби.

— Що ж тепер буде? — незмісленно й тривожно спитала дружина.

— Що буде? — сказав уже спокійніше, як змовник, що зробив своє діло: — Хіба не знаєш? У колектив одберуть. Все одно одберуть. Все одберуть...

В ньому знов накіпала лють, і, стримуючи себе, він поспішно одступив до виходу. Одступаючи, процідив крізь зуби:

— Хай багатіє совєцька власть!..

Дружину брав жаль. Дружину брав острах. Дружина схлипнула й занила в рукав:

— Ой, це так не минеться... Ой!

— Дурна, не плач. Іще, може, штрафовку получиш, — мимохідь обіззався хазяїн і переступив через поріг.

Вітер помітно вщух.

Харків, березень 1930

ОСТАННЯ НІЧ

Щурів Кут уже спав, і тихо тут було, як на кладовищі. В даліні сяяли великі вікна електростанції, — шахту, зруйновану большевиками при відступі, пощастило недавно відновити й розпочати виробництво. На електричне світло м'ярко виступали контури градилень*, подібних зараз до старовинних башт. Ближче ясно вгадувалось ребро терикона, що встрягав верхівкою в небо.

Весняні дощі останніх днів звогчили породу на териконі, розсипана в породі сірка тліла, і тлін, розкипаючись, спливав ядучим випаром. Досить було найлегшого руху повітря, щоб сірчана задуха терпко-гіркотно сочилась униз, поміж тісні, як собачі конури, землянки.

Щурів Кут іззовні нагадував собою кладовище — землянки виглядали, мов пагорбки могил. Але тут ще жили люди. Колишнє советське управління дозволило новоприбулим робітникам селитися саме тут, у глухому закутку при териконі, і незабаром під териконом вирросло чимале своєрідне селище. Це був зразок славнозвісних донбасівських Собачівок, що їх подекуди большевики пробували зруйнувати, галасливо рекламуючи свою нібито дбайливість до людей, а насправді байдуже припускали наростання нових численних Собачівок.

З обapolів і дощок, потайки взятих у шахті, з хмизу і глини вже багато років тому постали маленькі кривобокі будови, с'як-так підтримувані й досі. Низенькі дахи, вкриті толем або диктом, вигорблювались над ними, наче ковпаки над ямами. І наче могильні пам'ятники, здіймались над цими да-

* Градільні — споруди для механічного охолодження шахтної води,

хами високі цегляні комини, — здавалось, що видовженими горлянками прагнули захланні хатки вхопити свіжішого повітря.

Сірчаний дух терикону перемішувався з густим запахом прілі й гнилизни, особливо відчутних після дощу. Нічим неможливо було приглушити одкритих убиралень, вигребних ям, здавна нагромадженого, глибоко закоріненого бруду й смороду. Вони просякали землю й повітря, вони-бо незмінно панували у всьому Донбасі.

В бруді й тісноті теж здавна завелось так багато шурів, що й селище оце назвали Щуровим Кутом. Був час, коли знедолені тутешні мешканці боролись із шурами, але боротьба жодних наслідків не дала. Пробували й назву міняти, але вона трималась учеписто, як і самі шури. Та й люди, що жили в цих ямах, інколи жартома самі себе називали шурами.

І от прийшла остання ніч.

Завтра починалось переселювання на той бік шахти, на Нову Колонію. Там щойно скінчився ремонт цілої низки великих догідних будинків, у яких раніше жило советське начальство та різні його уподобанці, прислужники, прихильники. Тепер, з дозволу нової влади, там могли поселитися справді роботящі шахтарі.

З вечора довго шумів Щурів Кут, охоплений гарячковим готуванням, сповнений надзвичайного збудження, піднесення, радості. Адже завтра поставало зовсім інше життя в сонці й чистоті. Завтра цей набридлий проклятуший Щурів Кут буде залишено назавжди, без вороття.

І глибоко схвильовані, стомлені готуванням люди поснули пізно, поснули міцно.

Ніч уже доходила найвищого напруження, ступала на край.

Тоді на край стежечки між землянок ступили шури. Вони обережно виповзали із своїх довгих покручених норок, що густо, як старе коріння, сплітались під землянками. Вони виносили з собою застоятий сморід цих давніх, теплих логовищ, сонливість і опасистість їхнього глухого світу. Декотрі, вагаючись, продовжували ще лежати на затишних днищах.

Пухкі й м'які, вони безшумно повзли до виходу, спонуку-

вані чудним непокоєм, що наростав з інстинкту. Здатливі, як гума, вони розтягувались і легко просмикувались крізь потайні щілинки.

Виставивши гостру мордочку, щур брав на смак повітря. Напливи запахів одразу щільно обступали його, затримувались на довгих вусах. Він ворушив вусами, як плавниками, розхитуючи стрічну течію, пропускаючи швидше одні струмені, підгортаючи ближче інші. Тут було багато знайомого, звичного, як звичне було й це досвітнє шелестіння тиші. Але він роздував боки, сповна напиваючись запахами, він приплющував очі, сліпма занурюючись у саму глибину тиші й запахів. Крім відгуку плісняви і гнилизни, крім дзвінкої весняної свіжини, що починала дратувати, вчувався йому ще якийсь невиразний непокій, розлитий по селищу.

Щур пробував збагнути й губився. Тільки незабаром своєю істотою відгадував він близькість такої ж істоти. Тоді, вигулькнувши на поверхню, щур смикався, перебігав скрадливо у просторі. Поруч, коливаючи вусами, так само допитливо нюхтів другий щур. Це ще більше збуджувало непевність, непокій. Обоє знову намагались щось розпізнати: і в довколишніх подихах, завмираючи з натури, і в самих собі, поринаючи в темін давнезного чуття. Єдине, що прокидалось у них з незаперечною ясністю, — це потреба бути вкупі.

Закапелками бродив нічний шумок. Булькала десь вода, і пухирі, набрякаючи в гнійних ямах, тріскались лунко. З хлівця, де стояло знайоме корито, гучніше, ніж будь-коли двигтіло сопіння. На порозі чухався собака, і ці часті рухи так шматували слух, що щури мимоволі стискалися. Хтось далеко йшов, а кроки хльопали над головою. Все збільшувалось, все повернулось гострим боком. Навіть легеньке нетерпляче попискування з норок, де протискувались інші щури, разило, як свист. Навіть пошкрябування кігтиків, що брались тісними ходами, занадто звучало. Все наростало, наростало...

І довкола наростав уже цілий табунець щурів. Потреба бути вкупі горнула їх одне до одного. Їх брав жорсткий страх. Ще ніколи вони таким товпом не стовплювались. Щохвилини може щось трапитись. Кожне з них готове кинутись навмання. Далі тут бути несила. Треба кудись іти. Все одно куди. Аби йти!

Перший рушив, і за ним усі. Вони ступили на край стежечки між землянок.

Тоді великі чужі вуха насторожились. На селищі гавкнув собака.

Старий шахтар Радчук вийшов на поріг. Стояла ніч перед порогом, і зорі холодно скляніли. З терикону текла знайома сірчана гіркота, але старий, мов той щур, ворухнув вусами, пожував, взяв на смак повітря. Добре вже вчувалась весна, хвилювала. Вгадувалось далеке, давнє, коли в степах Київщини особливо кріпко пахло бур'янами, стернею, набряклою землею.

Зринали в пам'яті далеке й дороге, коли хайзяновитому Радчукові ще посміхалась молодість. Однак життя різко крутнуло в інший бік, примусило чимдуж тікати від смертельної чекістської загрози. Так, заплутуючи сліди, потрапив він на шахти, поліз у землю працювати, поліз у землянку жити. І закопавшись, приховавшись, проживотів, прозвиднював на Щуровому Куті щось із два десятки років. Вже й звик.

Тепер стояв він, оглядаючись довкола на сонне, тихе, гниле селище, і ніби оглядався на своє життя. Тут відбулося чимало подій, тут він якось помирав, тут другого сина народив, але дружину втратив, тут мучився, пристрасно ненавидів оту червону дійсність і жадібно ждав чогось нового, кращого, тут усі дні пройшли в болісному клопоті, в нескінченній тривозі, аж до останніх моторошних переживань, коли довелося із синами тікати й приховуватись од суворої советської мобілізації, од нещадної евакуації.

Не вірилось, що це остання ніч, що завтра вже не буде Щурового Кута.

Не буде? — старший син Андрій ще звечора помчав шахтним авто до районного центру, щоб погодити кілька додаткових справ відносно переселення. Старший син приклав багато зусиль, щоб швидше повикінчувати ремонт будинків, то діловитий невідступний хлоп'яга, — знали, кого призначити на розпорядника. Діждався-таки батько пори, щовилізе з дітьми з нори.

Десь недалечко вчувся шум. Радчук, послухавши, гукнув собаці:

— Кса, Метелик! Са! Са!

Метелик пурхнув з-під ніг. Летючи з двору, він уже заллявся хрипким гавкотом.

Але собачий лемент у завулкові нараз урвався. Метелик зраділо й винувато завищав. За хатою пльохкали важкі й безладні на слизоті кроки.

— Ах ти ж, лобуряко? — вимовив старий, коли на фіртці забовваніла хлоп'яча постать.

Хлопець похитувався. Він тримався руками за низький паркан і не зважувався переступити у дворик. Пустивши голову, так і застиг.

— Оце ти досі гуляв? — гукнув старий.

Хлопець не відповів.

— Я тебе питаю, Васько. Ну!

— Гуляв, тату, — признався Васько, ледве повертаючи неслухняним язиком. — Але це ж я з радості. Всі інші хлопці так само гуляли.

— З радості? — лагідніше перепитав старий.

— Атож! Співали й випивали. Щурів Кут забували. Ха-ха!

— От урвители! — добродушно похитав головою старий. — Заходь у хату, ніч кінчається.

— Ні. Не хочу я більше... в цю хату.

Старий подумав, пішов сам, грюкнув дверима.

В тій же задумі Василь грузько навис на паркан, і паркан рипнув, як розірване полотно.

Поки він ішов, почувався краще. А зараз втома затоплювала тіло, силоміць хиляла. Під ногами було слизько, хитко, він мусив хапнутися за стовпчик. У розмоклій землі стовпчик наче угинався, сама земля коливалась. Голова хлопцеві швидко мутніла, жаринки повзли з терикону, тисячі жаринок починали несамовито кружляти, як дзвінки оси. І це було приємно, аж дивно. І захотілося знову на весь голос заспівати. Ні, він уже до світанку лишиться на повітрі, посидить ось тут на колоді.

— Метелику, на-на! Ти, собача душа, теж покинеш завтра цю хату. Гуляй, Метелику! — засміявся, розмахнувся Василь.

Собака одскочила: чудні бувають іноді люди, й краще держатись віддалік. Нюх його швидко натрапив на стежечку, де

густо тхнуло щурами. Він рушив цим слідом, стрибнув через паркан.

Слід збочував, петлював, знову вирівнювався — все найзручнішими, сухішими місцями. Він сягнув другої вулички, перехопився на той бік.

Зненацька в якийсь комірчині заверещав півень, і просторинь здригнулась. Собака зупинився. Перед ним роззявилась пащека яру, ковтнула слід.

А щури тим часом бігли ген за яром. До них приєднувались нові й нові. Табун зростав. Непокій також дедалі зростав. Вони не могли затримати свій рух, як не могли подолати непокій. В гурті вони віддавались на волю гурту. Їх тягло спільною силою все вперед, вперед...

На задвірках селища деякі з них завагалися, норовлячи шмигонути в інші двори. Лад порушився. Але з дворів, чуйно притягувані цим збіговищем, до них якраз уже наспівали нові щури. Знялось сум'яття, безтолоч. Вони ще стрімкіше метнулися вбік до рову, що оточував селище, як кордон. Довгу кладку через рів вони запопадливо обліпили, і останні сходили з неї, як сходять з дерева стара кора.

Часами, круто збочивши, вони з розгону налітали одне на одного, пищали, одгризались. Бував дорогою і підозрілий шум чи непевний запах, але щури вже ухилялись недалечко. Вже розвиднялось, і час невблаганно підганяв.

Так повстала Нова Колонія. В світанковій сутіні, як гори, урочисто білили великі будинки. Продудонів і застряг у повітрі людський голос. За стіною повітря вчувалось щось різке, відпорне, вчувалось розбавлене вапно й тривкий неприємний шурам запах свіжого житла.

Вони насторожились. Все ж таки частина повернула сюди й, притишивши ходу, почала обережно братись на останній глухий ріг, де височіли штабелі дощок.

— Ах ти ж, нечиста сило! — вражено одхитнувся високий бородатий чолов'яга.

Він ухопив каменяку й шпурнув щосили.

Табун шарахнув у бік, подався степом.

Вхопивши другу каменяку, сторож так і застиг з підведеною рукою.

В синій сутіні стояв він, великий, волохатий і злий, як печерний пращур. Очі його прикипіли до табуна, що іржавою плямою зникав на віддалі. Було так, наче з самої землі сколупнувся шматок іржі, покидаючи цю землю, де він стояв ногою. І була тверда думка на твердому обличчі, аж поки ворухнулись брови. Вираз потеплів, на устах спливла легенька здогадлива усмішка:

— Тікай, тікай, нечиста сило! — бовкнув його непрокашляний бас.

На заході хилилась ніч. Голубі озера затоплювали другий край небес. Зорі, дедалі рідкіші, в'янули й потопали в глибинах.

З донецьких степів налетів вітрець — весна брала розгін на просторах — і перші вранішні шуми, ще не повні й загадкові, рушили здаля, як потайні ватаги.

Щури простували далеко між сизих бур'янів, і краплі, падаючи, обпікали їх. Потім вони вихопились на дерку стерню. Грубі шпичаки доводилось їм часто обминати або ж поверх них стрибати, — так скидається риба і м'яко шубовстає. Колючки натруджували з-під споду. Черевце кожному підмокало. Все це ще більше дратувало.

За стернями почалось картопляне поле з ямками, з водою в ямках. Вітрець різав при самому лобі. Змоклим і притомленим щурам ставало холодно. Вони збились тісною купою в якомусь видолку, закущеному бур'янами. Вони стріпувались, облизувались, важко дихали. Вертатись назад ні одне не зважилось, але й тут лишатись — неможливо. Стебла над ними тоскно перешіптувались. Вітер, шугаючи по верхах, — чимраз наполягав задержуватись, пронизливіше — ні, неможливо!

І вони покинули видолок. Вже ніщо не могло їх злякати. Ніщо не могло зупинити.

Під краєм світла ліг поріг. Ще трохи — і перед ними виник насип. Це був гудронований шлях, вони подріботіли вздовж шляху. Потім швидко й владно потягло їх на той бік, де, за всіма ознаками, мусило з'явитись для них якесь спасенне пристановище.

І як останні перебігали шлях, раптом злетів нечуваний,

несамовитий ураган, одчикрижив табунові хвоста, розчавив останніх.

За кілька метрів авто зупинилось.

На шляху, прокладеному з районного центра, ще нікого не було, і гудрон, тьмяно лисніючи, тік на шахту, як повна ріка.

З авта згинці вийшов Андрій Радчук. Випроставшись, він став, високий і стрункий. Сині штани й чоботи і чорне пальто зручно й звично облягали його постать. З-під кашкета, під розмахом вигнутих брів пильно зиркнули трохи притомлені очі.

Похитуючись, розминаючи засиджені ноги, швидко пішов він назад, нагнувся.

Серед дороги лежали руді пухкі звірята. Він одкинув одне носком чобота, з огидою поглянув на інших.

— Ти бачив, скільки їх було? — здивовано кивнув він чорненькому вусатому шоферові, що теж зацікавлено наблизився.

— Бачив. Сотні, тисячі...

— От погань! Це ж вони, мабуть, з Щурового Кута драпака дають.

— Не інакше. То — не їхній корабель, — значливо завважив шофер.

— Еге ж, потопає. А старий намул, отой советський на-кип чимдуж тікає. Ой, тікає ж, бісова душа! Ха-ха-ха! — реготав Андрій, взявшись у боки, примружившись, у далечінь.

Шофер і собі глузливо свиснув, зірвав з голови кашкета й, помахаючи кашкетом, гукнув навздогін:

— Прощайте, товаришочки! Тю, тю!..

ЙОГО ТАЄМНИЦЯ

Десь із донецьких степів набігав цей вістряга, кидався у харківські передмістя, буйно мчав вулицями і, стиснутий, збитий, виривався несамоовитим вихром на центральний майдан перед ВУЦВ-иком. У звертистих зльотах роїлась хвилинами рясна заметіль — останні зусилля зими. Але сніжинки враз танули, асфальт на майдані мокро чорнів, ряботів калюжками.

Я поспішав у юрбі перехожих, такий же наїжений, як і вони, з піднягим коміром, з низько начоленим капелюхом, занурений в себе, байдужий до всіх.

Раптом вітер бахнувся мені в груди й примусив різко крутнутись, виставити на захист рамено. В той же час відчувся в рамені зустрічний сильний поштовх, остільки сильний, що я мимоволі затримався. Я вже обурено шукав нечому, що мене так зухвало чіпнув... аж упрост переді мною зовсім близьенько заясніли великі карі очі. В них жевріла золота жаринка. Вії злегка затремтіли. Очі лукавенько звужувались, нерішуче мружились і в куточках синяво-темних западин, що їх обрамляли, наростав жмуток стрільчастих зморшок, — очі, оповиті втомою, тепло й одверто сміялись.

— Ну, лайтесь, чого ж ви?.. Лайтесь, Аркадео! — бовкнув із настовбурченого коміра трохи хрипкавий басок.

— Чоргів вітер! — глухо бовкнув і я, розрядивши в такий спосіб досаду та замішання.

— Проклятий вітер! — в тон мені підхопив Хвильовий і, не послаблюючи хлопчакуватої задириливості, патетично докінчив дальшим тичинівським рядком: — Нікого так я не люблю, як вітра вітровіння!

— Воно й видко. Чи не вітром натхненний штовхаєтесь ви, друже, мов той домовик?

— Бо ви, друже, сунете, мов той паровик. Ха-ха... От, бачте, й полаялись. Тепер легше буде. Між іншим, ви теж залюблені у вітер, а тому любіть його, будь ласка, не тільки за письмовим столом. Цікаве, між іншим, явище: сучасна наша література дуже часто має до діла з вітром. Ви постерегли це? Безліч прикладів можна навести. А чому так? Га?

— Стихія вабить.

— Припустімо. Але чому саме ця стихія? Вабить? Га? Чи не здається вам, що справа тут не тільки в силі й розмаху, якими почалась була революція? То — само собою. То — вже вчорашнє. Чи не здається вам, що тепер тут діє ще інший чинник — особливий біль? Так, так! Прокинулась і мучить невситима нудьга. Розумієте? У тій стихії — збудна сила, гін, літ, удар... Розбурханий степ, неосяжні простори, невимовна, неймовірна заобрійна далечінь. Далечінь завжди по-своєму особливо мучить. А тут щойно відчула людина крила, спробувала ними змахнути — нема як, нема вже тих крил... Розумієте? Ні, не приреченість, не те, що в російського поета. «Так мельница, крилом махая, с землі не может улететь». Не безнадія, ні! Навпаки, органічне стремління вперед, пристрасне упевнене поривання і віра. Отже — нудьга, величезна нудьга за чимсь можливим, здійсненням, тільки таким далеким... Таким, як сама далечінь.

Наша розмова ніби недавно перервалась, і ми її тепер знову продовжували — така вже була звичка. Розмова точилась у надто несприятливих умовах, коли крижаним подувом забивало віддих, стискало губи, глушило, рвало слова. Але звичка тяжіла над усе, і тут ось серед завихреного майдану могла легко розкипітись найгостріша дискусія.

Ми зупинились осторонь, щоб не заважати перехожим. Ми сутулились, заслоняючись спинами від розгойданої хуртечі.

Невеликий на зріст, але жилавий, учепистий, Микола раз у раз похапцем загортав поли свого чорного давно зношеного пальта. Давно знайомий, теж чорний притертий кашкет вугласто вигорблювався на голові. Микола, бувало, тицьне його недбайливо на голову, одним помахом нацупить і забуде,

викликаючи потім жартівливі закиди товаришів. Лише якийсь час поносив він капелюха, приїхавши з закордону, та й залишив, замінив зручнішим старим кашкетом...

З-під сукняного козирка чітко проступали густі вигинисті, широко розкинуті, як орляні крила, і дуже рухливі брови. Смагляве обличчя, позначене кількома різкими характерними зморшками, тепер на холоді виглядало ще темнішим і худорлявішим. Проте воно мало дивовижну властивість зберігати якийсь невловимий відбиток молодості, ясніло повсякчас внутрішнім відрухом енергії, веселкуватої сміливості, усмішкуватої задириливості. Тільки в куточках невеликих губ іноді стигла затятість, щелепи міцно стискалися і коротке підборіддя уперто кам'яніло.

Можна було, однак, не звертати уваги на загальні риси — все заступали й за все промовляли очі. Ці великі, справді прекрасні очі, темні, як лісові озера, бездонні, як саме життя.

Змістовна втома і тиха м'яка зажурність леліли в них під час спокою. Скільки тоді вгадувалось простої природженої, глибинної мудрості, сердечної людяності, найніжнішої теплоти!

Але щойно порушувався цей спокій, — яким настороженим блиском спажкували вони, який нестримний вогонь займався, яке буяння, полуміння і гроза! Нічого не хотіли тоді вони знати, крім найчистішої чесності. Нічого не можна було приховати від їхнього занурливого проймаючого натиску. Тризовжна їхня допитливість загірбала, вивертала чужу душу і, лише дійшовши істотності, твердо відчувши правду, бодай гіркотну, але правду, — починала втихомирюватись.

А коли траплялось щось радісне чи смішне, вони переймалися таким щедрим і щирим світлом, наче ніколи не зазнавали духового болло і втоми. З них, з найзатайніших їхніх куточків, з отих золотих жаринок випромінювалась сила-силенна добренної соняшності, осяйного чудесного захвату. Тоді безпосередність нагадувала дещо первісне, цілинне, мов непорушене ще дитинство. І тоді повнота радості вихлюпувалась через вінця, а бризки її, падаючи навколо, збуджували до сміху хоч яке зашерхле, чи пожоване, чи шерстю обросле серце.

О, ці неповторні, незабутні очі Хвильового!

— Аркаша, звідки ви топаєте і куди? — спитав він, пересмикуючи за звичкою плечима і за звичкою ж, хапливо торкаючи двома пальцями кінчик свого носа, наче б муху зганяв.

— Та йду оце з редакції. Навіть з кількох редакцій. Піднярядився махнути на периферію, на села.

— На села? — сторожко, значливо перепитав він.

Авжеж. Маючи офіційне відрадження, зможу вільніше пересуватись і зазирнути до найстрашніших закутків.

— Так, так. І писати, значить, будете?

— Ну, для редакцій, звісна річ, чим-будь одпишусь, там уже видко буде. А для себе... не можу я, розумієте, пропустити цього моменту. Хочу пересвідчитись наочно, що ж саме діється на тих селах, де ж саме корінь зла, звідки справді походять причини тієї катастрофи, цієї чорної весни... ну, і які зрештою перспективи, чим може це все закінчитись.

Він ураз похмурнів, узяв мене під руку, живосилом потягнув кудись у бік.

Це була весна 1933 року, пам'ятна весна голоду. ЦК комуністичної партії, висловлюючи казенно-департаментське співчуття знедоленому народові, обвинувачував у причиннах голоду той же нарід. Увесь агітаційно-пропагандивний апарат ретельно працював, щоб довести, ніби винен у всьому селянський консерватизм. Цей-бо консерватизм не хоче сприйняти нових колективістичних засобів господарювання і породжує безоглядну руйніницьку ворохобню. Винен, мовляв, передусім куркуль. Винні свідомі шкідники, вороги народу, різні українські націоналісти, що прагнуть створити бурхливе замішання серед трудящих, викликати обурення проти советської влади і, користаючи з обурення та безладу, здійснити свої «контрреволюційні» заміри. Цей примат настирно й всебічно обґрунтовувався, обростав щодня свіжими прикладами. Старанність агентури напружувалась до краю, виявлявся на всю широчінь агітаційний сприт і хист, властивий, як відомо, большевикам.

І під навалою доказів, під впливом талановитого політичного крутіства заходила в суспільстві розгубленість, неясне

розуміння суті подій. Звичайно, багато хто за цією невтомною метушною спостерігав нервозність, за директивною галасливістю вбачав щось підозріле і переймався дедалі тривкішим сумнівом. Росло непереможне бажання щільно наблизитись до явища, доторкнутись до нього власною рукою і, зірвавши облуду захлипаної мітинговості, збагнути незаперечне.

— Цікава річ! — збуджено промовив Микола. — Цікава, їй-бо... Ви мене випередили цього разу лише на кілька хвилин. Ви — з редакції, а я до редакції... і в тій самій справі.

Не пускаючи руки, він мене вів у протилежний моєму спрямуванню бік, назад до редакції. Я механічно посувався за ним. Ніби ще раз ґрунтовно зважуючи, остаточно стверджуючи наше обопільне рішення, він підкреслено сказав:

— Так, так. Треба конче там побувати, ознайомитись на місці. А куди іменно ви намірялись їхати?

— Думаю спочатку в Лохвицький район. Заїду на цукроварню до Бичка, а звідти рушу по селах.

— Це добре, — до Бичка. У Лохвиці, між іншим, тепер працює секретарем райкому Васильківський.

— Знаю. Той, що був секретарем на ХПЗ*) і чимсь проштрафився?

— Він самий. Може нам пригодиться, бо хлопець хороший і українець.

Ми вийшли з майдану. Назустріч копичились старі квартали Харкова з примхливою плутаниною вузьких вулиць та завулків. Одразу стало затишніше, відчулось полегшення.

— Слухайте, Миколо, мені набігла непогана думка. А що, якби й ви туди поїхали?

— Е, цього разу вже я вас випередив. Учора була okazія, і я передав Бичкові цидулку, що, можливо, днями заскочу, — переможно, з веселеньким блиском в очах глянув він на мене і засміявся.

— Та невже? — зрадів я і з такою ж задиркуватістю злегка штурхнув його. — От здорово! Значить, їдемо разом!

Але криласті брови тісніше збіглись на переніссі, очі вже

* Харківський паровозобудівельний завод.

задумано зосередились, все обличчя трошки витяглось. Хвильовий спокійно, розважно сказав:

— Ні. Це, на жаль, неможливо. Я буду вам заважати.

— Ні чорта подібного! Та як ви смієте щось такого? — напався я з нарочитою різкуватістю, знаючи добре його благородну вдачу й дуже шанобливе ставлення до праці своїх товаришів. Я доводив, що на місці кожен з нас робитиме своє, один одному не заважаючи, — напевне якимось помирилось. Я підкреслював, що вдвох нам, безперечно, буде охотніше, краще, — тим паче в сьогоднішніх складних умовах. Врешті я висловив припущення, що сам я, можливо, йому заважати му, — тоді інша річ.

— Оце вже, дійсно, ні до чорта подібного, — рішуче заперечив він. — Але... але ж ви перший взяли туди відрядження.

— А ви перший Бичка сповістили. От і квит! По руках, значить — їдемо.

Я простягнув йому руку. Він пересмикнув плечима, невіразно чмихнув, засміявся. Жучки-очі розгублено бігали, бігали...

— Добре, — хитнув згодом головою. — Подумаю. Сьогодні вам подзвоню.

Я ще раз напосідливо зробив рух рукою, вимагаючи на знак попередньої згоди потиснення. І тоді між нас простяглась третя рука, довга й костява, жовта й тремтлива, як засохлий лист на галузці. Як той скрючений лист, жолобком трусилась долоня з гачкуватими скоцюрбленими на холоді пальцями. Стиха прозвучав несмілий благальний голос:

— Згляньтєся, голубчики. Не на мене — на дітей...

Просила молода ще жінка, яку горе, видко, передчасно постарило. З одягу, мови і недосвідченої поведінки зразу було знати, що це — звичайна селянка. Тут же стояло у доморобних свитках її двоє посинілих, лякливо наструнчених хлопчиків.

Таких голодуючих з'являлося в місті день у день більше. Влада розпорядилась не пускати їх до столиці, але це не допомагало. Вони однаково проходили найрізнішими способами, вони вже нестримним напливом сповняли квартали. З центральних вулиць і майданів їх брутально проганяла міліція, безсильна, кінець кінцем. Мов прокажені, вони ту-

лилися на зубічних другорядних вулицях. Їм бракувало професійного жебрацького хисту, і часто просили вони без слів, лише одним незграбним судомним жестом або відчайним кричущим поглядом. От і ця жінка стояла, не зігнувшись, стояла навіть дещо гордовито, а простягнута її рука стриміла неприродно, мов чужа. Тільки очі горіли мукою.

Хвильовий вихопив з кишені гаманця, згріб усе, що було в ньому, й віддав. Я теж віддав. Жінка здивовано вклонилась, повільно одійшла. Слідом за нею, цупко тримаючись за поли, подріботіли приголомшені містом і лихом діти.

— Вона перша має право на хліб, бо сама його робить, — сумовито зронив Хвильовий. — А вона при соціалізмі шматочок хліба просить.

Він дивився у натовп, де важко пленталась жінка, і раптом з розмаху рубнув кулаком повітря.

— Ех! — стогітно вирвалось з його грудей, але тут же опанувавши себе, він приглушено, злісно крізь зціплені зуби витиснув: — Нікого так я не люблю... як вітра вітровіння.

— Його шляхи, його боління, — продовжив я наступний рядок.

Микола знову поглянув у натовп, де зникла жінка, і, додумуючись щось своє, подав мені руку.

* * *

Ми жили на Барачному провулкові, у новому великому будинку, спеціально призначеному для письменників, що промовисто звався «Слово». Хоч помешкання тут визначались догідністю, зате примусове життя в цій «позолоченій клітці» дуже гнітило. Люди, які щодня зустрічалися в редакціях, видавництвах, клубах на безнастанних і обов'язкових нарадах, комісіях, зібраннях, конференціях, пленумах, люди, які вже давно обридли одне одному або належали до різних і часто ворожих літературних таборів, — мусили перебувати під одним дахом, наче в казармі, не почувуючи себе навіть удома достатньо вільними. Кожний крок, кожний вчинок легко контролювався першим-ліпшим сусідою, голос якого досить виразно бренив за стіною. І тому в цьому зовні імпазантному будинкові, в його просторах ясных кімнатах здебільшого хо-

дили навшпиньках, ніби по гарячому, і говорили тихо, мов на кладовищі. А коли трохи згодом того ж року почався несамовитий розгром української літератури; коли довкола будинку вдень і вночі одверто, аж зухвало застовбичили су-тулуваті енкаведистські шпики; коли державна агентура дедалі настирніше взялась учащати до цих чистеньких приміщень, грубо руйнуючи стіни, зриваючи долівки, нишпорячи за всякою нелегальщиною; коли мешканці ретельно заходилися палити й нищити свої рукописи до найдрібнішої нотатки; коли арешти пожильців нечувано зросли й звідусіль залунали скорботні ридання їхніх родин; коли невдовзі чимало квартир спорожніло, пустивши своїх хазяїв у тюремну безнадійну безодню, — цей сірий історичний будинок дістав нову назву — «крематорія», що міцно й назавжди прикипіла до нього.

Хвильовий жив на третьому поверсі «крематорія» і, пізнавши мої кроки на сходах, загодя одчинив двері, ждав уже на порозі.

На ньому був зношений, але зручний мисливський одяг: величезні болотяні чоботи, що їх ми кілька пар якось разом придбали для нашого гуртка мисливців, засмальцьована військова уніформа та геть поруділа шкіряна куртка ще часів громадянської війни. Приблизно те ж саме мав на собі я, тільки замість куртки зодягнув шинелю.

Він попросив пробачення, що не встиг допакувати свого наплечника (якусь хвилину доведеться заждати), і гостинно підморгнув у бік лискучої карафки на столі (якусь, мовляв, чарчину слід хильнути перед дорогою). Від чарки я одмовився, хоч він натискливо пропонував. Нараз, махнувши на мене рукою, мовби на людину пропащу, сприкрено одійшов, заповзявся хутчій ладнати наплечника.

Тоді з сусідньої кімнати непомітно, одним лише відрухом голови покликкала мене Юлія Уманець, його дружина. Коли я наблизився, вона обережно причинила двері, пошепки заговорила:

— Я така рада, така рада, що саме ви з ним їдете. Ах, йому знов щось почалося. Дивіться ж, стримуйте його, бережіть його...

Вболіваючи, з хрускотом заломила пальці, закліпала очима, які поїнялися сльозою. Цю худорляву, бліду, лагідну жінку підхопив колись громохкий вихор революції, колись вона лежала поруч з Миколою при одному кулеметі і, подаючи набійну стьожку, довго, героїчно одбивалась од денікінців. Та потім... потім романтичний запал упав, зайшло тяжке розчарування, свідоме «механічне» вибуття з партії. Тепер стояла вона виснажена, дуже постаріла, засмучена і шепотом із таємничою тривогою запевняла:

— Щось буде, щось трапиться, от пом'янете моє слово. Микола дивно якомось натякнув, а ви ж добре знаєте його страшну... оту його прокляту інтуїцію.

Справді, ми вже не раз мали нагоду пересвідчитись, як він умів передчувати, майже точно вгадувати. Навіть у справах сторонніх, навіть у випадках, що не мали нічого спільного з його основним життєвим спрямуванням. Не дивно, отже, що в тих напружених часах виключна Миколина інтуїція особливо загострилась. Я всіляко намагався заспокоїти Юлію Григорівну, пообіцяв їй, що в нашій подорожі все буде гаразд.

— Ой, послалась доріженька через яр, через яр... — співомовкою нагадав про себе Хвильовий і спитав загадково: — А що ви думаете, Аркадео, який той яр? Гарячий чи холодний? Га?

Тут же, не ждучи відповіді, додав іронічно:

— Ідемо, значить, вивчати новий кардинальний процес соціалістичного будівництва — голод. Ну, що ж, допоможемо, чим зможемо. Юлія, де мій трундулет? — пошукував уже за своїм перем'ятим кашкетом, вживаючи жартівливої назви, наданої товаришами. Але видко було, що це — навмисна веселкуватість, що за нею криється беручкий неспокій, пекуча досада.

Від «крематорія» шлях нам ліг повз клініки до знаменитого у всьому Союзі хмарочоса — Будинку Промисловості. Там сіли до автобуса і по якійсь чвертьгодини вже окунулись у метушню та сморід Південного вокзалу.

Здавалось, що вся Слобожанщина зрушила з місця, зчиня-

ючи велетенське переселення. Юрми людей чорним плавом затоплювали привокзальний майдан. Міліція охриплими голосами погрозово гукала на них, збивала тісними купами до стін. А вони збайдужіло, механічно, як покірливий табун, горнулись одне до одного, суцільними лавами одхитувались то в той, то в той бік.

У самому приміщенні по всіх просторах залах, коридорах, переходах і сходах купчилась їх така безліч, що ніде було ногою ступити. Жінки, чоловіки, дорослі, діти... Впереміш з вузлами, де зберігався немудрий скарб. Упереміш з натоптаним брудом, з ядучим пахом поту й прокислого одягу. Серед безнастанного гнітючого гудіння голосів, серед стражденної втоми й тривоги. І над цим загноєним людським мурашником, у сивій сутіні задушливих випарів неначе коливалась потворна химера, неначе розп'ялась неблаганна примара погібелі. Куди мандрували вони? Що ждало їх там, попереду? Вже вкупі з голодом з'явився неодмінний його супутник — черевний і плямистий тиф. Вже день при дні більше й більше падало жертв, і зокрема Харків, могутній Харків, змобілізувавши всі свої засоби для боротьби з епідемією, не міг умістити величезної кількості хворих.

Завдяки особистому знайомству з одним старим залізничником нам пощастило добути окреме купе. Ті ж численні юрби людей приступом брали потяг. Були до краю збурені. Пхалися навмання, грубо лаялись, душили одне одного, губили в шаленому вирі своїх рідних, про все забуваючи, всіх і все прокладаючи, — аби тільки потрапити до вагона, де вбачався їм єдиний порятунок. Потяг рушав переповнений, а товпища відсталих чіплялись останнім засліплено-диким похватом. Вони зривались, одкинуті байдужою потугою машин, і часто падали під вибухи зарізаного зойку. Падали, зім'яті найближчими ногами або розчавлені чавунним човганням коліс.

Трохи зблідле обличчя Хвильового з міцно затиснутими щелепами було непроникливе, застигле, як маска. Він мовчки ліг, затопив незрушимий погляд у стелю. Я розумів його. Я теж тихцем сів у кутку, і наше тяжке мовчання тривало, аж поки прийшов контролер. Штampуючи квитки, він пильно оглянув нас і, ще раз глянувши, сказав Хвильовому:

— Десь я вас зустрічав... знайома ніби людина.

— Можливо. На віку, знаєте, як на довгій ниві, — знехотя кинув Микола.

— Та й ви мені когось ніби нагадуєте, — примружився контролер у мій бік.

— Можливо. Хто при чому ходить, те й знаходить, — добродушно, хоч і двозначно озвався я, насторожений занадто широкою обізнаністю й балакучістю урядовця.

Прозорий натяк мусив би одразу паралізувати його закрадливість, якщо він справді виступав у ролі советського детектива. Але він досить простакувато й теж добродушно розповів, що вже багато років ходить отак поміж незчислених пасажирів, натрапляє іноді на одних і тих самих подорожніх, отже в загальному калейдоскопі постатей, що мигтять перед ним, хоч-не-хоч губиться притомленою пам'яттю. Провідникові вагона, який його супроводив, він зробив зауваження, що в купе брудно. По правді, як на тодішні обставини, купе не виглядало брудним, — мабуть, хотів начальник виявити свою хазяйновитість, а водночас прихильність до нас.

Невдовзі по його відході повернув провідник із віником та ганчіркою. Похмурий, зачухраний, з присадкуватим лобом і виразом сонливим, він на перший погляд справляв враження людини обмеженої і знеможеної. Він не стільки прибирав, як тупцявся та нарікав. Було тут чимало прикрих підозрілих закидів на адресу вимогливого начальства і ремствувань на власну лиху долю. Потім, не знаходячи відгуку, він скерував рясні докори на голодуючих, на їхню анархічну поведінку.

— Несознательний народ, — бідкався він клишоногим малоросійським жаргоном. — Тучою валить, трощить, як та банда — і нікаких гвоздей! Опять же, сказати, грязь розносять, заразу. Істинне слово, не народ, а якісь паразити.

— Народ тут не винен, — зауважив я.

— Воно, конешно, і то правда, — охоче, поспішно погодився провідник, присівши на краєчок лавки. — Таке сомненіє кругом почалося, така розруха, що прямо ума не прикладеш. І що воно, товаришу, буде? Чим воно, по-вашому, кончиться? Га?.. Мовчите? Видать, що й вам трудно висказатись. А я

так своїм дурним розумом поміаю, що тут не люди винні, а власть.

Його біляві коротенькі вії часто заморгали, ніби він напружено міркував і вичікував від мене потвердження. Потвердження не було. Провідник зам'явся, зітхнув. Зиркнувши на горішню лавку, де в тій же позі, мовчазно лежав Хвильовий, він трохи сум'ятно підвівся, взявся за клямку. Але не вийшов. Кортіло продовжити розмову. З останнім спритом, з хитреньким увертком знову посипались нарікання і як вислід прийшло знову до прямого звинувачення влади. Цього разу вже одверто говорилося, що влада обдурює, знущається, що партія душить...

— Е, дядю, я бачу, що ви сознательний, — лагідно переббив я його.

— Ну, конечно.

— ...сознательний контрреволюціонер, — докінчив я своє речення.

Стало тихо. Провідник завмер з розтуленим ротом. Вигляд мав стільки ж розгублений, як і кумедний. Згори нараз розкотився нестримний сміх. Микола реготав так захоотливо, що годі було і мені самому стриматись.

— Ну, і шутульники ви, бачу, єй-право, — викрутився службовець, посміхнувшись і собі. — Але такими словами шуткувати не полагається. Я з вами, так сказати, по-своєському, а ви...

— І ми по-своєському. Коли б ви були не сознательний, я вас ще переконував би, доводив би вам. Але ж ви, бачу, цілком сознательний товариш, ще й, може, партійний.

— Партійний чи непартійний, то неважно. Тільки я малограмотний, а ви, сказати, образовані. А проте ви моїшки піддержували. Факт! То хто ж із нас контрреволюціонер виходить?

— Виходить, — той... хто виходить, — встав я, шарпнув двері і вказав йому на поріг.

Провідник засмикався, збентежений новою несподіванкою.

— Позвольте... — спробував він заперечити.

— Не позволяю. Нікакіх гвоздей! — рішуче запропонував я.

Він щось хотів іще сказати, але натомість кекнув, безпорадно бликнув, пішов.

А Хвильовий сміявся. А Хвильовий стинався усім тілом.

— От протоплазма! І як вам вистачило на нього терпіння?

Що ж... вивчає поглиблені процеси соціалістичного будівництва.

Говорили потім довго й багато. Говорили про ганебну систему державної безпеки, де майже половина населення стежить за другою половиною. Говорили про російську «тюрму народів», про затхле московське нутро, що намагається тепер прикриватись червоним, а все ж рязано-тамбовським сарафаном. Про тупець, у який зайшла революція, і зміщання, збуржуазнення, патологічне переродження провідної комуністичної верстви. Про її явну неспроможність здійснити заповітні гасла соціальної справедливості й всебічного поступу, а також явну неминучість новітнього термідору. Про український нарід, затурканий, поглумлений, з частково вивихнутою душею і обдарованою, але напівзраненою, напівспантеличеною і завжди роз'єднаною інтелігенцією. Та багато дечого ще говорили (докладніше доведеться нагадати іншим разом), сперечалися, пристрасно одне одному доводили й трохи романтично мріяли під монотонне постукування коліс.

В купе стало хмарно від цигаркового диму. З головою згряченою та обважнілою вийшов я до тамбура, де крізь розбиту шибку середніх дверей текла степова прохолода. Потяг якраз зупинився перед закритим семафором, було тихо, і тоді вчувся десь поблизу протяжливий плач. Серед нічної сутіні на буферній площадці між вагонами я помітив тьмяні обриси людей. Я спитав. Плач сполохано урвався. Нашорошені по-статі не ворухнулись. А згодом знову захлипало скавуління. Я попросив не лякаться, ще раз спитав, хто ж там і чого скимлить? Несміливий чоловічий голос з дальшої відстані пояснив, що це хлопчєня вболіває за втраченим батьком. За хвилинку я вже ліз буферами на площадку, де в різних небезпечних позах учеписто сиділо чоловіка з п'ять, і поміж ними,

нацупивши ряднину на голову, скулився та скиглив хлопчик. Щойно спробував я підвести його, щоб забрати до вагона, як він брусувато одсахнувся, уперся, заплакав ще дужче. Тільки після довгих умовлянь, після настирних заохочувань з боку сусідів пощастило зрушити його з місця.

Хвильовий зустрів нас зраділо, заходився одразу годувати вихрастого кирпатенького гостя, який продовжував тулитися і позирав сторожко, набурмосено, мов те вовчєня. Але Микола зумів так вдало підгорнутися до нього, виявив стільки ніжності й теплоти, що дуже швидко зогрів це маленьке і вже застигнуте в кулачок серце. Виявилось, що багько малого загубився на передостанній станції, де вони цілою родиною силкувались пропхатись до вагона. Згадавши за батька, хлопчик знову скривився, заплакав.

—Чекай, кирпоносику, зараз пошукаємо твого батька. Не тужи, знайдемо батька! — весело запевнив Микола, зірвався на ноги і, перш ніж я встиг його перепитати, вискочив за двері.

Яка ж невимовна була наша радість, коли він згодом справді привів батька! Він на ходу потягу нишпорив по всіх вагонах і врешті натрапив на людину, що своєю чергою розпачливо пошукувала за дитиною. Вкупі з батьком прийшло ще двоє старшеньких дівчаток. Сяк-так розмістилися в тісному купе. Щастям сповнений хлопчик горнувся до літнього, побитого рясними зморшками селянина, а той все гладив його нескладистою шкарубкою рукою і повільно розповідав про своє горе.

Працював, мовляв, хазяйновито, зобов'язання перед державою виконав чесно, додатковий хлібний податок одміряв старанно, новий додатковий податок ледве знатужив, зібравши останні крихти, а вони, представники влади, ще та знову ще вимагали хліба. Де ж того хліба взяти, коли сам собі ж на остюках, лушпинням давишся? В їхньому селі більша половина хат спорожніла. Хто від жолудів та макухи спух, помер, а хто пустився берега на одчай душі, жебрати подався. У нього особисто дружина померла. Лишився з трьома дітьми, хотів був примістити їх у сестри на Полтавщині, аж і сестра не сьогодні-завтра Богу душу віддасть. Тепер їде він на Поділля, де кажуть, ліпше людям ведеться. Хочє там в одному селі під

Кам'янцем пошукати на певний час ласки у свояка.

Двері розчинились. На порозі з'явився провідник.

— Посторонніх впускають зустрічається, — суворо проголосив і скомандував до наших гостей:

— Ану, братва, витрясайсь одсюдова!

Ми запротестували, пояснили, що ці люди доїдуть з нами тільки до Ромодана, і — отже, нічого здіймати галас, раз ми, хазяїни купе, не заперечуємо.

— Посторонніх впускають зустрічається, говорю вам! — зухвало повторив провідник, посилаючись на силу закону.

Хвильовий пересмикнув плечима, підтягнувся, попросив ще раз не турбувати присутніх. Він брав на себе цілковиту відповідальність за маленьке порушення залізничних правил і пропонував доплату за додаткових пасажирів. Він спробував також вплинути на службовця психологічно, покликаючись на його людяність, на властиві, мабуть, і йому особисто батьківські почуття.

— А я вам руським язиком говорю: Посторонніх впускають зустрічається! — тупо випалив службовець і заміристо шарпнув селянина: — Витрясайсь одсюдова!

Хвильового наче пружиною підкинуло. Скочивши, блискавичним похватом згріб він провідника за рамено й прошепотів надсадно в самісіньке обличчя:

— Хам! Не смій!..

Він був страшний. Бліді губи скривились, очі буяли розхристаним гнівом. Вся істота нап'ялась, готова до разючого удару. І цей удар напевне стався б, коли б провідник хоч трошки виявив опір. Ні, його до краю приголомшила сміливість і сила. Він знітився. Він пополотнів, чимраз осідав, ставав низеньким, маленьким, нахилиючи праве рамено, в якому, видно, ярився нестерпний біль.

— Геть звідси! І поки я їду, щоб тут і духу твого не було.

Провідник безшумно вислизнув. До самого Ромодана ніхто нас більше не турбував.

У Ромодані з великими труднощами добули ми для наших знайомих квитки на дальшу їхню путь. Ми поділились з ними запасом харчів і попрощали їх з гіркотним відчуттям, що наша допомога — мізерна крапелька в бурхливому морі,

хвилі якого вщерть затоплювали і цю станцію.

Перелізаючи через купи сонних тіл, продираючись крізь задушливу тісноту, вийшли зрештою вдвох на відкритий перон, щоб тут дочекатися потягу на Лохвицю. Одразу ж від перону починався голий степ, розгонисто стелився навкруги, і велика станція, обарвлена вогнями, бовваніла серед нічної степової стихії, мов зачудований самотній корабель. Перед нами лежав потужний чорнозем Полтавщини, на якому пухли голодні люди. Перед нами лежала благословенна земля, в якій таївся незліченний скарб і яку здавна підгорнув під себе загребущою лапою чужинець.

— Миколо, — натякнув я, вказуючи в далечінь, — а тут десь, мабуть... і шведські могили.

Він нічого не відповів. Він довго задумано мовчав. Потім злегка доторкнувся до мене, притишено, значливо мовив:

— Знаєте, оце якоїсь ночі знову приходив Василь. Ах, яка мука була! Стояв у кутку біля канапи і сам дуже мучився, ніяк не міг розпочати розмови...

Ще хвилинку подумавши, пересмикнувши, за звичкою, плечима, він додав:

— І ніяк не збагну я цього явища. Ви ж знаєте, я не містик і не ханжа. І не п'яний я був. І так воно якось — чи сон, чи дійсність... Чорт його зна!

* * *

Вранці ми висіли на першому за Лохвицею перестанку, де містилась нова цукроварня ім. Сталіна. Років два тому її збудували чеські спеціалісти, і визначалась вона на весь СРСР суцільною механізацією процесів виробництва. Директором тут був старий робітник-цукроварник, колишній матрос Чорноморської флотії, людина з міцнішим здоров'ям, ясным розумом і організаторським хистом, — той самий Бичок. З ним заізналися ми ще раніше, коли приїздили до Лохвиці цілою бригадою (Хвильовий, Вишня, Ірчан, Каляник, я) на літературні виступи і полагоджували одночасно справу придбання для письменницького колективу спорожнілої вілли Туган-Барановського в селі Луці.

Бичок дуже гостинно прийняв нас. Другого ж дня завітав

із Лохвиці Васильківський. Обое багато розповідали про те, що діялось у районі, наводили численні свіжі приклади. Вже були, як виявилось, одверті самочинні виступи проти влади, рішучі спроби захоплювати насінневі фонди, грабувати перше-ліпше майно. Були щораз частіші вбивства представників влади, були у відповідь жорстокі покарання і знову ж у відповідь — ще гостріший спротив, збройні групові контр-вихватки. Було чимало випадків людожерства, і начальство губилося: чи робити показові суди з розстрілами на місці, чи краще замовчувати ці факти, щоб уникнути зайвого збурення пристрастей? Були безнастанні втечі наосліп, навмання і раз у раз нові рясні трупи по дорогах. Були своєрідні прояви родинного благородства і різні способи самогубств. Було неймовірне безладдя, безнадія, відчай. Був жах.

А чи вживалося якихось заходів, щоб усьому цьому покласти край? Так. Принаймні, на папері. Шумувала щоденна злива директивних загадувань, які часто одне заперечували, створювали ще більший розгاردіаш і свідчили про нерозсудливість або розгубленість самої влади. Щоденний невідступний адміністративний натиск, яким справу лише заганялося в тупець замість вдумливо її зважити, прозирнути в корінь, знайти вихід менш болісний, еластичний та ефективний.

А чи можна було взагалі не припустити всіх цих тяжких подій? Ну звичайно. Навіть запроваджуючи колективізацію, можна було уникнути цієї руїни, цих масових жертв і величезних матеріальних втрат. Слід було тільки загодя добре урахувати обставини, пильно передбачити всю складність і трудність. Не динамітом оперувати, вулканізуючи всю Україну, а дисциплінованим чином, найсуворішою плановістю. Не хапатись безоглядно й нещадно, а братись помірковано й дбайливо.

То невже ж там, у Кремлі — такі головотеси й бездари, що не спромоглись на попередню продуманість і належне підготування? Звичайно, ні. В такому разі, очевидно, чогось вони не подумали, частково помилились? Припустимо, що так, але частково. В такому разі, може, на місцях директиви центру перекручуються? Припустимо й це, але знову ж — частково.

Поza тим і другим все одно лишається основне спрямування, генеральна лінія. І ця генеральна лінія, хоч-не-хоч, викликає серйозні сумніви. Просто віри не йметься, а проте виглядає все так, ніби чомусь спеціально треба збудити населення, хоч-не-хоч зрушити його з місця, відірвати від свого пня, геть розкошкати, розкидати, знесилити, знівечити.

Охопивши голову руками, Хвильовий напружено слухав. Іноді коротким легким покивом стверджував почуте, так наче сам про це колись уже говорив. Але дещо особливо привертало його увагу, він зацікавлено перепитував і заходив глибше у розмову. Басок його спочатку звучав помірно, речення наростали з підкресленою чіткістю, а думка тим часом розкрилювалася ширше, злітала сміливіше, сягала захватної височини. Він зривався на ноги, починав прискорено ходити, уже розмашисто жестикулював, уже чорна чуприна за кожним порухом здригалась, очі займались полум'ям пристрасті, нагнічені слова поспішали, деколи заскакуючи одне за одне, але не порушуючи ясної послідовності думки. І він, такий звично скромний та зовні непоказний, в ці хвилини одразу виростав, велично підносився понад гурт. Ні, це не була магія добірної красномовності — зовсім ні. Щось більше, істотніше було — могутність духу, що ширяв незаймано, глибинна органічна сила, що владно привертала до себе, брала в полон, проймала збудним трепетом, який назавжди лишав по собі слід. Це була виключна загадкова його властивість, його таємниця. Хвильовий натхненно хвилювався і хвилював інших.

— Товариші! — раптово затримував він крок, наче готовий був зробити стрибок із цих чотирьох тісних для нього стін. — Товариші, я знову гайну проти течії. Я ще раз скажу одну «єресь» і прошу в неї повірити. Голод — явище свідомо організоване. Голод і розруха — хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою. Зрозумійте мене, будьте на часинку «єрегиками». Колізія тільки починається. Ця сталінська п'ятирічка — тільки третій акт нашої драми. Два маємо ще попереду. Але чи вистачить на них навіть нашого залізного терпіння? Хтось напевне знайдеться відважний,

хтось перший крикне: «Годі! Завісу!».

Так, пам'ятаю, свого часу бігав він у тісній кімнатці на Лимарівській вулиці, зненацька зупинявся серед клубкувань тютюнового диму і вперше тоді проголошував сакраментальне гасло: «Геть од Москви!». Він завжди перший умів відчувати те, що хаотично починало нуртувати довкола, умів схопити суть, ясно й лаконічно синтезувати її, обертаючи в рушійний чинник, що швидко гуртував відданих однодумців. Тому саме в нього зародилась ідея створення півофіційної студії «Урбіно», що збиралась у нього ж на квартирі і була прообразом ВАПЛІТЕ. І саме він тільки міг бути натхненником і творцем славнозвісної Вільної Академії, засудженої потім владою, як організації «контрреволюційної». Він же, проникливий і невідступний, знайшов дальший вихід у виданні «Літературного Ярмарку», де під маскою співробітництва правовірних літературних писарів і гайдуків фактично продовжувалась лінія ВАПЛІТЕ. А коли і «Ярмарок» розгромлено, не хто інший, як передусім він спричинився до народження «Пролітфронту», де так само затушковано продовжували існувати традиції й засади ВАПЛІТЕ. Невдачі й труднощі ніколи його не зупиняли, — навпаки, спонукували до активнішої дії. Досить притомлений тяжким життям, він, проте, не розчаровувався. Він твердо вірив у соняшне майбутнє України, лише намагався не обдурювати себе й інших щодо сучасного її «хождіння по муках».

Так і тепер, кидаючи виклик, одночасно застерігав він, — оцей допитливий, непогамовний «м'ятежний» Микола, в якому завжди ми вбачали кришталіне, але розіп'яте жорстокою дійсністю українське сумління.

Через кілька днів, остаточно накресливши собі план, ми рушили на села. Заводська бричка поволеньки сунулась збоченим шляхом і тільки надвечір почала наблизатись до першого нашого об'єкту — Гамаліївки. Ліворуч неподалецьк відніло ще якесь село, а на ланах, прилеглих до нього, згинці бродили людські постаті, порпались у масній квітневій грязоті. Візниця пояснив, що то голодні визбирюють торішнє зерно, — хай, мовляв, погниле, гірке, аби зерно.

— Весна! Крестьянін торжествує, — з гіркою ж іронією

нагадав Хвильовий пушкінського вірша.

Цей рядок любив він часто наводити в глузливому тоні, міняючи залежно від пори року початкове слово, навіть мотив для нього дібрав характерно-московський. Але мені спали на думку зовсім інші улюблені його рядки з Горация, бо я вже помітив, що в ньому накипає гнів:

— «В годину розпачу умій себе тримати і в хвилі радості заховуй супокій»...

Микола мовчав, спустивши голову. Потім, зітхнувши, прокидаючись з гризотної задуми, додав:

— Так, так... «однаково прийдеться умирати — о, Деллію коханий мій!».

В надвечірній степовій тиші лунко чвакали копита коней, засмоктувані гливкою багнукою, і тороплено кляжкотіли, захлинались колеса. Дорога, посмугована коліями, де в слідах шин стояла вода, бралась легеньким рожевим відтінком. Заходило сонце, кипіло в розпаношеній навалі хмар, крайці яких займались і тліли, роздимлюючись на небо злотоваво-попелястою млою. Такі хвилини в природі навівають відчуття стихійних зрушень, щось близьке до кінця світу.

— А помирати, мабуть, не страшно. Як ви думаєте? — спитав Хвильовий.

— Залежить, бачте, від обставин. Я, правда, кілька разів стояв перед смертю, але... як би це вам точніше сказати?.. не встиг злякатись, бо думав тільки про життя. Вся істота була змобілізована й запаморочена тільки цим одним прагненням.

— Ну, да. Коли смерть підкрадається зненацька — інша річ. А коли ні? — і він ближче прихилився до мене: — Помирати, друже мій, все ж таки страшно. Будьмо чесні, маймо мужність признатися. Все ж таки помирати дуже страшно.

Сказавши це, чомусь засум'ятився, сіпнув, за звичкою, плечима, торкнув пучками носа, мовби муху зганяв. Видко, був незадоволений на самого себе. І, щоб переіменити тему розмови, вернув до староримських поетів, перекладених Зеровим. Піднесено вихваляв Зерова, далі звів мову до епохи Відродження, перехопився згодом до «азіятського ренесансу», гостро критикуючи сучасність.

— От вам і діалектика! Азіятський ренесанс обертається на своє рішуче заперечення. Яка моторозна реакція, депресія, яка глуха яма! Ми фактично — в модернізованій тюрмі. І література наша корчиться в казематі, задихається від всеросійської «параші». А за дверима невсипущо вартують, пильно позирають в «очко», грубо погейкують вкупі з різними Смердяковими та Свідригайловими свої ж ріднесенські хахли, оті різні Яковенки, Пилипенки, Микитенки, Кириленки, енки, енки... браття Каїни, наймані вбивці! Але доля їхня найгірша. От побачите. Крім ганьби, где їх неминуча загибель. Їх використовують, скільки треба, і потім, як негодящий баласт, викинуть за борт, конче знищать. От побачите.

Гамаліївська сільрада була вже телефоном попереджена про наш приїзд. Нам дали окрему кімнату в просторій хаті селянина-садівника. Хазяїн по першому ж слові накинувся на нас із жадібними запитаннями про Харків, про заходи уряду супроти голоду. Цей літній досвідчений і заповзятливий чолов'яга зумів якось заціліти з родиною, навіть коровчину зберіг. Тож і ночував у хліві, добре озброєний і міцно забарикадований, готовий до боротьби на життя і смерть, мов той давній степовик на відрубному хуторі. З його власної розповіді стало ясно, що вже три чверті села нема. А коли ми пізнього вечора вийшли у двір, вразила нас цілковита темрява і надзвичайна тиша. Давно зужито останню краплю гасу, давно з'їдено всіх кішок і собак. Не село бовваніло перед нами, а німотне гробовище, де частково ще затримались живі мерці.

Другого дня бачили ми, як ці тіні людей, що хиталися од вітру (переважно жінки), працювали в полі. Вони орали й сіяли, використовуючи здебільшого корів, таких же висохлих, нужденних, як і хазяї. Вони самі впрягались, заступаючи худобу, одбуваючи незаслужену каторгу, — і в цьому був неспівомий, але кричущий протест. Рештками зусиль мужньо хапались вони за життя, — і в цьому був своєрідний героїзм, дивовижна українська життєздатність.

Ми ходили по хатах, допитувались, додивлялись. Ми чули,

як людина благала в людини зернятко, одне лише зернятко, щоб закропитися, і, не діставши його, злісно, аж погрозливо, зверталась до неба:

— Господи, за що Ти борешся зі мною?

І ми бачили, як він і вона свідомо повагом лягали поруч на полу або на печі, з понурим викликом заплющували очі, ждучи кінця.

Потім довгими самотніми вечорами ми ділилися з Миколю нашими спостереженнями й думками, що раз у раз виходили далеко за межі дня. Але двома-трьома словами це не скажеш. Доведеться колись окремо розповісти про ті незабутні вечори в Гамаліївці.

Я несподівано захворів. Перші кілька днів кріпився, помовчував, однак хвороба силоміць валила мене і врешті зовсім повалила. Хвильовий заметушився, почав телефонувати до цукроварні й до Лохвиці, вимагаючи швидкої допомоги. На жаль, дороги занадто розкисли й попсувались, підїхати до нашого села, відмежованого, як острів, було нелегко. Але через півтори доби ледве притяглось із цукроварні вантажне авто і лікар, що приїхав ним, одразу виявив у мене плямистий тиф. Десь на вокзалах, у стисковій й брудній закралась ця серйозна загроза. Але я постарався сприйняти її спокійно, — принаймні, знав уже, що саме зі мною діється і що діяти треба. Та зовсім інакше поставився Микола. На взір він теж намагався бути спокійним, проте цього разу не щастило йому довершити витримку, так наче захворів він, а не я. Він поспішно шепотівся з лікарем у кухні, сновигав безладно по кімнаті, присідав обережненько на моє ліжко, поправляв без потреби постіль, доторкався до мене лагідно з виразом ніби провинним і водночас дуже співчутливим. Сильна людина і материнська ласкавість — це поєднувалось незвично, звучало трепетно, діймало зворушливо.

— Нічого, Миколо. Я виживу, — сказав я просто.

— От і правильно! — обняв він мене, злегка стиснув.

Була думка виїхати зранку, але він закомандував рушати негайно, дарма що заходила ніч і пускався дощ. Немає ради, раз він так хотів, тим більше, що тут уже подав переконливі

докази. На мене зодягли кожуха, посадовили до кабіни, і дальша путь, сповнена різних перешкод та пригод, полишилась мені, як довга хвороблива маячня. Опритомнів я на кілька хвилин у якійсь білосніжній кімнаті, де сяяла електрика і на скляних поличках сліпучо виблискували хірургічні інструменти. Потім, випивши ліки, знову потонув у туманному хаосі. А потім, вернувши з далекої далечини, ясно зрозумів, що за вікнами вже тече сірий ранок і я самотньо лежу в перев'язній палаті завідської лікарні.

Ще не встиг я зібрати як слід своїх думок, коли це скрадливо прочинилися двері і навшпиньках увійшли Хвильовий, Бичок, лікар, санітарка. Лікарський огляд скінчився висновком, що стан мій досить задовільний. Вирішили сьогодні ж перевезти мене до лохвицької лікарні, де умови під кожним поглядом були кращі.

Всі незабаром зникли, крім Хвильового. Він щільніше зачинив двері, наблизився до ліжка. Він був чисто поголений, але блідий — цілу ніч не спав. З непохапливих закінчених рухів, із добре вже знаного скупченого виразу було видно, що вчорашнє сум'яття геть одлетіло, що він остаточно опанував себе, підтягнувся, став над ситуацією. Він поклав мені руку на чоло й спитав:

— Як чуетесь? Лікар лікарем, але як ви самі, по правді кажучи, себе почуваете?

— Погано. Морально погано. Бо коли б не я... коли б я не підбив вас на цю спільну подорож, не мали б ви тепер клопоту й працювали б собі...

— Не смійте, — гукнув він, насупившись, і затулив мені рота. — Не смійте, якщо ви справді друг.

І він докірливо похитав головою, суворо по-батьківському погрозив мені пальцем. Не питаючи, діловито оглянув мій одяг, вийняв портфельку з документами та грішми. Документи акуратно склав, зробив окремо їхній список. Гроші точно порахував і додав пачку своїх власних.

— Та що ви? — спробував я заперечити.

— Все в порядку, — владно перебив він і звелів мовчати.

— Оцей список і рахунок лишаю при вас отут у кишені. А

портфельку передаю лікареві під його відповідальність. Так надійніше, не обікрадуть. Сам я через годину їду до Харкова і негайно організую справу, щоб вас перевезли до харківської лікарні... звичайно, якщо дозволить ваш стан.

— Слушайте, Миколо, — попросив я підійти ближче. — Тиф, як відомо, річ досить вередлива, лукава. Отже, на всяк випадок, коли б сталася зі мною неприємність... — і я коротко висловив свої побажання, що слід було б зробити з моїми творами, де і як мене поховати.

— Злякався, значить? Ех, ти!.. А ще запевняв: не страшно.

Він примружився з такою убивчою іронією, що я мимоволі знітився, відчув себе ніяково. Найбільше вразило мене оце «ти», бо з приятелями своїми (навіть з найбільшим другом Мишком Яловим) він завжди був тільки на «ви».

— Значить, так... запам'ятаємо, значить.. Але тепер слухайте ви, Аркашо: яке ви маєте право помирати? Га? Хто вам на це дозволив? Ні, я цілком серйозно кажу. Хіба ми вам дозволили? Нічого подібного! Отже, примиріться й готуйтеся далі жити. Померти, друже, це — найпростіша, найлегша справа. Це кожний може. А от жити наперекір всьому — це вже щось інше. Жити й боротись — це вже чогось варте. А ще в наших умовах жити й боротись — о! це, запевняю вас, якоюсь мірою заслуга.

Він пересмикнув плечима, почав ходити по кімнаті, чимраз енергійніше жестикулюючи, переймаючись завзяттям, що позначалось передусім в очах, у великих, багатомовних, площенистих очах.

— Правда, — зупинився він на хвилинку застережливо, — бувають випадки, хоч і досить рідкі, коли смерть заслуговує на виправдання. Це — коли всім і тобі самому цілком ясно, що актом смерті можеш зробити для свого народу щось більше, ніж присутністю в житті. Такі випадки, повторюю, можуть бути, але тільки окремі випадки. І смерть твоя — не смерть звичайного обивателя, якогось там міщанина, — повинна бути конче цілеспрямована. Розумієте? Ми не залежимо від себе. Якщо ми справді ідейні, чесні, віддані справі люди, то ми не маємо права вільно розпорядитися навіть нашою смертю. Все залежить від того, що нам скаже, що прирече

великий обов'язок. І якраз ми, а також всі ті, що з нами, мусимо жити. Жити й діло робити. Сьогодні зокрема обставини склались так, що треба перш за все зберегти себе фізично. От найголовніше завдання. І я прошу вас, я наказую вам це завдання виконати. Чуєте? Конче жити. За всяку ціну жити. Нічим не погребувати, аби жити! Лихо звідусіль повело на нас сильний наступ, а ми, звичайно, маємо поставити найсильніший спротив. Хто кого? І хоч в даному разі ви залежите від небезпечної хвороби, але багато важить, чи вірите ви в перемогу над нею. Невже не вірите? Та коли б навіть ви не вірили, то я вам скажу: ви переможете. Я вас запевняю: ви будете жити. Чуєте? Ви мусите жити!

Слова йшли на мене, як невідступна сила. Слова відчутно лягали на серце.

Я їх сприймав із задоволенням, дедалі більше упокорюваний значливим змістом, якимсь гіпнотизуючим впливом.

Я вже не сумнівався, що ця хвороба — тільки тяжка пригода на моєму шляху і що я, хоч би там що, а не помру.

— А ще ви мусите жити тому, — загадково, змовно нахилився наді мною Микола, — що не все між нами сказано. Є одна дуже важлива річ. Є одна таємниця. Пізнавши її, пізнаєте особливо глибоко суть і доцільність вашого існування. Я тільки, на жаль, не можу зараз її одкрити. Не можу — цілком природно. А видужаєте — скажу.

Це було наприкінці квітня. Через два тижні він застрелився.

Моршин, квітень 1943 р.

**ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ
СТАТТІ ПРО
А. ЛЮБЧЕНКА**

ПОЕТ ЮНОСТІ І СИЛИ

(Аркадій Любченко. 7. III. 1899 – 25. II. 1945)

Глухої осені 1943 року у Львові, в передпокої комендатури Гестапо, де пересиджували свої перші хвилини свіжосхоплені жертви, сиділа пані Онуферкова, керівничка й вихователька одного з львівських дитячих будинків. Її «викликали» на переслухання в справі давньої товаришки, яку агентура Гестапо ловить, хоч і безуспішно, починаючи від Харкова, Дніпропетровського й Києва, і яка, за найсвіжішими агентурними даними, тепер виринула у Львові, а про її місцеперебування і діяльність нібито знає пані Онуферкова.

Пані Онуферкова в деталях розуміє, що це все значить. Вона намагається зовні бути абсолютно спокійною. Вона свідомо того, що, можливо, оце сьогодні востаннє проходить такими милими, хоч місцями вузькими і дрантивими вулицями цього рідного їй міста. Що, може, їй не вдасться після «переслухання» вже вийти на світ Божий. Але вона спокійна. Вона твердо готова на все. *Вона знає, що вона нічого не знає.* Це була українська жінка.

Раптом відчиняються двері і вводять закуту в залізні наручники людину. Років 45, вища від середньої на зріст, кремезна, елегантно одягнена. Постава горда, погляд видається спокійний, зневажливий. Обличчя, колись, видно, гарне й випещене, тепер укрите зморшками, де-не-де прищиками і якоюсь сіруватою осугою, що нагадує про недавню тяжку хворобу.

У комендатурі зчинився рух. В'язень, очевидно, важливий. Вийшов якийсь старший, глянув уважно і запитав:

— Як ваше прізвище?

— Аркадій Любченко, — спокійним тоном відповідає людина в наручниках.

— Який ваш фах?

— Письменник.

— Від несподіванки, — каже пані Онуферкова, — мене пройняв нервовий струс. Я вхопилася руками за лавку і вп'яла свій погляд у людину, що назвала себе Любченком. Боже, невже це він? Я стільки чула про нього, читала його, і раптом така зустріч. Тут! Власне, мене не здивувало те, що він тут, — мене вразила несподіванка.

Хвилина мовчання. Гестапівець пильно глянув на Любченка, і кров ударила йому в лице. Враз весь найжачився, зробив крок уперед, і з розмаху, з усієї сили, *вдарив письменника кулаком в обличчя*. І при цьому заверещав люто якусь лайку. Любченко від несподіваного удару заточився, заковані руки рвонулись, залізо дзвякнуло... і, будучи безсилим боронитися, став, випростався, підвів голову і з такою ненавистю глянув на свого ката, що той не наважився більше вдарити, а тільки гаркнув ще одну лайку й наказав його, Любченка, негайно відвести до горезвісної тюрми на вулиці Лонцького.

— Я ніколи не забуду цього, — згадувала пані Онуферкова. — Не забуду ні цієї першої і, можливо, останньої зустрічі з нашим письменником, у цих трагічних для мене умовах, не забуду ні його погляду, повного презирства й ненависті, ні його твердого й рішучого голосу, ні тієї синьо-чорної від закипелої крові плями, що лягла на його праве око й вилицю після удару, ні тієї крові, яка юшила з нього і яку він не міг навіть витерти хустинкою, бо мав заковані назад руки. Я не забуду цього ще й тому, що все, що я бачила в ту хвилину, дало мені багато сили, витривалості і, що найголовніше, віри в себе і в наших людей. *Такі не зраджуть. Такі не відступлять. Такі у ворога просять нічого не будуть. Вони до кінця, до останнього скону будуть тверді, як криця, непохитні і чесні.*

Таке враження винесла з цієї випадкової зустрічі пані Онуферкова, свідок, на щастя для історії, такого трагічного епізоду з життя нашого письменника. Це вона запам'ятала й переказала нам. Переказала, щоб ми так само ніколи цього не забули. І ми ніколи не забудемо, що одного з найкращих письменників наших останнього двадцятиліття, єдиного, що залишився ще був серед нас із славної когорти «м'ятежних

геніїв» доби українського Sturm und Drang, 20-их років, сучасника, однодумця і друга М. Хвильового — *замучили гестапівські посіпаки*. То не важить, що вони йому не пустили кулю в потилицю десь там на Лонцького, а викинули за браму, бо вже знали, що він умре, як не тут, за брамою тюрми, то десь трохи далі. Воно так і сталося. Але як це сталося, я дозволю собі заглянути дещо в минуле.

* * *

Знесилений тяжкою хворобою шлунку, голодом, що його принесли нові «визволителі», А. Любченко десь на початку 1942 року дуже підупав на здоров'ї. Він був свідомий того, що злочинно було б йому, саме тоді, коли український народ кривавиться у важкій і нерівній боротьбі з новим завойовником, десь сидіти осторонь. Але й зробити щось в обставинах прифронтового Харкова і при такому стані здоров'я неможливо було. Деякі наші громадські чинники роблять усе можливе, щоб вихопити А. Любченка з Харкова і перевезти до Києва. З великими труднощами це, нарешті, вдалося.

Та Київ не був тоді ані місцем спокою для хворого письменника, ані місцем більш-менш законспірованої громадської праці. Тут Гестапо лютувало ще в більшій мірі, аніж у містах, близьких до фронту. Тут ще не засохла була кров замучених у Гестапо Олени Теліги, сина Срібної Землі Івана Ірлявського, молодого драматурга, що пережив страхіття советських тюрем і каторг, Костя Гупала, публіциста і громадського діяча Івана Рогача, професора Багазія та багатьох інших відомих і невідомих діячів. Щойно помер від голоду і переслідування гестапівською агентурою старий письменник, сучасник І. Франка, М. Коцюбинського та інших — Юрій Будяк, який тільки-но повернувся з советського невільницького табору (Воркутпечлаг), де вистраждав повних 8 років; змушені були до негайної втечі або нелегального життя Докія Гуменна, Галина Лащенко і славної пам'яті О. Ольжич, якого їм таки вдалося впіймати і замучити пізніше. Отже, кажу, коли Любченко приїхав саме в цей «гарячий час» до Києва, його відразу було обставлено агентурною стежею та наглядом. Аркадій Панасович побачив, що далі його пере-

бування в Києві є загрозове. Але стан здоров'я йому погіршав, і він змушений був лягти в університетську хірургічну клініку, під догляд знаного проф. Крамаренка. До речі, в тій клініці лежав і помер М. Коцюбинський. У зв'язку з цим Аркадій Панасович, жартуючи, сказав: «Дуже милі тут люди, але не подобається мені ця клініка, бо тут письменники вмирають». Отже, лежачи в цій клініці, коли Є. Фоміна заарештували, він з тривогою казав: «Це вони почали з Фоміна, бо він молодий і здоровий. На мене чекають, поки я видужаю трохи». Стало ясно, що йому треба виїхати десь чи на Волинь, чи до Галичини. Як тільки він трохи поздоровішав, то зробив був спробу одержати офіційний дозвіл на виїзд, але відразу дістав рішучу заборону. Тоді було вжито відповідних заходів українським організованим громадянством, і Аркадій Любченко виїхав нелегально спочатку до Рівного, а згодом до Львова. Звідти він писав мені 29. 3. 1943 року:

«Мені надзвичайно пощастило: після ґрунтовних досліджувань у львівській клініці лікарі прийшли до висновку, що я можу і мушу обійтися без операції. Стан хвороби такий, що треба обмежитись на спеціальному лікуванні упорскування новітніх закордонних препаратів, треба назавжди покинути палити й негайно перевести лікування на курорті в Моршині, після чого буду цілком здоровий. Через два дні виїзду до Моршина, вже маю туди путівку на місяць. Буду там лікуватись і працювати. Львів прийняв мене дуже добре і всіляко мені сприяє. Отже, як бачиш, щастить».

Через деякий час, після лікування в Моршині, Любченко справді дуже поправився. Про це він свідчить у листі до мене від 12. 5. 1943:

«А сам Моршин лежить у лісовій долині на мочарах, де є лікувальне соляне болото і джерела лікувальної страшенно гіркої та солоної води. Оцю воду я п'ю вранці і ввечері з додатковими ще ліками, — п'ю і мучусь, ніяк до неї звикнути не можу. А болотом отим, нагрітим до нестриму, щодня обкладають мені живота на півгодини. А в ропі отій я через день купаюсь. Дуже все це заморочливо і неприємно, однак терплю, бо бачу добрі наслідки, жодних

ознак моєї хвороби вже нема. Взагалі я значно поздоровішав, посвіжішав, аж віри не йму, чи це я, чи не я».

І справді, хто бачив його на початку осені 1943 року і знав його стан рік-два тому, той таки був дуже мило вражений, що цей колись неабияк активний, фізично міцний, непоправний оптиміст, «аристократ», як його жартома називали друзі, знову набирає колишньої сили й вигляду. Вірилося, що саме тепер, видужавши, він зможе багато й багато ще зробити. Бо за його плечима, в його душі — ціла велика історія, великі прагнення, великі жадання і велике «вірую» гвалтовно на початку 30-их років припиненого громадсько-політичного та мистецького руху новітнього українства. Він сам на це сподівався і горів творчо. Писав роман з часів нашої національно-визвольної революції 17—21 років «Вірую», новелу «Несправедливий хрест» (до речі, цих речей чомусь нема серед архіву) та книжку про М. Хвильового «Його таємниця». Мав великі плани і сподівання.

«У всякому разі, — звірявся він мені, — якщо здоров'я не підкачає знову, всі сили віддам, щоб надолужити те, чого не міг зробити під більшовиками. Адже у нас із тобою нема нічого більшого і святішого, як УКРАЇНА, тож будьмо достойними її синами і оборонцями».

Він таким був, так розумів своє призначення письменника, бо інакшим бути не міг. Це знали добре всі вороги народу нашого. Тому, коли побачили, що сили і здоров'я до нього повернулись, що він знову включається активно в українське національне життя, тоді, одного сірого жовтневого дня, підїхали автом озброєні гітлерівські людолови, несподівано обскочили мешкання, закували в залізні наручники і повезли письменника на Лонцького. Як його там зустріли, ми вже знаємо зі спогадів пані Онуферкової, а як з ним поводитися далі, протягом кількох місяців перебування його в тюрмі Гестапо, про це добре знають ті в'язні, які пережили страхіття гітлерівських тюрем. Сам же Любченко в деталях ніколи, принаймні мені, про це не розповідав.

Коли після кількох місяців гестапівських тортур його, що систематично вже непритомнів, нічого не їв, блював кров'ю, гестапівці «за непотрібністю» викинули поза браму тюрми,

то він ледве дійшов до мешкання знайомих. Був в такому стані, що його негайно відправили до лікарні. І це трохи його підтримало. Він почув себе краще. З'явилася сподіванка і віра в справжнє воскресіння. Це звело його на ноги і дало змогу в ті трагічні дні, коли ми всі покидали межі своєї рідної землі, теж переїхати за кордон.

Але Аркадій Любченко цього разу покидав рідну землю назавжди. Покидав, щоб пройти свій останній хресний шлях по руїнах Європи і перед самим безславним кінцем гестапівської держави десь у маленькому Бад-Кіссінгені вмерти.

* * *

Тієї втрати, якої зазнала українська література зі смертю Аркадія Любченка, ми, його сучасники, ще не усвідомлюємо собі. Та й ледве чи скоро усвідомимо це в усій повноті і силі.

Діяльність і творчість Аркадія Любченка нерозривно пов'язана з тим багатогранним політичним і мистецьким процесом, що після втрати нашої незалежної держави розгортався від 1921 року в межах УРСР.

Ми можемо по-різному ставитися й оцінювати і цю добу і тих людей, що були активними співтворцями її. Можемо висловлювати свої міркування, свої узагальнення, свої висновки. Але повинні робити це, зважаючи на ті конкретні історичні умови, в яких жив, страждав і боровся наш народ. Нам треба не плакати чи сміятися, а *розуміти*. І коли зрозуміємо, то прийдемо до простої істини, що історію нашу ми приймаємо і вивчаємо не такою, якою б нам хотілося, щоб вона була, а такою, якою вона є. І коли ми таким оком, з такого погляду подивимося на цю добу, на тих наших діячів, що в цих нових умовах робили все, щоб знайти вихід, знайти нові шляхи культурно-національного розвитку, знайти нові методи, нові форми боротьби, життя і творчості українського національного духу, то ми, будучи чесними з собою, не можемо не шанувати цих людей. Не можемо не шанувати їх навіть тоді, коли вони помилялися. Але коли ці люди все це робили щиро, з переконань, в інтересі українського народу і коли вони згодом, побачивши несподівані наслідки цієї своєї праці, доходили до усвідомлення своєї помилки і мужньо шукали інших

шляхів, ризикуючи всім, навіть власним життям і спокоєм, то хіба ці люди не варті пошани? Ми ненавидимо і вічно будемо ненавидіти тільки того тупоголового раба, «донощика і стукача», «презренного малороса», який робив своє каїнове діло страху ради юдейського, який сподівався і вічно буде сподіватися своєю гнучкохребетністю заслужити якусь теплу місцинку, теплу посаду, чин, відповідний приділ чи смачний шматок із державного пирога свого пана. Але не про цих людей мова. Аркадія Любченка не можна зрозуміти, коли не розглядати його творчості на тлі саме цієї доби, в цих умовах і в зв'язку з літературним процесом 20-их років. Він надто органічно пов'язаний з усім цим процесом і життям.

Любченко належав до тієї української національно-свідомої молоді, яка, віддавши все, що могла, в добу великої боротьби українського народу за свою державну незалежність, після 1921 року, не пішовши на еміграцію, опинилася в стані бездоріжжя та безперспективності. Треба було або ставати малюсінкою, малюсінкою людиною: рахівником кооператив, вчителем у глухому селі чи якимось дрібненьким урядовцем третьорядної установи й сидіти тихо, або, зорієнтувавшись в обставинах, використати поле дії, піти в народ, увімкнутись у шерехи як передовий і свідомий авангард його і в усіх ділянках *творити українську духовість* як засновок політичної та економічної єдності, ergo — українську державу. Яку? Однаково: жовто-блакитну, білу, червону, аби — українську, аби незалежну, аби народ наш перестав бути рабом, аби реалізувати соціально-національні гасла справедливості Великої революції 1917 року.

Епіграма провідника української партії есерів-боротьбистів поета Василя Еллана-Блакитного, писана жартом російською мовою: «Мы сольемся, *разольемся* и зальем большевиков» — звучала як заклик, як програма дій, словом, імпонувала.

І пішли тисячі української свідомої інтелігенції, талановитої молоді на творчу працю в усі ділянки народного життя. Бо твердо вірили: «зальем большевиков». То були роки, коли все органічне, творче, той *непоборний дух нації*, про який так блискуче писав світлої пам'яті Юрій Липа в своєму «При-

значенні України», стихійно підносило голову і владно заявляло, кажучи словами нашого сучасника Івана Багряного:

Ми є. Були. І будем ми!

Й Вітчизна наша з нами!

Нехай ідуть до чорта всі

З розпукою й сльозами!

Це був нестримний вимарш української людини. І в першій колоні цього бойового вимаршу йшов Аркадій Любченко.

У ці роки, починаючи з 1922 і далі, ми бачимо його активним членом спілки письменників «Гарт», співтворцем нового, європейської форми, театру, що його вів неповторний Лесь Курбас, чільним організатором і редактором Українського видавництва, ініціатором та членом проводу новоутвореної літературно-мистецької організації ВАПЛІТЕ (1925—27), згодом так само «Літературного ярмарку» (1929), а ще пізніше — Пролітфронту (1930) і нарешті — керівником, радником і виховником різних робітничих і студентських студій і гуртків, що дали нам чимало справжніх талантів з надр народу нашого. Згадати хоча б Івана Калянника, оригінального, глибоко обдарованого поета, робітника виробні ХПЗ, що обіцяв вирости в неабиякої сили мистця, але трагічно загинув у НКВД, не встигнувши виявити всіх своїх творчих можливостей.

І поруч з цією своєю громадською й організаторською працею Аркадій Любченко писав. Не писав, а різьбив і гаптував свої майстерні новели. 1924 року, поминувши перші його юнацькі вірші та нариси у «Сквирському віснику» за 1918 рік, уперше з'являються оповідання та новели Аркадія Любченка в тогочасній періодичній пресі. Людське, глибоко-гуманне оповідання «Зяма», сільська молодь в її побуті і прагненні, її шукання великих доріг до справжнього творчого життя в оповіданні «Дні юності», степова легенда «Гайдар», нав'яна віками давніми, про невільника Гайдара, що прагнув волі, боровся за волю і вмер за неї, оповідання справді проспіване, в якому автор показав просто незвичайні мовні скарби; оповідання про тихі закутки новітнього радянського міщанства, про людей, тих українців, які «буремну путь» поміняли на «тихий хутір», тобто на моральну смерть; психологічний шкіц з історії польсько-української і польсько-радянської війни — «Опові-

дання про втечу». І ще кілька інших оповідань цього часу... Але вже і цього було досить, щоб 1926 року найвибагливіший і найавторитетніший цінувач мистецької прози М. Хвильовий писав про Любченка:

«Це, мабуть, єдиний у нас художник, що його можна назвати новелістом. Це вибагливий, вишуканий мініатюрист, що, очевидно, буде продовжувати Коцюбинського в його європейських імпресіоністичних новелах*».

А проф. О. Білецький, з властивою йому точністю, писав: «Цей поет юності не по-юначому суворий до своєї форми, до свого стилю й композиції: він взагалі скупий на слова й лише зрідка показує, які скарби слова встиг надбати, і починає кидати їх із щедрот». А коли пізніше з'явилися його «Via dolorosa», уривки з роману «Незнані гості», повісті «Образ», «Вона» і, нарешті, «Вертеп», то своєрідне і йому тільки притаманне місце в українській літературі загалом для Аркадія Любченка було забезпечене. І слушно один із критиків наших днів говорить про Любченка як про «майстра різьбленої форми, що зумів піднести багатющу... українську літературну мову до довершеності і блиску французької мови Флобера (з яким взагалі мав дещо спільне, як майстер)» (Г. Шевчук, «Безіменна могила»).

Одна характеристична деталь: всю творчість Аркадія Любченка пронизує один панівний настрій — надзвичайний життєвий оптимізм і активізм. І це саме в ті роки, коли, здавалось би, найменше було підстав у довоколишній дійсності для оптимізму.

А може, Любченко не бачив реальної дійсності? Може, на все він дивився крізь рожеві окуляри? Може, не ясно було йому, що оте «зальем большевиков» не вийшло? Що, замість вимріяної Великої України, запанувала, як казав М. Хвильовий, «світова сволоч, що пролізла в свята святих», що «революція зайшла в раковину з калом», що, замість обіцяної справедливості і добробуту, «навкруги нас люди живуть у неможливих злиднях, у таких злиднях, що аж ридати хочеться», як погрозово кричав Дмитрій Карамазов із «Вальд-

* «Соціологічний еквівалент трьох критичних оглядів». «ВАПЛІТЕ», ч. 1, 1927.

шнепів»? Може, Любченкові далекий був той настрій, що прийшов був на зміну першим оптимістичним пробоевим поезіям колишнього козака військ УНР Володимира Сосюри, той страшний крик душі поета, який побачив, що з його вимріяної «Червінкової України» нічого не вийшло:

Хто розуміє цей жах, коли думка така одинока?

Моє серце — Благбаз в часи військового комунізму.

Коли далі були такі пахучі, такі червоні...

А тепер всі в крові і душа і долоні, —

І пропадають мої вогні за муром...

Ні. Все це було ясно для Аркадія Любченка. Все це він глибоко розумів. Реальне життя він розумів і бачив в усій його наготі, настрої розпачу, відчуття національної і соціальної задухи в умовах підрадянської дійсності йому було більше ніж близьке. Цьому безсмертний доказ — його повість «Вертеп». І все-таки основний тонус всієї творчості його на всіх етапах — *оптимізм*. У чому ж справа? Де причина цього оптимізму та активізму Любченкового?

* * *

Славна когорта «м'ятежних геніїв» 20-их років на чолі з Миколою Хвильовим, піднісши відважно меча проти світовці сволочі, що залізла в «святая святих», проти «непереможеного хама», що з кожним роком все більше і більше стверджував свою диктатуру, як гарт своєї мистецької зброї, як вияв пробоевої духовості новітнього українства викинули гасло нового стилю в мистецтві — стилю *активного романтизму*.

Активний романтизм не зв'язує митця жодною мертвою догмою — ні щодо форми, ні щодо теми, ні щодо жанру. Активні романтики розуміли, що єдність їхнього стилю, як вияв світовідчування новітнього українства, визначається не тією чи тією формою, темою чи жанром, а вищими і загальнішими законами, що впливають із тих виняткових умов буття і свідомості української нації, які формують її силу та визначають місце і роль на найближче майбутнє.

Активний романтизм мав бути (кажу — «мав бути»), бо майже всіх його адептів або морально, або фізично знищено

на початку 30-их років і тим на деякий час гвалтовно припинено його величаву духовну експансію), отже, мав бути спадкоємцем всіх стильових мистецьких надбань минулого в філософсько-мистецькому синтезі і новій якості. Тому активні романтики так плекали «глибину думки, поєднану з витонченим словом, каламбур з оригінальністю, сльозину із теплою пародією, велику та глибоку радість із тією журбою, що прикрашає чоло мислителя» (з передової «Літературного ярмарку», ч. 9, 1929).

Кого б ми не взяли з цієї групи: М. Хвильового, Ю. Яновського, І. Сенченка, М. Куліша, Т. Осьмачку, Б. Антоненка-Давидовича, І. Багряного, Г. Косинку, М. Івченка, О. Вишню, Л. Курбаса у театрі, В. Меллера та А. Петрицького у малярстві або навіть по сей бік суших У. Самчука, Є. Маланюка, О. Телігу, О. Лятуринську, Ю. Клена, С. Гординського, — то в них усіх побачите, що саме цей генеральний тонус, тонус *активного сприймання життя* і активного ставлення до нього проймає всю їхню творчу істоту, навіть коли поет розірваний рефлексіями, гірким сарказмом чи всеспалимою ненавистю.

Аркадій Любченко посідає одне з перших місць серед цих письменників. Він ніколи не розколювався, він ніколи не зраджував, він ніколи не шукав якихось нових орієнтацій та мистецьких постулатів. Він був чи не найпоследовніший із активних романтиків. І творчістю, і світовідчуванням. І таким залишився до кінця днів своїх.

За блиском думки і слова, за сумішшю оригінального каламбуру з сльозиною, пародією, радості з журбою у Аркадія Любченка завжди стояв той активний оптимістичний світогляд, який ніколи не покидав його. Його не роз'їдала надмірна рефлексія, як В. Сосюру чи інколи й М. Хвильового, він не був надміру ліричний, як деякі його сучасники (хоч інколи й не цурався ліризму), він не був протокольно сухим, як інколи О. Досвітній чи Г. Епik. Великий оптимізм був притаманний і М. Хвильовому. Але оптимізм М. Хвильового завжди був поєднаний чи, вірніше, нейтралізувався страшними сумнівами, чорними фарбами, всероз'їдаючим сарказмом та рефлексіями. Аркадій Любченко не знає такого всебічного

вияву душі. Він у цьому був моністичніший, отже, звичайно, вужчий.

Мені його оптимізм видається виявом глибокого спокою філософа, що спостерігає світ, розуміє і глибинно бачить його перспективу. Тому він не переймається трагізмом там, де його сучасники бачили саме непереможний трагізм і розпач. Це, ширше, спонтанний вияв переможного духу української нації, що, незважаючи на всі страшні катаклізми і поразки, які є явищем минулим і тимчасовим, виразно бачить у прийдешньому велике і ніким непоборне призначення та історичну місію свою. «Багато ще в нас соковитої цілини й багато-багато весен попереду». Ось головний настрій Любченка.

Десь 1922-23 років, коли так вірилося, що хоча й на руїнах нашої демократичної незалежної держави, але ціною спільних зусиль ми зуміємо відсунути окупантів, знешкодити їхній вплив і таки створити справжню народну, хай комуністичну, але українську державу; коли сотні тисяч покликаної революцією до життя і творчості української молоді ставали до нового державного будівництва і вірили, — цю віру, цей творчий пафос молоді відображав Аркадій Любченко у своїх новелах. І цей оптимізм був умотивований і виправданий.

Коли ж з бігом часу виявилася незаперечна істина, що ті сподіванки на опанування ситуації в рідному краю були марні, що відсунути окупанта прийняттям доктрини Леніна не вдається, що замість заслуженого і вибореного добробуту наш народ у перспективі має тюрми, примусові табори і масовий голод, — то політично думаючи, революційна українська інтелігенція перейшла до пошуків нових шляхів, нових генеральних ідей, які б вивели наш народ на широкий історичний тракт. Різко ставиться питання в новій площині про колоніальну залежність України від Москви («волобуївщина»), про нову культурну орієнтацію, про категоричний розрив з Москвою, словом, плекається велика всеосяжна ідея відродження української нації і виразно формуються світоглядні принципи української незалежної соборної держави, держави могутньої, що в близькому вже європейському ренесансі відіграватиме не останню роль.

Це був психологічний вихід зі страшної задухи дійсності, це давало перспективи, підсилювало віру, збуджувало новий оптимізм. І все це кладе свою позначку на творчість Любченка. В цьому теж часткова причина його оптимізму.

До того ж він, в силу йому тільки властивої ментальності, не так кричуще реагує на наші поразки і жертви цього часу, а ще з більшим спокоєм, з більшою вірою і певністю підкреслює наші невичерпні, незважаючи ні на що, творчі можливості і перспективи.

Коли ми, для прикладу, візьмемо такі його речі, написані вже після 1926 року, як «Образа», «Ворог», «Кров», «Два листи», «Кострига», нарешті, «Вертеп», то побачимо, що саме через ці твори з дивним внутрішнім вогнем і зовнішнім філософським, інколи ніби холодним, спокоєм безстрасного спостерігача найтрагічніших епізодів життя народу нашого, проходить оптимізм і незламна віра в наших людей, у безсмертну відпорність їхнього духу.

Яку б тему, що безпосередньо зв'язана з страшним буттям українського народу тих вікопомних 30-их років, — чи то початки колективізації, масового винищування селян під гаслом «ліквідації куркуля як класу», чи то безнадійний трагічний опір нашого народу проти нового закріпачення і рабства («Кострига», «Ворог», «Кров»), чи то хвилюючі питання нашого державно-політичного і правного існування на планеті («Вертеп»), чи то проблеми моралі і людської гідності в радянських умовах («Образа») — яку б із цих тем не розробляв він, ніде у Любченка трагізм, безвихідь, розпач і зневіра не лежать в основі його новел. Навпаки, він з подиву гідним спокоєм використовує цю трагедію людську як фон, як тло, на якому вирізьблює характери, типи українського народу та дивогідну відпорність їхнього невмирущого духу.

Справді, ось оповідання про те, як у селянина забирають останній хліб і він стоїть перед перспективою неминучої голодної смерті, але не це головне у Любченковому трактуванні; ні, це можна відчутти, але головне у нього — психологічний образ нашого селянина, непохитного і твердого, як криця, який знає, що при всіх умовах для ворога хліба у нього «нема» («Кострига»); або ось у селянина вже все забрали і нарешті

хочуть одібрати єдине, що в нього залишилося — випещеного ще з лошатка, найулюбленішого коня, — і знову ж таки, в Любченковому трактуванні цієї теми, головне — не ті злидні, не те беззаконня, що, як спрут, обстоує цього чесного трудівника; головне — знову ж таки психологічний образ селянина нашого, твердого і послідовного в своїх рішеннях: коли так беззаконно мають забрати мого найулюбленішого коня і передати в чужі негідні руки, то краще я його вб'ю. І він твердо і послідовно виконує свій задум («Ворог»).

Автор цим трактуванням і цими образами ніби хоче сказати нам: то нічого, що святкує перемогу «весоюзний хам», то нічого, що держава використовує такі диявольські методи, таке нечуване беззаконня, таке цинічне знущання з прав людини! То нічого! Не плачте, не стогніть, не впадайте в розпач. Дивіться в глибини життя. Гляньте, які наші люди, які їхні характери, яка сила! В цьому наша витривалість і вічність. Це джерело оптимізму і Аркадія Любченка.

«Хай живе все, що ненавидить морок і любить силу, все, що не знає супокою і зневіри!» — каже у своєму «Вертепі» Любченко.

Наше життя «визнає тільки сміливих і здібних. Воно обдаровує ласкою тільки імкливих та енергійних. І воно ненавидить усіх, що кволі і зневірені». Це так само з його «Вертепу» — повісті, що відкриває новий вищий ступінь у повній шукань творчості Аркадія Любченка. «Вертеп» — це синтез. Тут і письменницька лабораторія з творчими експериментами, і глибока філософська думка, і вся багатогранна, колоритна, багатолика і трагічна наша сучасність. Складна символіка образів, різьблена, справді філігранна мова, подекуди легка іронія, сарказм, загравання з читачем, що поступово у певних місцях то переходить у справжній величний пафос, то в глибоку, меланхолійну лірику присмерків, спалахи ненависті переходять у ніжність і людяність почувань. Це поема про Україну, її велич, шляхи її оновлення, поразок і перемог. Це поема про дужий, міцний народ наш, про наших мистців, що своїм пензлем завойовують світ, про наших дітей, що знають горе і радість, але мусять бути дужими, бо їм належить майбутнє. Про нашу молодь, що «напоєна південним сонцем,

насичена південною свіжиною й завзяттям, молодь, що ніколи не схилить голови, що ступає твердо, дивиться сміливо, — вона в своїй більшості кріпка, як сама земля».

У цьому — весь Любченко. І як мистець, і як громадянин, і як людина. Він був і залишився назавжди незмінним прапороносцем творчого оптимізму, можливо, своєрідної течії, коли хочете, в загальному буревійному річищі АКТИВНОГО РОМАНТИЗМУ.

Він залишається і залишиться назавжди поетом «днів юності» нашої молоді нації, поетом «буремної путі» її.

МУР, альманах, ч. 1, 1946

КОЛІР НЕСТРИМНИХ ПАЛАХТІНЬ

(«Вертеп» Аркадія Любченка)

I

Що двадцяті роки нашого сторіччя становили цілу еру в розвитку української духовості, — цього ніхто не заперечував і ледве чи заперечить. Фактично — яких-небудь сім або шість років. Історія подбала за те, щоб її, цю коротісіньку еру, досить виразно окреслити в часі. Перед 1923 роком ще вкладалися в береги розгойдані хвилі політичної бурі, що найбільшого розшалу дійшла була 1918 — 1919 років. З 1930 р., коли реальних обрисів набрала індустріалізація й колективізація країни, центр ваги знову переноситься на економіку, почасти на політику. А в ті проміжні роки ніби всі сили нації зосередилися на її духовому житті, сублимувалися в її культуру, в творення культурних цінностей. Так сталося, що короткий час семи років — менше, ніж мить у загальному історичному процесі — набрав законного права на назву ери в розвитку української духовості.

То був період буйних сподівань і великих початків. То був період кипіння і перших стадій кристалізації. Період формування заново українського духового світу, коли тільки відокремлювалися небо і земля, суходіл і водоймища. Події обірвали розвиток, і новостворений світ не судилося заселити рибами, комахами й тваринами, вкрити лелітками квітів і хашами лісів. Тільки перші дні світобудови відбулися. Але посталала незрушна твердь, і нариси морів і суходолів випнулися на непрохололій ще землі. Цим визначено весь майбутній розвиток. І наступна пауза, і наступні часто спазми, болі, втрати не змінили й не змінять цієї основи.

Справді повновартісні ери розвитку людської духовості

знаходять свій вияв і закріплення в синтетичних творах, те, що німці називають *Mythos des Zeitalters*. Такою була «Божественна комедія» для католицького й католичного середньовіччя. Таким був «Вертеп» Аркадія Любченка для українського культурного ренесансу двадцятих років. Ми не будемо рівняти ці твори ні рівнем мистецького виконання, ні глибиною філософського задуму. Неспівмірні епохи, неспівмірні індивідуальності творців, неспівмірна концепційна завершеність. Але для короткої й сповненої внутрішнім змістом ери українських двадцятих років «Вертеп» був відносно тим самим, чим «Божественна комедія» для західноєвропейського середньовіччя, чим «Фауст» для доби політичних і філософських шукань, що зрушили людство Європи після 1789 р. «Вертеп» став синтезом політичного й загальнофілософського світогляду українських двадцятих років. І коли ми шануємо Миколу Хвильового за те, що він був застрільником і пробоевиком цього періоду, то Аркадій Любченко заслугує на пошану як завершувач і синтезатор періоду. Коли 1943 р. Галичина зустрічала Любченка як продовжувача Хвильового, вона помилялася тільки в одному: не лише продовжувач, а синтезатор, — а це далеко більша й почесніша роль.

«Вертеп» — розмірно короткий твір, — якихось 60 сторінок. Щоб сказати в ньому стільки, скільки сказано, потрібна була незвичайна композиція, своєрідна містка форма. Місткість форми, сконцентрованість змістів, навантага смислів на кожную одиницю форми — ця риса теж споріднює «Вертеп» з «Божественною комедією» або «Фаустом». І як твори Данте й Гете, так і «Вертеп» потребує спеціального коментаря, припускає дуже різні й різно спрямовані тлумачення. Поки що твір коментовано тільки з одного боку: Юрій Гаморак побачив у «Вертепі» мистецьку реалізацію ідеї месіанства України, головну героїню твору — Жінку ототожнив він з Україною і відповідно до всього цього дав такий коментар окремим розділам:

Ось у першій частині — «Соло неприкаяної лірики» — прегарними образами розкриває автор основну рису вдачі українця, його надмірну ліричність. В другій частині — «Мелодрама» — на кін виходить печальна жінка, що висловлює свій розпач з приводу провалу національно-

визвольної революції в р.р. 1918-1920. Проте автор не песиміст. В найближчому розділі — «Mystère profane» — сліпучо-яскравими кольорами автор малює потужність української землі, її віру в майбутнє своєї нації. Ця частина — ніби словесна ілюстрація до відомого образу О. Новаківського «Багатство України». «Сеанс індійського гастролера», четверта частина, вводить нас у тодішню дійсність: це підготовка до майбутньої боротьби, нав'язання до першої частини — боротьба з пасивним світоглядом Азії. В п'ятій частині «Танок міського вечора» автор дає літературну ілюстрацію гасла Хвильового «орієнтації на Європу»: тут починається гімн вольовій людині. В дальших трьох частинах «Пантоміма», «Лялькове дійство, або повстання крові» і «Атлетика» — показано зріст нової української людини і нової України, ренесанс якої виросте з свіжимої сили української землі. Остання частина — «Найменням — Жінка» — це пристрасний гімн відродженій нації, її перемогам. В цій частині і в епілозі «Наказ» багато фрагментів яскравого національного змісту.

Коментар цей дуже дотепний і часто правильний, але можна закинути йому дві хиби: твір розглядається тільки як політичний, майже зігноровано його філософсько-світоглядове настановлення (хоч перед цим критик і назвав «Вертеп» «філософським твором»); а в аналізі національно-політичної концепції твору не розкрито, мабуть, найголовнішого: що це за НОВА українська людина, що це за НОВА Україна, — в чому їх новість, — не розкрито, отже, того, заради чого Любченко й писав свою «повість». Можливо, що критик просто не міг цього зробити в умовах німецької окупаційної цензури, але нас тут цікавить просто той факт, що цього не зроблено.

«Вертеп» написаний дуже філігранно, і, на честь критика, треба сказати, що він не пішов шляхом вишукування різних натяків і злободенних алузій у творі, захопився не деталями орнаментики, а встановленням провідних конструктивних ліній. Бо було дуже легко віддати увагу натякам на «північних сусідів» і «байдужих земляків», на «жахливі змови та кошмарні убивства з чужого чи теж із нашого життя», на «механізованих ляльок», що навіть уже й «формально навчилися» «розмовляти нашою мовою», або гіркому вболіванню з приводу того, що у нас «час був починати, а на кону не встигли як слід приготуватись» тощо. Все це було б дуже цікаве для дослідження проблем езопівської мови, але в цьому дуже легко втратилося б провідне й вирішальне «Вертепу».

Повернімось, отже, до суттєвої аналізи. Перше, ніж говорити про символічне значення виведеної в творі Жінки, по-

дивімося, чи не дано в творі безпосереднього образу України — і який характер цей образ має.

Він даний уже у вступному «Слові перед завісою», даний як незмірне багатство ліній, фарб і структур, як зміст величезного багатства вмістів — від зеленого кольору цілини, через розбризк сірих плямок буденщини і чорну лінеарність напружених працею жил до свого апогею, до червоного кольору, «що так владно панує на нашому панно», що викликає найбільшу екстазу автора і вже з себе виділяє все багатство додаткових тонів — смарагдових, фіалково-білих, аквамаринних, сріблястих і сили інших. І в кінцевому «Наказі» цей домінантний колір названий кольором наших днів.

Чому ж панує червоний колір? Чому не Україна голубою далі («Народний Малахій» Миколи Куліша) і не традиційна Україна зелених гаїв і полових хлібів з жайворонками, а червона Україна панує в «Вертепі»? Бо червоний колір — це «колір, коли досягають вишні в садах... коли на вечірній зорі у степах лютують морозні вітри, а на світанках займаються обрії,... коли серед глибокої ночі, роззявивши пащі й зітхаючи вспразі, родять родючі домни, колір тих незабутніх хвилин, коли ви, поранений, впали на сніг, колір, що біль перетворює в радість і, раз полонивши, не пустить назад, — бадьорий колір нестримних палахтінь». Отже, червоний колір означає боротьбу, криваву й переможну, скорення ворога й подолання природи, граничну напругу вічно творчого, вічно неспокійного життя. Не тиха ідилія вишневих садків і заснулих хуторів, а вічне прагнення, вічний бій і насолода творчістю, болем і перемогою. Червоний колір України в «Вертепі» — не вираз тих чи тих партійно-політичних концепцій. Це символ України войовничої і України нестримно й вічно творчої.

А стара, традиційна заквітчана Україна? Цієї «заквітчаної героїні екзотичних танків і своєрідних українських розваг, героїні, що їй багато віддавалося вами часу та хвали, — сьогодні показано не буде, як не буде вже її показано ніколи». Але це не значить, що автор зрікся її й прокляв. Нове вирросло зі старого. Традиції заперечено, але нове, сучасне вирросло не з порожнечі, а саме з заперечення традицій. Двічі в творі показує це Любченко. У «Mystère profane» нова музика довілля починає

звучати тільки після того, як автор перестрибнув через могилу. Але стеблинку за стеблинкою зриває автор з могил, — і йому солодкий сік цих зрослих на могилах травинок. А в «Найменням — Жінка» дзвенить мотив солодких яблунь, що, зростаючи на могилах, «цупкими полапками... позаплутувались у черепах, у кістках і смокчуть те тлінне надіб'я... щоб потім знову зацвісти й родити». Так і нова, червінькова Україна росте зі старої. Але передумова зростання — щоб старе вмерло, щоб воно стлівало, щоб воно було заперечене новим.

Коли наважитися перекласти всі ці образи на мову грубої політики, то це означатиме, що неможлива — за Любченком — суто селянська, сільська Україна, що єдино можлива, доцільна й прогресивна Україна, що загартувалася в революції й розквітла своєю промисловістю й технікою. Поміляється Ю. Гаморак, кажучи, що «Атлетика» показує багатства України. Чому б тоді серед них не фігурували чорноземлі й водні басейни? «Атлетика» показує індустріальне перетворення багатства України, перехід від гасел «руда й вугілля» до гасел, що знаменують вищий розвиток промислової техніки — «чавун і сталь». Революційна, індустріальна Україна — ось Україна, забарвлена «кольором нестримних палахтінь».

І тут стикаються два лейтмотиви твору: мотив степу і мотив міста. Степ з його розмахом, з його широчінню, налитий життям і життєздатністю — він родить вічно силу, захват, віру. Степ, оспіваний Любченком ще в «Гайдареві», — це найкраща з традицій українського народу, запорука його майбутнього. Колишній степовик мусить стати теперішнім робітником і прийдешнім ученим. Через працю, будівництво й науку степ набирає нових якостей. Темі степу присвячено «Mystère profane». Це час світання, що само розсічене автором на три окремі етапи: передсвітанкові шуми, що в них виливається ще стихійна сила степу; рух, коли стихія ця вже починає діяти; і, нарешті, дійство, — термін, що знаменує в «Вертепі» опанування стихії свідомою людською акцією. Вітри й сонце розворушили степ, і вже йому не заснути. Він же, же як «розбурхана вчора коханка» — образ, споріднений з класичним Тичининим «Чорнозем підвівся і дивиться в очі». І скорити й запліднити його приходять — це апофеоз

розділу — радісні й потужні машини — комбайни. Так постає «заглиблено-творче сьогодні».

Але звідки прийдуть ці солодкі запліднювачі-комбайни? З міста. І автор веде нас до міста, в «Танок міського вечора», по дорозі в «Сеансі індійського гастролера» здолавши й заперечивши хуторську ідилію нероблення, хуторянського dolce far niente. Сила, сміливість, енергія — ось риси міста. І автор починає розділ із сповіді в любові до імкливого, хижого, дужого, масштабного міста. Місто — життя, місто — напруга. Місто — сучасне й майбутнє. Тільки треба його здобути, взяти, зламати й поставити навколішки. Так, бо місто не тільки «мудра, сильна, зваблива коханка». Місто на Україні — це ще й «нафарбована красуня, жорстока баба, що хтиво лащиться, що її в цій родючій країні ще не загублено». І ви впізнаєте тут образ Миколи Хвильового: місто — осередок «всесоюзного міщанства», чужонаціональної сили. Щоб місто опанувало степ, степ мусить спершу опанувати місто. «Хіба... не запліднено ще цю нову потужну коханку новим ярливим героєм степів?» — питає автор. Так постає тема завоювання міста, тема «Міста» Валеріана Підмогильного. А в перекладі на мову грубої реальної політики це мало б означати: нові українські кадри робітництва, прийшовши з села, мусять українізувати місто і зробити його репрезентантом усієї України.

І тут починається тема старого і нового героя міста. Старий герой — це герой рутини, порядочка, акуратно застелених столів, усталеності мізерного побуту. Це люди, «що завжди і скрізь чекають, аби догоріли свічки». Новий герой — це хазяїн землі. Він — «з металевими м'язами», він зростає в гурті, він мислить широкими масштабами, він — суцільний розмах, він — «вічно підхмелений юністією». Ми впізнаємо його. Це та «молода молодь» Хвильового, про яку Тичина писав: «Та хіба ж не завжди молодь молодіша від усіх». Серед умовностей «Вертепу» цей герой, може, й найумовніший, бо в ньому Любченко зібрав не тільки те, що бачив, а й те, що передчував, чого ще не було, але що мусило бути!

І, може, відчуваючи умовність цього образу «атлета з металевими м'язами», Любченко три розділи присвячує змалю-

ванню того, з чого і чим сформується цей герой у реальності. Так постають «Пантоміма» — розділ про українських дітей, «Лялькове дійство, або повстання крові» — розділ про українську молодь як передовика нації і про нову українську жінку — «друга, коханку й матір», і вже тільки по тому показано самого героя в розділі «Атлетика».

Коли ми тепер повернемося до героїні твору — Жінки, ототожнивши її, слідом за Гамораком, з Україною — а на це прямо натякає Любченко, кажучи в «Слові перед завісою», що вона з'явиться замість уже згадуваної нами «заквітчаної героїні екзотичних танків», — коли ми до неї повернемося, то побачимо, що її сюжетна схема другим планом повторює щойно нами намічену. Ми бачимо її вперше восени на цвинтарі, на похороні її молодого дружини, що впав з риштовань, ним самим збудованих. Це катастрофа змагань 1917 — 1920 років. А в розділі «Найменням — Жінка» ми зустрічаємо її вже весною, і в грозі і бурі, під грім і блискавки зароджується нове кохання її з героєм — «Атлетом з металевими м'язами», що приносить їй досвід будівничого, силу, сполучену з точним розрахунком, і буйну пристрасть, але пристрасть не тільки захвату, а водночас і мудрої мужності. Цей герой вже не впаде з риштовань. Цей герой, що прийшов зі степу і скорив місто, вже збудує для своєї Дружини воістину величну споруду, гідну їх обох. Так повторюється тут тема нової, червількової України, сплетена з попереднім позасюжетним розгортанням її постаттю героя — чорночубого робітника, атлета з металевими м'язами.

II

Тема України проходить, як бачимо, через увесь «Вертеп». Не дурно на початку й на кінці його палає «колір нестримних палахтінь». Але водночас із нею, точніше кажучи, — в ній самій — знаходимо й тему людства й людини взагалі, людини й природи, людини й світу, загального світогляду людини. І не тільки в силу того силогізму, що Україна — частина людства і, отже, те, що стосується до частини, може стосуватися й до цілого. Ні, проходить безпосередньо. Це легко простежити, навіть ідучи розділ за розділом.

Категорії часу присвячене «Соло неприкаяної лірики» з рефреном «Шалено швидко пролітають наші дні, мчать життям, як розлогими степами, наші буйногрові місяці, пропливають, як гордовито задумані кораблі, наші роки». Неповоротність швидкоплинного часу болить авторові, бо з часом минає і те найвище, на що здатна людина, — її творчість, її почуття, її бунтарство. Трагічність колізії розв'язується спершу піднесеним гімном кожному сьогодні, кожному «заглиблено-творчому» сьогодні. Згадаймо Гумільова:

Солнце, сожги настоящее
 Во имя грядущего,
 Но помилуй прошедшее.

Зовсім не так у Любченка. Саме сьогодні — в центрі, ним, в ньому і заради нього живе людина. Але це не означає, що питання часу просто заперечується, визнається нерозв'язним, і через те автор його уникає. Мовляв, — лови хвилину, — старий, як світ, епікуреїзм. Сьогодні — живе й славиться автором як фокус минулого й майбутнього. Минуле залишає свої сліди в тих «вчорашніх блокнотах», що їх так солодко в хвилину ліричної розчуленості притиснути до серця. Але важливі не вони, а той «інкрустований малюнок», що складається СЬОГОДНІ з опалого листя, з листя, яке жило ще вчора. А ще важливіше, що в сьогодні ховається завтра, в тумані сьогодні вже бачить людина завтрашні «конттури нових будинків, і віхи нових димарів, і стьожки вулиць — все, до чого так звикла наша уява».

Так час не заперечується суцільним релятивізмом і не проголошується зовні накинутою людині абстракцією.

Час, виявляється, є об'єктивна даність, матеріалізована людиною-творцем у її заглибленій творчості сьогоднішнього дня. Минуле й майбутнє реально існують в теперішньому. І сама неспинність часу й невловність хвилини — дарма, що зроджують сум і біль у хвилину ліричної задуми, — високо оптимістичні вічним переплеском минулого в майбутнє на гранях кожнохвилинного сьогодні людської творчої праці.

Я є — ось вихідна точка філософії «Вертепу». Але висновок звідси — не соліпсизм. Навпаки. Через творчість творчо-

го я — ствердження об'єктивності світу й часу. Так закономірно приходить дальша тема — тема життя й смерті, що їй присвячений наступний розділ «Мелодрама». Місце дії — цвинтар, сюжет — похорон. Але з цього приводу не проливає автор сліз, не проголошує патетичних промов, не вдається до гіркої іронії. Тон навмисної буденності: «Вам, звичайно, все ясно: хтось назавжди пустився наших берегів». Ну, що ж, це «гарний кінець, що завжди є новим, гарним початком». Життя вічне, як вічна смерть. І постава проблеми вже наперед визначена розв'язанням проблеми часу: якщо минуле живе в сьогодні, то і мертве живе в живому. Згадаймо вже наведені в попередньому розділі мотиви солодких колосків і яблук, що ростуть на могилах. Мотиви «Арабесок» Хвильового й «Фуги» Тичини. Ми їх знаємо: сьогодні зроджується з учора і сьогодні судить учора й заперечує його. Таким живим голосом заперечення мертвого й кінчається розділ: «В юрбі навіть хтось іронічно сказав: — Цікаво, що б то була за будівля, коли таке лихе риштовання».

Бо сьогодні — спрямоване в завтра і не має жалю. Сьогодні — це безмежні простори, цілинні перелоги, що волають за працею, за творчою силою людини, як жінка, що готова зачати, покійно стеляться вони перед чоловіком. І людина вносить у світ своє чоловіче запліднююче зерно. Цій темі присвячений розділ — «Mystère profane».

Минуле — напівзогнилий паркан, обсипаний срібною припаддю. І яка висока насолода, поспіхом збігаючи вперед, до звабної далечини, накласти на цю холодну поверхню відбиток своїх пальців. Бо найбільша, найсолодша ласка — це прояв сили, це активне насильство, це уміння схопити землю, простори, цілину «в міцні руки, і без вагань, без сутужних перерв і надаремного нуду радісно й легко дати їй плід». Бо людина існує, щоб скоряти своєю творчістю, своєю працею, своєю силою, а світ, простір — щоб коритися. В людському дійстві (термін — нагадуємо, — що означає в Любченка організовану людську дію) лежить майбутнє світу. І план цього дійства — це є подорож у майбутнє. Бо майбутнє, повторюємо, реально існує в творчій праці сьогодні. Хіба ті комбайни, що ввижаються авторові в перспективі цілинного

степу, не є справжня реальність, відколи герой помножив цю свою мрію на силу м'язів і міць розрахунку?

Так розгортається антропоцентрична філософія «Вертепу». В ній дивним способом поєднані дві, здавалося б, протилежні й несполучні речі: визнання об'єктивності світу й визнання людини центром світу й мірилом речей. Об'єднуються ці дві ніби несполучні речі чинником людської енергії. Це — безперечний матеріалізм, але матеріалізм, сказати б, енергетичний, матеріалізм, де матерія вільно й легко переливається в енергію й навпаки. Проблемі духу й матерії і присвячений розділ «Сеанс індійського гастролера». Матеріалізм і кавзалізм — ось центр цього світогляду. Єдина реальність — вічний рух матерії-енергії. І дух — є ніщо інше, як творчість цієї матерії-енергії, як її рух. Дух — це, коли хочете, здатність матерії-енергії постійно рухатися вперед, бути в вічно рухомій рівновазі, це все те, «що ненавидить морок і любить силу, все, що не знає супокою й зневіри».

Дух може намагатися відірватися, заперечити матерію, шукати вічного спокою від страждань, виробити теорію марного квієтизму. Тоді з'являється нірвана, забуття — і небуття, смерть. Але смерть не може перемогти і спинити життя. Отже, матерія-енергія завжди лежатимуть в основі, а позірно емансипований дух — неминуче перетвориться на фікцію і розтане, як розтав уявний співрозмовник автора, носій нірвани Сак'я-Муні. Даремно апелюватиме він до страху перед стражданнями. Страждання — обов'язкова рушійна суперечність життя. І життя прекрасне в стражданнях. Але це не значить, що страждання приймаються без ремствувань і нарікань. Ні, — мука моя солодка мені — ці мазохістичні слова далекі від життєствердження «Вертепу». І Блокове гасло з «Троянди й хреста» «Радость — страданье — одно» теж неприйнятне тут. Страждання доконечні, але не для того, щоб їх приймати або щоб у них знаходити насолоду — страждання доконечні, щоб їх змагати, долати, перемагати, скоряти. А тоді прийдуть нові страждання і нові перемоги над ними — так буде вічний рух, і вічно буде матерія, і вічно буде «Творчо-заглиблене сьогодні». Пасеїзм, теорія «нероблення», всілякий мазохізм заперечені й перекинуті напором життєвої

енергії. Мотив раннього «Зямі» — піднесення людини як господаря життя і смерті — вирвався тут з рамок дрібничкового гуманізму й вболівання і став категоричним імперативом діяльності людини й всієї людської історії.

Активний, войовничо-волюнтаристичний матеріалізм українського культурного ренесансу двадцятих років, з такою силою сконцентрований і виявлений у «Вертепі», не слід змішувати з офіційним матеріалізмом підручників тієї доби. Це особливо помітно в дальших розділах, що присвячені вже не загальним проблемам світобудови й місця людини в ній, а конкретному розглядові того, **ЩО Є ЛЮДИНА**. Коли в «Танку міського вечора» принципово стверджено безконечну різноманітність людей і проявів людського в кожному індивіді, поставлено проблему кількості в людському суспільстві, то «Пантоміма» стверджує ірраціональні первні, закладені так само в кожній людині. Без краю мінливі переживи людської психології й поведінки — переходи від любові до страху, від страху до байдужості, від байдужості до горя, від горя до захвату творчості, від захвату творчості до захвату руйнування — переходи, кривизною зламів і звивів гідні Достоевського і... Хвильового «Санаторійної зони» або «Я» — могли б довести до одчаю, до проголошення безглуздість взагалі всього на світі. Але все це ірраціонально безглузде заперечене не тільки іронією автора, що звучить і в рефренах про маленьку дівчинку з її великими почуттями, і в тоні всього викладу, і навіть в умовності розцяцькованого — лялькового фантазмагоричного пейзажу, на тлі якого відбувається дія розділу — воно заперечене передусім тим, що в усіх протилежних і взаємозаперечних виявах своєї химерної вдачі дівчинка-людина вічно творить. Дух творчості — ось те, що вносить зміст у беззмістовне, глузд у безглузде. Дух творчості стверджує в людині вічно-людське. Бо наслідок ірраціональності людської психології є вічне буяння творчих сил. І при всій своїй суперечності людські вчинки саме в творчості знаходять свою діалектичну єдність. Так твориться рух. Любченко — не прихильник Бернштейнового «рух — усе, мета — ніщо». Але він уважає, що всякий рух кращий від застою й мертвечини. І коли його герой, кажучи словами російського

поета, сьогодні «сжег то, чому поклонявся», а завтра «поклонився тому, що сжигал», — то хіба в цьому не закладено засновки не тільки руху взагалі, а і руху до поставленої собі мети?

Визнання великої ваги біологічно-ірраціональних первнів у людині, яке вже само відмежовує матеріалізм «Вертепу» від марксизму, ще виразніше підкреслене в наступному «Ляльковому дійстві, або повстанні крові». Коли в «Пантомімі» дано, сказати б, ірраціональну психологію людини як такої і людини в юрбі, то в «Ляльковому дійстві, або повстанні крові» дано вже безпосередньо біологічне. Тут діє біологічний потяг статі, з нього зроджується тема молодості, тема жінки, тема материнства, тема народження людини, покоління, народу. Звідси б'ють джерела творчості й будування, зроджується воля, що, помножена на контроль розуму, на твердий розрахунок, перетворює історію з суми безглуздь, де творче тільки боляче й ледь помітно пробиває свою дорогу, на свідомий і грандіозний масштабами рух. Цьому присвячений наступний розділ «Атлетика». Це апотеоза людини, що опанувала сама себе, апотеоза дорослої, мужньої людини, що не сліпо йде за своїми почуттями, а в техніці, в точності, в суворому розрахунку сплановує їх на організацію життя, на скорення пасивно-улягаючої матерії природи, в найвищому своєму вияві і в найвищій синтезі з силами природи — в будуванні. Бо саме в будуванні здійснюється сполука людини як первня активного і природи як первня пасивного, сполука, що є метою людини і метою історії.

Так пройдено коло філософського і історичного світогляду. Час і простір, матерія і дух, усі головні прояви людської істоти — все знаходить своє місце. Синтезі присвячений розділ «Найменням — Жінка». Виринає тут образ нестримного життєлюбця Коля Брюньйона — щоб ще раз підкреслити відмінність від нього — відмінність людини ери техніки і організації суспільного життя. І все закінчується символікою зародження нового життя в грозі і бурі — символ вічності життя і вічності боротьби, вічності існування перешкод і вічності ламання їх. Через кордони український культурний ренесанс простягає руку передовикам Європи, щоб сказати

СВОЄ слово, щоб іти з ними як рівний з рівним або й вести їх за собою.

Твір Любченка при всій широті його розмаху — твір мистецтва, а не абстрактної філософії. Тут не місце критикувати його філософію з погляду її внутрішньої витриманості або практичної доцільності. Можна тільки підкреслити, що система УКРАЇНСЬКОГО матеріалістичного світогляду, як показує «Вертеп», — а він тільки підсумовує й синтезує щодо цього світоглядову систему хвильовізму як осередку світогляду українського культурного ренесансу двадцятих років — річ можлива.

Яка б не була філософія «Вертепу», — а ми бачили, що вона наскрізь діалектична і сповнена історизму, а водночас по-своєму телеологічна, — бо вона не відкидає ідеї закономірності в історичному розвитку: згадаймо характеристику історичного циклу в «Найменням — Жінка», даного в образах річного круговороту природи: дике свавілля орд восени, задубілість зимового сну — і розквіт культури весняною яблуневою заметіллю — і пора зрілості, коли життя «складає до сонця многострунну хвалу» і вистигають плоди — і нові орди розкошланих бранок, шалапуття й тривоги — і далі новий цикл (згадаймо ідею циклічності в Тичини — «В космічному оркестрі») — яка б не була ця філософія «Вертепу», але вона підкупає тим, як широко захоплює вона життя, як жадібно всотує всі звуки й барви довкілля, як не цурається найбільших протиріч, як усюди й скрізь прокладає шлях ЛЮДИНІ.

Наймиліший Любченкові — ми бачили це — червоний колір нестримних палахтінь, колір боротьби. Але на завісі його «Вертепу» міняться всі кольори — крім сірого. І боротьба — це у нього «удар і ласка, біль і радість» — отже, не самі удари й пробої! Його люди — не «шкіряні куртки» такого собі Бориса Пільняка, що навіть у революції — тільки «фукцирують». Ніщо людське не чуже їм — і настрої тихого суму й ніжності в «Соло неприкаяної лірики» відтворені не з меншою силою й щирістю, як захват масштабністю праці й будівництва в «Атлетиці».

Характеристично, що Любченко не вибирає ні особливо

комічних ситуацій, ні особливо трагічних. А коли йому такі трапляються, то комізм він пом'якшує лагідною іронією («Пантоміма»), а трагізм — підкресленням його звичайності («Мелодрама»). Він дотримався своєї обіцянки, даної в «Слові перед завісою»: «Не ждїть нічого особливо трагічного, бо трагедія — явище досить умовне і не завжди буває бажане. Не ждїть також нічого надміру веселого, бо веселощі теж — явище досить умовне і теж не завжди бажане. Знайте лише: тут протиріччя не дозволять вам бути байдужими». І саме на русі протиріч в нібито звичайному: дитяча гра, сцена кохання, прогулянка за місто, похорон — саме на цьому з особливою переконливістю виростає основна філософсько-етична ідея «Вертепу» — ідея вічного неспокою — і пов'язана з нею національно-політична ідея месіанства України, з особливою переконливістю виростає ВІРА — віра в людину і віра в Україну, яка наскрізь проходить «Вертеп», як і весь український культурний ренесанс двадцятих років. Бо матеріалізм Любченка — хоч яким парадоксом це звучить — виростає з віри і важний і чинний тільки як підґрунтя великої віри. У цій точці він, коли хочете, переростає в великий ідеалізм.

Частковим ствердженням цього має бути розгляд одного дуже часто використовуваного в «Вертепі» засобу — іронії.

Нотки іронії взагалі властиві Любченковій творчості; вона часто з'являється тоді, коли виклад загрожує можливістю набрати патетичності. У «Вертепі» іронія особливо відчутна в «Мелодрамі» й «Пантомімі». В «Мелодрамі» іронія обрамляє трагічну сцену похорону. Вона виростає з кількох побутових деталей, що ніби суперечать високому тону сцени. Ось чоловік при наближенні похорону кидає цигарку й... затоптує її в свіжу землю могили; ось одному з оркестрантів наступили на ногу, й він болісно сичить; ось могильник добродушно просить на чай. Явне — хоч і сучасне — *pedant* до сцени могильників у «Гамлеті». Але зовсім інший ефект. Там мізерність могильників посилює ідею марності людського життя. Тут усі ці дрібнички щоденного побуту підкреслюють ординарність смерті, її безсилість збороти життя. Іронія Любченка в цьому розділі — не скептична або трагічна іронія романтиків, а засіб, знижуючи трагізм, піднести життєствер-

дження і волю до життя, життя без котурн і маски, в його примітивності й водночас складності. Іронія романтиків знаменувала жах перед перемогою життєвої прози (згадаймо хоч би Людвіга Тіка), іронія «Мелодрами» знаменує ствердження життєвої прози як одного з закономірних проявів вічного життя, заперечення штучної поетичної або трагічної пози, що стає нібито над життям.

У «Пантомімі» іронією пройнята вже сама тема: показати ірраціональність людини на прикладі примх малої дівчинки. Але це знову ж іронія не зла, а доброзичлива, іронія життєствердження. Не скепсис говорить нею, а тільки досвід. Це іронія, з якою дорослі говорять з любимою дитиною. Іронія любові — так хотіли б ми її назвати. Коли найвищий порив творчості дівчинчиної увінчується тим, що на голову «Генералові» урочисто накладається «просто горщика, що його миттю принесено з чорних задвірків», — це могло б звучати найбільшим скепсисом і песимізмом. Ось, мовляв, вам людська творчість. Але в контексті розділу й усього «Вертепу» і це звучить ніжною любов'ю старшого до дитини — і — перекладімо так — людини до людини. Коли зважитися вжити модного тепер слова, іронія Любченка — вияв його активно-гуманізму.

III

Так постає перед нами «Вертеп» синтетично-завершуючим образом української духовості доби культурного ренесансу 20-х років — і в національно-політичному і в загальнофілософському, світоглядovому проявах. Поруч Хвильового — застрільника і організатора — виростає постать Любченка — завершувача й синтезатора, людини, що викристалізувала й вичіткувала те, що в фантастичному й фанатичному мигтінні пронеслося в блискавичній самим стилем своїм творчості й діяльності Хвильового.

Коли ж громадський відгомін «Вертепу» був далеко не такий широкосяжний і активний, то причин цього треба шукати в складності й незвичності структури «Вертепу». Форма його мусила бути складна й своєрідна вже через саму настанову на синтетичність. В якихось 60 сторінках дати розмірно повний

духовний образ цілої епохи розвитку української ментальності — в структурі шаблонової новели або повісті цього не можна було зробити. І ті шукання МІСТКОЇ літературної форми, що їх почали Хвильовий своїми «Арабесками» й Тичина своїми «В космічному оркестрі» й «Сковородою» — ці там ще невпорядковані й дещо розхристані спроби знаходять своє гармонійне викінчення саме в «Вертепі». Ми аж ніяк не схильні пояснювати особливості структури «Вертепу» побоюванням цензури. Хіба поодинокі натяжки-алюзії, про які ми згадували на початку статті, можна було б пояснити цим. Але цілість — ні. Це було б те саме, що структуру «Божественної комедії» або «Фауста» пояснювати зовнішнім тиском. Ні, мистецтво має свої закономірності, а в межах його — синтетичний, сказати б, жанр — свої.

Передусім цей жанр аж ніяк не може обмежитися на звичайному герої, взятому в його побутовій історично-географічній даності. Зміщення побутових, локальних і часових сталостей у Данте вмотивоване зовні мандрівкою по того-світтю, у Гете — то відьомським шабашем, то знову ж різними гатунками тогосвіття, якими мандрує спраглий щастя герой. Ці мотивування, хоч які умовні, були, звичайно, неприйнятні для матеріалістичного світогляду Любченка. І, продовжуючи світову традицію синтетичного жанру, він замість тогосвітніх душ і душ речей і предметів героями своїми великою мірою зробив діалектичні суперечності життя, рушійні сили діалектичного розвитку світу. «Протириччя не дозволять вам бути байдужими», — декларує він у «Слові перед завісою», і справді, вони — більш або менш персоніфіковані, а іноді ляльковізовані стали провідними дійовими особами «Вертепу», — поруч і нарівні з самим автором і з кількома героями-людьми. Візьміть «Mystère profane». Хто герой цього розділу, якщо не степ, що співдіє з автором як герой з героєм. А Сак'я-Муні в «Сеансі індійського гастролера» — це ж просто персоніфікація певного світогляду. А хто герой «Танку міського вечора», якщо не місто як таке, місто, яке водночас репрезентує, може, й усе людство! А торф, руда, вугілля тощо, що поруч з абстрактним Робітником виступають солістами хору в «Атлетиці»? А поруч цих колективних

або уявних героїв виступають ніби люди, але виразно схематизовані, перетворені на ляльки, на рупори певних ідей або поглядів або навіть просто на докази певної тези — особливо виразно в «Ляльковому дійстві, або повстанні крові» з його двома сперечниками на початку розділу і з легінем і дівчиною в кінці.

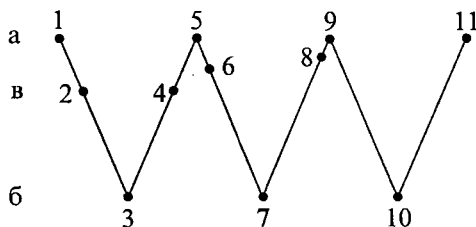
У різних розділах, для різних творчих завдань Любченко потребував героїв різного ступеня співвіднесеності з побутом і навіть з емпіричною дійсністю взагалі. Грубо беручи, — докладніше повернемося до цього далі — це персонажі трьох типів: мислимі в емпіричному побуті, хоч і піднесені над ним (автор, жінка, могильники, дівчинка, робітник з розділу «Найменням — Жінка» тощо); умовно-лялькові («Лялькове дійство, або повстання крові»); і, нарешті, уявні (степ, місто тощо) — з безліччю переходів між цими групами.

Відповідно й розділи «Вертепу» написані в різній манері. Зовні це вмотивовано різноманітністю видовищних жанрів, можливих у вертепі (ліричне соло — мелодрама — містерія — сеанс окультиста — танок — лялькове дійство — атлетика). Внутрішньо — мінливість стилю окремих розділів зумовлена потребою поєднати логіку абстрактно-філософського мислення — головного стрижня твору — з образністю як провідною засадою мистецького твору взагалі, — поєднати, само собою, не механічно, одягаючи готові формули абстрактної думки в убрання образів (це було б співвідношення форми й змісту механічне — як склянки й води: вода може набрати форми першої-ліпшої посудини, і тільки випадково втиснута в «форму» склянки), — а так, що рух образів веде за собою і в собі рух думки. Саме в цьому останньому й полягає трудність аналізу «Вертепу». Якби готова абстрактна думка була штучно влита в чужі для неї форми, було б дуже легко її з цих форм вилуштити й показати її в усій її наготі. Але в Любченка, за малими винятками, абстрактна думка народжується й розвивається саме в образі і відірвати її — річ майже неможлива. Візьміть «Соло неприкаяної лірики». В розвитку абстрактної думки — це постава проблеми часу. Але вирвіть тему часу з настрою автора! Не пощастить. Філософська тема так зрослася з ліричними рефлексіями автора, що тільки в

них і живе. Тема життя і смерті в «Мелодрамї» постає перед нами як новела з побутово віднесеними героями. «Mystère profane» невідривна від степового пейзажу. Відділяється думка від побуту, переходячи в чисто філософський діалог, у «Сенансі індійського гастролера», але вже в «Танку міського вечора» вона зв'язана з калейдоскопічним мигтінням типів міщухів, що разом творять колективний образ міста. Новела про дівчинку в «Пантомімі» наочністю емпірично-побутових образів, сюжетністю, теплою гумору дає ніби відпочинок від загальників і абстрактів, хоч і тут автор нагадує про них своїми рефренами-характеристиками маленької дівчинки. «Лялькове дійство, або повстання крові» дає зворотню структуру: абстрактний діалог, майже стаття, — але переривана гострими зазивними мелодіями весняного вечора і завершена мініатюрною новелкою з сюжетом кохання. Дальшу «Атлетику» ми б назвали жанром... діаграми в слові — з такими ж умовними постатями, як фігурки на діаграмах. Фугу всіх попередніх мотивів пори року являє собою початок розділу «Найменням — Жінка», що закінчується, однак, побутовою новелою про те, як гроза застала коханців на цвинтарі. А подане це все в обрамленні «Слова перед завісою», що починається як ділова вступна промова, а закінчується алогічно-емоційними згустками, як увертюра, і кінцевого «Наказу», де фуга всіх попередніх розділів переходить у своєрідний марш з провідним мотивом «Добра вам путь, ішовши».

Отже, загальна композиційна схема, як бачимо, побудована на чергуванні розділів абстрактніших і побутово-емпіричніших. Чергування це, коли його виабстрагувати, дуже врівноважене, і його навіть можна подати графічно, а саме: коли перенумеруємо розділи: 1. Слово перед завісою. 2. Соло неприкаяної лірики. 3. Мелодрама. 4. *Mystère profane*. 5. Сенанс індійського гастролера. 6. Танок міського вечора. 7. Пантоміма. 8. Лялькове дійство, або повстання крові. 9. Атлетика. 10. Найменням — Жінка. 11. Наказ — і розподілимо їх на: а) Розділи, де переважає абстракція і реально-побутових героїв нема або майже нема; б) Розділи, побутово віднесені і з конкретними наскрізними героями-людьми; і в) Розділи, де попередні дві засади виразно змішані, — то композиційний

рух можна вкласти в таку схему:

При цьому можна ще спостерегти, що тільки в розділах ряду «б» основним структурним принципом композиції є розвиток у часі, тоді як у рядках «а» і «в» рух відбувається або переважно в просторі (2, 4, 6, 9), або в площині переважно чисто мисленній (1, 5, 8, 11). Проте роллю цієї (і подібних можливих) схеми не слід перебільшувати. Будова мистецького твору ніколи не піддається повному препаруванню. Схема існує тільки в наближенні, не в дійсному бутті. Візьмімо «Слово перед завісою» (1). Звичайно, це абстракти, поза конкретними персонажами, але їх не відірвеш від реального, хоч і алегоричного образу завіси. Візьмімо «Сеанс індійського гастролера» (5). Звичайно, це абстракти, але їх не відірвеш від «сюжету» — поява й розтавання постаті Сак'я-Муні. А з другого боку, розділи ряду «б» наскрізь пронизані тією ж синтетичною думкою, тільки що вона ніби заслонена образами побутово допасованих персонажів. Тільки через це «Вертеп» і виступає як різноманітна цілість, а не просто як різноманітність, як дивертисмент, як купа матеріалів або творів. І жанрове багатство розділів забезпечує не тільки чергування напруження й розмірного відпочинку, розпруження в читача, а і враження відтворення безконечної різноманітності й варіативності проявів життя світу.

Що сама структура поодиноких розділів, взятих уже не в співвідношенні, а в собі, нагадує часто структуру музичного твору — в цьому нема нічого дивного. Річ давно відома, що ритм музики часто близький до ритму абстрактного мислення. Дуже часто розділи членуються на виразні відтинки з більш або менш паралельними будовою рефренами. Такий у «Соло неприкаяної лірики» рефрен проминання днів, місяців

і років, що водночас відкриває й закриває розділ. Такий у «Пантомімі» рефрен маленької дівчинки — великого почуття. Такий у «Mystère profane» мотив відбитку пальців на припаді паркана.

Не менш, ніж рефрени, характеристичні музично зорганізовані наростання або спадання, — дуже виразні, наприклад, у «Mystère profane». Така є градація бажань автора збудити докiлля: а) звуків; б) руху; в) дійства, — градація, що їй відповідає наступна градація справжнього світанку: а) повітря (недиференційовані фарби); б) палітра (диференціяція фарб); в) гармонія всього (фарби разом із звуками). Але особливо виразно виступає цей ритм композиції в розділі «Танок міського вечора».

Простежмо це тут на другій половині розділу. Вона починається трьома розмірно довгими уступами, що з них кожний дає характеристику однієї людини: людини розуму з болем її мислі в першому уступі; людини почуття, що знаходить заспокоєння в мріях, — у другому; людини волі, хазяїна міста й життя — в третьому. У наступному абзаці дано вже одразу характеристику двох контрастних людей. Далі в одному уступі подано вже кілька контрастних пар. Прискорення ритму, стиснення більшої кількості думок і образів у абзаці далі трохи розпружується, але тільки для того, щоб почалася нова хвиля наростання. Контраст минулого й майбутнього, контраст моральності й неморальності, контраст економічний, контраст національний — це теми наступних уступів. Як завершення їх з'являється мотив куртизанки й коханки, що єднає другу половину розділу з першою, а далі, коли досягнуто вже межі логічної акумуляції, ритм починає особливо напружено й прискорено наростати. Через ряд взаємопідсилювань-запитань ми переходимо до частини, де вже нема часу групувати явища за законом контрасту, де вже шаленим напливом, в суміші миготить уже не протилежне, а просто різне — де найрізніші люди й явища «зринають і тануть, спалахкують і гаснуть». Коли попередня частина йшла в темпі, сказати б, алегро, то тут маємо алегро віваче. І далі — на коротку хвилину — нова кристалізація розгойданого оце ритму — знову контрасти, але чимраз коротше висловлені, аж поки

вони не стають цілком оголеними, перетворюються на контрасти вже не людей, а чистих понять, щоб завершитися ритмічною вершиною — одним словом: перемога.

За один момент скільки тут створено й скільки зруйновано. Скільки в цих головах блиснуло нового, і скільки спопеліло хвальних чеснот.

Скільки здобуто й втрачено, куплено й продано, народжено і вбито!

Злеті й падіння. Віра і голод. Життя і острах.

Біль і перемога!

Конче — перемога.

І коли досягнуто цієї вершини, далі в урочистому ритмі маршу, що завершується фанфарами («Слава руйнуючій силі вогню! Слава будівничим вогненным шумам») і знаменує переможний похід майбутнього в нашому сьогодні, — тоді вже не прискорено, а урочисто, величними й потужними акордами закінчується розділ.

Ритмові композиційному, природно, відповідає ритм мовний. Він часто наближається до віршового: «Ні жесту млявого — бадьорість. Ні ризику сумніву — рішучість. Ні хмарки в оці — ясність. Ні хмарки в думці — точний розрахунок» («Атлетика»). Тонічний ритм тут незаперечний. абсолютна паралельність синтаксичних ходів недвозначна. Але іноді тоніка переходить навіть у силаботоніку: «І там, де спогад за татарське безумство, де вовки жовту кість жвакували (анапест і незаперечна алітерація), — тепер владна камінна хода переможця, тепер павутиння металевих сполучень, що силоміць засотують пагорби й долини».

«Вклоняйтесь, химери давнизни! Стеліться покірно, простири!» (Виразний витриманий амфібрах!) («Мелодрама»).

Далеко важливіший, ніж ці поодинокі прориви метричності, послідовно проведений крізь увесь твір принцип — ми так назвали б його — варіаційної дво- або тричленності. Пояснимо його на прикладах: «І перед вами, як той строкатий візерунок на убранні танцюриста (1), як ті мінливі шматинки, що підстрибують, кружляють і звиваються в лад його рухам (2), як ті миготливі блискітки, що виграють всіма кольорами (3), перед вами кружляють (1), пролітають (2), виграють (3) візерунки (1) й блискітки (2) вечірнього танку» («Та-

нок міського вечора»). Легко переконатися, що в кожному ряді 1, 2 і 3 різними словами окреслюють те саме. Явище життя в словесних варіаціях проходить перед нами тричі або двічі. І так в усьому творі,— приклади на кожній сторінці в довільній кількості.

В цій варіаційній кількочленності, безумовно, виявилася індивідуальна риса Любченкового стилю: закоханість у слові, деяка самовитість, самоцінність слова, те, що свого часу змусило обрушитися на Любченка прихильників голої речевості слова з «Нової генерації» памфлетом, що мав за мотто слова тургенєвського героя: «Аркадію, не говори так красиво!». Але спеціально в «Вертеп» ця варіаційна кількочленність виправдана музичною структурою розділів.

Як тема в музичному творі нормально переходить кілька варіацій, так тут кожний образ словесно варіюється відповідно до вимог ритму даного місця даного розділу.

Що ця варіаційна кількочленність здебільшого синтаксично оформлена паралелізмом, часто анафоричним («Вас дивує, вас навіть дратує цей розбризк сірих рухливих плямок, що так нагадують сірі осінні дні, сірі почуття, сіру недбайливість, сіру нудьгу присамоварних бесід, сіру активність млявих людей, сіру ніжність безсилих рук, сіру привітність ворожого усміху, сіру тьмяність фальшивих похвал» — «Слово перед завісою») або епіфоричним — у цьому нема нічого дивного. Ритмізувальна й логічно об'єднальна роль повторів — річ абетково відома.

Але підкреслюючи музичні принципи в будові розділів і в мові, ми аж ніяк не можемо погодитися з твердженням Гаморака, ніби «Вертеп» побудований цілком «музично» і дає враження «симфонії». Першим заперечує це сам Любченко. Адже міг він назвати свій твір симфонією або чимось подібним. Але ні, він дав йому назву «Вертеп». Чи це випадково?

Що автор розуміє під назвою вертеп, він пояснює в «Слові перед завісою». «Цим прекрасним словом, — пише він, — у нас називали колись дуже розповсюджене пересувне видовище містерій та інтерлюдій». Запам'ятаймо це: містерій та інтерлюдій. Але, — веде далі автор, — життя змінилося, і тому «у нашому вертепі все буде трохи інакше». І далі намічено

такі дві головні відмінності: старий вертеп обмежувався на триповерховій коробці, і діяли в ньому ляльки; новий вертеп охоплює далеко більші відстані, і діють у ньому протиріччя. А тепер згадаймо: чи триповерхова коробка старого вертепу не показувала весь світ, як його тоді уявляли? І чи драма ляльок не показувала зміст тогочасної (церковної) філософії? І чи не перемішувала вона високі абстракції містерії з паралельними їй, але знижено-побутовими інтермедіями?

Пригадаймо зміст «Вертепу»: людина і світ, філософський і національно-політичний світогляд. Пригадаймо композицію «Вертепу»: від злетів у царину високої абстракції в відпочинок розділів — побутових новел. Хіба це не є містерія з інтерлюдіями? Сучасна, ХХ сторіччя, містерія з інтерлюдіями. І тут згадуються бойчуківці. Коріння високої, синтетичної культури українського ренесансу вони шукали передусім у європейському і українському преренесансі: Джотто, Візантія, стара ікона — чи не ті ж закономірності штовхнули Любченка до преренесансної містерії з інтерлюдіями? Хіба випадкова була співдружба ВАПЛІТЕ з бойчуківцями? А кілька років пізніше хіба не прийшов до своєрідної містерії Микола Куліш у своїй «Маклені Грасі», створеній у співдружбі ВАПЛІТЕ й «Березоля»? Ба навіть «Диктатуру» Івана Микитенка Лесь Курбас трактував як містерію — аж до деталей, до асоціацій між малими хатками на планшетах і ренесансовими будиночками пізніх містерій, як вони засвідчені на малюнку Кайо й де Мелля 1547 р. — з одним спільним завданням: виключити з театру поняття простору, дати дію поза простором, — як він виключений і в «Вертепі» Любченка, де дія симультанно відбувається то в кімнаті автора, то в безмежжі степу, то в безмежжі України як цілості — бо дія весь час відбувається, по суті, в душі, в діалектиці суперечностей, що існують, правда, в просторі, але не зв'язані істотно з простором.

Ці збіги не були випадковістю. Відходячи від плазування побутовщини, відходячи від учнівства неокласиків, шукаючи творчої синтези, що здатна була б виявити глибину прагнень і ранніх довершень української духовості, «активні романтики» ВАПЛІТЕ і побратими їх зверталися до монумент-

тальності середньовіччя, множачи її на динаміку нашої епохи. Філософська (не релігійна) містерія з інтерлюдіями, в якій менші цілості побудовані за музичними законами, але загальна цілість, передусім, за логікою розгортання творчої філософської думки, — ось жанр «Вертепу». Що мова твору монологічна, а не діалогічна — це, звичайно, не міняє суті справи і зумовлене це тим, що ми виростили з персоніфікацій абстрактів: персоніфікації зла, добра, віри тощо — завжди статичні. А світ «Вертепу» весь у динаміці. Персоніфікувати «протиріччя» — дійових осіб «Вертепу» не можна. Це зумовило монологічність твору.

До того ж цю відмінність не слід перебільшувати. В текстах середньовічних містерій жест і рухи персонажів були опрацьовані не менш докладно, ремарки відігравали не меншу роль, ніж репліки, і текст містерії, може, більше нагадував сучасний кіносценарій німого фільму, ніж сучасну переписану п'єсу, де авторські ремарки зведені до мінімуму.

Містеріально-інтерлюдійний характер «Вертепу» підкреслений і деякими зовнішніми деталями його будови. Дія твору перекидається то в степ, то на терен усієї України («Атлетика»). Це відповідає декларативній заяві автора про обмеженість і недоречність рамок старої триповерхової коробки вертепу. Але раз у раз дія підкреслено повертається до тієї ж три- (тільки не — поверхової, а) частинної коробки: кімната автора в центрі; вікна з одного боку виходять на цвинтар; вікна з другого боку виходять на нове місто. Як у старому вертепі три поверхи знаменували небо-землю-пекло, так у новому три клітини знаменують минуле (цвинтар), сьогодні (робоча кімната автора), майбутнє (нове місто). І тому не випадково, що дія весь час повертається до цих рамок.

Ба навіть більше. Коли вона виходить за їх межі, то тло завжди має підкреслено-декоративний, сказати б, мальований характер, як у середньовічному театрі, де море зображувалося, напр., невеличким чотирикутним басейном тощо. Степ з «Mystère profane» і місто з «Танку міського вечора» — підкреслено складаються не з тримірних реалій життя, а з фарб і тонів, як завіса в «Слові перед завісою». А зима в «Пантомімі» має виразний роззяцьковано-іграшковий характер:

А ще й сонце гойдається в голубих високосях, сміється маленьке пустотливе сонце, і сміються долі то тут, то там пустотливі, рожеві, голубі й фіалкові іскорки. Сміються іскорки на дахах, що ніби проти сонця повистелювали гостинні скатерки. Перестрибують іскорки вітами дерев, густо обдарованих снігом, дерев, що стоять такі непорушні та гордовиті й геть скидаються на майстерний витвір із тонкого скла. Здається-бо: підійдеш до котрого, штовхнеш — воно тобі із мелодійним дзвоном враз розсиплеться на дрібні шматочки. Штовхнеш — а воно тебе справді обсипає тисячма миготливих іскорок.

Порівняйте цей пейзаж з описом «справжньої» зими, напр., у Любченковій же «Крові»:

Стала надзвичайна тиша. Позаду вовків здіймалась висока суцільна стіна лісу, попереду лежала чимала кручена балка. Вщерть налиту снігом і взяту обабіч лісовими стінами балку неначе охопили дві величезні лапи величезного й мовчазного звіра.

Була ніч, кріпка ніч. У височині рясно палахкотіли зорі, долі незмінно й неможливо пашів розпечений морозом сніг... [і т. д.].

Відмінність декоративної і «справжньої» зими впадає в очі. І пояснюється вона, звичайно, не тільки інфантильністю героїні «Пантоміми», а і загостреною умовністю декоративного тла «Вертепу». Бо це тло, передусім, не для дії осіб, а для дії думок, почуттів і протиріч. Таке тло мусить бути умовне.

Нарешті, поява час від часу злободенних натяків-алюзій теж цілком вкладається в принципи будови середньовічної містерії або тим більше українського вертепу.

Визначенню жанру «Вертепу» як містерії з інтерлюдіями зовсім не суперечить система міжрозділових рефренів. Почасти вона зв'язує розділи, пов'язані між собою лініями формального сюжету (рефрен «Жінко, не треба!» в «Мелодрамі» і в «Сеансі індійського гастролера»; термін «дійство», що зв'язує «Mystère profane» і «Атлетику»; мотив цвинтаря і розквітлих яблунь, що зв'язує «Мелодраму» з «Найменням — Жінка» тощо). А головне — вона дає в останніх розділах синтезу мотивів усього твору — ніби парад-антре всіх акторів — учасників *commedia dell'arte*. Так тема сліпучої зими з «Пантоміми» й весни з «Mystère profane» повторюється в «Найменням — Жінка». А весь «Наказ» є ніщо інше, як монтаж центральних образів з усіх попередніх розділів. Так з'являється знову

в швидкому русі мотив часу і домінування в ньому кожно-часного сьогодні («Соло неприкаяної лірики»); тема радості життя, вічної молодості з «Mystère profane»; тема потужності людського колективу з «Танку міського вечора»; тема людської ірраціональності і тема дитинства з «Пантоміми»; тема молоді і тема жінки — з «Лялькового дійства, або повстання крові»; тема володіння технікою, тема сили і вміння господаря землі з «Атлетики» — все це з'являється тепер єдиним хором, щоб, закінчившись мотивом «кольору нестримних палахтінь» зі «Слова перед завісою», тим самим замкнути коло. І після цього старого засобу старого театру бадьорим вихідним маршем кінчається весь «Вертеп» — його синтетична мистецька вистава.

IV

Містерія при всій крихкості своєї будови, при всій сповненості її ніби сторонніми тілами, вставками, доважками тощо, при всій своїй мозаїчності*, все-таки тримає це все не тільки на нитці внутрішньо-ідейної, а й на нитці зовнішньо-сюжетної єдності. За неї править у середньовічній містерії канва євангельського оповідання про Різдво або про страсті Господні. Вона раз у раз переривається, і не в ній, може, суть, провідний елемент видовища, але вона все-таки є і править за зовнішню раму, в якій вміщується і тримається все, що тільки є в містерії.

Така зовнішня сюжетна рама, такі наскрізні герої є і в «Вертепі». Нема, правда, в творі дійових осіб, що проходили б крізь усі епізоди, крізь усі розділи. Але вже при першому читанні впадає в очі, що на початку твору і в кінці його фігурує та сама героїня — жінка на кладовищі. І коли на початку твору вона з'являється в момент, сказати б, хресної муки, в

* Німецький історик театру, Йозеф Грегор, пише: «Замість античної одноцентровості (Zentrierung) театру з'являється прямо протилежний принцип, безцентровість (Exzentrierung)». Хіба не стосується це не тільки до будови сцени, а і до будови драматичного твору? І хіба не стосується це також і до будови «Вертепу»? А перекидання дії з місця на місце в містеріальному театрі і в «Вертепі» таке ж легке й умовне, як і постійний нахил усе-таки повернути дію в межі триплщинної (доземо в вертепі, поземо в «Вертепі») основи сценічної коробки.

момент похорону коханого, коли вона близька того, щоб зректися життя, то кінцева поява знаменує її примирення з життям, її повернення до життя, духовне відродження, воскресіння. Так, воскресіння. Бо лінія розвитку сюжету «жінки з цвинтаря» — це ж, по суті, лінія сюжету: через страсті, через страждання до світловоскресіння, це своєрідне відтворення містеріального великоднього сюжету в його модерному перевтіленні.

Крім жінки з цвинтаря і робітника, що стає її нареченим, є в «Вертепі» і інші наскрізні герої. Передусім до них належить автор, що з'являється як дійова особа вже в розділі «Соло неприкаяної лірики», діє в «Мелодрамі», в «Mystère profane», в «Сеансі індійського гастролера», а потім знову діє в передкінцевому розділі «Найменням — Жінка». Автор — фігура не пасивна, а виразно активна, з виразним характером. Це, безперечно, один із провідних героїв твору. Діалектика протиріч, рух настрою й думки — від невиразного творчого неспокою в «Соло неприкаяної лірики» через спостереження страждань жінки з цвинтаря в «Мелодрамі», до знайдення себе в єднанні з українським степом («Mystère profane»), до переборення всього пасивного, кволого, прогнилого («Сеанс індійського гастролера») — йдуть однією лінією кристалізації характеру й настрою нового, свідомого себе і свого місця в житті українського інтелігента. І коли в кінці твору жінка з цвинтаря знаходить себе в новому потужному коханні, знаходить себе через емоцію, через потужне почуття, то і автор знаходить себе через кристалізацію свого світосприймання в міцний і продуманий світогляд. І тому не випадково останній дійовий розділ твору «Найменням — Жінка» закінчується саме зустріччю автора, з одного боку, і жінки з цвинтаря з її нареченим-робітником, з другого, в кімнаті автора. Інтелігенція, вигартувавши, оформивши новий свій світогляд, здатна вже прийняти, пригостити і сприйняти нову чи оновлену в єднанні з промисловою клясою, з робітництвом Україну — таке могло б бути символічне значення цієї сцени, якщо вважати, що жінка з цвинтаря — це справді образ України.

Але до цього ми ще повернемося трохи згодом, а тепер ще кілька слів про наскрізних героїв «Вертепу». Те, що однією з

головних дійових осіб є автор, нагадує «Intermezzo» Коцюбинського з його головною дійовою особою — «я». Як там ця дійова особа проходить у зустрічах з оточенням шлях свого духовного переродження й кристалізації, так і тут проходить цей шлях автор. Як там твір розпадається на епізоди, що з'єднані один з одним не так формальною послідовністю, як послідовністю своїх впливів на душу «я», — так само і тут. І як там «я» — не тільки Коцюбинський, а і душа українського інтелігента в її вібраціях, що є відповідями на динаміку й зміни оточення, — так само і тут автор — це не тільки і не стільки Любченко, скільки український інтелігент у його реакціях на зміни суспільного життя своєї країни.

Схожість ця іде ще далі (як на це вже вказував Василь Чапленко). Пригадуєте список дійових осіб «Intermezzo»:

«Моя утома. — Ниви у червні. — Сонце. — Три білих вівчарки. — Зозуля. — Жайворонки. — Залізна рука города. — Людське горе». Ниви, собаки і т. д. — це чинники оточення, що їх роль в новелі — зайти у взаємодію з душею героя — «я» і накласти свій відбиток на його душу. Це герої позалюдські, герої колективні, уявні. Любченко не подав списку дійових осіб у «Вертепі», але коли б він вирішив його подати, то напевне він починався б так: Мій неспокій — Степ — Рух міста — Моя країна — Творча снага України. Так само, як у Коцюбинського, поруч індивідуальних героїв (Людське горе — мужик) фігурували б герої колективні, уявні. Бо що є «Mystère profane», як не історія взаємодії двох героїв: автора і — степу? І хіба героєм «Танку міського вечора» не є місто, місто як суцільний образ, місто як колективний, але єдиний персонаж?

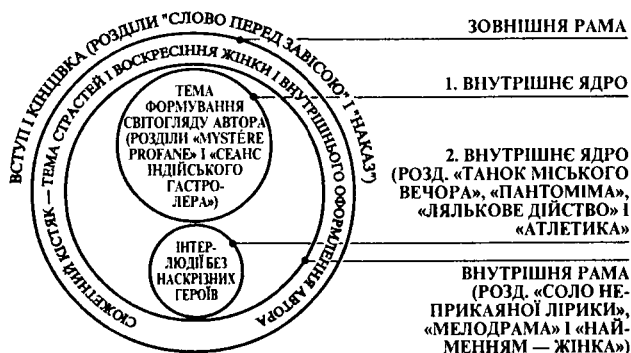
Крім індивідуальних і уявних героїв, є в «Вертепі» ще герої умовні, взяті як формули певних концепцій, певних поглядів. Такий є ідол Будди в «Сеансі індійського гастролера», що втілює в собі світогляд нірвани і нероблення. Такі є два співрозмовники в «Ляльковому дійстві, або повстанні крові», що втілюють два протилежних погляди на молодість і молодь. Такий і абстрактний атлет-робітник з «Атлетики», що символізує буяння життя, опановане твердим розрахунком і загнуждане силою людського розуму, — дар-

ма, що в дальшому розділі «Найменням — Жінка» він утрачає свою уявність і персоніфікується нібито в індивідуального героя.

І коли тепер ми подивимося, як усі ці герої виступають у творі, ми побачимо знову, що їх поява скоряється суворим законам і що з цього погляду твір побудований як струнка система концентричних кілець. Героїв ще нема в початковому «Слові перед завісою», і їх уже нема в кінцевому «Наказі». Це обрамлення, кільце зовнішнє. Друге, в середину до центру йдучи, кільце становлять епізоди, де діють автор і жінка з цвинтаря. На початку це «Соло неприкаяної лірики» й «Мелодрама», в кінці — «Найменням — Жінка». В них даний зовнішній сюжетний кістяк твору з темою страстей і воскресіння, в них дана зав'язка і розв'язка основних героїв — автора і жінки з цвинтаря. Третє внутрішнє кільце складається з двох циклів: в епізодах «Mystère profane» і «Сеанс індійського гастролера» ще фігурує, як головна дійова особа, автор, але жінка подана вже тільки в згадці. Зате тут діють уже герої уявні (степ) і умовні (Сак'я-Муні). Тема цього кільця — кристалізація світогляду автора. А далі йде кільце, сказати б, інтерлюдій — розділів, не зв'язаних ані зовнішньосюжетними зв'язками, ані єдністю героїв з попередніми і дальшими, розділів «Танок міського вечора», «Пантоміма», «Лялькове дійство, або повстання крові» і «Атлетика», де діють відповідно такі герої, як місто, далі два суперники, легінь і дівчина, далі атлет-робітник. Але ці розділи конче потрібні, бо в них дано ту дійсність, яка, по суті, і перероджує і автора і жінку з цвинтаря. Рух і міць міста, життєва енергія дитинства, а далі молодості з її першим коханням, могутній розгін індустріалізації, опанування природи — ось те, що підготовляє читача сприйняти воскресіння жінки, дане в наступній частині твору. Не будь цих зовнішньо не зв'язаних з попереднім і дальшим розділів — ми б не повірили в воскресіння жінки з цвинтаря, ми б не повірили в можливість її гостини у хаті автора. Психологічно і світоглядом саме ці розділи становлять центр твору, хоч зовні кожний з них — нібито цілком самостійна інтерлюдія.

Схему композиції «Вертепу», як її тут висвітлено, можна

було б подати приблизно так:

Ця схема, однак, як і кожна схема, відбиває не внутрішній розподіл світла й тіні у творі, а тільки його зовнішній каркас. Тому вона легко може завести в оману, тому її значення не треба перебільшувати. Особливо це стосується до образу жінки. Якщо виходити з цієї схеми, то він посідає в творі другорядне місце. Справді, крім побіжної появи в «Сеансі індійського гастролера», образ цей фігурує тільки в двох епізодах внутрішнього кільця — в «Мелодрамі» і «Найменням — Жінка». А в дійсності це, безперечно, центральний образ твору, осередок усіх розмислів і почуттів автора.

Приділивши цьому образу кількісно небагато місця, автор зумів піднести його іншими засобами: тим винятково-поетичним тлом, на якому він виводить цей образ (весна і яблуна цвітуть на цвинтарі, музика похорону, перша весняна гроза); тим, що він подає його в опорних композиційних точках твору — на першому напруженні зав'язки і на останньому напруженні розв'язки; тим, що він згадує про нього раз у раз, створюючи цим атмосферу напруженого чекання в інших розділах («Слово перед завісою», «Сеанс індійського гастролера», «Mystère profane») — старий засіб гострого драматичного напруження, створюваного тим, що героя на сцені нема, але все чекає на нього і говорить про нього, використаний, наприклад, Мольєром у «Тартюфі», — і тим, що він натякає на нього, дублюючи окремі елементи його в інших образах

— землі в «*Mystère profane*» або дівчини з легінем у «Ляльковому дійстві, або повстанні крові» (згадаймо, до речі, що всі ці засоби властиві і середньовічній містерії, де Христос часто більше діяв позаочно, ніж безпосередньо на сцені, і де окремі інтерлюдії могли варіювати і в іншому світлі дублювати окремі епізоди основної дії); тим, що автор з особливим почуттям і особливою емфазою подає цей образ, оточуючи його німбом найніжнішої і найпалкішої своєї закоханості, і, на решті, — і може особливо — тим, що в многоплановому загалом творі образ цей, образ жінки відзначається особливою сконцентрованою змістом і значень.

Втілено в цей образ Україну; і втілено в нього землю; і втілено в нього образ вічного життя, що в болях кохає і народжує. Образ піднесено на рівень майже культу, — культу жінки, — коханки і матері, вічно прекрасної і вічно плідної, вічно страждаючої і вічно сповненої життєтворчих сил і радісної. Традиційний в українській духовості культ жінки-матері, що основним комплексом увійшов свого часу в творчість Шевченка з її вінцем — «Марією», у Любченка став виявом життєвої сили відродженого українського народу, цупкості його життєвих коренів і зв'язку з чорноземом українського степу. Коли в роки дитячого захоплення комуністичною аскезою Хвильовий пробував розстріляти матір («Я»), то тепер, в синтезі українського культурного ренесансу двадцятих років жінка-мати була піднесена на небувалу височінь. Народ усвідомив свою життєву силу («Я дужий народ, я — молодий!» — Тичина) і символом її зробив образ жінки-матері. Це саме в ці роки, співаючи гімн цьому образу, Олександр Довженко наважився в своїй «Землі» викликом філістерській моралі показати прекрасну нагу жінку і пологи серед рясноти розкішної природи українського степу — показати в її грізній і незайманій жіночій і материнській чистоті. І тим же образом, тим же ритмом світлої закоханості і безмежного поклоніння пройняв свій «Вертеп» Любченко. Вічна молодість, вічна плідність, вічна чистота, вічне життя і вічна Україна — ось зміст цього образу. І тому образ землі-степу в «*Mystère profane*» ототожнено з жінкою.

І щиросердо вклоняєтесь ви цій запашній персті, що замріяно розляглась перед вами та хоч-не-хоч нагадує вам жінку. Жінку, що мусить болям коритися, але радіти, в зойках вагатися, але родити — щасливу! щасливу!

— ототожнено, щоб далі сам автор ототожнив СЕБЕ з нею:

Ви склоняєтесь долі, щоб краще збагнути. Ви припадаєте до грудей цілини. Ви наслухаєтесь.

Правда, як прискорює віддих, — ви і вона?

Як гулко б'ється серце, — ваше й її?

Які могутні шуми бродять десь у глибинах, — і в вас і в ній.

Яка дивовижна легкість сповняє обох!

І ви обіймаєте землю.

Ця сцена злиття автора з землею-жінкою по суті підготовує кінцеву сцену твору, коли жінка поспішає до авторової хати, — «а ви широко розчиняєте двері». Автор — це ж тільки мала, хоч і велична, частина того життя, тієї України, які і становлять зміст образу жінки з цвинтаря. І тому він вливається в них, а вони вливаються в нього, і в цій екстатичній напрузі взаємного запліднення постає нове життя, нове життя, яке є вічна творчість, рух, будування. І коли життя і Україна, чи життя-Україна заходить у хату автора — чи не є це найкраща автохарактеристика Любченкової творчості взагалі?

Високий філософський і філософсько-політичний смисл «Вертепу» не виключив з нього і того, що можна було б назвати людським, просто людським, як (у менших масштабах) філософський смисл «Intermezzo» Коцюбинського не виключив з нього простих людських почувань і навіть побутових сцен (образи псів Трепова і Оверка, образ мужика). Сум автора «Вертепу» «навіщо, навіщо так швидко пролітають дні?» в «Соло неприкаяної лірики» — це не тільки філософія часу, а й елементарне в своїй щирості людське почуття. Картина світанку в «Mystère profane» — це не тільки символіка пробудження українського степу — це водночас і зворушлива в своїй деталізованості картина степового світанка — що виписаністю деталей («Десь ніби з-під наших же ніг раз у раз вистрибують потривожені трав'яні коники, вибігають і випурхують якісь шелесливі жучки, дзвінкасті златаві хрущики, спритні різнобарвні метелики») могла б конкурувати з

пейзажами степу Панаса Мирного, — хоч стиль і спрямованість тут, звичайно, зовсім відмінні.

А найголовніше: сюжетний кістяк історії про жінку, що втратила нареченого, а потім, за рік, закохалася в іншому і в випадкову і наглу весняну грозу злилася з ним устами на старому цвинтарі — і потім разом з новим коханим, весела і промочла, зайшла сушитись до хати автора — це ж теж не тільки складне плетиво філософських символів, а і зворушлива в своїй навіть наївності людська, просто людська новелка. І подана вона не абстрактно, а в живих деталях побуту — згадайте, що ця така абстрактна Жінка, і така конкретна жінка приходить на цвинтар «з портфелем або якимись паперами (очевидно, просто з роботи)». І декорація авторової кімнати з двома вікнами — це ж теж не тільки символ, а і побут.

І побутові деталі похорону в «Мелодрамі» з «добродушним чолов'ягою»-могильником, що просить на чай, з затоптуванням недокуреної цигарки в землю щойно викопаної могили, і те, що навіть уявні співрозмовники «Лялькового дійства, або повстання крові» повертаються з такої частоті в побуті двадцятих років доповіді на тему «Наша дійсність і проблема статі» — і ще багато, багато тих рисочок не дають творові стати висушеною алегорією або абстрактною декламацією, наближають його до землі, не приземляючи і не принижуючи, доводять, що твір склався не добором умовних ситуацій і персонажів до наперед вигаданих схем і тверджень, а глибоким і впертим вмислюванням у плин життя і намаганням не поза ним, а таки в самому ньому викрити, виявити внутрішню суть, органічний зміст.

Саме тому ми можемо сказати, що «Вертепом» Любченка українська література сказала нове слово — і в змісті і в формі. Звичайно, окремі елементи такого підходу можна знайти і в середньовічній містерії, і в німецьких романтиків, і в творчості сучасників Любченка ваплітян-хвильовістів, і ще багато де, але ж нове в літературі взагалі постає не з порожнечі, а з нового поєднання і з нового осмислення того, що в складниках існувало і перед тим. Ми не знаходимо в усталених у поетиці жанрових рубриках місця і назви для «Вертепу». Якби треба було таку назву дати, — ми б вагалися між такими на-

звами, як філософська містерія, неомістерія, — навіть побутово-філософська містерія, — але жодний з цих незграбних термінів не охоплює сутності твору.

Ця сутність твору, головна прикмета його — многозначність, полісмиловість. Борис Ларін уважав полісмиловість слова й настрою ознакою справжньої лірики. Така полісмиловість змісту — є ознака справжнього мистецтва і один з критеріїв мистецькості твору взагалі. Любченко в «Вертепі», кажуть нам, боровся за нову Україну. Неправда, бо це тільки один аспект твору, хоч і дуже важливий. Шевченко, кажуть нам, боровся з кріпацтвом. Неправда, бо це тільки один з аспектів його творчості — і найменше важливий. Навіть Марко Вовчок не обмежувалася на цьому, а що ж говорити про Шевченка. Якби це було так, Шевченко мав би для нас тільки історичну цінність, тим часом його поезія живе, бо вона полісмилова. Чому буває мертвою примітивна злободенна агітка? Бо вона односмилова. Вмирає в житті явище, що породило цей один смисл, і вмирає агітка. А твори Данте, Вольтера, Гайне живуть, бо вони полісмилові. Вони потребують коментарів за коментарями, одні коментарі співіснують з другими, інші — взаємовиключаються, але в цій полісмиловості — запорука тривалості мистецького твору. І, з цього погляду виходячи, ми ставимо Любченка з його «Вертепом» у ряди цих майстрів полісмилового мистецтва, — абстрагуючися від різниці підходу до явищ, сприймання світу і стилістичної спрямованості та вправності.

Твердження, що стосуються до цілого твору, можна застосувати і до окремих місць його. Вони теж потребують коментаря, вони теж полісмилові, їх теж можна пояснювати по-різному. Продемонструймо це на образі фанфар з розділу «Найменням — Жінка», — попросимо наперед у читача пробачення за наведення цього досить довгого уривка.

На звук фанфар, пише Любченко, —

ви можете... раптово неймовірно бисто летіти думкою в далекі віки, далекі країни... Ви можете... ну, от ви бачите вже, як виходять на арену похмурі люди. Тривожний, як розпач, поклик металу шматує повітря, і в останньому параді, повільно, похмуро і важко проходять похмурі люди. Там квіти, оплески і тисячі вигуків із переповнених радістю грудей, а вони на всю силу легенів кидають таке грімке і таке безнадійне, мов зухвалий прокльон:

— *Morituri te salutant!*

Фанфари — і ви бачите, як на підвищенні вихоплюється спиртний розцяцькований герольд, ви бачите, як зав'юненим вихором здіймається пісок із турнірного майдану. Ви навіть чуєте, як жорстоко, неприязно дзвенькають сталеві шати, чуєте гострий, терпкавий запах кінського поту і людської крові...

А от під зливою ворожих куль неподалець чужої барикади заліг невідступний загін. Ви бачите, як на лунке бадьоре гасло рвучко метнувся загін уперед і, всвіваючи свою путь групами, зрушив ворога, зім'яв ворога, розтросив ворога і переможно погнав сполохані ворожі рештки.

А ось під прапором волі, здобутої тисячма тисяч смертей, в супроводі тих же звуків проходять славетні полки вашої країни. Вони готові завжди дати найсуворішу одсіч, вони завжди готові на смерть, щоб тільки відстояти життя.

А он з білого каменю якісь величезні прекрасні будівлі. На урочисте гасло тих же звуків мармуровими сходами шумно сходять юрми нових життєрадісних людей. Строкатим потоком пливають вони далі — в сади і долини, на ріки і озера, — сходять на час перепочинку, поки знову покличе їх до праці той самий метал.

Ви любите звуки фанфар. Це — неспокій і бадьорість, радість і біль, терпкава кров і світанкові роси...

Звичайно, коли розглядати цей уривок як вияв загального життєстверджуючого, суворо-радісного, гартованого-гартівного світогляду автора, — то ніяких розбіжностей не буде. Але коли ми постараємося вловити внутрішню логіку розгортання образів і визначити смисл кожного абзаца, — то кількість підходів може бути дуже велика, а самі підходи дуже різноманітні. Можна вбачити в них розвиток оптимістичної теми, стверджуваної боротьбою в різних її шаблях: приреченість на загибель перших бійців (I абзац), жорстокість боротьби в другому абзаці, війну і перемогу — в третьому, збудування держави, міцної і суворої, — в четвертому абзаці, гармонію праці й відпочинку в вивершеній державній будові — в п'ятому абзаці.

Можна побачити просто мигтіння окремих сторінок людської історії — то марш приречених (I), то тему непотрібної і безглуздої жорстокості (II), то сп'яніння боротьбою (III), то гімн зорганізованій силі (IV), то світлий захват гармонією творчого життя (V).

А можна зробити і спробу побачити в цих п'ятьох абзацах накреслення цілої схеми світової історії — від суворої античності (I) і середньовіччя (II) через революції XVIII—XX сторіччя (III), через сувору дисциплінованість диктатури (IV)

до соціалізму майбутнього (V). І можна (як це почасти робить Гаморак) звузити тему останніх абзаців і вбачати в четвертому — українські Визвольні Змагання, а в п'ятому — тему майбутньої вільної України.

Можуть бути, мабуть, і інші тлумачення. Але вирішальне тут те, що всі ці тлумачення не виключають одне одного. Вони можливі всі разом і кожне зокрема. Уривок має характер полісмиловий. І такий же характер має образ крізьхмарного проміння, що йде безпосередньо після образу фанфар, — і ще багато, більшість образів твору.

У полісмиловості твору кореняться засновки деяких важливих рис його стилістики. Насамперед сюди належить синкретизм образів: зорові, слухові, нюхові, дотикові образи весь час переплутуються і зливаються в одну цілість. На завісі звучать СМАРАГДОВІ АКОРДИ і СРІБЛЯСТА ФУГА; роса цвіте на зелах і СКРИКУЄ раптовим блиском; прохолодне вино світання бризкає СКАЛКАМИ на обличчя і, випите, вливає потугу і пружність у тіло; образ хмар викликає образ фанфар — таких синкретичних образів у творі безліч. З полісмиловістю зв'язане і насичення твору абстрактною лексикою, словами, що висловлюють загальні поняття, назви почуттів і сприйнять у безконечному шаблюванні їх тонів і півтонів. Але дослідження словника «Вертепу» мусило б становити тему окремої статті. А нам треба переходити вже до кінцевих зауважень.

Стрункою, змістово і композиційно продуманою і врівноваженою структурою постав перед нами «Вертеп». Це, може, єдиний твір прози наших двадцятих років, де не тільки багато і глибоко сказано, але сказано в вивершено-досконалій формі. Проза Хвильового була розхристана за самим принципом своєї будови. Це була проза бунту проти закам'янілості побуту і проти закам'янілості літературних форм. Це була проза початків нової ери. Але проза завершень уже не підносила хаотичності в принцип. Навпаки, «Місто» Валеріана Підмогильного, «Майстер корабля» Юрія Яновського, «Волинь» Уласа Самчука тяжіли до вивершеності, до виразної структурності. Але не досягли її, лишилися невірноваженими, структурно перекошеними під тиском зливи почуттів

або під тягарем життєво-побутового матеріалу. Любченко своїм «Вертепом» ніби хотів довести, що буяння романтичної думки Хвильового можна вкласти в чіткі і окреслені береги нової, революційної, але завершеної в собі форми. Починаючи від загальної суворой симетричності будови, в якій кожна деталь діє одночасно принаймні в трьох планах: у плані загально-філософському, у плані політично- і національно-філософському і в плані побутовому, — і кінчаючи продуманістю ритму кожного уступу, фрази, пари слів, продуманістю в складних переливах синкретичних метафор і образів, — усе в «Вертепі» зважене, відміряне і наперед визначене місце поставлене.

І тут витворюється нібито суперечність: волонтаристична, подеколи підкреслено ірраціональна філософія проповідується раціоналістичними методами, в раціоналістичних формах. Подвійність, якої, може, не було в Хвильового, але яка притаманна не самому тільки Любченкові, а багатьом нашим письменникам його покоління, особливо на еміграції. (Згадаймо Ольжича, Маланюка...).

Раціоналізм і мистецтво — чи не виключає одне одного? Чи не означає раціональне смерть мистецтва? Але хіба будова другої частини «Фауста» теж не є наскрізь раціоналістична? І хіба мало раціональності в структурі «Божественної комедії»? Не кажемо вже про всілякі класицизми — від французів XVII сторіччя через парнасців до наших неокласиків. Раціоналізм у «Вертепі» ще не означає раціоналізму «Вертепу». Раціоналізм убрав образи і смисли твору в суворі й викристалізовані форми, але він не вбив живого відчуття, глибини схвильованості, емоційної напруги, часто ніжності і зворушення. І він не вбив революційного розмаху думки, розгону фантазії. На композицію «Вертепу», і кожного розділу «Вертепу», і кожного абзаца можна нарисувати схеми, але зміст і смисл «Вертепу» не можна вкласти в схеми, бо вони переллюються через ці схеми і затоплять їх. У схематичному творі завжди можна відповісти на всі «чому?», — а в «Вертепі» цього зробити не можна. Це твір, — повторимо ще раз, — який потребує коментарів і який ніколи коментарями не буде вичерпаний.

І на наше останнє «чому?» ми можемо тут дати тільки здогадну і неповну відповідь. Справді, чому, звідки в творі Любченка з'явилися ці елементи раціоналістичного характеру? Нам здається, що причини цього треба шукати у темпераменті Любченка — письменника і людини, — далеко врівноваженішому і може більше обтяженому культурною виучкою, ніж, приміром, у Хвильового або Миколи Куліша. Причин цього треба шукати і в загальному нахилі пореволюційної доби до розумувань і схематизації (з цього погляду Любченко — письменник пізнішого покоління, ніж Хвильовий або Тичина). Але найбільше заважив тут, мабуть, синтетичний характер «Вертепу». Твір був задуманий, як синтез світосприймання української доби двадцятих років. Він не починав, а завершував. Він не стільки закликав, скільки підсумовував. Тут треба було все продумати, все зважити, і все оцінити, і встановити закономірність ліній, віддалі, пропорцій.

Ми не раз уже з приводу «Вертепу» говорили про середньовіччя. Аналогії і асоціації при читанні його з містеріальним театром середньовіччя, з малярськими примітивами преренесансу — все це не випадкове. Монументальність синкретичної форми, пройнятої буянням духу, що рветься в високості і водночас скоряє себе, в суті справи, цілком конструктивному і навіть обрахованому планові — коли так визначити стиль середньовічної готики, то «Вертеп» усією своєю будовою нагадає нам готичний собор. Безліч симультанних, сказати б, закамарків, заплутаність і ніби хаотичність, обтяженість прикрасами — і водночас ревне палання духу, що знає, чого він прагне, і прагне тільки його і тільки в монументальній, величній формі — такий є синтетизм готичного собору або «Божественної комедії» Данте, прекрасно схоплений Миколою Бажаном у його «Соборі», — і такий є синтетизм Любченкового «Вертепу». Зрозуміло, що дух схоластичної, відземної релігійності Любченкові цілком чужий. Ми порівнюємо структуру стилів, а не їх безпосередній ідейно-реальний зміст.

Твір синтетичний для доби став синтетичним і для автора. Нам здається невинуватим, що після «Вертепу» Любченко не створив нічого рівновартного, нічого настільки ж

змістовного й синтетичного. Для того, щоб це сталося, треба було перейти в атмосферу іншого літературного покоління, в зовсім інше повітря. Ідейне й формальне провалля тридцятих років не могло цього дати Любченкові, як не могла цього дати йому й дика та антикультурна безглуздість війни 1941—1945 років. Може, тільки тепер узаконюються паростки нового періоду в розвитку української духовості, в піднесенні української літератури. Не будемо ворожити, чи перейнявся б ними Любченко, чи пішов би він з ними, чи відступив би перед новими особами й іменами. Розмова про це була б марна, бо Любченка вже нема.

ФОТОМАТЕРІАЛИ

*А. Любченко (зліва)
з товаришем.
Фото зроблене
під час навчання у
Сквирській гімназії.*

*А. Любченко.
Малюнок виконано
А. Петрицьким у
20-тих роках.*

Зліва направо: П. Тичина, А. Любченко, П. Панч у редакції альманаху «Червоний шлях». 1925 р.

Харків, 1927 р. «Вапліте». Сидять (зліва направо): П. Тичина, М. Хвильовий, М. Куліш, О. Слісаренко, М. Йогансен, Г. Коцюба, П. Панч, А. Любченко. Стоять: М. Майський, Г. Епик, О. Копиленко, І. Сенченко, П. Іванов, Ю. Смолич, О. Досвітній, І. Дніпровський.

В. Сосюра (сидить 2-ий зліва), І. Кулик (стоїть 1-ий зліва) та Любченко А. (стоїть 2-ий зліва) серед донецьких робітників-екскурсантів у Харківському будинку літератури ім В. Блакитного. 1929 р.

А. Любченко під час хвороби. 1933 р.

А. Любченко на відпочинку у Трускавці, 1940 р., серпень. Рута Темницька (стоїть 1-ша зліва), А. Любченко (сидить 1-й зліва), матір Руги Темницької (сидить 1-ша справа).

1940 р., Київ, курси молодих письменників. Аркадій Любченко читає оповідання «Зяма».

Конференція Молодих Письменників Укр. 1940, Київ

1940 р., Київ, курси молодих письменників. Внизу (зліва направо) — особа не встановлена, Григорій Тютюнник, за ним — невідомий, далі Дем'ян Дмитренко, Петро Моргаєнко. Другий ряд: Олекса Юценко, Лідія Компанісець, Аркадій Любченко, Євген Кротевиц, Мавра Майоренко, невідома, Ваган Мамікоян. Вгорі: Володимир Вільний, Василь Лісняк, Михайло Шлома, Лаврін Гроха, за ним вище — невідомий, далі Іван Цюпа, Іван Паліївець, Іван Прокуда, Ілля Попов (Доля), Михайло Олешко, Всеволод Тичина, Михайло Польовий (Моше-Дувід Бронштейн), двоє невідомих.

Зліва направо: В. Царинник, П. Сагайдачний, С. Шадківська, А. Любченко, М. Оглоблін в кімнаті редакції «Нова Україна» (восні роки).

*А. Любченко.
1943 р., березень, Львів.*

*Зліва направо: У. Самчук,
Є. Маланюк, А. Любченко.
1943 р., липень, Львів.*

*А. Любченко (сидить у центрі внизу) серед відпочиваючих у
Моришині. 1943 р., вересень.*

* Усі фото взяті з архіву Аркадія Любченка.

ДОДАТКИ

ПРИМІТКИ

До цього видання увійшли вибрані твори Аркадія Любченка періоду 1924 — 1943 рр. з урахуванням потреб середніх та вищих навчальних закладів. Всі твори друкуються з дотриманням норм чинного правопису, збереженням мовних та стилістичних особливостей творів автора і розміщені за часом написання. Усі твори А. Любченка подаються за останніми редакціями, в яких враховані авторські правки.

Гордійко. Вперше надруковано в альманасі «Гарт». — 1924. — № 1. Подається за: *Любченко А.* Буремна путь. — Харків: ДВУ, 1927.

Зяма. Вийшло окремою книжкою: *Любченко А.* Зяма. — Харків: ДВУ, 1924. У «Червоному шляху» 1933 року у № 11-12 вміщена розповідь А. Любченка про створення цієї новели. «Зяма», як і багато інших творів письменника, у 1934 р. втрапила в око ортодоксальному критику. Вердикти — «гопитва за вразливістю образу» та «формалізм» (*Косіонов А.* «Обеліски Салмансара» // Літературна газета. — 1934. — № 10). Подається за: *Любченко А.* Новели. — Харків: Державне літературне видавництво, 1936.

Кукіль. Першодрук у кн.: *Любченко А.* Кукіль. — Харків: ДВУ, 1924. Подається за: *Любченко А.* Твори: У 2-х томах. — Харків, К.: ЛіМ, 1932. — Т. 1.

Чужі. Вперше надруковано у журналі «Квартали». — 1924. — № 1. Подається за: *Любченко А.* Буремна путь. — Харків: Державне літературне видавництво, 1927.

Тихий хутір. Вперше надруковано фрагмент «На тихому хуторі» // Література, Наука, Мистецтво. — 1924. — № 9. Повністю надруковано у збірці: *Любченко А.* Буремна путь. — Харків: ДВУ, 1926. Подається за другим виданням 1927 р.

Із темного передпокою. Вперше надруковано у журналі «Червоний шлях». — 1924 р. — № 11-12. Подається за: *Любченко А.* Буремна путь. — Харків: ДВУ, 1927.

Гайдар. Вперше надруковано у «Червоному шляху». — 1925. — № 9. Подається за: *Любченко А.* Буремна путь. — Харків: ДВУ, 1927.

В берегах. Вперше надруковано у зб.: *Любченко А.* Буремна путь. — Харків: ДВУ, 1927. Подається за цією збіркою.

№ 2002. Вперше надруковано у журналі «Всесвіт». — 1925. — № 3. Подається за: *Любченко А.* Твори: У 2-х томах. — Харків, К.: ЛіМ, 1932. — Т. 1.

Via dolorosa. Вперше надруковано у журналі «Життя і революція». — 1926. — № 9. Подається за: *Любченко А.* Новели. — К.: Державне літературне видавництво, 1936.

У 1934 р. (через 8 років після опублікування) ця новела стала причиною критики творчої манери А. Любченка. Автор статті «Обеліски Салмансара» А. Косіонов (Літературна газета. — 1934. — № 10) висунув кілька тез (про «поганий зміст», «претенціозну» мову новели та кокетство «красивими словами»), які А. Любченко заперечив, роз'яснюючи значення деяких слів, наводячи історичні довідки у статті «Обеліски Косіонова» (Літературна газета. — 1934. — № 11). Полеміку припинила стаття М. Кагановича «Тінь Салмансара II» (Літературна газета. — 1934. — № 18), в якій автор підводить підсумок попередніх статей, закидаючи А. Любченку: «Ви, безумовно, дбаєте про збагачення своєї культури взагалі, мовної зокрема [...] Ми вітаємо ваше намагання використовувати ширше багатства української лексики й синтаксиса [...]], але це «...може завести в обійми націоналістичної ес-

тетики». У ті роки, після процесу СВУ, таке зауваження чи обвинувачення було чи не найбільшим гріхом. Правдоподібно, що такі закиди з боку критики, виклики на так звані «чистки» змусили А. Любченка оборонятися та виступати із самокритичними тезами.

Оповідання про втечу. Вперше надруковано у журналі «Червоний шлях». — 1926. — № 11-12. Подається за: *Любченко А.* Новели. — К.: Державне літературне видавництво, 1936.

Образ. Вперше надруковано у журналі «Вапліте». — 1927. — № 4. Подається за: *Любченко А.* Вертеп. — Краків — Львів: Українське видавництво, 1943.

Два листи. Вперше надруковано у журналі «Життя й революція». — 1928. — № 5. Подається за: *Любченко А.* Новели. — К.: Держлітвидав, 1936.

Китайська новела. Вперше надруковано у журналі «Червоний шлях». — 1928. — № 5-6. Подається за: *Любченко А.* Новели. — К.: Державне літературне видавництво, 1936.

Вертеп. Вперше надруковано в альманасі «Літературний ярмарок». — 1929. — № 5.

Так само як і новели «Зяма», «Via dolorosa», у 1934 р. «Вертеп» був підданий критиці. Причому сам автор змушений був його критикувати, визнавати свої помилки, вишукувати джерела націоналізму, доводити сюжетність «Вертепу». Подається за: *Любченко А.* Вертеп. — Краків — Львів: Українське видавництво, 1943.

Кров. Вперше надруковано у журналі «Червоний шлях». — 1930. — № 4. Подається за: *Любченко А.* Вертеп. — Краків — Львів: Українське видавництво, 1943.

Проста історія. Вперше надруковано у журналі «Пролітфронт». — 1930. — № 1. Подається за: *Любченко А.* Новели.

ли. — К.: Державне літературне видавництво, 1936.

Ворог. Вперше надруковано у журналі «Пролітфронт». — 1930. — № 2. Подається за: *Любченко А.* Новели. — К.: Державне літературне видавництво, 1936.

Остання ніч. Вперше надруковано у альманасі «Наші дні». — 1943. — Ч. 4. Подається за архівним варіантом. — Машинопис. — Коробка 5. — Тека 16.

Його тасмниця. Вперше надруковано у альманасі «Наші дні». — 1943. — Ч. 5. Подається за: *Любченко А.* Його тасмниця. — Париж, 1966.

Літературно-критичні статті:

Костюк Г. Поет юності і сили. Передрук здійснено із: *Костюк Г.* У світі ідей і образів. — Мюнхен: Сучасність, 1983.

Шерех Ю. Колір нестримних палахтінь («Вертеп» Аркадія Любченка). Передрук із: *Шерех Ю.* Друга черга. — Мюнхен: Сучасність, 1978.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

I

1. *Любченко А.* Буремна путь. — Харків: ДВУ, 1926.
2. *Любченко А.* Дні юності. — Харків: ДВУ, 1927.
3. *Любченко А.* Незнані гості // Вапліте. — 1927. — № 4.
4. *Любченко А.* Чого я ніколи не напишу // Універсальний журнал. — 1929. — № 4.
5. *Любченко А.* Вона. — Харків: ДВУ, 1929.
6. *Любченко А.* Вітрила тривоги. — Харків: ЛіМ, 1932.
7. *Любченко А.* Твори: У 2-х томах. — Харків, К.: ЛіМ, 1932.
8. *Любченко А.* Земля горить. — Харків: ЛіМ, 1933.
9. *Любченко А.* Єдиний фронт. — Харків, 1933.
10. *Любченко А.* Власність. — Харків: Радянська література, 1933.
11. *Любченко А.* Обеліски Косіонова // Літературна газета. — 1934. — № 11.
12. *Любченко А.* Новели. — Харків: Держлітвидав, 1936.
13. *Любченко А.* Фікус // Огонёк. — 1936. — № 16.
14. *Любченко А.* Вибрані твори. — К.: Держлітвидав, 1937.
15. *Любченко А.* Сила // Радянська література. — 1938. — № 2-3.
16. *Любченко А.* Вертеп. — Краків-Львів: Українське видавництво, 1943.

II

1. *Агеєва В.* Аркадій Любченко. — У кн.: Історія української літератури ХХ століття: У 2-х кн. / За ред. В. Г. Дончика. — К.: Либідь, 1998. — Кн. 1.
2. *Белецький А.* Аркадій Любченко. — У кн.: *Любченко А.*

Далекіе и близкіе. — Харків: Український робочий, 1927.

3. *Божко С.* Тези опозиції в художній літературі (за журналом «Вапліте» № 4) // Молодняк. — 1927. — № 12.

4. Ваплітянський збірник / За ред. Ю. Луцького. — Торонто: Мозаїка, 1977.

5. *Ведміцький О.* Літературний фронт // Літературний архів. — Харків: ЛіМ, 1931. — Кн. 4-5.

6. *Гаморак Ю.* Аркадій Любченко. — У кн.: Українське слово: Хрестоматія укр. літератури та літературної критики ХХ ст.: У 4-х кн. / Упор. В. Яременко, Є. Федоренко. — К.: Рось, 1995. — Кн. 4.

7. *Голубенко Д.* Обличчя літературного фронту // Нова генерація. — 1927. — № 2.

8. *Доленго М.* Післяжовтнева українська література // Червоний шлях. — 1927. — № 11.

9. Епістолярна спадщина Івана Дніпровського // Березіль. — 1995. — № 3-4.

10. *Каганович М.* Тінь Салмансара II // Літературна газета. — 1934. — № 18.

11. *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. — Едмонтон-Торонто: КІУС, 1998. — Кн. 2.

12. *Косіонов А.* Обеліски Салмансара // Літературна газета. — 1934. — № 10.

13. *Лакиза П.* Вапліте // Молодняк. — 1927. — № 6-7.

14. *Лейтес А.* Аркадій Любченко // Червоний шлях. — 1928. — № 8.

15. *Лейтес А.* Ренессанс української літератури. — Харків: ДВУ, 1925.

16. *Лейтес А.* Шляхи до роману // Всесвіт. — 1926. — № 8.

17. *Лейтес А., Яшек М.* Десять років української літератури (1917-1927) / За заг. ред. С. Пилипенка. — Харків: ДВУ, 1928. — Т. 1.

18. *Майфет Г.* Вона // Червоний шлях. — 1929. — № 12.

19. *Майфет Г.* Аркадій Любченко // *Любченко А.* Сердца и вещи. — М.-Л.: Гослитиздат, 1931.

20. *Майфет Г.* Китайський документ. — У кн.: *Майфет Г.* Природа новели. — Харків: ДВУ, 1929.

21. *Майфет Г.* Аркадій Любченко // Червоний шлях. —

1930. — № 12.

22. *Майфет Г.* З уваг до новелістичної композиції // Червоний шлях. — 1927. — № 3.

23. *Момот І.* В тенетах словоблудства // Молодняк. — 1927. — № 11.

24. *Наєнко М. К.* Романтичний епос. Лірико-романтична стильова течія в українській радянській прозі. — К.: Наукова думка, 1988.

25. Письменники про себе: Аркадій Любченко // Червоний шлях. — 1933. — № 11-12.

26. *Полторацький О.* Аркадій Златоуст // Нова генерація. — 1930. — № 5; № 8-9.

27. *Полфьоров Я.* Звукові і музичні елементи в творах українських прозаїків. — Харків: ДВУ, 1929. — Кн. 1.

28. *Радзикевич І.* Історія української літератури: Нова доба. — Детройт: Батьківщина, 1956. — Т. 3.

29. *Смолич Ю.* Розповіді про неспокій. — К.: Рад. письменник, 1968.

30. *Смолич Ю.* Розповідь про неспокій триває. — К.: Рад. письменник, 1969.

31. *Тарнавський О.* Літературний Львів 1939-1944: Споми-ни. — Львів: Просвіта, 1995.

32. *Хвильовий М.* Пролог до книги сто тридцять дев'ятої // Літературний ярмарок. — 1929. — № 9.

33. *Хвильовий М.* «Соціологічний еквівалент» трьох критичних оглядів // Вапліте. — 1927. — № 1.

34. *Хвильовий М.* Лист до редакції // Культура і побут. — 1926. — № 6.

35. *Шерех Ю.* Хвильовий без політики. — У кн.: *Шерех Ю.* Не для дітей. — Нью-Йорк: Пролог, 1964.

36. Щоденник Аркадія Любченка. — Львів- Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1999.

37. *Юринець В.* Інтермедія // Літературний ярмарок. — 1929. — № 5.

38. *Плытзкыж О.* Ukrainian Futurism, 1914-1930. — Cambridge, 1997.

ЗМІСТ

Той самий Любченко. *Леся Пізнюк* 7

ВИБРАНІ ТВОРИ

Гордійко	33
Зяма	41
Кукіль	47
Чужі	57
Тихий хутір	65
Із темного передпокою	73
Гайдар (степова легенда)	87
В берегах (фрагмент)	95
№ 2002	103
Via dolorosa	113
Оповідання про втечу	123
Образ	163
Два листи	237
Китайська новела	247
Вертеп	265
Кров	331
Проста історія	345
Ворог	389
Остання ніч	407
Його таємниця	415

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ СТАТТІ

Поет юності і сили (Аркадій Любченко. 7. III. — 25. II. 1945). <i>Григорій Костюк</i>	443
Колір нестримних палахтінь («Вертеп» Аркадія Любченка). <i>Юрій Шерех</i>	459

ФОТОМАТЕРІАЛИ

499

ДОДАТКИ

Примітки	509i
Рекомендована література	513

Літературно-художнє видання

Аркадій Любченко
ВИБРАНІ ТВОРИ

Обкладинка і верстка *Б. Патриляка*

Підписано до друку 22. 10. 99. Формат 84 × 108 1/32.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Зам. № 9-584.

Видавництво «Смолоскип»
03118, Київ-118, пров. Балакірева, 1
тел. і факс: (044) 265-70-49
Державний реєстраційний № 0250 від 26. 07. 1999.

ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги»
Київ, вул. Богговутівська, 17-21.

Любченко А.

Л93 Вибрані твори / Передм. Л. Пізнюк. — К.: Смолоскип, 1999. — 520 с.: портр. — (Сер. «Розстріляне Відродження»).

ISBN 966-7332-28-4

Збірка вибраних творів Аркадія Любченка (1899-1945) відкриває нову серію видавництва «Смолоскип» «Розстріляне Відродження». Твори Аркадія Любченка друкуються в Україні вперше після прижиттєвих видань автора. У своїх оповіданнях Аркадій Любченко майстерно розкриває психологію людини.

Л $\frac{4702640201-010}{99}$ Без оголошення

ББК 84.4УКР6